ІСТОРІЯ ДАВНЬОЇ ЗБРОЇ

Дослідження

2018

Researches

HISTORY OF ANTIQUE ARMS

Національна академія наук України
Інститут історії України НАН України

ІСТОРІЯ ДАВНЬОЇ ЗБРОЇ

ДОСЛІДЖЕННЯ 2018

Збірник наукових праць Третьої міжнародної збroєзнавчої конференції (Київ, 12-14 червня 2018 р.)

КИЇВ
2020

УДК [93+930]:623.4

Затверджено до друку рішенням
Вченої ради Інституту історії України
Національної академії наук України.
Протокол №3 від 28.05.2020 р.

Історія давньої зброї. Дослідження 2018: збірник наукових праць Третьої міжнародної зброєзнавчої конференції (Київ, 12-14 червня 2018 р.) / упоряд. Д. В. Тоїчкін; Інститут історії України НАН України. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2020. – 412 с.

Редакційна колегія:
д.і.н., проф. **М. Ф. Дмитрієнко** (голова),
д.і.н., проф., член-кор. НАН України
Г. В. Боряк, к.і.н. **Д. В. Тоїчкін,**
к.і.н. **В. В. Томозов,** к.х.н. **В. М. Прокопенко**,
к.і.н. **О. О. Попельницька.**

Упорядник:
к.і.н. **Д. В. Тоїчкін**

Рецензенти:
д.і.н., проф., член-кор. НАН України
О. П. Реєнт;
д.і.н. **Т. В. Чухліб**;
д.і.н. проф. **І. Н. Войцехівська**.

Збірник наукових праць за матеріалами Третьої міжнародної зброєзнавчої конференції, що відбулася у Києві (Україна) 12–14 червня 2018 р.

Approved for publication by the Academic Board of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. Protocol №3, 28.05.2020.

History of Antique Arms. Researches 2018: **Collection of Scientific Papers of the Third International Research Conference on the History of Arms and Armor (Kyiv, June 12-14, 2018)** / compiler Denys Toichkin; Institute of History of Ukraine NASU. – Kyiv: Institute of History of Ukraine NASU, 2020. – 412 p.

Editorial Board:
Ph.D., Prof. **M. Dmytriienko** (chair),
Ph.D., Prof., Correspondent Member of NASU **H. Boriak,** Ph.D. **D. Toichkin**,
Ph.D. **V. Tomozov,** Sc.D. **V. Prokopenko**,
Ph.D. **O. Popelnytska**.

Compiler:
Ph.D. **Denys Toichkin**

Reviewers:
Ph.D., Prof., Correspondent Member of NASU **O. Reient**;
Ph.D. **T. Chukhlib**;
Ph.D., Prof. **I. Voitsekhivska**.

This collection of scientific papers based on materials of the Third International Conference on the History of Arms & Armor, held in Kyiv, Ukraine, June 12–14, 2018.

ISBN 978-966-02-9292-5

© Інститут Історії України НАН України, 2020
© Автори, 2020

ЗМІСТ | CONTENT

Денис ТОЇЧКІН. ІІІ Міжнародна конференція з історії зброї у Києві
Denys TOICHKIN. Third International Conference on the History of Arms and Armor in Kyiv 6

Катерина ВАЛЕНТИРОВА. Клинкова зброя Манесського кодексу: паралелі в археологічному матеріалі з території України
Kateryna VALENTYROVA. Edged Weapons of the Codex Manesse: Analogies in Archaeological Materials from the Territory of Ukraine 21

Ігор ВОЗНИЙ. Зброя XII – першої половини XIII ст. ударно-рубаючої та ударно-дроблячої дії з теренів північної Буковини
Ihor VOZNY. Strike-Slashing and Strike-Pounding Weapons of the 12th – Half of the 13th Century on the Territory of Northern Bukovyna 37

Андрей ГОЛУБЕВ. К вопросу о возможностях использования некоторых категорий раннесредневекового вооружения в качестве этнокультурного маркера
Andriy HOLUBIEV. To the Question of the Possibilities of Using Some Categories of the Early Medieval Arms as Ethnocultural Marker 51

Володимир ГУЦУЛ. Бойовий молот (*hache*) у рицарських турнірних поєдинках в Західній Європі першої половини XV ст.
Volodymyr HUTSUL. Poll-axe (*hache*) in Chivalric Single Combats in Western Europe in the Early 15 Century 64

Виктор КЛЁНКИН. Старый кортик из Китая
Victor KLYONKIN. An Old Dirk from China 82

Олексій КЛЬОНКІН, Андрій ПАНІВ, Денис ТОЇЧКІН. Пам'яті Віктора Кльонкіна
Oleksii KLYONKIN, Andriy PANIV, Denys TOICHKIN. In Memory of Victor Klyonkin 99

Пйотр Н. КОТОВІЧ. Стан та перспективи досліджень пізньосередньовічного озброєння Червоної Русі
Piotr N. KOTOWICZ. The State and Prospects of Research of the Late Medieval Arms and Armour from Red Ruthenia 107

Тамара КОНДРАТЕНКО, Наталія КОНДРАТЕНКО, Роман ПРОХВАТІЛО. Кремінні мисливські рушниці XVIII століття зі зброярської збірки Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського
Tamara KONDRATENKO, Nataliya KONDRATENKO, Roman PROKHVATILO. Flintlock Hunting Rifles of the 18th Century in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum Collection 130

Олег МАЛЬЧЕНКО. Львівські гармати-симулякри XIX ст., як породження культури кітчу
Oleh MALCHENKO. Lviv 19 c. Guns-Simuliacres as a Breed of Kitch Culture ... 149

Олег МАЛЬЧЕНКО, Денис ТОЇЧКІН. Віртуальний музей української історичної зброї XV–XVIII ст.
Oleh MALCHENKO, Denys TOICHKIN. Virtual Museum of Ukrainian Historical Weapons of the 15-18th centuries 197

Ірина МАРГОЛІНА. Святе воїнство у живописі Кирилівської церкви Києва
Iryna MARHOLINA. Holy warriors in the paintings of the Cyril Church of Kyiv..... 223

Валентина НЕСТЕРЕНКО. Шолом і кольчуга в експозиції Черкаського обласного краєзнавчого музею
Valentyna NESTERENKO. Helmet and Mail in Exposition of Cherkassy Local Lore Museum 230

Надія НІКІТЕНКО. Світські фрески Софії Київської: історичний контекст і «сюжети зі зброєю»
Nadiya NIKITENKO. Mundane Frescos of St. Sophia of Kyiv: Historical Context and «Plots are With Weapon». 240

Людмила ПАЛИЙ. Меч группы «INGELRI»: интерпретация надписей на клинке и поправки в датировке
Liudmyla PALII. An «INGELRI» Sword from the Lviv Historical Museum: Interpretation of the Blade Inscriptions and Dating Corrections..... 262

Артем ПАПАКІН. Озброєння дружини перших П'ястів (X ст.)
Artem PAPAKIN. Arms of the Early Piasts Retinue, 10th Century. 278

Олена ПОПЕЛЬНИЦЬКА. Японські мечі XVIII–XIX ст. у зібранні Національного музею історії України

Olena POPELNYTSKA. Japanese Swords of the 18th–19th Centuries from the Collection of the National Museum of the History of Ukraine. 298

Володимир ПРОКОПЕНКО. Короткий огляд функціональних накладок для підвісу сагайдаку з пласким колчаном
Volodymyr PROKOPENKO. A Short Review of Functional Plaques for Fastening of the Sahajdak With a Flat Quiver. 326

Володимир ПРОКОПЕНКО, Святослав СИЧЕВСЬКИЙ. Нові знахідки нагелів від кордів з території України
Volodymyr PROKOPENKO, Sviatoslav SYCHEVS'KYJ. New Findings of the Kord Nagels (late medieval cold weapons) in Ukraine.... 352

Михайло ФІЛОНЕНКО. Колекція ручної короткоствольної вогнепальної зброї у фондозбірні Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс
Mykhailo FILONENKO. Collection of Hand-held Short-barreled Firearm in the Fund Collection of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War..... 362

Володимир ШЕВЧЕНКО. Шашки майстра Османа Омарова із колекції Національного музею історії України
Volodymyr SHEVCHENKO. Shashka of Osman Omarov in the Collection of the National Museum of History of Ukraine..... 381

Олена ШЕВЧЕНКО. Старожитності козацької доби Чернігівського історичного музею в збірці Національного музею історії України
Olena SHEVCHENKO. Antiquities of the Cossack Period of the Chernihiv Historical Museum in the Collection of the National Museum of History of Ukraine..... 391

Олег ШИНДЛЕР. До питання про поширення шишаків у Центральній та Східній Європі в XV-XVI ст.
Oleg SCHINDLER. To the Question on the Distribution of Shishaks in Central and Eastern Europe in the 15th and 16th Centuries..... 397

ІІІ МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ З ІСТОРІЇ ЗБРОЇ У КИЄВІ

Денис Тоїчкін

Протягом 12-14 червня 2018 р., в столиці України, втретє за останні п'ять років, відбулась міжнародна зброєзнавча науково-практична конференція, організована Інститутом історії України НАН України, Національним військово-історичним музеєм України, Національним заповідником «Софія Київська», The Fund for Research of Ancient Civilization (Нью-Йорк, США), ГО «Скрижалі» (Київ, Україна), ГО «Центр дослідження історичної зброї» (Київ, Україна). Конференція була проведена в рамках Третього українського бієнале «Зброя: право на гідність», партнерами якого стали компанія Галерея японських мечів й обладунків Nihonto, Українська асоціація власників зброї, Парк Київська Русь, а також видавець Олег Філюк та журнал про мистецтво та колекціонування «Антиквар».

До столиці України зібралися дослідники з різних країн, серед яких було чимало учасників попередніх форумів 2014 й 2016 років. Загалом зареєструвався 41 учасник, а безпосередньо прибуло 27. Учасники конференції представляли країни: США, Великобританію, Канаду, Польщу, Литву,

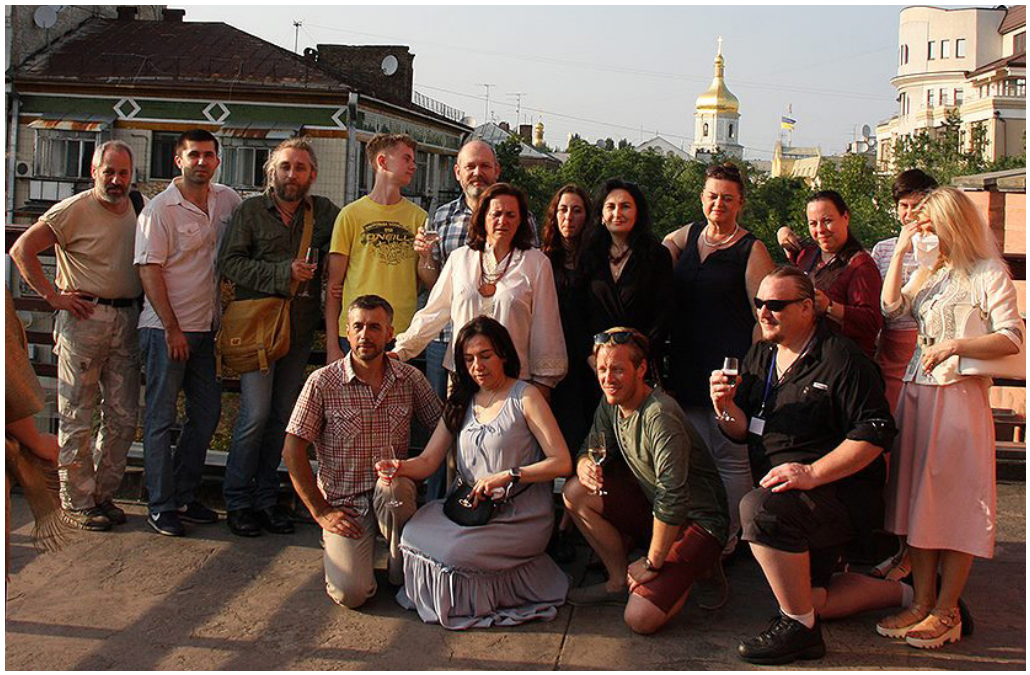

Учасники та організатори конференції на Софіївській площі. Київ, 14 червня 2018 р.

Білорусь. Більшість же дослідників, звісно, прибула з різних куточків України. До початку конференції був виданий збірник тез виступів[1].

Організатори і партнери конференції (зліва направо): Тамара Макарова, Володимир Янченко, Ірина Форостян.

Наразі у світі не так багато спеціалізованих наукових заходів, присвячених історії зброї. Зокрема у Центрально-Східній Європі регулярно відбуваються дві великі міжнародні конференції – у Польщі та Румунії. Кілька помітних щорічних наукових конференцій проводиться також у Російській Федерації, де популярність зброєзнавчої тематики з року в рік тільки зростає. Окрім регулярних, часом проводяться одиночні конференції. Як складний синтетичний напрям зброєзнавча тематика іноді також фігурує на конференціях з військової історії, археології, мистецтвознавства тощо.

Перша тематична конференція з історії зброї в Україні була проведена у 2014 р. силами Інституту історії України та Національного військово-історичного музею України. Від того часу вона стала єдиним регулярним міжнародним науковим заходом такого типу у нашій країні.

Чергова конференція продемонструвала закономірний етап свого розвитку як постійного, регулярного заходу. Якщо перші дві конференції не мали вузького тематичного спрямування, організатори лише намацували оптимальні формати, то цього разу, вперше, було організовано тематичну секцію «Мечі й Святі. Зброярство Раннього Середньовіччя та матеріальна культура Київської Русі». Їй був присвячений третій день конференції у Національному заповіднику «Софія Київська». Таке масштабування заходу стало можливими завдяки постійному збільшенню кількості учасників конференції, великій кількості різнофахових дослідників, об'єднаних спільним завданням – дослідженням зброї та зброярської культури. Адже конференція об'єднала істориків, археологів, музейників, мистецтвознавців, представників багатьох спеціальних історичних дисциплін для яких зброєзнавчі дослідження є важливою складовою їхніх міждисциплінарних студій.

---

1 Третя міжнародна зброєзнавча конференція: тези доповідей. – К., 2018. – 80 с.

Відкриття й перші дні конференції пройшли в Національному військово-історичному музеї України (що вже стало доброю традицією), протягом 12-13 червня. Учасників привітали заступник міністра закордонних справ України *Василь Боднар,* директор музею – *Андрій Ільєнко.* Зі вступними промовами до учасників звернулися засновники конференції – старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України канд. іст. наук *Денис Тоїчкін*, керівник Фонду досліджень давніх цивілізацій (FRAC) *Ірина Форостян,* а також партнер конференції – директор «Парку Київська Русь» канд. іст. наук *Володимир Янченко.*

Доповіді розпочалися виступом наукового співробітника Інституту археології НАН України *Андрія Голубева* (м. Харків), який розглянув можливість використання луків та клинкової зброї кочівників раннього середньовіччя в якості етнокультурного маркера з метою хронологічного й культурологічного розмежування хазарських археологічних пам'яток кінця VII ст. н.е.

Тема конструктивних особливостей сагайдака була розвинута у доповіді наукового співробітника Інституту біоорганічної хімії та нафтохімії НАН України, канд. хім. наук *Володимира Прокопенко* (Київ). Дослідник вперше у вітчизняній історіографії розгорнуто розглянув накладки, які використовувались у системі підвісу колчана та налуччя до поясного паску.

Організатори конференції: старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ Денис Тоїчкін та директор Національного військово-історичного музею Андрій Ільєнко. Київ, 12 червня 2018 р.

Володимир Прокопенко, Святослав Сичевський, Катерина Валентирова, Андрій Голубев.

Володимир Прокопенко також виступив співдоповідачем разом з незалежним дослідником озброєння та матеріальної культури України *Святославом Сичевським* (Київ). Доповідь була присвячена останнім знахідкам нагелів від кордів на теренах України. Дослідники проаналізували дев'ять випадкових знахідок, виявивши нову форму (з двома варіаціями), раніше не описану, та окресливши східний кордон поширення кордів в Українських землях.

Катерина Валентирова (Київ) аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка, співробітник навчальної лабораторії «Центр підводної археології, археологічних та етнологічних досліджень» КНУ, присвятила доповідь аналізу іконографічних джерел у Манесському кодексі — одній з найрепрезентативніших письмових пам'яток європейського Середньовіччя. Дослідниця порівняла 44 зображення зразків клинкової зброї з археологічними матеріалами з України, переконливо продемонструвавши подібність зброярських традицій, усталених на наших та західноєвропейських землях у період Середньовіччя.

Викладач кафедри економіки та аналізу Вінницького національного аграрного університету, канд. економ. наук *Дмитро Коляденко* (Вінниця) проаналізував виникнення, еволюцію і географію поширення такого типу захисного спорядження, як т.з. «крилатий» або «асиметричний» тарч. Дослідник зауважив, що щити цього типу є важливою складовою розвитку європейського військового мистецтва і маркером особливої «мілітарної технології», що набула значного поширення у військовій справі угорської держави і сусідніх земель. Автор вважає, що особлива форма досліджуваного щита сформувалась наприкінці XIV- початку XVст. на Європейсько-Османському, власне балканському «фронтирі» і наслідує «краплеподібний» щит, поширений в руських землях у попередні часи.

Доповідь наукового співробітника Національного музею історії України *Володимира Шевченко* (Київ) була присвячена двом шашкам, виготовле-

Володимир Гуцул, Михайло Відейко, Дмитро Коляденко, Володимир Шевченко.

ним у знаменитій зброярській майстерні Османа Омарова у Владикавказі. Зразки є не тільки досконалим зразком кавказької холодної зброї, але й чудовим витвором ювелірного мистецтва. Дослідник простежив особливості зброї, місце її виготовлення та умови виробництва, а також віднайшов біографічні дані власників унікальних шашок.

Старший науковий співробітник Львівського історичного музею *Тарас Рак* (Львів) розглянув колекцію японської зброї у зібранні Львівського історичного музею, яка налічує 22 одиниці. Дослідник уточнив атрибуцію низки пам'яток, розповів про реставрацію п'яти зразків, проведену у ході досліджень, та переклад й інтерпретацію ієрогліфічних написів, що сприяло уточненню атрибуції і дало поштовх для подальших досліджень.

Доповідь знаного українського зброяра, публіциста, одного із засновників зброярського жанру в українській журналістиці *Віктора Кльонкіна* (Київ) стосувалась цікавого зразка з колекції автора – китайського кортика, що свого часу належав члену Асоціації випускників Академії Вампу. Дослідник докладно атрибутував кортик, як перший (неофіційний) зразок представницької зброї офіцерів НРА Гоміньдану зр. 1926 р., а також розглянув історію створення цієї зброї у надзвичайно складний історичний період революції та громадянської війни в Китаї.

Завідувач науково-дослідної лабораторії археології історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка, д. іст. наук *Михайло Відейко* (Київ) виступив з доповіддю, присвяченою комплексам озброєння та війнам у Європі протягом VI–IV тис. до н.е.

Олег Шиндлер (Торонто, Канада), незалежний дослідник, магістр мистецтв представив гіпотезу про походження та напрями поширення терміну «шишак» у Центральній та Східній Європі протягом XV-XVI ст. Автор вважає, що сам термін вперше з'явився в Угорщині, де став загальним для всіх видів шоломів. Окрім нового вагомого наукового внеску, доповідь стала та-

кож певним технологічним етапом і випробовуванням для організаторів. Адже вперше в історії заходу виступ відбувся у режимі відеоконференції, що дозволяє віднині залучити значно більшу кількість учасників, забезпечивши для них роботу у дистанційному режимі.

Олег Мальченко.

Доповіді, присвячені історичній вогнепальній зброї, були винесені на другий день конференції – 13 червня.

Роботу трьох провідних співробітників Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського представляв завідувач сектору науково-дослідного експозиційного відділу народознавства *Роман Прохватіло* (Полтава). Виступ був присвячений опрацюванню колекції кремінних мисливських рушниць XVIII ст. із зібрання музею. Дослідники визначили джерела походження експонатів, детально атрибутували ці видатні твори зброярського мистецтва, виготовлені німецьким, французьким, львівським та російським майстрами.

Три учасники конференції прибули зі Львова: *Мар'яна Верхотурова,* викладач Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, канд. іст. наук, фахівець з історії артилерії, а також наукові співробітники Львівського історичного музею – *Петро Слободян* і *Тарас Рак*. Разом вони представили дослідження семи бронзових малокаліберних гармат-«апостолок» з колекції Львівського історичного музею, виготовлених 1740 р., ймовірно, Іваном Полянським. Дослідники здійснили ретельне дослідження і атрибуцію гармат, розглянувши також їх історію.

Старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, д. іст. наук *Олег Мальченко* (Київ) розвинув тему історії львівської артилерії на конференції, представивши доповідь «Львівські гармати-симулякри XIX ст. як породження культури кітчу». Обидві доповіді викликали гостру полеміку та жваве обговорення серед учасників форуму.

Завершив першу частину другого робочого дня конференції завідувач відділу науково-фондової роботи Національного музею історії України у Другій світовій війні (меморіальний комплекс) *Михайло Філоненко* (Київ). Виступаючий розповів присутнім про вивчення колекції ручної коротконствольної вогнепальної зброї, яка зберігається у у фондозбірні зазначеного музею. Дослідник зупинився на проблемах атрибуції та класифікації гру-

Михайло Філоненко, Мар'яна Верхотурова Роман Прохватіло, Тарас Рак.

пи револьверів (39 шт.) та самозарядних пістолетів (151 шт.), відзначивши, що головні проблеми виникають при дослідженні нетипової, переробленої або виготовленої кустарним способом зброї. Доповідач також звернув увагу на моделі, які варто додати до колекції задля створення представницької експозиції.

Друга половина другого дня конференції була організована як семінар, присвячений обговоренню методів дослідження, реставрації та зберігання історичної зброї.

Зарубіжні фахівці поділилися досвідом роботи з історичними зразками. Зокрема *Гремі Макартур (Graeme Mcarthur)*, консерватор металу зі всесвітньовідомого музею Колекції Уолеса (The Wallace Collection, London, GB) зупинився на практичних аспектах консервації срібних виробів. А знаний дослідник у галузі археометалургії, знавець історії клинкової сталі, доктор філософії *Анна Феєрбах* (*Anna Feuerbach*, N.Y., USA) виступила з доповіддю: «Металографічний аналіз: його місце у зброєзнавчих дослідженнях, основні теоретичні засади та практичні методи роботи».

Семінар продовжив старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ канд. іст. наук *Денис Тоїчкін* (Київ), який поділився з присутніми багатолітніми напрацюваннями у своїх дослідженнях історичної холодної зброї, а також старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, доктор іст. наук *Олег Мальченко* (Київ), який разом з *Денисом Тоїчкіним* представив проект Віртуального музею української історичної зброї XV–XVIII ст.

Третій, тематичний, день конференції (14 червня) пройшов у Національному заповіднику «Софія Київська» і був цілком присвячений зброярству, матеріальній та мілітарній культурі періоду Київської Русі.

Доповідь наукового співробітника Інституту історії України НАН України, канд. іст. наук *Олександра Алфьорова* «Спис – інсигнія руських князів»,

заснована на результатах сфрагістичних досліджень, була присвячена порівняльному аналізу предметів озброєння на європейських та нещодавно виявлених давньоруських княжих печатках. Автор дійшов висновку, що при дослідженні державних клейнодів України доби Середньовіччя до останніх слід додати списи як одну з важливих інсиґній, аналогом якої у Західній Європі був скіпетр.

Виступ наукового співробітника відділу археології історичного музею в Сяноку (Польща), доктора філософії *Пьотра Н. Котовіча* (*Piotr N. Kotowicz,* Sanok, Poland) «Стан та перспективи досліджень пізньосередньовічного озброєння Червоної Русі», був пов'язаний з досі малодослідженою проблемою вивчення артефактів давньої зброї з Саніцької й частини Перемишльської, Львівської та Галицької земель. Розглянувши основні відомі знахідки, автор зауважив необхідність поглибити дослідження іконографії та речових джерел окресленої території.

У доповіді «Святе воїнство у живописі Кирилівської церкви Києва» завідувач сектором науково-дослідного відділу «Інститут «Свята Софія» Національного заповідника «Софія Київська», канд. іст. наук *Ірина Марголіна* проаналізувала значний іконографічний матеріал розпису Кирилівської церкви, виділивши комплекс воїнського озброєння святих воїнів.

Тему іконографічних досліджень розвинула знана дослідниця настінного розпису «Софії Київської», завідувач науково-дослідного відділу «Інститут «Свята Софія», д. іст. наук, професор *Надія Нікітенко*. Свою бездоганну

Виступ Пйотра Н. Котовіча.

Паулюс Буґіс, Людмила Палій, Анна Феєрбах, Гремі Макартур.

доповідь «Світські фрески Софії Київської: історичний контекст і «сюжети зі зброєю», Надія Миколаївна провела у вигляді екскурсії вежами Київського Собору, яка стала унікальною, незабутньою подією для учасників конференції. Дослідниця звернула особливу увагу на цикл фресок, які, на її погляд, відтворюють обстановку і церемоніал прийому послів і царських заручин князя Володимира Великого і візантійської принцеси Анни, які мали місце в Константинополі на святки, наприкінці грудня 987 – початку січня 988 рр.

Не менш плідно пройшла друга половина останнього дня конференції.

Доктор філософії *Анна Феєрбах* (*Anna Feuerbach*, N.Y., USA) вже вдруге протягом конференції виступила з розгорнутою доповіддю. Цього разу спіч дослідниці та її співдоповідача Тома Хенлі «Мечі «УЛЬФБЕРХТ»: нові питання та деякі відповіді» був присвячений оригінальній авторській концепції походження всесвітньовідомої клинкової епіграфіки «ULFBERHT».

Тему дослідження «каролінзьких» мечів продовжила молодший науковий співробітник Львівського історичного музею *Людмила Палій* у доповіді «Меч групи «INGELRI»: інтерпретація написів на клинку і виправлення у датуванні». Дослідниця не тільки встановила метричні й динамічні параметра меча з колекції ЛІМ, але й глибокого проаналізувала клинкову епіграфіку. У результаті було відкореговане датування артефакту й представлений варіант розшифровки девіза на клинку. Особливої уваги заслуговує виготовлення репліки меча за цифровою 3D моделлю.

Важливу інформацію представив науковий співробітник Національного музею Литви – Палацу Великих князів Литовських, доктор філософії *Паулюс Буґіс* (*Paulius Bugys*, Вільнюс, Литва). У доповіді «Фортеця в облозі: деякі зауваження щодо платівок бригандин знайдених на території Вільнюського замку» дослідник довів, що попри поширену в наукових колах

Учасники круглого столу (зліва направо): Георгій Учайкін, Тамара Макарова, Денис Тоїчкін, Гліб Ковальов. Київ, 15 червня 2018 р.

думку, бригандина, як тип обладунку був досить поширеним в армії Великого Князівства Литовського, зокрема в період XIV-XV ст.

Дослідження канд. іст. наук *Володимира Гуцула*, «"Бої за бар'єрами" серед західноєвропейського рицарства в XV ст.: концепції, практики, зброя» пов'язане з проблемами військової антропології, зокрема дослідженням середньовічних практик збройної боротьби. На поважній джерельній базі дослідник розглянув історію використання бойового молота («hache») на рицарських турнірах Західної Європи. Висновки спростовують поширену тезу про «умовність» збройної боротьби із застосуванням «hache», адже учасники застосовували бойові прийоми і отримували серйозні поранення.

Асистент кафедри історії стародавнього світу, середніх віків та музеєзнавства факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, канд. іст. наук *Віталій Калініченко* представив колективну доповідь трьох учасників конференції «Кістень з поселення VIII-X ст. в Рідківцях». Дослідник розповів про знахідку рідкісного типу середньовічної зброї ближнього бою на землях межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра.

На превеликий жаль, далеко не всі доповіді були підготовлені учасниками у вигляді наукових статей для включення у цей збірник. Натомість до книжки увійшло чимало статей тих учасників конференції, які не змогли прибути особисто на форум, або не встигли вчасно зареєструватися.

Спеціальна культурна програма, запропонована учасникам у ході конференції, презентувала найбільші в Україні державні та приватні колекції зброї. Гості мали можливість ознайомитися із зібраннями Національного музею історії України, Національного військово-історичного музею України, приватною колекцією Євгена Грєдунова (м. Бровари). Окрім того учасники конференції відвідали історичні місця Києва й Київської об-

ласті. Яскравими стали зустрічі зі знаними у світі українськими митцями – художником *Іваном Марчуком*, та музикантом, композитором, істориком музики *Тарасом Компаніченко*.

Наступного дня – 15 червня, під дахом Національного заповідника «Софія Київська» відбувся Круглий стіл з обговорення проблем українського законодавства у галузі антикварної зброї, який об'єднав колекціонерів, представників громадськості, науковців та юристів. Результатом стало спільне комюніке в якому учасники одноголосно підтримали нові законодавчі ініціативи щодо закону про зброю та висунули низку ініціатив.

Того ж дня по обіді відбулось відкриття Третього українського бієнале «Зброя: право на гідність». Урочистий захід проходив у Києві безпосередньо біля Золотих Воріт. У Золотоворітському парку було влаштовано невелику виставку реконструкційних майстерень «ArmoryZ» та «Shadow Wing Armoury», «WERWOLF Workshop» які продемонстрували присутнім репліки обладунків різних регіонів та історичних періодів. У невеличкому лекторії *Павло Комаренко* розповів про практику використання середньовічних обладунків на прикладі чемпіонату «Битва Націй». Водночас *Роман Фалеєв* і *Максим Рог* з «Гільдії прикладного фехтування» поділились напрацюваннями у фехтувальних техніках клинковою зброєю та ідеями щодо розробки та вдосконалення універсального тренувального та спортивного (турнірного) спорядження для фехтування.

Із захватом гості Бієнале зустріли знані українські музичні гурти «Буття», «Тінь Сонця» та *Живосила Лютича*.

Зустріч з Іваном Марчуком. Київ, 12 червня 2018 р.

Виступ професора Михайла Відейка на відкритті Третього українського бієнале «Зброя: право на гідність» біля Золотих воріт. Київ, 15 червня 2018 р.

Учасники й організатори конференції разом з міністром культури України Євгеном Ніщуком на відкритті Третього українського бієнале «Зброя: право на гідність» біля Золотих воріт. Київ, 15 червня 2018 р.

Відкриття другого дня Третього українського бієнале «Зброя: право на гідність» у парку «Київська Русь». 16 червня 2018 р.

З промовами виступили міністр освіти України *Євген Нищук*, організатори конференції, науковці, діячі культури. По тому брама Золотих Воріт відчинилась і присутні отримали можливість побачити виставку графічних портретів «Князі України-Руси» художника *Олега Кіналя*.

Наступного дня, 16 червня, учасники конференції відвідали Київський обласний археологічний музей (с. Трипілля Обухівського району, Київської області).

Велика програма очікувала учасників у парку «Київська Русь» (с. Копачів, Обухівський район, Київська область). Це – турнір на честь короля Данила Галицького та князя Святослава Хороброго, екскурсія по парку та до музею зброї та одягу, демонстрація поєдинків з різними видами зброї, та середньовічних ковальських технологій. З окремою програмою виступили Всеукраїнська федерація Кендзюцу (керівник *Дмитро Андрощук*), Гільдія прикладного фехтування та клуб Кендо «Jiu Kenshi Kai» (керівник *Роман Фалеєв*), продемонструвавши показові бої, тестову рубку (тамесігірі) японськими катанами та іншими видами зброї.

Загалом слід зауважити, що Міжнародна зброєзнавча конференція залишається одним з небагатьох регулярних міжнародних історико-джерелознавчих наукових форумів в Україні такого значного масштабу. Зусиллями організаторів, насамперед, голови фонду FRAC *Ірини Форостян* (Нью-Йорк, США), та керівництва ГО «Скрижалі» *Тамари Макарової* й *Али Виноградної* була започаткована потужна програма Бієнале зброї, яка вивела популяризацію зброєзнавства в Україні на цілком новий рівень і задала

Другий день Третього українського бієнале «Зброя: право на гідність» у парку «Київська Русь». Турнір на честь короля Данила Галицького та князя Святослава Хороброго.

Голова Всеукраїнської федерації Кендзюцу Дмитро Андрощук демонструє тестову рубку (тамесігірі) японською катаною. 16 червня 2018 р.

настільки високі стандарти, що дотримуватися їх надалі буде, відверто кажучи, зовсім непросто.

На належному рівні пройшла і наукова частина. До Києва завітав цілком представницький склад дослідників, відтак конференція пройшла у жвавому спілкуванні й обміні досвідом між учасниками з різних країн. Цього разу було виголошено та обговорено 6 доповідей іноземних дослідників та 20 українських. Для багатьох українських науковців, музейників та колекціонерів таке спілкування стало архіважливим, адже конференція наразі є єдиним місцем в Україні де можна не тільки налагодити безпосередній контакт з відомими іноземними дослідниками зброї, але отримати необхідні поради й авторитетні консультації. Відтак, залишившись українською за походженням і місцем проведення, конференція вже набула значного міжнародного авторитету.

Врешті конференція вже суттєво вплинула на пожвавлення зброєзнавчих студій в Україні: публікуються нові статті, виникають нові ініціативи. Серед найвагоміших, слід згадати нову науково-практичну зброєзнавчу конференцію «Зброярня: історія розвитку озброєння та військової техніки», започатковану у Національній академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (Львів) 2020 р.

Матеріали цієї та минулих конференцій з історії зброї доступні на тематичному веб-сайті *www.zbroeznav.com* та Youtube (*www.youtube.com*).

КЛИНКОВА ЗБРОЯ МАНЕССЬКОГО КОДЕКСУ: ПАРАЛЕЛІ В АРХЕОЛОГІЧНОМУ МАТЕРІАЛІ З ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Катерина Валентирова

Анотація

Під час дослідження археологічних знахідок, для максимально точної їх ідентифікації та інтерпретаці, залучають додаткові джерела різних типів, зокрема писемні і зображальні.

Манесський кодекс — одна з найвідоміших та найрепрезентативніших письмових пам'яток європейського Середньовіччя. Окрім того, він є унікальним зображальним джерелом, оскільки містить більше ста кольорових мініатюр. На 44-х з них присутні зображення клинкової зброї. Малюнки виконані достатньо чітко та детально для того, щоб встановити, які саме типи мечів і кинджалів намагались відтворити художники. Важливим для нас є те, що деякі з них зустрічаються в археологічних матеріалах, які походять з території України. Це не тільки ілюструє наскільки тісними були культурні зв'язки наших земель із західноєвропейською традицією у Середні віки але й у черговий раз доводить доцільність використання джерел іноземного походження в процесі вивчення місцевої матеріальної культури періоду середньовіччя.

Ключові слова: Манесський кодекс, клинкова зброя, археологічні знахідки, Середні віки, культурні зв'язки.

UDC 902+623.4

Abstract

Kateryna Valentyrova

EDGED WEAPONS OF THE CODEX MANESSE: ANALOGIES IN ARCHAEOLOGICAL MATERIALS FROM THE TERRITORY OF UKRAINE

Archaeologist use additional historical sources of different types for clear identification and interpretation of artefacts. In particular – visual sources are always very useful during the studies of historical weapons.

Codex Manesse is one of the most representational medieval textual and visual sources. In this article the author analyzed 44 colourful full-page miniatures of the manuscript depicting edged weapons and defined 41 images with swords and 8 with daggers. Weapons depicted in the different styles. As almost every detail of the weapons was drawn clearly, so the author defined the exact types of swords and daggers according to modern classifications.

The author discovered some analogies between images of edged weapons of the Codex Manesse and archaeological materials from the territory of Ukraine. The quite interesting group of artefacts including the baselard type daggers came from the excavation of the medieval shipwreck located near Novy Svet (Crimea peninsula). For nowday this is an outstanding find in this region. The author found an image of the same weapon type in the Codex Manesse.

There are also many swords, kept in Ukrainian museums, which forms are corresponded to the images of swords on the miniatures of the manuscript.

These facts confirm the existence of close relationships between Western Europe and Ukraine in the medieval times. Also it shows that Western European sources can be useful for studying of history of Ukrainian material culture.

Keywords: Codex Manesse, edged weapons, archaeological finds, Middle Ages, culture relations.

Зброя – категорія знахідок, які в археології традиційно вважаються культурним та хронологічним маркером. Корені її генези сягають ранніх етапів формування людського суспільства. Клинкова зброя була важливим засобом збройної боротьби, від появи перших ножів і кинджалів у доісторичний період. Протягом Античності й Середньовіччя її популярність зростала, пішовши на спад тільки з підвищенням ролі вогнепальних механізмів.

Дослідження археологічних знахідок середньовічної клинкової зброї не може відбуватися поза культурним, економічним, соціальним та іншими контекстами і, відтак, потребує залучення різних типів джерел, серед яких вкрай інформативними є письмові та зображальні. За сторіччя наукових пошуків склалось певне розуміння особливостей процесу поширення явищ, зокрема, матеріальної культури, в часі та просторі минулої дійсності, які обумовлюють критерії відбору джерел для аналізу знахідок. Відтак, у багатьох випадках, для інтерпретації предметів, знайдених в ході археологічних досліджень на території сучасної України, використовують іноземні аналоги.

Манесський кодекс (Codex Manesse, Великий Гельдерберзький рукопис) – одна з найяскравіших писемних пам'яток Розвинутого Середньовіччя. Він являє собою збірку світської поезії, укладену в першій половині XIV ст. в Цюріху. В рукописі представлена поетична творчість 140 авторів, життя яких припадає на другу половину XII-XIII ст. Протягом двохсотрічної історії досліджень пам'ятки вона привертала увагу науковців різної спеціалізації. Процес створення кодексу, стиль та зміст текстів, а також зображень – лише загальні вектори наукового пошуку, що здійснювався.

Окремий інтерес викликають мініатюри рукопису. На 137 зі 138 зображеннях представлені поети, твори яких об'єднані в збірці. Окрім того, більшість малюнків сюжетні, що робить їх безцінним джерелом інформації щодо повсякдення середньовічного нобілітету. Клинкова зброя зустрічається на 44 мініатюрах. На 41 ілюстрації присутні мечі. На 8-х мініатюрах можна побачити кинджали. В більшості випадків клинкова зброя промальована чітко та детально. Це дозволяє умовно пов'язати її з існуючими типологіями середньовічної клинкової зброї, а також зробити певні висновки щодо особливостей виконання зображень та їх місця в загальній композиції мініатюр. Виникає питання, чи є доцільним та коректним використання типологій, розроблених для роботи з артефактами, під час аналізу візуальних джерел. З одного боку, в даному випадку, зображення являють собою авторську інтерпретацію образів конкретних предметів і не є їх точною копією. З іншого – будь-яка типологія базується на визначенні характерних, найбільш маркерних ознак предмету. Вірогідність того, що середньовічний художник звернув на них увагу та передавав на малюнку дає підста-

Рис. 1. *Варіанти зображення мечів на мініатюрах Манесського кодексу.*

ви, з певними обмеженнями, спробувати використати сучасні типології в якості об'єднуючої ланки між візуальним та матеріальним джерелом, тим більше, що дослідники-автори типологічних схем в процесі їх укладання самі нерідко звертались до зображального матеріалу.

Над укладанням Манесського кодексу, як вважається на сьогодні, працювали понад 10 писарів, 6 ілюмінаторів та 4 художника. 110 зі 138 мініатюр на-

лежать автору, якого в літературі визначають як «Grundstock-Maler». Інших художників позначають як перший, другий та третій «Nachtragsmaler». Їм відповідно належать 20, 4 та 2 мініатюри (Henkes-Zin 2004, 23-25). Вважається, що вони працювали через певний час після завершення основної частини роботи. На зображеннях зброї рука майстра впізнається достатньо чітко.

31 зображення (Табл.1) з тих 44-х, які були використані для даного дослідження, належать, на думку фахівців, головному художнику. Умовно ми віднесли їх до першої групи. На кожному з них представлені мечі, на 5 – кинджали. На всіх мініатюрах форма клинків однакова. В багатьох випадках вони зображені в піхвах. Інколи промальовані перев'язи, елементи декорування та окуття піхов. Мечі намальовані «Grundstock-Maler» в одному стилі, але з певними варіаціями (Рис.1,*1-3*). На сьогодні для типологічного визначення західноєвропейських мечів Розвинутого Середньовіччя часто використовуються схеми, укладені протягом 50-80-х років XX ст. британським дослідником Евартом Окшоттом. Окшотт взяв за основу три критерії – параметри клинка, стилі навершу та хрестовини – і спробував визначити час побутування кожного з виділених на їх основі типів (Oakeshott 1997, 20-21). В спробах провести паралель з існуючими артефактами, можна припустити, що клинки першої групи близькі до типу XII. Характерним для нього є довге широке пласке лезо, яке рівномірно звужується до вістря. Аналогії серед скульптурних та мальованих зображень, які використовує Еварт Окшотт в своїх дослідженнях, подібні до мечів Кодексу (Oakeshott 1997, 37-40). Тип XII широко представлений в європейських матеріалах другої половини 13 – початку 14 ст. Як зазначає Окшотт, даний тип міг комбінуватися з різними навершами та хрестовинами. Тим не менш, «Grundstock-Maler» надав перевагу сферичному навершу, який можна визначити як тип R (за Окшоттом). Його проста та практична форма не може мати вузького датування (Oakeshott 1997, 100). Хрестовини в його виконанні зустрічаються в двох варіаціях – товста вигнута до низу та вигнута до низу зі сторонами (Рис.1,*1-2*) скошеними до центру (Рис.1,*3*). Типологічно це варіанти стилю 6. Цікавим є те, що подібні руків'я, на думку дослідників, були характерними більшою мірою для Західної Європи 1250-1300 років. Це наштовхує на думку, що художник міг змалювати свої мечі з більш раннього зображення. Оскільки на мініатюрах – особи, діяльність яких припадає на XII-XIII ст., цілком можливо, що шукаючи зображення когось із них, майстер віднайшов вдалий, на його думку, образ лицарського меча. Особливий інтерес викликає колір, в якому виконані елементи руків'я. В переважній більшості випадків перехрестя та навершшя жовтого відтінку. Тим не менш, на кількох мініатюрах на окремих клинках (на цих самих зображеннях наяв-

Рис. 2. *Варіанти зображення кинджалів на мініатюрах Манесського кодексу.*

ні і «жовті» варіанти) автор залишив їх білими. Можна припустити, що в даному випадку колір може вказувати та метал, з якого вони були зроблені (чи яким були декоровані). Руків'я на зображеннях також можуть відрізнятися за виконанням дрібних елементів. Очевидно вони свідчать про те, що майстер прагнув до певного реалізму.

Кинджали на мініатюрах першої групи зображені як в піхвах на поясі (три малюнки), так і в процесі використання (один малюнок). Всі вони написані однотипно. Характерне руків'я (Табл.3, *рядок1*, Рис.2,*4*) певно зазнало авторської інтерпретації, відтак ідентифікувати ці кинджали можна по-різному. Форма нижньої гарди наштовхує на думки про *баллок*. Загальна ж морфологія дозволяє припустити, що автор намагався зобразити різновид *баселарду*.

На двох мініатюрах другої групи *баселарди* впізнаються беззаперечно (Табл.3, *рядок 2*). На мініатюрі Kunz von Rosenheim 394r N1, скоріш за все, також зображено *баселард*. Сумніви викликає врехня гарда. Специфічним є кинджал із зображення Rost, Kirchherr zu Sarnen 285r N1. З першого по-

гляду своїми абрисами він нагадує італійську *чікуенду* (Рис.2,*1*), утім, предмет промальований дуже погано.

Вісім зображень мечів не належать руці Grundstock-Maler (Табл.2). Візуально можна розрізнити два стилі виконання. Чотири клинки промальвані не надто чітко. На відміну від від інших, їхні леза забарвлені темним кольором. Подекуди лінія контуру нерівна, що абсолютно не характерно для інших зображень. Інші чотири меча другої групи схожі на клинки першої групи. Поряд з цим, руків'я – з навершшям типу R та прямим перехрестям – видаються більш грацильними. В трьох випадках вони зображені у піхвах. На одному малюнку лезо має сіре забарвлення. Ймовірно автор наслідував «Grundstock-Maler», намагаючись зберегти основні риси створених ним зображень клинкової зброї, але при цьому вніс своє авторське бачення.

В Манесському кодексі представлена характерна для Західної Європи кінця XIII – початку XIV ст. клинкова зброя. Тим не менш, мають місце паралелі між даними зображеннями та археологічним матеріалом, знайденим на території України. Вперше нашу увагу, як джерело, Манесський кодекс привернув під час пошуку аналогій для артефактів, виявлених Центром підводної археології Київського Національного університету під час досліджень затонулого біля Чорноморського узбережжя середньовічного судна. В результаті вивчення об'єкту було висунуто припущення, що він являє собою італійську торгівельну галеру, що опинилась на морському дні в останній чверті XIII сторіччя (Morozova 2008, 330). Археологічний матеріал, що походить з об'єкту, надзвичайно різноманітний за культурною та типологічною приналежністю. Він є унікальним для даного регіону і надзвичайно перспективним в контексті широкого спектру досліджень. Важливою частиною масиву знахідок є предмети озброєння. В своїй більшості вони представлені кинджалами типу *баселард*. З шести артефактів два являють собою нижні частини клинків у піхвах. Відсутність руків'я не дозволяє візуально визначити їхній тип, відтак вони віднесені до цієї групи умовно. На нашу думку, баселарди належали членам екіпажу судна (Валентирова 2015, 70). Даний тип довгого кинджалу (чи короткого меча) в різних його варіаціях був поширений в країнах Західної Європи протягом XIII-XVI століть. Зокрема, у 70-ті роки XIII ст. був на озброєнні італійських піхотинців (Киселева 2002, 47). *Баселард* можна вважати оптимальним рішенням для озброєння середньовічного моряка з огляду на кілька причин. Перша з них – соціальна нейтральність даного виду зброї. *Баселард* міг мати представник будь-якого класу. На нього не розповсюджувався становий символізм, притаманний, на приклад, лицарському мечу. Друга причина – фінансова доступність. Серед європейських знахідок баселардів зустрічаються зразки різної якості

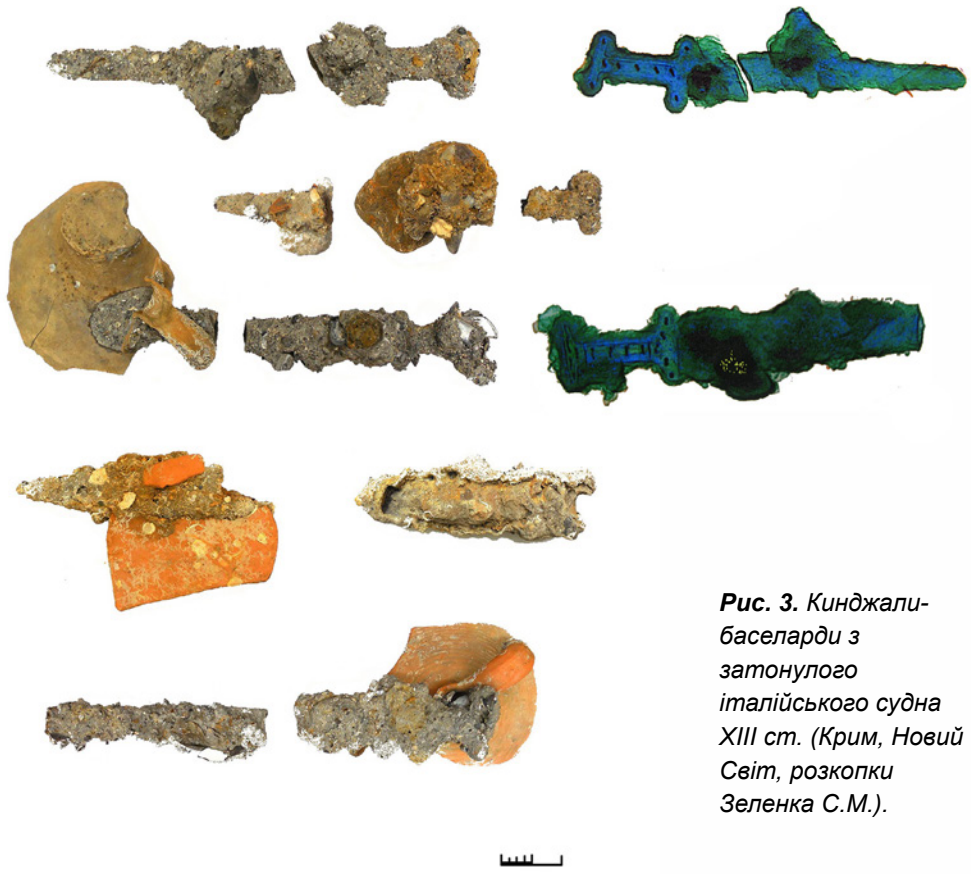

Рис. 3. *Кинджали-баселарди з затонулого італійського судна XIII ст. (Крим, Новий Світ, розкопки Зеленка С.М.).*

Рис. 4. *Наверш меча з затонулого італійського судна XIII ст. (Крим, Новий Світ, розкопки Зеленка С.М.).*

та вартості. Така зброя влаштовувала як пересічного моряка, так і заможного торговця. Третя причина – зручність в експлуатації. Кинджал типу *баселард* – достатньо масивна зброя. Зокрема, середня довжина артефактів з Нового світу сягає 50 см. Ці параметри чудово відповідають умовам абордажного бою з використанням легкого захисного обладунку. Окрім того, баселард був зручним для носіння та використання під час сутичок в умовах міста, вірогідність яких для торговців була чималою. Письмові джерела свідчать про те, що подекуди на окремих територіях *баселард* навіть потрапляв під заборону через те, що часто ставав «фігурантом» кримінальних справ (Laking 1920, 10). Окрім кинджалів-баселардів, на судні було знайдено наверш великого рицарського меча. Під час віднайдення наверш з Нового Світу (виконане з мідного сплаву) було покрито нашаруваннями. В процесі реставрації в отворі були зафіксовані залишки чорного металу – вочевидь, хвостовика клинка. Це виключає можливість того, що наверш транспортувався окремо, як комплектуюча частина. Як зазначалось вище, скоріш за все, на всіх довгих клинках, зображених в Манесському рукописі, представлено наверш типу R за класифікацією Еварта Окшотта. Екземпляр з Нового Світу має специфічну форму. Це приплюснута сфера з чітко вираженими ребрами. Типологічно він найближче знаходиться до типу G1 чи G2 за Окшотом. Тим не менш в даному випадку зафіксувати характерні для цих типів елементи декорування не вдалося. Типи G1, G2 Еварт Окшотт датував початком XV ст, що суттєво відрізняється від датування пам'ятки з Нового Світу. Підстав вважати наверш більш пізньою інтрузією до комплексу не має. Тим не менш, цікавим є те, що Окшотт підкреслив, що G1 G2 є суто італійськими типами. Можна припустити, що ми маємо справу з раннім етапом розвитку одного з них. Станом на сьогодні археологічні матеріали з розкопок у Новому Світі є малоінформативними в контексті пошуку аналогій лицарським мечам Манесського кодексу. Виникає питання щодо ситуації, що склалася зі матеріалами з інших територій України.

Найбільш повний каталог знахідок середньовічних мечів був створений російським археологом Анатолієм Кірпічніковим у 60-ті роки XX ст. Автор зібрав та типологізував знахідки, побутування яких припадало на X-XIII ст. Проаналізувавши типології А. Брун-Гоффмайер та Е. Окшотта, А. Кірпічніков запропонував власну типологічну схему, зокрема, для мечів другої половини XI-XIII ст., обмежившись шістьма основними типами. Автор визначив верхньою хронологічною межою своєї роботи XIII ст. і не приймав до уваги параметри клинків, зосередивши увагу виключно на руків'ях. Серед них, таких, що походять з території України та можуть бути датованими XIII ст., усього шість одиниць (Кирпичников 1966, 83-93).

У 2016 році львівський дослідник Богдан Гричишин представив каталог мечів XII-XV ст з історичних територій Галицько-Волинського князівства. Автор звернувся до типологій Е. Окшотта, А. Кірпічнікова та М. Глосека і А. Надольського – польських дослідників, які адаптували західноєвропейські типологічні схеми для східноєвропейського матеріалу (Glosek and Nadolski 1970, 17-24). В межі XIII-XIV ст. вкладаються вісім артефактів, що були знайдені на території сучасної України. З них два екземпляри автор відніс до типу типу XII за Окшоттом (Гричишин 2016, 256-274). Як бачимо, в проаналізованому авторами матеріалі відсутні наверши типу R, які є однією з основних рис, що об'єднують мечі Манесського кодексу. Не дивлячись на високу якість мініатюр манускрипту, як зазначалось вище, для зображень зброї притаманний певний схематизм. Окрім цього, особливості стилю середньовічного живопису обумовлюють наявність певних обмежень під час їх інтерпретації. Відтак, ми схиляємось до типу R, як до візуально найближчого до того, що бачимо на малюнках, і вважаємо безпідставним проводити аналогії з іншими типами (дископодібними тощо). Чітко впізнаваних аналогій до іншого характерного елементу – широких перехресть, близьких до типу 6 та його підтипів (За Окшоттом та Глосеком), нам не вдалося зустріти в опублікованих українських матеріалах. Можливо, подальший аналіз артефактів, з якими працюють українські дослідники та нові знахідки дозволять більш широко долучати Манесський кодекс до досліджень як джерело.

Проаналізований матеріал у черговий раз ставить перед нами питання щодо характеру культурних зв'язків між західноєвропейськими та східноєвропейськими землями за часів Середньовіччя в контексті мілітарної традиції. Станом на сьогодні, в Україні відомо небагато знахідок, по відношенню до яких можна проводити прямі паралелі із зображеннями клинкової зброї з Манесського кодексу. Тим не менш, в тих випадках, коли це є можливим, дане джерело відіграє вкрай важливу роль, що підтверджує його цінність для атрибуції археологічних матеріалів з теренів України.

БІБЛІОГРАФІЯ

Aleksic, Marko. 2007. *Medieval sword*. Belgrad: Dedraplast.

Bass, George. 1972. *A History of Seafaring: Based on Underwater Archaeology* . London: Thames and Hudson Ltd.

Burton, Richard. 1884. *Book of the sword.* London: Chatto and Windus.

Cod. Pal. germ. 848: Große Heidelberger Liederhandschrift (Codex Manesse) (Zürich, ca. 1300 bis ca. 1340). https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg848.

Fairholt, Frederick. 1896. *Costime in Englang: a history of dress to the end of seventeen century.* London: John Wiley and Sons.

Glosek, Marian, and Anrzej Nadolski. 1970. *Miecze sredniowiecznie z ziem polskich.* Lodz Acta Archaeologica Lodziensia.

Glosek, Marian. 1973. *Znaki i napisy na mieczach sredniowieczniech w Polsce.* Wroclaw: Widawnictwo Polskiej Academii Nauk.
Henkes-Zin, Christiane. 2004. «Überlieferung und Rezeption in der Großen Heidelberger Liederhandschrift (Codex Manesse)». Dissertation zur Promotion, Rheinisch-Westfälischen Technischen Hochschule Aachen,
Laking, Guy Francis. 1920. *A Record of European Armour and Arms through seven centuries.* London: G. Bell and Sons.
Lawrinowizc, Olgierd. 2005. *Tresci ideowe broni rycerskiej w Polsce wiekow srednich.* Lodz: Acta Archaeologica Lodziensia.
Morozova, Iana. 2009. «Personal belongings made of metal from the Novy Svet shipwreck». *Skyllis* 2: 172–177.
Morozova, Iana, Zelenko, Sergii. 2008. Nautical and Maritime Archaeology, Volume: 112.2: 329-331.
Nadolski, Anrzej. 1954. *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku.* Lodz: Acta Archaeologica Lodziensia.
Oakeshott, Ewart. 1997. *The Sword in the Age of Chivalry.* Woodbridge: The Boydell Press.
Peterson, Harold. 2001. *Daggers and fighting knifes of the Western World: from Stone Age till 1900.* New York: Mineola.
Universität Heidelberg. 2018. «Codex Mannese». Accessed January, 12. https://www.ub.uni-heidelberg.de/Englisch/allg/benutzung/bereiche/handschriften/codexmanesse.html
Валентирова, Катерина. 2015. Холодна зброя з затонулого італійського судна XIII сторіччя. В *Історія давньої зброї. Дослідження 2014,* під редакцією Дениса Тоїчкіна, 64-72. Київ: Ін-т історії України НАНУ.
Гричишин, Богдан. 2016. «Клинкова зброя в системі озброєння давньоукраїнського воїна XII-XIV ст.»,. Дис. канд. іст. наук. Національний університет "Львівська політехніка".
Гуцул, Володимир. 2009. «Рицарі Данила Романовича. Рицарська зброя серед персонажів Галицько-Волинського літопису.» *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики,* 16: 78-91.
Зеленко, Сергей. 2008. *Подводная археология Крыма*. Киев: Stilos.
Карпов, Сергей. 1990. *Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII – XV веках: проблемы торговли*. Москва: МГУ.
Кирпичников, Анатолий. 1966. *Древнерусское оружие. Мечи и сабли IX — XIII вв.* Ленинград: Наука.
Киселева, Валентина. 2002. «Итальянские латники городских горнизонов 1260-1392». *Военно-исторический альманах Новый солдат* 169.
Окшотт Эвард. 2004. *Археология оружия.* Москва: Центрполиграф.
Шнюков, Евгений. 1995. *Пираты Черного моря*. Київ: Знання.

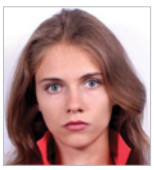

Відомості про автора. *Валентирова Катерина Миколаївна,* аспірант Київського Національного університету імені Тараса Шевченка, співробітник навчальної лабораторії «Центр підводної археології, археологічних та етнологічних досліджень» кафедри археології та музеєзнавства КНУ, магістр, Київ, Україна.

About Author. *Valentyrova, Kateryna,* M.Sc., Center of underwater archeology, archaeological and ethnological research of Taras Shevchenko Kyiv National University (Kyiv, Ukraine), e-mail: ksd1096kv@gmail.com.

ТАБЛ.1. ЗОБРАЖЕННЯ МЕЧІВ, ВИКОНАНІ GRUNDSTOCK-MALER

Kaiser Heinrich 006r

Graf Konrad von Kirchberg 024r

Herr Wolfram Eschenbach 151r

Herr Bligger von Steinach 182v

Herr Conrad. der Schenk von Landeck 205r

Von Stamheim 261r

ТАБЛ.1. ЗОБРАЖЕННЯ МЕЧІВ, ВИКОНАНІ GRUNDSTOCK-MALER (ПРОДОВЖЕННЯ)

Der Herzog
von Alhalt 017r

Herzog Johann
von Brabant 018r

Graf Friendrich
von Leiningen 026r

Herr Friedrich
von Housen 116v

Herr Reimal
von Brennendorf 188r

Scharpfenberg 204r

Herr Ulrich von Lichtenstein 237r

Der Puller 253v

Herr Friedrich
der Knecht 316v

Herr Dietmar
der Setzer 321v

ТАБЛ.1. ЗОБРАЖЕННЯ МЕЧІВ, ВИКОНАНІ GRUNDSTOCK-MALER (ПРОДОВЖЕННЯ)

Der Makgraf von Hohenburg 029r

Herr Rudolf von Rotenburg 054r

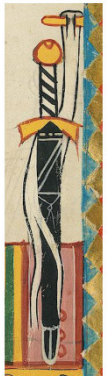

Der von Gliers 066v

Der Burggraf von Rietenburg 124r

Herr Walther von der Vogelweide 149v

Von Singenberg 162v

Herr Wilhelm von Heinzenburg 162v

Herr Bernger von Horheim 178r

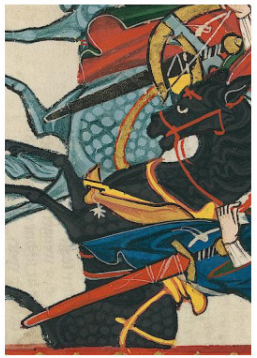

Der von Wildonie 201r

Klingsor von Ungarland 219v

ТАБЛ.1. ЗОБРАЖЕННЯ МЕЧІВ, ВИКОНАНІ GRUNDSTOCK-MALER (ЗАКІНЧЕННЯ)

Von Munegeur 247v

Raute 248v

Herr Neidhart 273r

Der Burggraf von Regensburg 318r

Boppe 418r

ТАБЛ. 2 ЗОБРАЖЕННЯ МЕЧІВ, ВИКОНАНІ ІНШИМИ АВТОРАМИ

Konig Wenzel von Bohmen 010r N1

Graf Albrecht Heigerloch 042r N1

Graf Wernher von Homberg 043v

Johann von Ringgenberg 190v N1

Herr Goesly Ehenhein 197v N3

ТАБЛ. 2. ЗОБРАЖЕННЯ МЕЧІВ, ВИКОНАНІ ІНШИМИ АВТОРАМИ (ЗАКІНЧЕННЯ)

Herr Heinrich Hetzbold von Wenbensse 228r N1

Meister Heinrich Teschler 281v N1

Der During 229v N1

Rubin von Rudeger 395r N1-2

ТАБЛ.3. ЗОБРАЖЕННЯ КИНДЖАЛІВ

Der Burggraf von Rietenburg 124r

Herr Leuthold von Seven 164v

Herr Reimal von Brennendorf 188r

Herr Neidhart 273r

Konig Wenzel von Bohmen 010r N1

Herr Heinrich Hetzbold von Wenbensse 228r N1

Kunz von Rosenheim 394r N1

Rost, Kirchherr zu Sarnen 285r N1

ЗБРОЯ XII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII ст. УДАРНО-РУБАЮЧОЇ ТА УДАРНО-ДРОБЛЯЧОЇ ДІЇ З ТЕРЕНІВ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ

Ігор Возний

Анотація УДК [904:623.444](477.85)“11/12”

Мета даної статті розглянути ударну зброю рубаючої та дроблячої дії, яка була виявлена на археологічних давньоруських пам’ятках з території між верхньою течією Прута і Середнього Дністра. При цьому проведена типологічна класифікація таких видів озброєння як сокира, булави і обушки (кистені).

Ударно-рубаючою зброєю ближнього бою були бойові сокири. Аналізуючи виявлені на досліджуваних теренах ці зразки озброєння та використовуючи типологію А.М. Кірпічнікова їх можна віднести до типів В, IVA та VA.

Невід’ємною частиною озброєння ратника була булава. На досліджуваних теренах знайдено шість залізних і три бронзові навершів. Відносяться такі булави до типів I, II, IIA, IV за А.М. Кірпічніковим.

Ударною зброєю ближнього бою були обушки. Представлений у краєзнавчому музеї фрагмент кістяного кистеня відноситься до типу 1 за А.М. Кірпічніковим.

Таким чином, у результаті аналізу зброї ударно-рубаючої та ударно-дроблячої дії, простежено, що військове мистецтво місцевого населення розвивалося в тісному контакті з іншими землями Давньоруської держави. В подальшому дослідження давньоруської зброї з теренів Північної Буковини дасть змогу поглибити наші знання про військову справу Давньоруської держави в цілому.

Ключові слова: сокира, булава, обушок (кистень), ударно-рубаюча зброя, ударно-дробляча зброя.

Abstract *Ihor Vozny* UDC [904:623.444](477.85)“11/12”

STRIKE-SLASHING AND STRIKE-POUNDING WEAPONS OF THE 12th – HALF OF THE 13th CENTURY ON THE TERRITORY OF NORTHERN BUKOVYNA

This article aims to study a slashing and pounding impact weapons that were found on archaeological sites of Old Rus in the area between the upper Prut and the middle Dniester.

The author made a typological classified the medieval archaeological finds according to the common typology – axes, maces and knobsticks.

The strike-chopping weapon of the melee were the battle-axes. By analyzing the samples of weapons discovered on the studied areas, it is possible to distinguish among them combat and universal axes, using the typology of Anatoly Kirpichnikov they can be attributed to types B, IVA and VA.

An integral part of the armament of the warrior was a mace. Six iron and three bronze mace heads were found at the archaeological site. These maces can be classified as types I, II, IIA, IV according to typology of Kirpichnikov.

The melee strike weapon was the knobsticks as an auxiliary weapon of the combat.

In the local museum, there is a fragment of a bone knobstick transmitted from Galich. It belongs to the type 1 (according to Kirpichnikov) and dated of 10-13 centuries.

Thus, as the result of the analysis of the slashing and pounding impact weapons, the author concluded that the military art of the local population was developing in close contact with the other lands of the Old Rus state. Subsequently, the studying of the ancient weapons from the territories of Northern Bukovina will allow us to deepen our knowledges of the military affairs of the ancient Rus state in general.

Keywords: axe, mace, knobstick, strike-chopping weapon, strike-pounding weapon.

Постановка проблеми. Одним з основних показників рівня розвитку військової справи та культурного рівня суспільства є оспівана в билинах і літописах зброя, відома за багаточисельними знахідками на археологічних пам'ятках. Її неможливо розглядати у відриві від виробництва, соціального середовища, суспільних прошарків і груп, з яких складалося військо. Вивчаючи зброю, можна прийти до висновків, які характеризують як військову справу, так і господарське, торговельне й соціальне життя давньоруського суспільства. Високий ступінь розвитку металообробного ремесла на території Прут-Дністерського межиріччя давав можливість виробляти усі види високоякісної військової продукції. Озброєння слов'яно-руського населення краю не поступалося ані асортиментом, ані якістю озброєння військам інших теренів Київської держави та сусідніх країн.

Аналіз досліджень. Аналізом давньоруського озброєння археологи займаються віддавна, однак це, насамперед, зарубіжні науковці. У першу чергу слід відзначити праці російських дослідників А.М. Кірпічнікова та А.Ф. Медведєва, які розробили типологічну класифікацію розглядуваних у статті типів озброєння[1].

На території України знахідки зброї ударно-рубаючого та ударно-дробляючого типів відомі достатньо широко, але оскільки типологія, запропонована А.М. Кірпічніковим розроблена вельми ґрунтовно, а нових типів озброєння не виявлено, потреби у її вдосконаленні не було. У дослідженнях науковців зустрічається лише констатація факту виявлення на певній археологічній пам'ятці предметів озброєння, або техніки її бойового застосування[2].

Вивчення рівня військової справи давньоруського населення Північної Буковини, в основному, стосувалося військово-оборонного зодчества, а такий важливий елемент як озброєння характеризувався попутно без належного аналізу.

---

1 Анатолий Кирпичников, «Древнерусское оружие. Вып.2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв.,» *САИ* Вып. Е1-36 (1966); Анатолий Кирпичников и Александр Медведев, «Вооружение,» в *Древняя Русь. Город, замок, село,* под. ред.. Бориса Рыбакова (Москва: Наука, 1985), 298-363; Александр Медведев, «Оружие Великого Новгорода,» *МИА* 65 (1959): 121-191.

2 Володимир Бережинський, «Озброєння війська Київської Русі,» *Археологія* 2 (1998): 138-147; Володимир Бережинський, *Техніка бойового застосування давньоруського озброєння* (Київ, 2000); Володимир Бережинський, *Зброя Київської Русі. Булава* (Київ, 1998); Володимир Бережинський, *Зброя Київської Русі. Кистінь.* (Київ, 1997); Володимир Бережинський, *Зброя Київської Русі. Сокира* (Київ, 1997); Володимир Бережинський, *Класифікація озброєння Київської Русі* (Київ, 1998); Святослав Терський, *Лучеськ. X–XV ст.* (Львів: Вид-во Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2006).

Б.О. Тимощук у своїх працях ввів у науковий обіг багатий фактичний матеріал, охарактеризував основні категорії озброєння місцевого населення, які були знайдені під час археологічних досліджень на місцевих пам'ятках[3].

Під час досліджень сільської феодальної укріпленої садиби в с. Чорнівці був знайдений матеріал, який поповнив і конкретизував наші знання про рівень військової справи місцевого населення[4].

Питаннями застосування зброї ударно-рубаючого та ударно-дроблячого призначення на теренах краю займався й автор, який класифікував цей вид озброєння, застосувавши типологію розроблену А.М. Кірпічніковим[5].

Таким чином, видно, що проблема класифікації зброї ударно-рубаючого та ударно-дроблячого призначення стосовно досліджуваних теренів остаточно не вирішена і містить цілий ряд білих плям.

Тому, метою запропонованої статті є проведення типологічної класифікації видів зброї ударно-рубаючого та ударно-дроблячого призначення (сокири, булави, кистені), виявленої на території Північної Буковини, та яка зберігається в фондах Обласного краєзнавчого музею.

Виклад матеріалу. Однією з найчисельніших категорій археологічних знахідок на слов'яно-руських пам'ятках регіону є озброєння, яке за своїм функціональним призначенням прийнято поділяти на зброю ударно-рубаючого та ударно-дроблячого типів застосування.

Ударно-рубаючою зброєю ближнього бою були бойові сокири. Вони, поряд з мечем та шаблею, складали основний інструментарій січі. Перевага сокири була в тому, що її ударне поле було значно більше, ніж у меча, а скіс її леза компенсував ріжучий момент шаблі[6]. Цим видом зброї користувалися, в більшості своїй, піші ратники. Хоча вершники теж використовували сокири-чекани, особливо під час затяжного бою кінноти.

---

3 Борис Тимощук, *Давньоруська Буковина (X перша половина XIV ст.)* (Київ: Наукова думка, 1982).

4 Ігор Возний, *Чорнівська феодальна укріплена садиба XII-XIII ст.* (Чернівці: Рута, 1998); Сергій Пивоваров, «Нові знахідки предметів озброєння та спорядження вершника і верхового коня з Чорнівського городища,» у *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, т.2 (Чернівці: Золоті литаври, 2001), 133-142.

5 Ігор Возний, *Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X – XIV ст.*, ч. 2, *«Матеріальна, духовна культура та соціально-історичний розвиток»* (Чернівці: Золоті литаври, 2009); Ігор Возний та Андрій Федорук, «Ударна зброя XII – першої половини XIII ст. з території Вехнього Прута та Середнього Дністра» *Вісник Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка* 8 (2013): 53-64.

6 Бережинський, *Техніка бойового,* 29.

Фрагменти бойових сокир виявлено в Горбові, Слободі, Чорнівці та Ленківцях на Пруті. Всі вони відносяться до універсальних. Чорнівська сокира з обламаним, відтягнутим вниз лезом, завдовжки 7,3 см, шириною 3,5 см і подовженим врізним обухом (Рис. 1, *1;* Рис. 2, *1)*. Діаметр обушного отвору – 2,5 см. На лезі є отвір діаметром 0,6 см, за допомогою якого кріпився чохол або сокира підвішувалася до паска. За типологією А.М. Кірпічнікова, такі сокири відносяться до типу IVA і датуються XI–XIII ст.[7] Значному поширенню останніх сприяла досконала конструкція (коефіцієнт корисної дії близький до 1) і надійна будова обуха. Подібні сокири виявлені на ряді давньоруських пам'яток[8]. З Чорнівського городища походить сокира типу IV[9]. Такі сокири з опущеним лезом і виїмкою у домонгольський період були найпоширенішою формою.

Іншу сокиру (типу VA за А.М. Кірпічніковим) виявлено біля городища в с. Горбово та в Ленківцях на Пруті (Рис. 1, *2*; Рис. 2, *2, 3*)[10]. Характерною особливістю цього типу зброї є пряма верхня грань обуха. Це сокира з виїмкою і опущеним лезом. Така зброя зустрічається на південноруських пам'ятках з XIII по XIV ст.[11] У господарстві селян Західної України і Молдови сокири такого типу збереглися до наших днів.

До рідкісного типу B (за А.М. Кірпічніковим)[12] відноситься сокира із Слобідки (Рис. 1, *3*; Рис. 2, *4*)[13] з вирізаним обухом і симетричним лезом. За своєю формою такі сокири є попередниками пізньосередньовічних бердишів. Аналогії їй відомі на Вологодщині й у Твері, а час побутування припадає на XI-XII ст., хоча найбільше подібних сокир використовували у XI ст.[14]

---

7 Кирпичников, «Древнеруское оружие», 37.

8 Аркадій Козловський, *Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст.* (Київ: Наукова думка, 1990), Рис. 25, 5; Мікалай Плавінскі, «Боаслаўскае Паазер'е ў канцы I – пачатку II тыс. н.э.: Сучасны стан і перспектывы даследаванняў,» *МДАПВ* 14 (2010): 127, Рис. 14,1; Олександр Шекун та Олена Веремейчик, «Поселення Ліскове у верхів'ях р. Білоус,» у *Південноруське село IX–XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури)* (Київ: Інститут змісту і методів навчання, 1997), Рис. 33, 19; Георгій Штыхаў, «Курганы могыльнык Ізбішча-Дзвінаса,» *Матэріалы па археалогіі Беларусі*. 16 (2008): 218, Рис. 148, 14; Victor Spinei, *Moldova în secolele XI–XIV* (Chişinău: Universitas, 1994), Fig. 4, 1.

9 Сергій Пивоваров, «Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст.,» *Археологічні студії* 3 (2008): 186, Рис. 3, 2; Кирпичников, «Древнеруское оружие», 29.

10 Кирпичников, «Древнеруское оружие», 38; ЧКМ, Фонди, 12636–II–882.

11 Spinei, Moldova în secolele XI–XIV, Fig. 4, 6, 7.

12 Кирпичников, «Древнеруское оружие», Рис. 40.

13 ЧКМ, Фонди, 12225–II–684.

14 Кирпичников, «Древнеруское оружие», 43, Табл. 11.

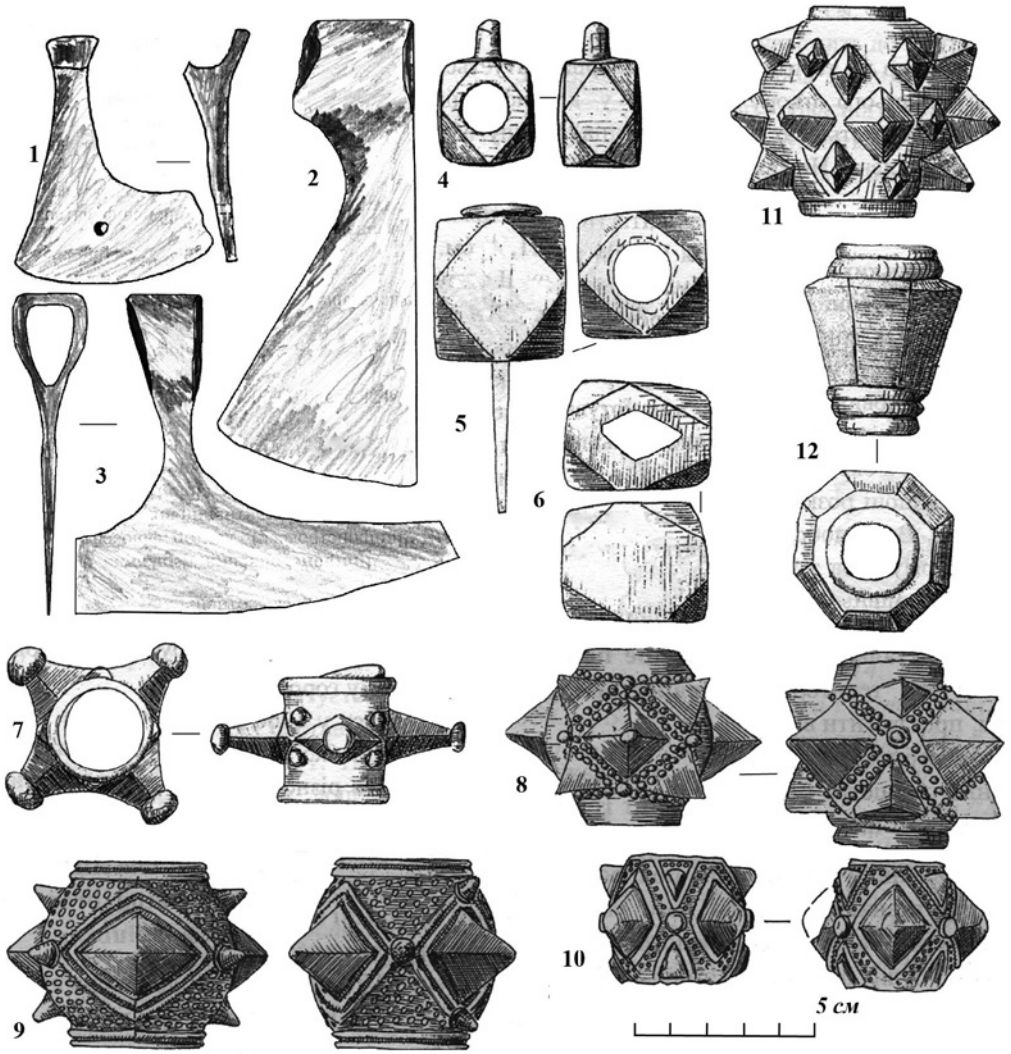

Рис. 1. *Прорисовки зброї ближнього бою:*
1, 4–7 – Чорнівка, 2 – Горбово; 3 – Слобода; 8, 11 – Василів; 9 – Черепківці; 10 – Галиця; 12 – Недобоївці (8, − за Б.О. Тимощук [1982, рис. 14, 3; 16, 10]; 1, 4 – за І.П. Возний [2009, рис. 7, 3, 6, 8, 14]; 2, 3, 9, 11 – ЧКМ Фонди; 5–7, 10, 12 – за С.В. Пивоваров [2012, рис. 1; 2]).

Про різноманітне вживання похідно-бойових сокир свідчать значні відсотки їх пошкоджень. Використання східними слов'янами даного виду зброї згадується в літописах. Так, під час Липицької битви 1216 р. «Князь Мстиславъ, проехавъ трижды сквозе полкы княжи Юрьевы и Ярославли, секучи люди, бе бо оу него топоръ с паворозою в руце»[15]. «Глебъ же вынемъ топоръ ростя и»[16] «наеха многажды на полкъ ихъ и бьяшеся единымъ топоромъ не имея страха въ души своеи и паде неколико от его»[17]. В основному, ця зброя використовувалася в пішому війську. Сокири цього типу були найбільш характерні для півдня і південного заходу Русі у XII – першій половині XIII ст.[18] Аналогії їм відомі на багатьох давньоруських пам'ятках[19].

Якщо брати співвідношення приналежності виявлених на досліджуваних теренах сокир до бойових і робочих то видно, що тип В був виключно бойовою сокирою, а IVA та VA – універсальними. Хоча за підрахунками на інших територіях переважали робочі сокири цього типу[20].

Невід'ємною частиною озброєння ратника була булава. Це коротка палиця довжиною до 50 см, на один кінець якої одягалося масивне металеве навершя. Нею користувалися і піхотинці, і вершники в рукопашному бою, коли вимагалося нанести раптовий удар у любому напрямку. Ефективність даного виду зброї характеризується тим, що сила удару булави чи обушка дорівнює приблизно 6,6-14 кг, а для враження людини вона повинна становити не менше 8 кг[21].

Булавами, в залежності від типу захисних обладунків на противнику, можна було досить сильно його покалічити і, таким чином, надовго вивести з ладу. Цей вид зброї служив, перш за все, для удару по голові або шолому. Вона завдавала важкі контузії і внутрішні переломи.

---

15 Ефимий Карский, ред. *Полное собрание русских летописей,* т. 1, «*Лаврентьевская летопись*» (Москва: Языки славянской культуры, 1997), Стб. 498.

16 Ефимий Карский, ред. *Полное собрание русских летописей,* т. 1, «*Лаврентьевская летопись*» (Москва: Языки славянской культуры, 1997), Стб. 181.

17 Ефимий Карский, ред. *Полное собрание русских летописей,* т. 1, «*Лаврентьевская летопись*» (Москва: Языки славянской культуры, 1997), Стб. 480.

18 Кирпичников, «Древнеруское оружие», 37.

19 Василь Довженок, Володимир Гончаров, та Роман Юра, *Древньоруське місто Воїнь* (Київ: Вид-во АН УРСР, 1966), Табл. VI, 24; Татьяна Никольская, «Военное дело в городах земли вятичей (по материалам древнерусского Серенска)», *КСИА* 139 (1974): 34-42.

20 Кирпичников, «Древнеруское оружие», 44, Табл. 12.

21 Кирпичников, «Древнеруское оружие», 64.

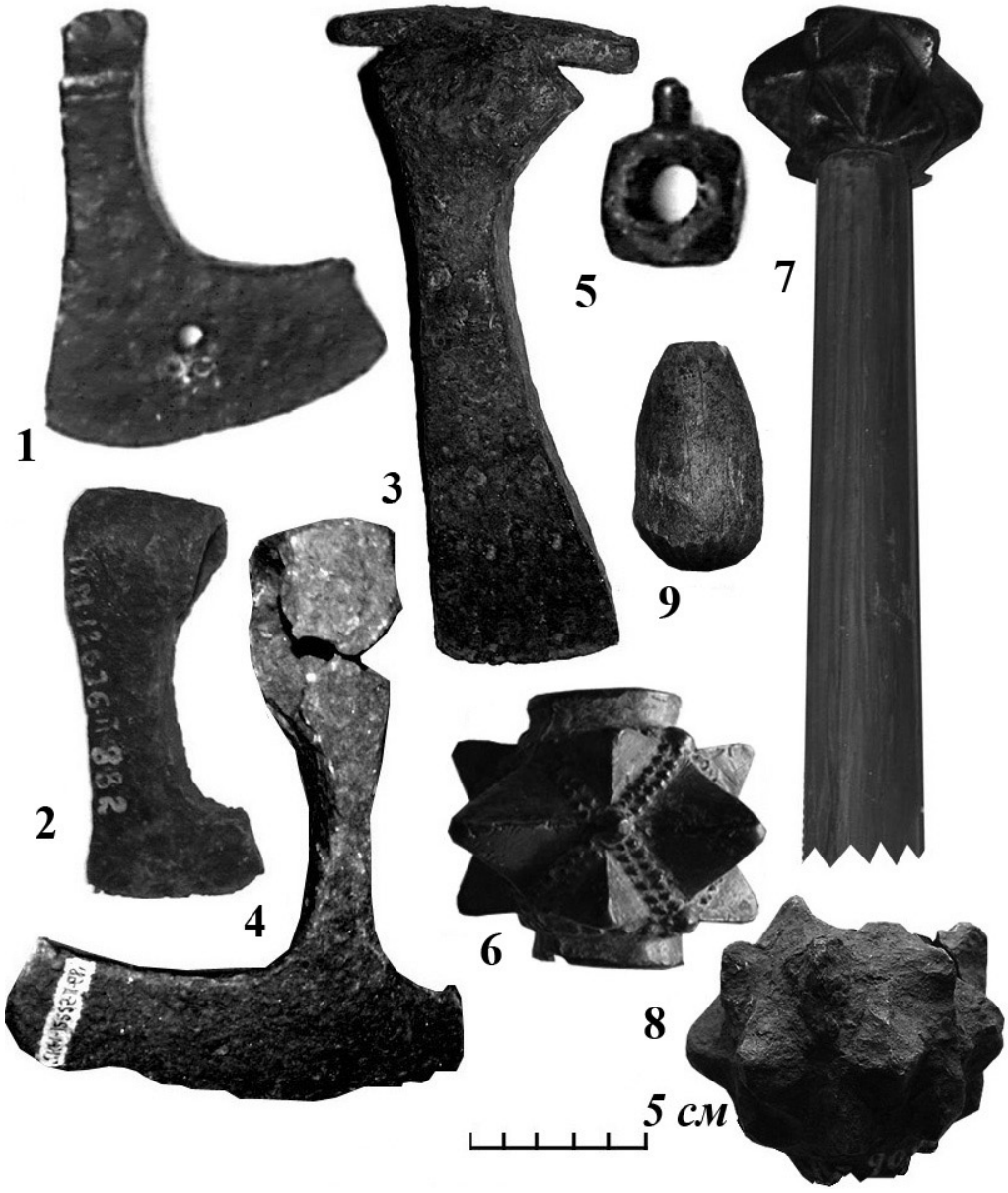

Рис. 2. *Ударна зброя з фондів Чернівецького обласного краєзнавчого музею: 1, 5 – Чорнівка; 2 – Горбово; 3 – Ленківці на Пруті; 4 – Слобода; 6, 8 – Василів; 7 – Черепківці; 9 – Галич.*

Ударом булави можна було зламати руку навіть добре захищеному латами ратнику. Як припускають науковці, ці предмети зброї були запозичені східними слов'янами у кочовиків у XI ст.[22] На досліджуваних теренах знайдено шість залізних (Чорнівка, Василів, Недобоївці, Галиця) і три бронзові (Черепківці, Василів) навершів цього виду зброї[23]. Чорнівська булава має форму куба (довжина сторони 2,7 см) зі зрізаними вершинами. Роль шипів у ній відігравали 4 пірамідальні виступи, які утворилися внаслідок перехрещення бокових граней. З одного боку булави виступає шип, круглий у перетині, довжиною 1,4 см і діаметром 0,7 см. Його призначення – локальне пробивання броні (Рис. 1, *4*; Рис. 2, *5*). Це так звана булава-клевець у якого шип показує напрям удару. Відносяться такі булави до типу IIA за А.М. Кірпічніковим і були досить поширеними серед воїнів[24].

Інші навершя з Чорнівки і Галиці, мали форму куба з усіченими гранями. У них відсутній шип (Рис. 1, *5, 6*). Такі залізні навершя були найпростішим видом булав (тип II за А.М. Кірпічніковим). Ця зброя була поширеною в Давній Русі у XII–XIII ст.[25] Простота виготовлення таких булав свідчить про те, що їх використовували, в основному, прості рядові воїни. Така зброя з руків'ям до 50-60 см у випадку прямого удару могла скалічити навіть важкоозброєного ратника. Галицька знахідка дає можливість простежити систему кріплення булави до руків'я. Для цього використовувався цвях з пласкою шляпкою, який вбивався в древко на глибину 4,5 см розклинюючи його[26]. Аналогічний спосіб кріплення булави до руків'я простежений у Новгороді на Троїцькому розкопі, Золотарівському городищі[27]. Булави цього типу знайдені на Райковецькому горо-

---

22 Кирпичников, «Древнеруское оружие», 48.

23 Возний, *Чорнівська феодальна укріплена садиба,* 99; Пивоваров, «Нові знахідки», Рис. 1, 19; Сергій Пивоваров, «Металеві навершя булав з давньоруських пам'яток Буковини,» *Вісник національного університету «Львівська політехніка», серія «Держава та армія»* 724 (2012): 34.

24 Кирпичников, «Древнеруское оружие», 48.

25 Кирпичников и Медведев, «Вооружение», Табл. XXV, 3.

26 Пивоваров, «Металеві навершя», 33.

27 Александр Артемьев и Петр Гайдуков, «Две уникальные булавы из раскопок в Новгороде» (Материалы научной конференции «Новгород и Новгородская земля», Новгород, Январь 24-26, 1995), *История и археология* 9 (1995): 206, Рис. 2; 4. Рис. 82; Геннадий Белорыбкин, *Золотаревское поселение* (Санкт-Петербург–Пенза: Издательство ПГПУ, 2001), Рис. 82.

дищі, Дорогобужі, Княжій Горі, у Колодяжині, Серенську, Москві, а також у Латвії[28].

У літописному Василеві виявлено пустотілу залізну булаву, яка мала форму кулі з шипами на поверхні. Діаметр отвору, куди вставлялося руків'я становив 2,5 см[29]. У давнину, для посилення удару, порожнина заливалася свинцем, але в результаті того, що булава побувала у вогні, свинець, очевидно, розплавився і витік. Такі кулеподібні навершя відносяться до типу IIA і датуються XII – першою половиною XIII ст.[30] Аналогічні предмети озброєння широко представлені в містах південної та південно-західної Русі: Галичі, Райках, Княжій Горі, Липляві, Городищі, Центральній Європі тощо[31].

Своєрідним типом виступає залізна булава виявлена С.В. Пивоваровим у рові Чорнівського городища. Це навершя циліндричної форми із чотирма, хрестоподібно різко виступаючими назовні, шипами, що закінчуються кульками (Рис. 1, *7*)[32]. По боках шипів розташовано вісім невеликих декоративних виступів. Булава кріпилася до руків'я як і в попередньому випадку за допомогою цвяха. Такий тип навершів, на думку автора знахідки, є продовженням еволюційного розвитку бронзових булав із чотирма центральними шипами. Він датує знахідку першою половиною XIII ст.

Цікавою є інша знахідка із городища в Недобоївцях. Це залізне навершя у формі усіченого восьмигранника з поздовжнім отвором (Рис.1, *12*)[33].

---

28 Володимир Гончаров, *Райковецьке городище* (Київ : Вид-во АН УРСР, 1950), 95, Табл. XII, 12-14; Медведев, «Оружие Великого Новгорода», 137, Рис. 7, 3; Татьяна Никольская, *Земля вятичей. К истории населения бассейна Верхней и Средней Оки в IX–XIII вв.* (Москва: Наука, 1981), Рис. 95, 8; Богдан Прищепа, *Дорогобуж на Горині у X–XIII ст.* (Рівне : ПП ДМ, 2011), Рис. 161,2; Эльвира Шноре, *Асотское городище* (Рига: Зинатне, 1961), Табл. X, 22; Роман Юра, «Древній Колодяжин,» *АП УРСР* 12 (1962): 117, Табл. 1, 5; Radosław Liwoch, «Buławy z zachodniej Ukrainy» *Acta Militaria Mediaevalia* II (2006): 67–78; Arkadiusz Michalak, «Wpływy wschodnie czy południowe? Z badań nad pochodzeniem buław średniowiecznych na ziemiach Polskich» *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»* 571 (2006): С. 55, Рис. 6.

29 ЧКМ, Фонди, 12679–II–909.

30 Кирпичников, «Древнеруское оружие», 61–62.

31 Медведев, «Оружие Великого Новгорода», 138; Ярослав Пастернак, *Старий Галич. Археологічно-історичні досліди у 1850-1943 рр.* (Івано-Франківськ: Плай, 1998), С. 234. Рис. 70, 24; P. Petrović и S. Jovanović, *Kuljturno blago knjaževačkog kraja: arheologija* (Belgrade: "Tipografik", 1997), 124, Рис. 9; Борис Рыбаков *Ремесло Древней Руси* (Москва: Изд-во АН СССР, 1948), 249, Рис. 52.

32 Пивоваров, «Металеві навершя», 34.

33 Пивоваров, «Металеві навершя», 33.

За матеріалом виявленим у розкопі автор знахідки датує булаву XII – початком XIII ст. Аналогій цій знахідці поки не виявлено і вона не вписується у типологію А.М. Кірпічнікова. Можливо вона відноситься до ранніх форм перначів поширених у монголо-татар.

Свого розквіту виробництво булав досягло у XII – першій половині XIII ст., коли з'явилися бронзові булави[34]. Відливалися вони за восковою моделлю в двобічній роз'ємній глиняній формі.

Ще більш характерними для вивчення розвитку ударної зброї є бронзові булави з Черепківців та літописних Василева і Кучелмина.

Перша, у вигляді куба з чотирма хрестопоподібно розташованими шипами, виготовлена з бронзи (що трапляється досить рідко)[35]. Висота її становить 3,8 см, ширина – 6 см, внутрішній діаметр – 2, 3 см (Рис. 2, *7*). За своїми параметрами цю знахідку можна віднести до типу I за А.М. Кірпічніковим та І.Л. Ізмайловим[36]. У публікації С.В. Пивоварова «Металеві навершя булав з давньоруських пам'яток Буковини» подано малюнок булави, який не відповідає дійсності. Автор відніс її до типу III[37]. Аналогічні знахідки датовані XII – першою половиною XIII ст. відомі на багатьох пам'ятках Давньоруської держави, Північного Кавказу, Дунайської Болгарії тощо[38].

Булава із Василева має чотири великих центральних і вісім малих крайніх шипів. Всі 12 шипів обведені дворядним поперечно-рифленим валиком з горохоподібними виступами[39]. Конструктивно вона більш досконала, ніж Чорнівська, оскільки під час дії такою зброєю вага удару обов'язково припадає на один, два або три сусідніх шипи. Як вважає А.М. Кірпічніков, така зброя з'явилася на півдні Русі у XII – першій половині XIII ст. і, за

---

34 Кирпичников, «Древнеруское оружие», 48.

35 ЧКМ, Фонди, 12679–II–913.

36 Искандер Измайлов, *Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии X – начала XIII в.*, (Казань-Магадан, 1997), 97; Кирпичников, «Древнеруское оружие», 48.

37 Пивоваров, «Металеві навершя», Рис. 1, 2.

38 Владимир Гусынин, «Оружие ударно-дробящего действия X–XIII веков с территории Пензенской области,» *Вестник военно-исторических исследований: Межвузовский сборник научных трудов.* 1 (2009): 153-158; Веселин Парушев, «Боздугани от музея в Дробич,» *Археология* 3-4 (1998): Рис. 11, 3; Прищепа, *Дорогобуж на Горині,* 28, Рис. 17, 7; Василь Якубовський, «Дослідження городища давньоруського м. Губин (XII–XIII ст.) та його найближчої сільськогосподарської округи,» *Археологічні студії* 4 (2010): 264, Рис. 5, 9; Jerzy Kuśnierz, «Militaria z Czermna nad Huczwą. Próba rekonstrukcji sposobu ataku tatarów na gród (w 1240 r.) na podstawie dotychczasowych badań archeologicznych,» *Acta Milinaria Medievalia* I (2005), Tabl. IV, 33.

39 ЧКМ, Фонди, 12232–II–693.

розробленою ним класифікацією, належить до типу IV[40]. Подібна булава цього ж типу була виявлена С.В. Пивоваровим у літописному Кучелмині (ур. Галиця)[41]. Можливо, такі булави були імпортом з Києва, де виявлена бронзоливарна майстерня для їхнього виробництва[42]. С.В. Пивоваров припускає місцеве виробництво у літописому Кучелмині[43]. Аналогічні знахідки відомі у Колодяжині, Києві, на Асотському та Бородинському городищах, Княжій Горі тощо[44].

Ударною зброєю ближнього бою були обушки (кистені). Вони прив'язувалися за вушко до ремінців прикріплених до короткої палиці або руки. Завдяки цьому можна було завдавати раптових ударів по ворогу в будь-якому напрямку. Обушками користувалися як піші воїни, так і вершники, хоча в більшості їх використовували в бою легкоозброєні вершники (Рис. 2, *9*). Вправний і швидкий удар міг оглушити противника. Кистень, як і булава, був допоміжним засобом боротьби, до якого зверталися, коли вже не можна було діяти основними видами зброї. З'явився цей вид зброї на Русі, як запозичення з кочівницького Сходу, у другій половині X ст. і проіснував у спорядженні війська до XIV ст.[45] У краєзнавчому музеї зберігається фрагмент кістяного обушка переданий з Галича[46]. Він яйцеподібної форми з поздовжнім отвором, куди вставлявся залізний стрижень з петлею для кріплення паса. Такі кистені відносяться до типу 1 за А.М. Кірпічніковим і датуються досить широко: X–XIII ст.[47] Аналогії таким знахідкам широко відомі у Східній Європі[48].

---

40 Кирпичников, «Древнеруское оружие», 52.

41 Пивоваров, «Металеві навершя», 33.

42 Михаил Каргер, *Древний Киев* т.1 (Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1958), 380, Рис. 82.

43 Пивоваров, «Металеві навершя», 33.

44 Гончаров, *Райковецьке городище*, 95, Табл. XI, 7, 8; Сергій Маярчак, *Археологічні пам'ятки IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я* (Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2006), 84, Табл. 1,26; Никольская, *Земля вятичей,* Рис. 95, 2; Валентин Седов, «Сельские поселения центральних районов Смоленской земли,» *МИА* 92 (1960): 111, Рис. 56; Святослав Терський, *Княже місто Володимир* (Львів: Вид-во Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2010), 221, Рис. 140.

45 Кирпичников и Медведев, «Вооружение», 311.

46 ЧКМ, Фонди, 6770–II–410.

47 Кирпичников, «Древнеруское оружие», 59.

48 Марина Сергєєва, «Сліди косторізного виробництва у кварталі Е7 (Київ, Поділ)» *Наукові записки української історії. Збірник наукових статей* 23 (2009): 30, Рис. 1, 3; Piotr N. Kotowicz, «Uwagi o znaleziskach kiścieni wczesnośredniowiecznych na obszarze Polski,» *Acta Militaria Mediaevalia* II (2006), Rys. 2.

Висновки. Проаналізовані зразки булав демонструють, що озброєння давньоруського населення досліджуваного регіону було на досить високому рівні. Його еволюція проходила в загальному руслі розвитку військового мистецтва Східної Європи, але при цьому була певна локальна своєрідність у використанні деяких видів озброєння, що пов'язано, в першу чергу, з особливостями географічного розташування краю.

БІБЛІОГРАФІЯ

Артемьев А.Р., Гайдуков П.Г. Две уникальные булавы из раскопок в Новгороде. *Новгород и Новгородская земля. История и археология:* материалы научной конференции (Новгород, 24-26 января 1995 г.). Новгород, 1995. Вып. 9. С. 202–206.

Белорыбкин Г.Н. Золотаревское поселение : монография. Санкт-Петербург–Пенза : Издательство ПГПУ, 2001. 200 с.

Бережинський В.Г. Зброя Київської Русі. Кистінь : монографія. Київ, 1997. 36 с.

Бережинський В.Г. Зброя Київської Русі. Сокира : монографія. Київ, 1997. 157 с.

Бережинський В.Г. Класифікація озброєння Київської Русі : монографія. Київ, 1998. 50 с.

Бережинський В.Г. Озброєння війська Київської Русі. Археологія. 1998. № 2. С. 138-147.

Бережинський В.Г. Зброя Київської Русі. Булава : монографія. Київ, 1998. 70 с.

Бережинський В.Г. Техніка бойового застосування давньоруського озброєння : монографія. Київ, 2000. 230 с.

Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XIIXIII ст. : монографія. Чернівці: Рута, 1998. 154 с.

Возний І.П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X – XIV ст. Ч. 2. Матеріальна, духовна культура та соціально-історичний розвиток : монографія. Чернівці : Золоті литаври, 2009. 568 с.

Возний І.П., Федорук А.В. Ударна зброя XII – першої половини XIII ст. з території Вехнього Прута та Середнього Дністра. Вісник Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка. 2013. Вип. 8. С.53-64.

Гончаров В.К. Райковецьке городище : монографія. Київ : Вид-во АН УРСР, 1950. 219 с.

Гусынин В.А. Оружие ударно-дробящего действия X–XIII веков с территории Пензенской области. Вестник военно-исторических исследований: Межвузовский сборник научных трудов. Пенза : ГУМНИЦ, 2009. Вып. 1. С. 153-158.

Довженок В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Древньоруське місто Воїнь. Київ : Вид-во АН УРСР, 1966. 148 с.

Измайлов И.Л. Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии X – начала XIII в. : монография. Казань-Магадан, 1997. 214 с.

Каргер М.К. Древний Киев : монография. Моска-Ленинград : Изд-во АН СССР, 1958. Т. 1. 580 с.

Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. САИ. 1966. Вып. Е1-36. 146 с.

Кирпичников А.Н., Медведев А.Ф. Вооружение / Древняя Русь. Город, замок, село / под. общ. ред. Б.А. Рыбакова. Москва : Наука, 1985. С. 298–363.

Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. : монографія. Київ : Наукова думка, 1990. 184 с.

Лаврентьевская летопись (Полное собрание русских летописей. Том первый). Москва : Языки славянской культуры, 1997. 496 с.

Маярчак С.П. Археологічні пам'ятки IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я : монографія. Кам'янець-Подільський : ПП Мошак М.І., 2006. 96 с.

Медведев А.Ф. Оружие Великого Новгорода. МИА. 1959. № 65. С. 121–191.

Никольская Т.В. Военное дело в городах земли вятичей (по материалам древнерусского Серенска). КСИА. 1974. Вып. 139. С. 34-42.

Никольская Т.Н. Земля вятичей. К истории населения бассейна Верхней и Средней Оки в IX–XIII вв. Москва : Наука, 1981. 296 с.

Парушев В. Боздугани от музея в Дробич. Археология. Кн. 3-4. София, 1998. С. 67-72.

Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні досліди у 1850-1943 рр. : монографія. Івано-Франківськ : Плай, 1998. 348 с.

Пивоваров С. Нові знахідки предметів озброєння та спорядження вершника і верхового коня з Чорнівського городища. Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Чернівці : Золоті литаври, 2001. Т. 2. С. 133–142.

Пивоваров С.В. Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. Археологічні студії. 2008. Вип. 3. С. 180–199.

Пивоваров С.В. Металеві навершя булав з давньоруських пам'яток Буковини. Вісник національного університету «Львівська політехніка». Серія «Держава та армія». – Львів: Вид-во Львівської політехніки. 2012. №. 724. С. 31–35.

Плавінскі М. Боаслаўскае Паазер'е ў канцы I – пачатку II тыс. н.э.: Сучасны стан і перспектывы даследаванняў. МДАПВ. 2010. Вип. 14. С. 114–134.

Прищепа Б.А. Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. : монографія. Рівне : ПП ДМ, 2011. 250 с.

Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси : монография. Москва : Изд-во АН СССР, 1948. 792 с.

Седов В.В. Сельские поселения центральних районов Смоленской земли. МИА. 1960. № 92. 158 с.

Сергєєва М. Сліди косторізного виробництва у кварталі Е7 (Київ, Поділ). Наукові записки української історії. Збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький, 2009. Вип. 23. С. 29–34.

Терський С.М. Лучеськ. X–XV ст. : монографія. Львів : Вид-во Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2006. 252 с.

Терський С.В. Княже місто Володимир : монографія. Львів : Вид-во Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2010. 320 с.

Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина (X перша половина XIV ст.) : монографія. Київ : Наукова думка, 1982. 206 с.

ЧКМ. Фонди.

Шекун О.В., Веремійчик О.М. Поселення Ліскове у верхів'ях р. Білоус. Південноруське село IX–XIII ст. Київ : Інститут змісту і методів навчання, 1997. С. 69-99.

Шноре Э. Асотское городище : монография. Рига : Зинатне, 1961. 236 с.

Штыхаў Г.В. Курганы могыльнык Ізбішча-Дзвінаса. Матэріалы па археалогіі Беларусі. Мінск : ДНУ «Інстытут гістрыі НАн Беларусі», 2008. Вып. 16. 249 с.

Юра Р.О. Древній Колодяжин. АП УРСР. 1962. Т. 12. С. 57–130.

Якубовський В. Дослідження городища давньоруського м. Губин (XII–XIII ст.) та його найближчої сільськогосподарської округи. Археологічні студії. Київ–Чернівці : Зелена Буковина, 2010. Вип. 4. С. 255–266.

Kotowicz P. Uwagi o znaleziskach kiścieni wczesnośredniowiecznych na obszarze Polski. *Acta Militaria Mediaevalia.* Kraków–Sanok. 2006. S. 51–66.

Kuśnierz J. Militaria z Czermna nad Huczwą. Próba rekonstrukcji sposobu ataku tatarów na gród (w 1240 r.) na podstawie dotychczasowych badań archeologicznych. *Acta Milinaria Medievalia*. Kraków–Sanok. 2005. S. 115–132.

Liwoch R. Buławy z zachodniej Ukrainy. *Acta Militaria Mediaevalia*. Kraków–Sanok. 2006. T. II. S. 67–78.

Michalak A. Wpływy wschodnie czy południowe? Z badań nad pochodzeniem buław średniowiecznych na ziemiach Polskich. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2006. № 571. С. 48–74.

Petrović, P., Jovanović, S. Kuljturno blago knjaževačkog kraja: arheologija. Belgrade: "Tipografik", 1997. 152 s.

Spinei V. Moldova în secolele XI–XIV. Chişinău : Universitas, 1994. 495 p.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР, Київ.
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии, Москва.
МДАПВ — Матеріали досліджень з археології Поділля та Волині, Львів.
МИА — Материалы и исследования по археологии, Москва.
САИ — Свод археологических источников, Москва, Ленинград.
ЧКМ — Чернівецький обласний краєзнавчий музей, Чернівці.

Відомості про автора. *Возний Ігор Петрович,* доктор історичних наук, професор кафедри культурології, релігієзнавства та теології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Чернівці, Україна.

About Author. *Ihor Vozny,* Doctor of History, professor Chair of cultural studies, religious studies and theology Yurii Fedkovych Chernivtsi National University (Chernivtsi, Ukraine), e-mail: www.voznyj.igor@gmail.com.

К ВОПРОСУ О ВОЗМОЖНОСТЯХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НЕКОТОРЫХ КАТЕГОРИЙ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОГО ВООРУЖЕНИЯ В КАЧЕСТВЕ ЭТНОКУЛЬТУРНОГО МАРКЕРА

Андрей Голубев

Анотація *Андрій Голубев* УДК 902+623.4

ДО ПИТАННЯ ПРО МОЖЛИВІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО ОЗБРОЄННЯ ЯК ЕТНОКУЛЬТУРНОГО МАРКЕРА

Автор розглядає можливість використання луків та клинкової зброї в якості маркера задля хронологічного та етнокультурного розмежування кочівницьких пам'яток раннього середньовіччя. Межа переходу політичного домінування в степу до Хазарського Каганату відзначається появою луків, виготовлених за хазарськими технологіями та колінчатих палашів тюркського-хазарської конструкції, які згодом еволюціонували у шаблі. На цьому етапі гунно-болгарська конструкція палашів припиняє своє існування, як тупикова гілка еволюції клинкової зброї. Гунно-болгарська технологія виготовлення луків продовжує своє існування в межах першої половини VIII ст. в процесі внутрішніх міграцій та інтеграції її носіїв у політичну структуру Хазарського Каганату. Виготовлення луків виступає найбільш консервативним ремеслом.

Ключові слова: клинкова зброя, лук, кочовики, раннє середньовіччя.

Abstract *Andriy Holubiev* UDC 902+623.4

TO THE QUESTION OF THE POSSIBILITIES OF USING SOME CATEGORIES OF THE EARLY MEDIEVAL ARMS AS ETHNOCULTURAL MARKER

With a view to the chronological and ethnocultural demarcation of the archaeological finds of nomads in Eastern Europe of the early Middle Ages, the author analyzes the possibility of using different types of bows and blade weapons as a marker. The transition of political domination in the steppe areas to the Khazar Khaganate is marked by the appearance of the special Khazar bows and the cranked single-edged swords (the Turkic-Khazar construction), which later evolved into a saber. At this turning-point, the Hungarian-Bulgarian blade weapon construction gradually goes out of use, as a dead-end branch of the evolution of blade weapons. Hunno-Bulgarian technology of making bows still existed during the first half of 8th century, in the process of internal migration and integration of its carriers into the political structure of the Khazar Khaganate. Thus the bow making was the most conservative craft.

Keywords: blade weapon, bow, nomads, Early Middle Ages.

Для всех кочевых культур и в особенности эпохи раннего средневековья, важнейшим элементом их материальной культуры является вооружение и конское снаряжение. Как правило, на начальной стадии появления новой культуры на определенной территории, ее оружейные инновации резко отличаются от местных. Связано это как с новыми формами, так и с использованием отличных технологий производства. Со временем, происходит обоюдное заимствование. Однако, как правило, оружие сохраняет свои «этнические» маркеры в виде использования оригинальных орнамен-

тов, техник его нанесения и специфических элементов в различных типах оружия, что позволяет, с достаточной степенью вероятности, определить «этнос мастера-изготовителя». В данной работе мы бы хотели проанализировать возможности научного подхода, заключающегося в использовании в качестве «культурно-определяющего» маркера раннесредневекового археологического комплекса некоторых категорий из арсенала раннесредневековых кочевников – это луки, палаши и сабли. Как нам представляется, позитивные разработки в данном направлении, существенно помогут в поиске выхода из сложившейся тупиковой ситуации хронологического и культурного разграничения памятников конца VII в. в археологии хазарского времени.

Луки. Пути решения проблем хронологии и культурной атрибуции восточноевропейских кочевнических памятников VII-VIII вв. с сер. 90-х гг. XX в. во многом базировались на выводах, сформулированных в работах А. М. Савина и А. И. Семенова. Исследователи, используя подход к изучению остатков раннесредневековых сложносоставных луков венгерского этнографа К. Шебештьена, основанного на особенностях изготовления и крепления роговых накладок к кибити, выделили для Восточной Европы несколько их конструктивно-технологических вариантов (Рис. 1). Нас интересует два из них, имеющие принципиальные различия, между которыми отсутствует эволюционно-генетическая связь: «гунно-болгарский тип», связанный только с сивашовским кругом памятников (в рамках 2-й пол. VII в.) и «хазарский тип», связанный только с соколовским кругом памятников (в рамках 1-й пол. VIII в.). Смена одного типа луков другим произошла на рубеже VII-VIII вв. При этом «гунно-болгарский» тип является тупиковой ветвью развития [Savin, Semenov 1995; 1998]. Таким образом, тип лука как бы являлся «этническим индикатором» в конкретном комплексе и шире – типе памятников. В отношении более ранних памятников круга Перещепина-Вознесенка А. И. Семенов склонялся к их болгарской атрибуции, хотя в более поздних его работах данная линия уже так четко не просматривается [Semenov 1978; 1983; 1985; 1987; 1988; 1991]. В Северном Поволжье также были выявлены подкурганные погребения предсалтовского времени. Их обряд захоронения, состав инвентаря был проанализирован и систематизирован Г. И. Матвеевой и выделен в новинковский тип памятников (1-я пол. VIII в.). Исследователь доказывала их прямую генетическую связь с памятниками сивашовского типа [Matveeva 1997]. Тем более что луки из новиковских памятников действительно демонстрировали продолжение традиций VII в. памятников типа Сивашовки. Данный факт весомо подкреплял мнение об отсутствии генетической связи между

памятниками сивашовского и скоколвского типов и доказывал правомерность использования типа лука как этно-маркера. В свою очередь, Е. В. Круглов, критикуя положения Савина-Семенова, в своей действительно более фундаментальной, основательной и качественной, по сравнению с предшественниками работе, попытался обосновать эволюцию гунно-болгарского типа лука в хазарский [Kruglov 2005], исходя из концепции А. В. Комара, о полном хронологическом и культурном соответствии памятников кругов Перещепины и Сивашовки, разделенных на три категории по социальному статусу [Komar 1999; 2000; 2006]. Однако, во-первых, в памятниках круга Перещепины-Вознесенки не зафиксировано остатков луков в силу обрядов, связанных с кремацией. Во-вторых, синхронность в Восточной Европе обоих кругов памятников, как и их однокультурность, выглядит не полностью доказанной. Таким образом, мы имеем «Перещепи-

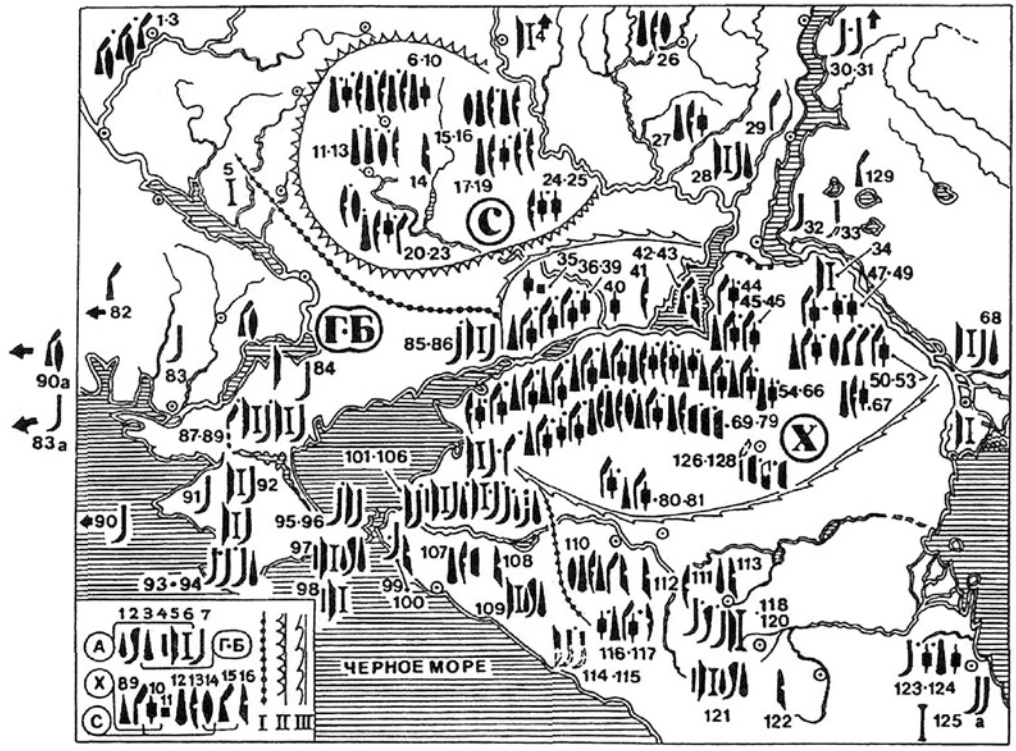

Рис. 1. *Раннесредневековые сложносоставные луки Восточной Европы по [Savin, Semenov 1998]. Границы ареалов луков: I (ГБ) — гунно-болгарский тип; II (С) — салтовский тип; III (Х) — хазарский тип. Типология обкладок: 1 фронтальная концевая; 2, 7, 9, 15, 16 — концевая боковая; 3, 8, 12 — тыльная концевая: 4 — фронтальная рукояти; 5, 10, 14 — боковая рукояти; 6, 11 — тыльная рукояти; 13 — фронтальная концевая (А "аварские"; 15 "венгерские"; 16 — "позднеаланские").*

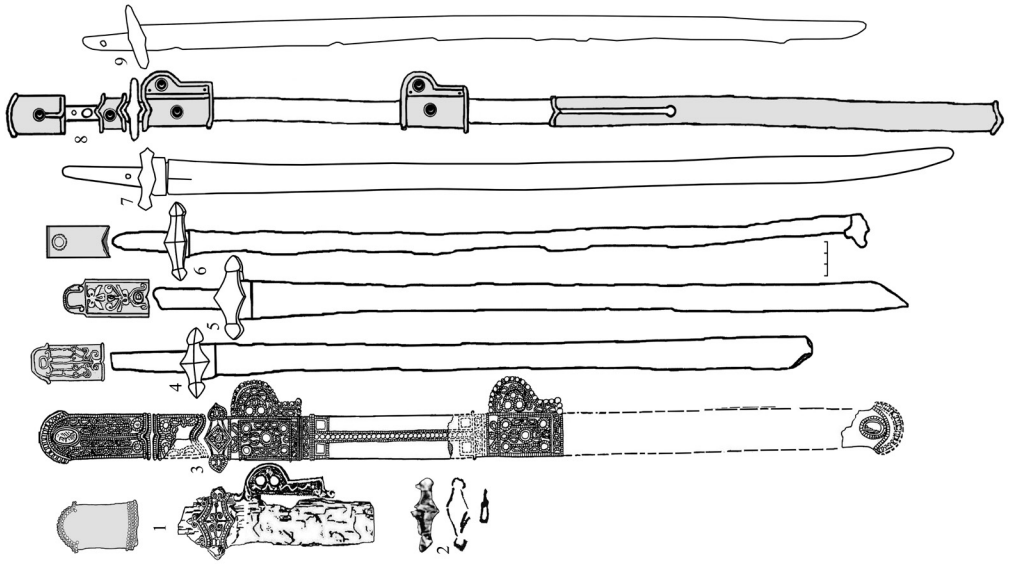

Рис. 2. *Клинковое оружие из памятников круга Перещепино-Вознесенка.*
1 – Перещепина по [Lvova, Semenov 1985; Zalesskaya et al. 1997; Komar 2006];
2 – Зачепиловка (Новые Санжары) по [Komar, Hardaev 2012]; 3 – Глодосы по [Smilenko 1965:]; 4–6 – Вознесенки по [Hrinchenko 1950; Komar 2006]; 7 – Абра́у-Дюрсо, п. 171;
8 – Абра́у-Дюрсо, п. 248; 9 – Абра́у-Дюрсо, п. 428 по [Dmitriev 2003].

но-Вознесенскую» лакуну в исследовании луков, что не дает достаточных оснований для заключения о возможности эволюции гунно-болгарского типа в хазарский, а наличие модифицированных образцов все же может объясняться и влияниями, и заимствованиями, однако с последующим доминированием хазарской технологии. К сожалению, такое положение вещей снова возвращает нас к проблеме культурно-хронологического соотношения IV-VI групп, выделенных А. К. Амброзом [Ambroz 1971 a, b; 1981].

Палаши и сабли. Еще одной раннесредневековой восточноевропейской инновацией, являются палаши и сабли определенной конструкции. В отличие от луков, данная категория вооружения представлена не только в IV-VI группах, а в абсолютно всех интересующих нас кругах памятников VII-VIII вв. При всей видимости сходства длинноклинкового оружия из памятников круга Сивашовки (Рис. 3) и круга Перещепины-Вознесенки (Рис. 2) (а также с более поздними типа Соколовской балки и Новинок), проявляющейся в практически одинаковых элементах эфеса и деталях ножен, в их конструкции имеется принципиальное различие – это наличие колена между эфесом и клинком [Holubiev, Holubieva 2012]. Образцы клинко-

вого оружия из памятников круга Сивашовки являются палашами. Можно употреблять в отношении данных клинков и термин однолезвийный меч, что не будет ошибкой, по причине того, что они отличаются от этого классического оружия только наличием одного лезвия. В свою очередь, образцы клинкового оружия из памятников круга Перещепина-Вознесенка являются конструктивно сложными коленчатыми изделиями (продольные оси клинка и эфеса у них находятся по отношению друг к другу под тупым углом). При изготовлении полосы мастер придавал ей нужные размеры (Рис. 4, *1*), баланс и в более поздних экземплярах, уже являющимися саблями и кривизну (Рис. 4, *8*). После монтажа эфеса и заточки лезвия в оружии могла нарушиться балансировка (нужно отметить, что балансировка у палашей типа Сивашовки производилась с помощью манипуляций с размерами рукояти и весом элементов эфеса). Однако, с помощью специальной обоймы (Рис. 4, *6*) все параметры клинка можно было точно скорректировать, не внося изменения в полосу. По этой причине обойма являлась важной многофункциональной деталью. Изменение ее пропорций – соотношения длины и высоты, изменяет угол соотношения осей эфеса (Рис. 4, *5*) и клинка (Рис. 4, *1, 2, 8, 7*), то есть корректируется первоначально заложенное в изделие колено. Изменение длины обоймы позволяло корректировать общий центр тяжести оружия за счет фактического наращивания длины клинка. Сечение клинка имеет вид треугольника или пятиугольника. В связи с этим, геометрический и физический центры клинка не совпадают. Как мы полагаем, для совмещения продольных центров тяжести клинка и эфеса, напускные перекрестия (Рис. 2, *1–9; 4, 4*), в данной разновидности оружия, снабжены специальными выступами в обоих направлениях, которые придают этой детали ромбический вид. Именно благодаря обойме и выступам-ориентирам перекрестия существенно упрощается работа по монтажу эфеса (Рис. 4, *1, 2, 8, 7*) и приданию клинку желаемого баланса. С учетом длины полосы даже минимальные изменения, незаметные невооруженным глазом, приводили к значительным изменениям баланса клинка в целом. Соотношение всех угловых показателей палаша или сабли наиболее отчетливо заметно при размещении их в системе координат (Рис. 4, *9*). Наличие колена разворачивало поперечный и продольный центры тяжести клинка по диагонали, а общий центр его тяжести смещался к обуху. При рубке такой клинок наносил глубокие раны подобно античной махайре, но имел несравнимо меньший вес. Исключительно только при наличии колена между клинком и эфесом, применимы технические выводы А. И. Соловьёва, сравнивавшего саблю и палаш с топором [Solov'ev 1985]. Вывод, вытекающий из анализов рисунков

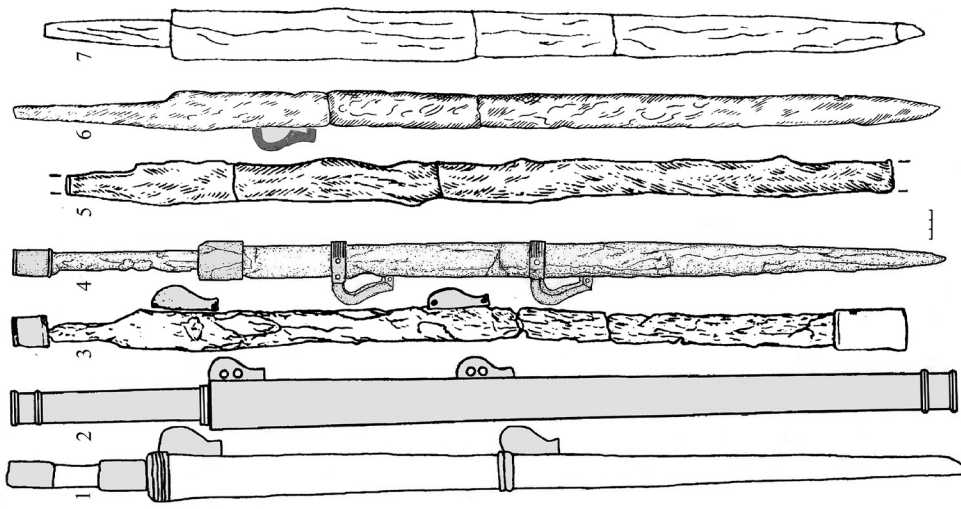

Рис. 3. *Клинковое оружие из памятников круга Сивашовки.*
1 – Уч-тепе по [Iessen 1965]; 2 – Виноградное по [Orlov, Rassamakin 1996]; 3 – Чапаевский по [Атавин 1996]; 4 – Сивашовка по [Komar, Kubyishev, Orlov 2006]; 5 – Епифанова по [Bezuglov 1985]; 6 – Арцибашево по [Mongayt 1951]; 7 – Изобильное по [Aybabin 1999; Komar 2006].

статьи этого исследователя, убеждает нас, что под наклоном рукояти в сторону лезвия, он все же имел ввиду собственно сам изгиб рукояти. В связи с этим, считаем нужным отметить, что путь к решению вопроса об эволюции определенных видов клинкового оружия в саблю, правильно был намечен А. И. Аржанцевой [Arzhantseva 1987] при анализе раннесредневековых мечей Средней Азии. Однако, наблюдения этого исследователя в отношении коленчатости некоторых изделий, форм лопастей подвеса ножен и портупейных систем, к сожалению, не были должным образом восприняты специалистами-оружиеведами. Стает очевидным, что наклон хвостовика рукояти и самой рукояти в сторону лезвия – это следствие наличия колена между клинком и эфесом. Угол такого наклона имеет лишь опосредованное отношения к градусу наклона, точнее изгиба, рукояти (Рис. 4, *3*) и тем более к углу колена. При таком положении вещей, для раннесредневековых палашей и сабель, в конструкции которых имеется обойма, использование словосочетания: «наклон рукояти в сторону лезвия» не корректно, а вычислять угол наклона хвостовика (черена) бессмысленно. Главное и принципиальное отличие средневекового клинкового оружия с коленом от аналогов раннего железного века состоит в месте расположения колена. В первом случае оно расположено перед крестовиной, во втором пример-

но посередине клинка. Наличие колена в данном оружии также позволяет надежно разделять клинки, в конструкции которых имеется обойма, на палаши и сабли. При этом разделении исключается субъективный фактор по причине того, что задействуются объективные математические и физические законы. В связи с этим для раннесредневекового коленчатого оружия с обоймой можно сформулировать аксиому. Она сводится к тому, что если острие клинка находится ниже уровня продольной оси эфеса, то оружие является палашом (Рис. 4, *2*) то есть клинок не выгнут (если и выгнут, то такое оружие не пригодно к применению, так как это является следствием повреждения). И наоборот, если острие клинка находится на одном уровне или над уровнем продольной оси эфеса, то оружие является саблей (Рис. 4, *7*), поскольку только в таком случае клинок выгнут.

Также нужно отметить, что элементы эфеса клинкового оружия дифференцируются с богатством погребального инвентаря. Данный факт позволил нам утверждать, что наряду с поясной гарнитурой, статус кочевника в VII-VIII ст. определялся и эфесом его клинкового оружия. При этом, основным дифференцирующим элементом для оружия круга Перещепина-Вознесенка и для оружия всех более поздних кругов памятников, являлась форма окончаний перекрестий. Первый тип таких перекрестий (Рис. 2, *1-6*) условно назван нами «командным», второй (Рис. 2, *7-9*) – «рядовым». Более дробная ранговая классификация по вариантам внутри типов на современном уровне знаний нам пока не доступна. Эфес всегда был возле пояса и составлял с ним единый неразрывный семантико-информативный комплекс.

Как мы видим морфологически одинаковая разновидность клинкового оружия, в концептуально-технологическом плане кардинально отличается в обоих кругах памятников. Применение палашей из сивашовского круга памятников мы связываем с гунно-болгарской оружейной традицией. Ее эволюция представляет собой тупиковую ветвь развития кочевнических клинков. Протекала она в Восточной Европе и при переходе кочевников к применению палаша сохранялась схема исполнения эфеса, сложившаяся еще в гуннское время. Применение же палашей из перещепино-вознесенского круга памятников мы связываем с тюрко-хазарской традицией. Она наиболее интересна и представляет собой перспективную линию эволюции оружия, которая на основе конструктивных особенностей привела к изобретению сабли [Holubiev 2015].

Таким образом, если принять концепцию Комара-Круглова, то мы должны объяснить, почему в рамках единой, как предполагается культуры, высшие и более низкие слои населения использовали разный обряд погре-

бения, применяли и не применяли стремена, пользовались кардинально различным по конструкции луком и клинковым оружием и внутри своих социальных страт пользовались различными, а не общими ранговыми системами? Анализ обряда погребения и состав инвентаря позволил выделить в памятниках типа Перещенино-Вознесенка выразительный блок признаков центральноазиатского происхождения [Semenov 1988; Komar 2008]. Как нам представляется, появление памятников данного круга отмечает рубеж перехода политического доминирования в степи к хазарскому каганату (на фоне сохранения значительной части предшествующего населения в рамках новой государственной структуры). Этот переход связан с распространением в среде кочевников новых погребальных обрядов, орнаментальных мотивов в оформлении ременной гарнитуры, началом широкого применения стремян, новых прогрессивных технологий изготовления луков и конструкций клинкового оружия. Маркером же для последней категории раннесредневекового клинкового оружия, является коленчатость изделия, выражающееся в наличии обоймы между полосой и эфесом, а также специфическая, с ромбическим расширением в центре, форма перекрестий. Вознесенка же с одной стороны является наиболее поздним комплексом из круга келегейских, с другой, выступает связующим звеном в эволюции материальной культуры, представленной в памятниках соколовского и новинковского типов (и шире – подкурганных захоронений хазарского времени VIII в. и салтовских). Очевидно, появление подкурганных захоронений в данное время, связано с перекочевкой населения в более восточные территории в рамках Хазарского каганата и связано, видимо, с попыткой реставрации Западнотюркского каганата, приведшей к конфронтации с Халифатом. Смена обряда погребения вполне объяснима отсутствием достаточного количества топлива в степных условиях, а ровики копируют форму вознесенского курука. Учитывая, что в памятниках новинковского типа продолжает использоваться гунно-болгарская технология изготовления луков, данное ремесло нужно признать наиболее консервативным и «долгоживущим». В отношении клинкового оружия такого консерватизма не наблюдается. Скорее всего, кроме прогрессивности конструкции, это связано с отношением эфеса оружия к ранговой системе нового политического образования и как следствие отвержение предшествовавшей. Мы уверены, что вопрос возможности использования клинкового оружия и луков в качестве полноценного этнокультурного маркера будет решен положительно, после того, как в вновь выявленных памятниках перещепинско-вознесенского круга обнаружатся луки хазарской технологии.

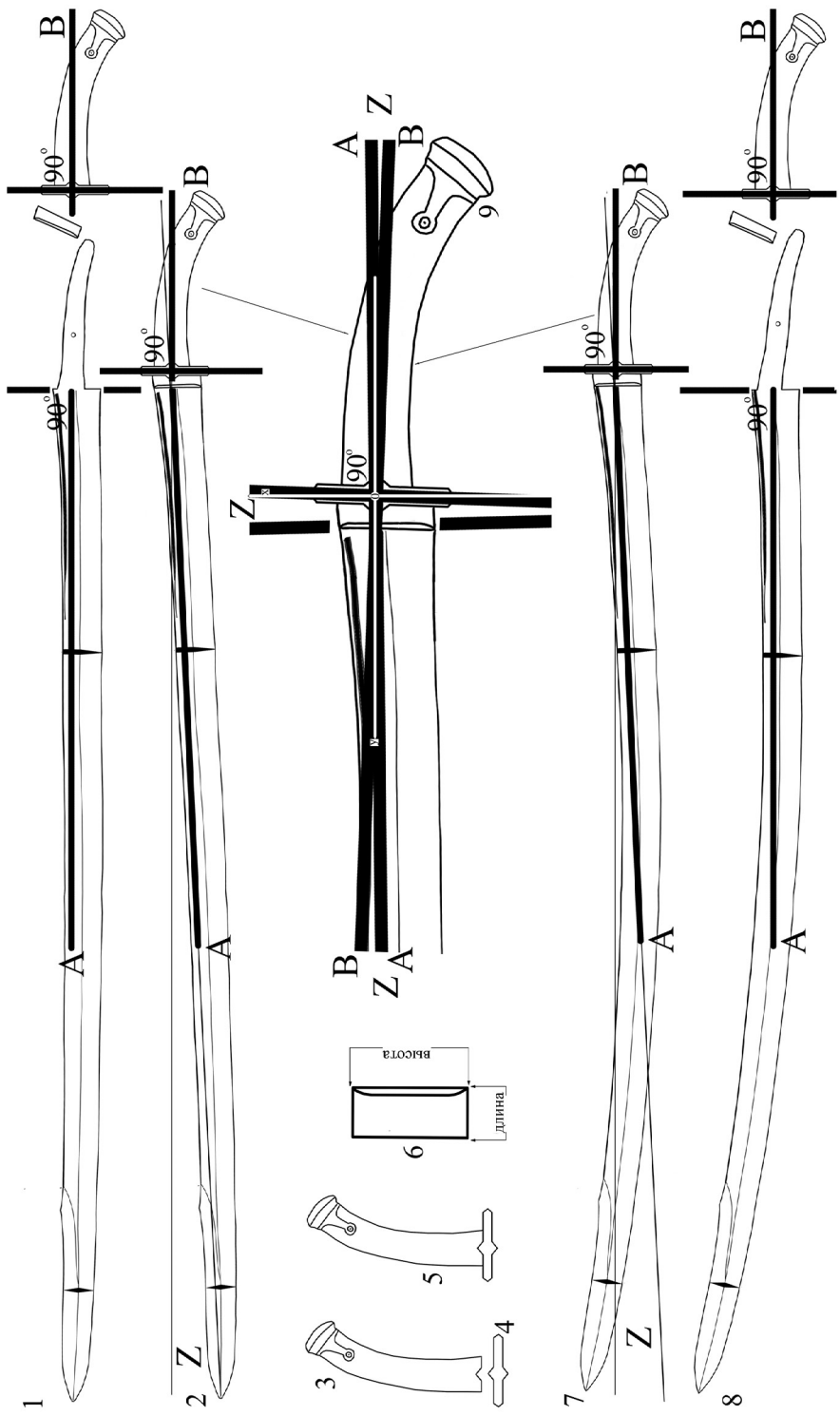

Рис. 4. *Принцип аксиомы в коленчатом оружии.*
1, 2 – монтаж эфеса палаша; 3 – рукоять; 4 – перекрестие; 5 – эфес; 6 – обойма-корректор; 7, 8 – монтаж эфеса сабли; 9 – угловые показатели колена; A – продольная ось клинка; B – продольная ось эфеса; Z – угол колена.

БИБЛИОГРАФИЯ

Aybabin 1999: A.I. Aybabin, Etnicheskaya istoriya rannevizantiyskogo Kryima. (Simferopol 1999) // А.И. Айбабин, Этническая история ранневизантийского Крыма. (Симферополь 1999).

Ambroz 1971 a: A.K. Ambroz, Problemyi rannesrednevekovoy hronologii Vostochnoy Evropyi. Ch. 1. SA 2, 1971, 96–123 // А.К. Амброз, Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. Ч. 1. СА 2, 1971, 96-123.

Ambroz 1971 b: A.K. Ambroz, Problemyi rannesrednevekovoy hronologii Vostochnoy Evropyi. Ch. 2. SA 3, 1971, 106–134 // А.К. Амброз, Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. Ч. 2. СА 3, 1971, 106-134.

Ambroz 1981: A.K. Ambroz, Vostochnoevropeyskie i sredneaziatskie stepi V — pervoy polovinyi VIII v. V sb.: (otv. red. S.A. Pletnyova) Stepi Evrazii v epohu srednevekovya (Seriya «Arheologiya SSSR»), (Moskva 1981), 10-23 // А.К. Амброз, Восточноевропейские и среднеазиатские степи V – первой половины VIII в. Степи Евразии в эпоху средневековья. В сб.: (отв. ред. С.А. Плетнёва) Степи Евразии в эпоху средневековья (Серия «Археология СССР»), (Москва 1981), 10-23.

Arzhantseva 1987: I.A. Arzhantseva, Rannesrednevekovyie mechi Sredney Azii i problema proishozhdeniya sabli. V sb.: Drevniy i srednevekovyiy Vostok, (Moskva 1987), S. 121-134 // И.А. Аржанцева, Раннесредневековые мечи Средней Азии и проблема происхождения сабли. В сб.: Древний и средневековый Восток, (Москва 1987), С. 121-134.

Atavin 1996: A.G. Atavin, Pogrebeniya VII – nachala VIII vv. iz Vostochnogo Priazovya. V sb.: Kultura evraziyskih stepey vtoroy polovinyi I tyisyacheletiya n.e. (Samara, 1996), 208–264 // А.Г. Атавин, Погребения VII – начала VIII вв. из Восточного Приазовья. В сб.: Культура евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. (Самара, 1996), 208-264.

Bezuglov 1985: S. I. Bezuglov, Pogrebenie kochevnika VII v. na Nizhnem Donu. SA 2, 1985, 248-252 // С. И. Безуглов, Погребение кочевника VII в. на Нижнем Дону. СА 2, 1985, 248-252.

Dmitriev 2003: A.V. Dmitriev, Mogilnik Dyurso — etalonnyiy pamyatnik drevnostey V-IX vv. V sb.: (gl. red. R.M. Munchaev) Kryim, Severo-Vostochnoe Prichernomore i Zakavkaze v epohu Srednevekovya IV-XIII veka (Seriya «Arheologiya SSSR»), (Moskva 2003), 200–206 // А.В. Дмитриев, Могильник Дюрсо — эталонный памятник древностей V-IX вв. В сб.: (гл. ред. Р.М. Мунчаев) Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху Средневековья IV-XIII века (Серия «Археология СССР»), (Москва 2003), 200-206.

Holubiev 2015: A.M. Holubiev, Evolyutsiya dovhoklynkovoyi zbroyi kochivnykiv rann'oho serednʹovichchya. Arkheolohiya 4, 2015, 62-76 // А.М. Голубєв, Еволюція довгоклинкової зброї кочівників раннього середньовіччя. Археологія 4, 2015, 62-76.

Holubiev, Holubieva 2012: A.M. Holubiev, I.V. Holubieva, Odnolezova zbroia z dovgim klinkom kochovikiv VII-VIII st. Arkheologiia 4, 2012, 42–54 // А.М. Голубєв, І.В. Голубєва, Однолезова зброя з довгим клинком кочовиків VII-VIII ст. Археологія 4, 2012, 42-54.

Hrinchenko 1950: V.A. Hrinchenko, Pam'yatka VIII st. kolo s. Voznesenky na Zaporizhzhi. Arkheolohiya III, 1950, 36-63 // В.А. Грінченко, Пам'ятка VIII ст. Коло с. Вознесенки на Запоріжжі. Археологія III, 1950, 36-63.

Iessen 1965: A.A. Iessen, Raskopki bolshogo Kurgana v urochische Uch-Tepe. MIA 125, 1965, 153-192 // А.А. Иессен, Раскопки большого Кургана в урочище Уч-Тепе. МИА 125, 1965, 153-192.

Orlov, Rassamakin 1996: R. S. Orlov, Yu.Ya. Rassamakin, Novyie pamyatniki VI-VII vv. iz Priazovya. V sb.: (otv. red.: O. M. Prihodnyuk) Materialyi I tyis. n. e. po arheologii i istorii Ukrainyi i Vengrii (Kiev 1996), 102–116 // Р. С. Орлов, Ю.Я. Рассамакин, Новые памятники VI-VII вв. из Приазовья. В сб.: (отв. ред.: О. М. Приходнюк) Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии (Киев 1996), 102-116.

Matveeva 1997: G.I. Matveeva, Mogilniki rannih bolgar na Samarskoy Luke (Samara, 1997) // Г.И. Матвеева, Могильники ранних болгар на Самарской Луке (Самара, 1997).

Mongayt 1951: A.L. Mongayt, Arheologicheskie zametki. KSIIMK 41, 1951, 124-137 // А.Л. Монгайт, Археологические заметки. КСИИМК 41, 1951, 124-137.

Savin, Semenov 1995: A.M. Savin, A.I. Semenov, K metodike izucheniya i publikatsii srednevekovyih kochevnicheskih lukov. V sb.: (otv. red. D.A. Stashenkov) Kulturyi stepey Evrazii vtoroy polovinyi I tyisyacheletiya n.e. (Samara 1995), 74-77 // А.М. Савин, А.И. Семенов, К методике изучения и публикации средневековых кочевнических луков. В сб.: (отв. ред. Д.А. Сташенков) Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н.э. (Самара 1995), 74-77.

Savin, Semenov 1998: A.M. Savin, A.I. Semenov, O tsentralno-aziatskih istokah luka hazarskogo tipa. V sb.: Voennaya arheologiya. Oruzhie i voennoe delo v istoricheskoy i sotsialnoy perspektive (SPb 1998), 290–295 // А.М. Савин, А.И. Семенов, О центрально-азиатских истоках лука хазарского типа. В сб.: Военная археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе (СПб 1998), 290-295.

Semenov 1978: A.I. Semenov, Vizantiyskie monetyi iz pogrebeniy hazarskogo vremeni na Donu. Problemyi arheologii 2, 1978, 175-180 // А.И. Семенов, Византийские монеты из погребений хазарского времени на Дону. Проблемы археологии 2, 1978, 175-180.

Semenov 1983: A.I. Semenov, Romanovskoe pogrebenie i donskie pamyatniki predsaltovskoy kulturyi hazarskogo vremeni. V sb.: (red. D.B. Shelov, L.M. Kazakova.) Problemyi hronologii arheologicheskih pamyatnikov stepnoy zonyi Severnogo Kavkaza (Rostov-na-Donu 1983), 98-103 // А.И. Семенов, Романовское погребение и донские памятники предсалтовской культуры хазарского времени. В сб.: (ред. Д.Б. Шелов, Л.М. Казакова.) Проблемы хронологии археологических памятников степной зоны Северного Кавказа (Ростов-на-Дону 1983), 98-103.

Semenov 1985: A.I. Semenov, Hudozhestvennyiy metall Romanovskogo pogrebeniya na Donu. V sb.: (otv. red. V.G. Lukonin) Hudozhestvennyie pamyatniki i problemyi kulturyi Vostoka (Lenigrad 1985), 90-101 // А.И. Семенов, Художественный металл Романовского погребения на Дону. В сб.: (отв. ред. В.Г. Луконин) Художественные памятники и проблемы культуры Востока (Ленинград 1985), 90-101.

Semenov 1987: A.I. Semenov, K kulturnoy atributsii rannesrednevekovogo pogrebeniya iz Uch-tepe. KSIA 192, 1987, 59–66 // А.И. Семенов, К культурной атрибуции раннесредневекового погребения из Уч-тепе. КСИА 192, 1987, 59–66.

Semenov 1988: A.I. Semenov, K vyiyavleniyu tsentralnoaziatskih elementov v kulture rannesrednevekovyih kochevnikov Vostochnoy Evropyi. ASGE 29, 1988, 97-113 // А.И. Семенов, К выявлению центральноазиатских элементов в культуре раннесредневековых кочевников Восточной Европы. АСГЭ 29, 1988, 97-113.

Semenov 1991: A.I. Semenov Vizantiyskie monetyi Kelegeyskogo kompleksa. ASGE 31, 1991, 121–127 // А.И. Семенов Византийские монеты Келегейського комплекса. АСГЭ 31, 1991, 121-127.

Solov'ev 1985: A.I. Solov'ev, O nekotorykh kharakteristikakh klinkovogo oruzhiia. In.: (otv. red. R.S. Vasil'evskii, Iu.P. Kholyushkin) Problemy rekonstruktsii v arkheologii (Novosibirsk 1985), 147-154 // А.И. Соловьев, О некоторых характеристиках клинкового оружия. В сб.: (отв. ред. Р.С. Васильевский, Ю.П. Холюшкин) Проблемы реконструкций в археологии (Новосибирск 1985), 147-154.

Smilenko 1965: A.T. Smilenko, Hlodos'ki skarby (Kyyiv, 1965) // А.Т. Сміленко, Глодоські скарби (Київ, 1965).

Komar 1999: A.V. Komar, Predsaltovskie i rannesaltovskiy gorizontyi Vostochnoy Evropyi (voprosyi hronologii). Vita antique 2, 1999, 111-136 // А.В. Комар, Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии). Vita antique 2, 1999, 111-136.

Komar 2000: O.V. Komar, Ranni khozary u Pivnichnomu Prychornomor'yi. Arkheolohiya 1, 2000, 130-142 // О.В. Комар, Ранні хозари у Північному Причорномор'ї. Археологія 1, 2000, 130-142.

Komar 2006: A.V. Komar, Pereschepinskiy kompleks v kontekste osnovnyih problem istorii i kulturyi kochevnikov Vostochnoy Evropyi VII — nach. VIII v. V sb.: (gl. red. A.V. Evglevskiy) Stepi Evropyi v epohu srednevekovya 5 (Donetsk 2006), 7-244 // А.В. Комар, Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII — нач. VIII в. В сб.: (гл. ред. А.В. Евглевский) Степи Европы в эпоху средневековья 5 (Донецк 2006), 7-244.

Komar 2008: A.V. Komar, Nasledie Zapadnotyurkskogo kaganata v Vostochnoy Evrope. V sb.: (red. S. Pavlenko, S. Blashchuk) D'nyeslovo: zbirka prats' na poshanu diysnoho chlena Natsional'noyi akademiyi nauk Ukrayiny Petra Petrovycha Tolochka z nahody yoho 70-richchya (Kyyiv 2008), 288-300 // А.В. Комар, Наследие Западнотюркского каганата в Восточной Европе. В сб.: (ред. С. Павленко, С. Блащук) Дьнєслово: збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя (Київ 2008), 288-300.

Komar, Kubyishev, Orlov 2006: A.V. Komar, A.I. Kubyishev, R.S. Orlov, Pogrebeniya kochevnikov VI—VII vv. iz Severo-Zapadnogo Priazovya. V sb.: (gl. red. A.V. Evglevskiy) Stepi Evropyi v epohu srednevekovya 5 (Donetsk 2006), 245-374// А.В. Комар, А.И. Кубышев, Р.С. Орлов, Погребения кочевников VI-VII вв. из Северо-Западного Приазовья. В сб.: (гл. ред. А.В. Евглевский) Степи Европы в эпоху средневековья 5 (Донецк 2006), 245-374.

Komar, Hardaev 2012: A.V. Komar, V.M. Hardaev, Zachepilovskiy («Novosanzharskiy») kompleks rubezha VII-VIII vv. V sb.: (gl. red. A.V. Evglevskiy) Stepi Evropyi v epohu srednevekovya 9 (Donetsk 2012), 243-296 // А.В. Комар, В.М. Хардаев, Зачепиловский («Новосанжарский») комплекс рубежа VII-VIII вв. В сб.: (гл. ред. А.В. Евглевский) Степи Европы в эпоху средневековья 9 (Донецк 2012), 243-296.

Kruglov 2005: E.V. Kruglov, Slozhnosostavnyie luki Vostochnoy Evropyi rannego srednevekovya. V sb.: (otv. red. A.V. Evglevskiy) Stepi Evropyi v epohu srednevekovya 4 (Donetsk 2005), 73-142// Е.В. Круглов, Сложносоставные луки Восточной Европы раннего средневековья. В сб.: (отв. ред. А.В. Евглевский) Степи Европы в эпоху средневековья 4 (Донецк 2005), 73-142.

Lvova, Semenov 1985: Z.A. Lvova, A.I. Semenov, K proverke osnovaniy rekonstruktsii Pereschepinskogo mecha. ASGE 26, 1985, 77-87 // З.А. Львова, А.И. Семенов, К проверке оснований реконструкции Перещепинского меча. АСГЭ 26, 1985, 77-87.

Zalesskaya, Lvova, Marshak, Sokolova, Fonyakova 1997: V.N. Zalesskaya, Z.A. Lvova, B.I. Marshak, I.V. Sokolova, N.A. Fonyakova Sokrovischa hana Kubrata. Pereschepinskiy klad (SPb. 1997) // В.Н. Залесская, З.А. Львова, Б.И. Маршак, И.В. Соколова, Н.А. Фонякова Сокровища хана Кубрата. Перещепинский клад (СПб. 1997).

Відомості про автора. *Голубев Андрій Михайлович,* молодший науковий співробітник ДП «Науково-дослідний центр (НДЦ) «Охоронна археологічна служба України» («ОАСУ») Інституту археології НАНУ (Харків, Україна).

About Author. *Andriy Holubiev,* Junior researcher of the Subsidiary Research Center "Security Archaeological Service of Ukraine" of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences (Kharkiv, Ukraine), e-mail: ptahx@ukr.net

БОЙОВИЙ МОЛОТ (*hache*) У РИЦАРСЬКИХ ТУРНІРНИХ ПОЄДИНКАХ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XV ст.

Володимир Гуцул

Анотація УДК 94(4)«14»+796.86

Статтю присвячено західноєвропейській рицарській турнірній традиції першої половини XV ст. На матеріалі нараційних джерел та фехтувальних трактатів доби розглядається проблема використання у рицарському середовищі окремого типу древкової зброї: бойового молота, та впливу цієї зброї на перебіг та результат турнірних поєдинків.

Ключові слова: рицарство, турнір, древкова зброя.

Abstract *Volodymyr Hutsul* UDC 94(4)«14»+796.86

POLL-AXE *(hache)* IN CHIVALRIC SINGLE COMBATS IN WESTERN EUROPE IN THE EARLY 15 CENTURY

The article is devoted to the Western European chivalric tournament tradition in the early 15 century. The author study narrations and martial treaties, deals with problems of using a specific type of hafted weapon – poll-axe and it influences on conduct and results of formal chivalric combats on foot.

Keywords: chivalry, tournament, hafted weapon.

Йоган Хейзінга, вивчаючи «форми життєвого устрою і мислення» у Франції та Нідерландах XIV-XV ст., приклав чимало зусиль до дискредитації рицарського турніру – яскравого феномену елітарної культури «осені середньовіччя». Хейзінга вважав, що турнір у цей період (на відміну від часів «золотої доби рицарства, що нібито припадала на XII-XIII ст.) вже втратив будь який зв'язок з воєнною справою. Давніші *melee* та *boguorte* (колективні зіткнення рицарських загонів) і *joust* («джоста», індивідуальний таранний поєдинок армованих вершників на кушованих, тобто нерухомо затиснутих під пахвою і утримуваних горизонтально списах) мало або нічим не різнилися від «правдивих» битв. Тоді як новомодна фора турнірного поєдинку – *pas d'armes* («збройне діяння») вироджувалася у безкровні костюмовані інсценізації [6, с. 103-108].

Певні резони у такого судження були. Доведеним фактом є те, що протягом XIV-XV ст. деякі турніри набували яскраво виражених театральних, ба, навіть карнавальних конотацій. Акції, де рицарі не лише билися за честь та трофеї, але і відтворювали епізоди романів про короля Артура, чи інші фікційні історії наче у театрі, давали привід сумніватися у бойовій ефективності учасників та поважності їх діянь. Екзотичні костюми,

детально прописані і з розмахом втілені дійства, що реконструювали літературні сюжети або моральні алегорії, врешті, впровадження затупленої зброї і обмежуючих свободу маневру бар'єрів, які заради більшої безпеки розділяли учасників [4, с. 193-220] інтерпретувалися Хейзінгою як ознаки повного відриву турніру від актуальної воєнної справи і перетворення його на ескапістську розвагу, що культивувала архаїчні і неефективні практики [16, с. 64-65].

Турнір протягом своєї історії плавно еволюціонував від безкомпромісного рейтингового збройного змагання, в бік символічної комунікаційної практики, в межах якої представники воєнних еліт культивували рицарську традицію, проте намагалися мінімізувати летальні ризики під час збройних зіткнень. Проте, як зазначив Малькольм Вейл, якщо видовищний бекграунд, чіткі правила і затуплена зброя свідчать про занепад турнірної традиції і її відрив від воєнної справи, то ознаки такого декадансу з'являються вже в XIII ст. [16, с. 68-71]. Анонімній автор віршованої біографії «найкращого рицаря в світі» Вільяма Маршала (1146-1219), створеної невдовзі по його смерті, скаржився на те що «життя мандрівних рицарів, котрі колись добували собі на турнірах статки, коней, зброю та землі тепер обернулося на неволю, турніри заборонено і замінено у незагрозливі і регульовані правилами ігри» [7, с. 98]. Екстравагантні «перформенси» Ульріха фон Ліхтенштейна, що мандрував у пошуках рицарських пригод перебраним в костюм Афродіти, викликаючи на поєдинки кожного бажаючого рицаря, відбувалися в 1240 рр. Вони можуть сигналізувати про початок таких трансформацій. Втім, на 1274 р. припадає так звана «маленької війна під Шалоном», де турнір, до якого місцевий граф запросив англійського короля Едуарда I, перетік у безкомпромісне бойове зіткнення із вбитими та пораненими. Формальною причиною до кровопролиття став «нерицарський» борцівський прийом, який у загальному *melee* невдало застосував граф Шалону аби висадити Едуарда з сідла [14, с. 85].

Врешті, Малькольм Вейл прямо поставив питання: чи турніри не були просто сяк так завуальованою за допомогою літературних алюзій фракційною боротьбою і проявами «файди», котрі з плином часу набували все вибагливіших форм [16, с. 87]. Цим би добре пояснювалася послідовна неприязнь церкви до таких шляхетських розваг, а ще краще відомий випадок, котрий трапився 1169 р. на турнірі між французами та фламандцями. Тоді рицарський вчинок молодого Балдуїна графа Ено, котрий приєднався до французької партії через її малу чисельність, так розлютив його дядька Філіпа графа Фландрського, «що той рушив на племінника в атаку, а за ним наступали його піхотинці ніби це була справжня війна» [10, с. 85-86].

Карнавальність була однією з причин привабливості турніру, проте зазнавала поважної нагани від критиків рицарства. Втім, пишність турнірів, де основною чеснотою була не лише хоробрість *(virtues)* але і щедрість *(largess)* мусила служити потужним мотиваційним чинником для заохочення еліт до коштовних інвестицій у рицарську мілітарну технологію. А що остання не втрачала ефективності свідчить постійна наявність рицарської кінноти в усіх без винятку західних арміях XV ст., в тому числі у загонах італійських кондотьєрів. Ці підприємці від війни навряд чи працювали б із безнадійно застарілими трендами вже тому, що їх було б неможливо продати наймачам.

В XV ст. турніри далеко не повністю втратили основні принади, що притягували людей зброї – ризик, небезпеку та азарт рукопашного зіткнення. Регулярно «за бар'єрами» гинули поважні персони. В 1446 р. під час джости при дворі Карла VII Валуа у Нансі, (від таранного удару спису, що пробив кірасу і зламався в тілі) загинув Луї де Бюей рідний брат адмірала Франції і відомого «воєнного мемуариста» доби Жана де Бюея. Саме цією трагедією може пояснюватися послідовна неприязнь адмірала до таких рицарських розваг. В пишному костюмованому «Турнірі золотого дерева» що відбувався 1468 р. у Брюгге, у бою з герцогом Конте був поранений та обеззброєний Філіп де Пуатьє. Мемуарист Олів'є де Ла Марш зазначає що це була «мирна джоста» і ніхто не очікував такого випадку. В 1470 р. в Лібурні у джості був убитий Гастон, син графа де Фуа [16, с. 71].

Паралельно із традицією бучних «збройних діянь» протягом XIV-XV ст. розвинувся інший звичай – влаштовувати індивідуальні або колективні «зіткнення *à outrance*, які відбувалися за «правилами війни», що означало ужиття бойової зброї і застосування бойового захисного обладунку. Летальний кінець або серйозні поранення постійно траплялися у таких поєдинках, які загалом відбувалися як акції детерміновані персональною чи національною ворожнечею. Термін позначає також номенклатуру озброєння яке вживалася у таких зіткненнях… І хоча в основі традиції лежали прикордонні зіткнення під час війни, в цей час там почав з'являтися придворний лоск.» [5, с. 125, 212].

Такі турнірні практики динамічно реагували на зміни в мілітарних трендах. Найкращим тому прикладом служить включення пішого бою до турнірних програм синхронно із впровадженням його у рицарську воєнну тактику. Якщо вірити мініатюрам Манесського кодексу, піший поєдинок армованих рицарів вже на початку XIV ст. був почесним змаганням, до котрого можна було вдатися на очах у дам – річ не чувана ще століттям раніше. На початку XV ст. піші бої впевнено ввійшли до програми турнірних

змагань, в тому числі і до стилізованих *pas d'armes* – це було прямою і ефективною відповіддю рицарства на розповсюдження пішого бою на битевних полях почерез новопосталі піші формації що складалися з нешляхетних комбатантів. В таких турнірних боях великої популярності набув тип древкової зброї, що французькою позначався терміном *hache* (*azza* – італійською, *axe* – англійською) що у буквальному перекладі означає – «сокира». Проте *hache* не мала січного леза і представляла собою комбінацію молота, чекана та списа, Предмет через свої розміри (від 1 до 2 м), ваги (1-1,5 кг) і, що головне, балансу зміщеного до робочої частини, призначався для застосування виключно у пішому строю.

Предметом вивчення у даній статті стануть два турнірних піших зіткнення із застосуванням *hache*. На конкретних прикладах: (поєдинок Річарда Бошампа графа Варвіка (1382-1439) із Пандольфо Малатестою (1370-1427) у Вероні (1408 р.) та колективне зіткненні бургундських та шотландських рицарів із участю відомого турнірного бійця Жака де Лалена (1421-1453) у Стерлінгу (1444 р.) ми спробуємо з'ясувати ступінь летальності піших турнірних зіткнень в першій половині XV ст., та визначити бойову ефективність застосованих там технік. Такі сюжети мають видатне значення для розуміння військової справи та елітарної культури доби пізнього Середньовіччя і, на жаль, залишаються практично не висвітленими у вітчизняній медієвістиці.

Для вирішення поставленої проблем автор проаналізував автентичні наративи про згадані поєдинки, що містяться:

a) в ілюстрованій біографії Річарда Бошампа, озаглавленій як «Зерцало народження, життя та смерті Річарда Бошампа графа Варвіка» [13]; Актуальні дослідження стверджують що цей незавершений манускрипт був створений в останній чверті XV ст., перед 1484 р. для молодого принца Едуарда Йорка (1470-1483) і був призначений для його освітніх потреб. Через передчасну смерть принца і зміну династії в Англійському королівстві відпала потреба у завершенні роботи.

b) анонімній біографії Жака де Лалена, створеній невдовзі по його загибелі, текст певний час приписувався різним авторам - бургундському хроністу Жоржу Шателену і (1404-1475), та бургундському ж придворному і воєначальнику Олів'є де Ла Маршу (1425-1502) [11]. Нещодавно дослідники дійшли певного консенсусу – вважається, що текст скомпонував біля 1470 року один з бургундських герольдів [1; 65, 70-72].

c) мемуарах вищезгаданого Олів'є де Ла Марша, сучасника і доброго знайомого Жака де Лалена [12].

Надзвичайно помічними для розуміння численних турнірних описів вміщених у вищезгадані тексти є фехтувальні трактати кінця XIV-XV ст.,

котрі дають рекомендації турнірним бійцям. Одним таким трактатом є «Квітка битви» Фіоре деі Лібері да Прімаріаччо, нащадка рицарської родини, що мешкала на північно-східному італо-імперському кордоні. Він мав знайомства як серед відомих кондотьєрів, так і найвищих аристократів (що помітно вже з присвяти "Квітки битви" маркізу Ніколо д'Есте) і багатьох з них навчав. Сам майстер згадує серед своїх учнів та їх противників німців та французів (в тому числі і легендарного бійця свого часу Жана де Менгра маршала Бусіко). Він добре знався на звичаях турнірних поєдинків, котрі називав «боєм за бар'єрами» *(combatter in Sbarra)*. Трактат, датований першою-другою декадою XV ст., представляє нам рицарські бойові практики актуальні на останню третину XIV ст. – перші декади XV ст. що включали боротьбу без зброї, бій з кинджалом, бойовим молотом *(azza)*, списом та довгим мечем без обладунку, бій у латах з цією ж зброєю, боротьбу без зброї верхи, кінний бій із залученням того ж арсеналу, а також таранний поєдинок на кушованих списах. Трактат побудований на принципі демонстрації певного бойового прийому та відповідного йому контрприйому, котрі подані у послідовних ілюстраціях [9].

Другим трактатом є анонімний текст бургундського походження «*La Doctrine et l'industrie du noble jeu de la hache et la maniere de battaillier*» (у вільному перекладі – «Теорія та практика шляхетного вправляння з сокирою та спосіб, як нею воювати»). В літературі предмету цей текст побутує під скороченою назвою *Le Jeu de la Hache*. Він датований 1420-ми рр. і являє собою анонімну інструкцію до пішого турнірного поєдинку комбатантів у латних обладунках озброєних *hache*. Трактат докладно описує конструкцію цієї зброї. Робоча частина *hache* складалася з багатьох деталей: молот автор трактату називає *mail,* який мав замість обуху вигнутий і заточений гак *bec de faucon,* буквально «дзьоб сокола». Молот насаджувався на верхню частину держака, і часто додатково кріпився до нього наскрізним штифтом, що мав гострі кінці, що виступали по обидва боки робочої частини зброї і утворювали так званий *la croix* – «хрест». Держак закінчувався металевим, списеподібним вістрям – *dague* або *point* (на позначення цієї деталі автор трактату користується лише першим терміном, натомість Олів'є де Ла Марш та анонімний біограф Жака де Лалена вживають обидва). Нижня частина держака так само закінчувалася металевим вістрям, але субтильнішим – *queue* [3, с. 113-128].

Цій зброї у своїх трактатах присвятили увагу два інших відомих фехтувальних майстра XV ст. – шваб Ганс Тальхоффер та італієць Філіпо Ваді.

Непересічна на свій час фігура «рицарського світу» Річард Бошамп граф Варвік бився з ужитком *axe* з відомим кондотьєром Пандольфо Малатестою

Рис. 1. *Бій Річарда Бошампа з Пандольфо Малатестою // Мініатюра із Pageant of the Birth, Life and Death of Richard Beauchamp Earl of Warwick K.G. 1389-1439', 1914. London: Longmans Green And C°, p. XIV [7b].*

(1370-1427) сеньйором Фано з ініціативи останнього у Вероні в 1408 р. Поєдинок графа описано у ілюстрованій біографії цього воїна, мандрівника, політика і вірного слуги династії Ланкастерів.

«Невдовзі після подорожі сера Річарда із Франції в Ломбардію прибув герольд від сера Пандольфо Малатести або Молота… з викликом вчинити з ним певні збройні діяння у Вероні визначеного дня, встановленого орденом Підв'язки. Цей виклик був вчинений у присутності пана Галеото Мантуанського, і сер Річард його із задоволенням прийняв. Здійснивши прощу до Риму, він повернувся до Верони, де він і його противник, сер Пандольфо, мали почати з джости *(Just)*, далі зійтися із сокирами *(axes)*, потім з короткими мечами *(armyng swerdes)* і наостанок з відточеними кинджалами *(sharpe daggers)*. На визначене місце у визначений день зібралася вся округа, прибув і сер Пандольфо, а перед ним несли дев'ять списів. Після того як потреба із списами була щасливо завершена, вони зійшлися із сокирами і якби пан Галеото невдовзі не викрикнув «мир» [тобто припинив бій – *В. Г.*], сер Пандольфо, небезпечно поранений у ліве плече, без сумніву загинув би на бойовиську.» [13, с. XIII [7] – XIV [7b]].

Цьому бою у «Зерцалі» присвячена окрема мініатюра. Її автор зафіксував момент поранення Пандольфо Малатести в ліве плече гаком *axe*, і червоним позначив фонтан крові що бризнула з рани. Уламки списів на бойовиську, коні на поводу у зброєносців, мечі у них в руках і кинджали при боці у комбатантів чітко передають програму і обставини поєдинку. Датування мініатюри до біографії графа Варвіка періодом між 1475-та 1484 рр., загалом не викликає сумніву у спеціалістів, проте озброєння зображене там не різниться кардинально від того що побутувало у рицарському середовищі за життя графа. Бацинети із опуклими забралами, і виразними бево-

рома, тонлети або кулети [*tonlet/coulet*: частина обладунку, що являє собою латну спідницю із кількох горизонтальних пластин, що опоясують таз – *В. Г.*], кольчуга одягнута під тонлет, латні рукавиці з коротким розтрубом, помітні, наприклад, на мініатюрах французького манускрипту так званої *Bible Historiale,* датованої 1415 р. *Axe*, зображена на мініатюрі з життєпису графа Варвіка, пропорціями та конструкцією подібна до *azza* з трактату Фіоре, щоправда, з деякими варіаціями: молот у неї не монолітний а поділений на чотири секції подібно до так званого «коронеля» – вістря турнірного спису.

Рис. 2. *Комбатанти у латах // Morgan M.394 Bible Historiale, circa 1415, Morgan Library & Museum, New York (NY).*

В першій половині 1990-х муміфіковане тіло Пандольфо Малатести було ексгумовано з поховання у Фано і досліджено італійськими патолого-анатомами. Пандольфо був високим мускулистим чоловіком, на скелеті котрого тривале вояцьке життя залишило виразні сліди. Дослідники діагностували важкий суглобово-судинний артрит у області ключиць і грудної клітки (наслідки перманентних травм та струсів від таранних ударів спису в кірасу) специфічну деформацію хребців (від постійного носіння обладунку), збільшення кісткової маси правої руки (певно від безперервних фехтувальних тренувань) та великий круглий шрам на правому стегні від проникаючої рани. Дослідження повністю підтвердили його реноме небезпечного бійця і уславленого кондотьєра.

Так званій «сокирі», *(axe/azza),* у «Квітці битви» Фіоре деї Лібері, трактаті хронологічно і географічно близькому події, присвячено достатньо місця аби скласти уяву про техніки використання цієї зброї.

Перед тим, об'єктивності заради, варто зауважити що авторитетний дослідник ренесансових бойових мистецтв Сідні Енглоу невисоко цінив бойову ефективність *hache* як і «боїв за бар'єрами» із його застосуванням в цілому для мілітарної підготовки рицарства. По-перше, він вважав її погано збалансованою. По-друге, «її неефективність посвідчена багатьма повідомленнями про рицарські бої в XV ст., де комбатанти товкли нею один одного немилосердно, зминаючи, пробиваючи, а то і відбиваючи частини

обладунків один одного, проте врешті залишалися неушкодженими, ба, навіть не втрачали дихання. Це говорить про те, що обладунок був ефективним, а сокира – ні» [2, с. 150].

Фіоре деї Лібері, котрий бачив такі бої на власні очі і, певно, брав у них участь, був дещо іншої думки. Найефективнішим і то летальним прийомом Фіоре вважає замаховий вертикальний шоковий удар молотом в голову. Проте, як слушно зауважив Сідні Енглоу, дворучні замахові удари в голову завдані верхньою робочою частиною сокири чи то молотом чи то гаком, були добре помітними, легко надавалися до парирування, а тому не викликали захоплення у таких спеціалістів як автор *Le Jeu de la Hache* [3, с. 115]. Так і Фіоре рекомендує швидкі колольні удари вістрям та втоком і бокові шокові удари в голову [9, арк. 36]**.** На випадок коли одному з комбатантів вдалося древком своєї зброї відбити або притиснути зброю противника до землі Фіоре теж має кілька дієвих порад. Наприклад, скоротити дистанцію, засунути древко своєї зброї між ноги противнику, закрити йому вільною рукою зорову щілину і коли той спробує вивернутися, (а для того аби звільнити обзор комбатанту в бацинеті необхідно були рухати усім тілом, а не лише головою), звалити його на землю, користуючись древком своєї зброї як важелем. Або ж наступити на зброю противника ногою, і ударити його в лице *dague*. Якщо ж шолом противника обладнаний надійним забралом, перед ударом варто підняти його вільною рукою, а вже потім встромляти у відкрите лице сталевий шип [9, арк. 39 зв]. Тому із спостереженням Сідні Енглоу про те що в таких зіткненнях захисний обладунок був надійніший аніж *hache* можна погодитися лише частково. Взагалі, борцівські захвати, удари ногами в коліно і пах та інші брудні трюки, котрі Фіоре радить комбінувати із застосуванням шляхетної білої зброї, наглядно демонструють, що в середньовічному фехтуванні як і в рицарських поєдинках, навіть турнірних, було мало елегантності. Так само і результат поєдинку Бошампа з Малатестою підважує висновки Сідні Енглоу. Пандольфо був поранений небезпечно, і як можна виснувати із мініатюри, саме замаховим вертикальним ударом, достатньо потужним аби проломити лати.

Якщо бій у Вероні був приватною ініціативою двох відомих рицарів, то піший поєдинок між шотландцями та бургундцями у Стерлінгу, котрий відбувся 25 лютого 1449 р. в присутності шотландського короля Якова II Стюарта (1430-1460) мав дещо складніше політичне підґрунтя. Тоді з Бургундії прибув легендарний турнірний боєць свого часу Жак де Лален, разом із своїм дядьком Симоном де Лаленом та бретонським зброєносцем Ерве де Меріадетом. Вони мали битися із найвищими представниками клану Чорних Дугласів.

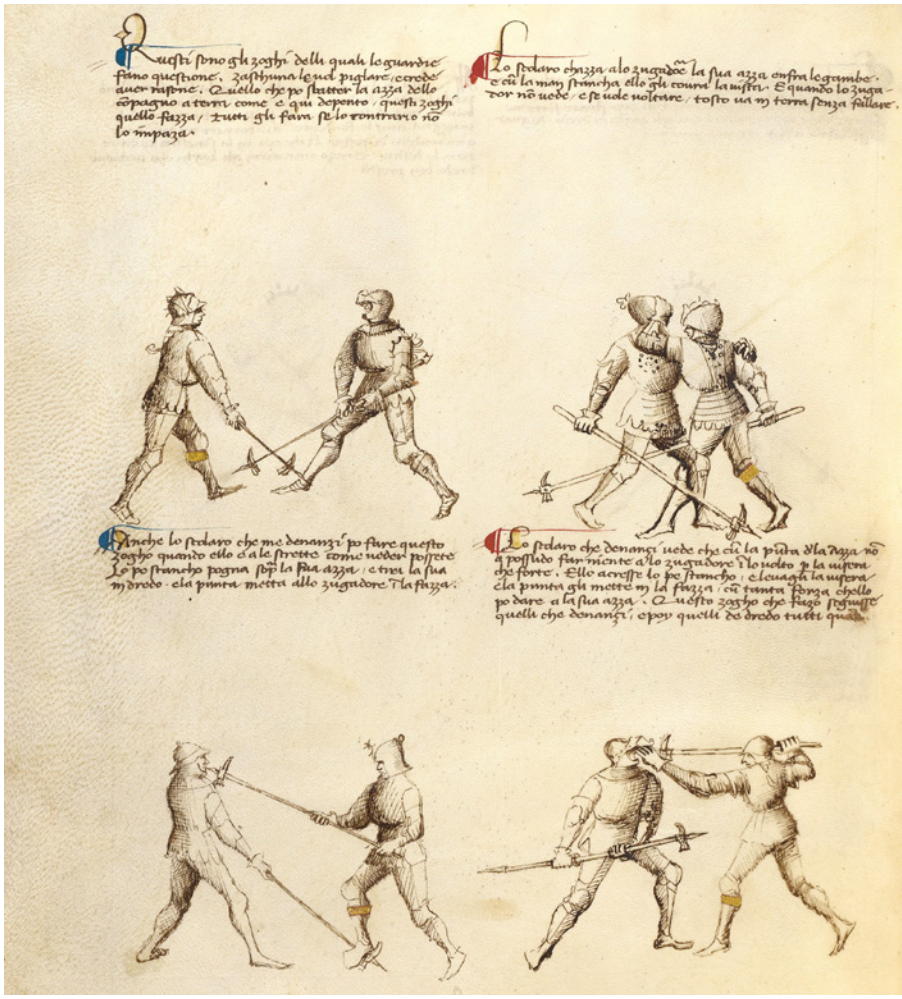

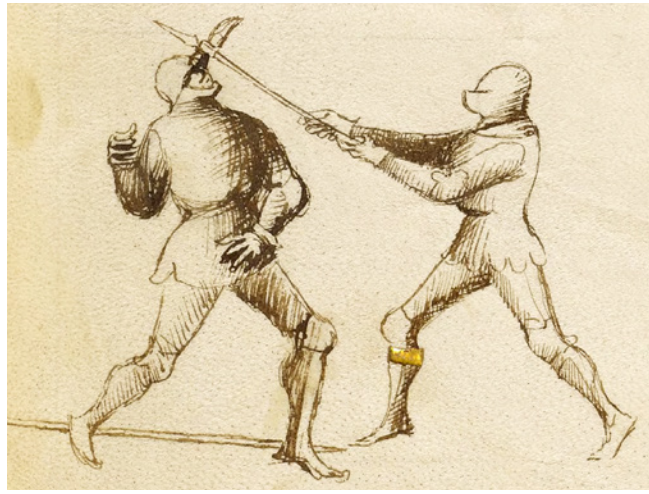

Рис. 3-4. *Мініатюри, що ілюструють застосування azza із трактату Фіоре дей Лібері // Ms. Ludwig XV 13, Il Fior di Battaglia par Fiore Furlan dei Liberi da Premariacco, North Italy, 1410 -1420, f J. Paul Getty Museum, Los Angeles, CA.*

Клан Чорних Дугласів грав в цей час чи не головну роль при шотландському дворі, проте у короля Якова II були з кланом свої рахунки і то настільки поважні, що врешті він особисто зарізав ножем голову клану графа Вільяма Дугласа під час обіду в лютому 1452 р. коли той відмовився на його вимогу зрушити союз із кланом Макдональдів. Причини цього вбивства могли критися в часах малолітства короля. В кінці лютого 1440 р. на королівське слово до двору був запрошений тодішній голова клану Дугласів двоюрідний брат зарізаного королівською рукою Вільяма, шістнадцятирічний граф Дуглас разом з десятирічним братом Девідом. Обидва вони були убиті під час так званого «Чорного обіду» на вимогу лорда-канцлера Вільяма Крічтона, попри розпачливий спротив збезчещеного таким чином короля. Основна вигода від цього кривавого діла як і влада у клані дісталася голові молодшої гілки роду Джеймсу, та його сину Вільяму в подальшому убитого королем, на котрих і лягла основна підозра у таємній організації злочину проти родичів. Ця боротьба монарха із Чорними Дугласами врешті закінчилася розгромом клану. Хоча в 1449 р. антагонізм ще не був явним і Дугласи мали міцні позиції при дворі і вважалися покровителями шотландського рицарства, за парадним фасадом взірцевого рицарського діяння відбувалася напружена політична боротьба [6, с. 163-165].

Формальним приводом для бою послужив виклик 1448 р. Жака де Лалена, Джеймсу Дугласу, рідному брату голови клану. Наступного року Жак де Лален прибув у Шотландію морем, разом із своїми компаньйонами.

Звіти про поєдинок – і то в стилі доброго спортивного репортажу – залишили компетентні в рицарській професії хроністи: Олів'є де ла Марш у своїх мемуарах та автор літературної біографії Жака де Лалена. Проте це був небезпечний спорт і драматизму йому додавало те, що він мав проходити як *une bataille à outrance,* тобто із застосуванням летальної, бойової зброї: спису, сокири, меча та кинджала *(de lance, de hache, d'espée et de dague)* [11, с. 173]. Згідно умов, учасники мали право допомагати один одному за бажанням і потребою, проте Жак де Лален наполегливо просив своїх товаришів не робити цього для нього аби не склалося враження що він запросив їх із собою через невпевненість у власних силах. За своїм постійним звичаєм, де Лален ввійшов у бар'єри у відкритому шоломі. Відсутність забрала загрожувала фатальними наслідками від першого ж пропущеного удару в обличчя, проте забезпечувала кращий обзір і вільне дихання – речі критично важливі в рукопашній. Проти Жака де Лалена вийшов Джеймс Дуглас, брат голови клану, проти Симона де Лалена – Джон Росс з Хокхеду, а Ерве де Меріадету дістався інший Джеймс Дуглас, з Ралстоуну, віддалений родич графа Вільяма. [15, с. 206-207]

Бургундці відмовилися від використання списів, і одразу після сигналу до початку бою позбулись їх, відкинувши за спину. Ла Марш повідомляє що така тактика себе виправдала.

Шотландець намагався вцілити в Ерве де Меріадета ударом списа, але Ерве відбив його на бік *queue* сокири таким чином що спис вилетів з рук шотландця, котрий не встиг навіть відчепити сокиру, як Меріадет блискавично наскочив на нього і кидком відправив на землю. Меріадет відійшов аби дати шотландцю піднятися, а той, оскільки був швидкий, легкий і хоробрий, підхопився швидко і набіг вдруге на названого Меріадета, котрий був одним з найбільш грізних зброєносців свого часу, сильним, холоднокровним і спритним як із зброєю так і в борцівських прийомах, зустрів шотландця спокійно з великою пильністю і атакував в свою чергу і завдав йому такого сильного удару своєю сокирою, що знов збив шотландця з ніг, а коли той почав підніматися, коліном та рукою притис того до землі [12, с. 108].

Те, наскільки сутичка Жака де Лалена з Джеймсом Дугласом була запеклою і динамічною як для поєдинку за бар'єрами, лише підсилює враження про те що ставки у цій рицарській грі були високі. Обидва бійці чи не одразу перейшли від фехтувальних прийомів до борцівських і таким чином позбавили один одного навзаєм майже всієї зброї. Як пише біограф, Джеймс Дуглас залишився лише з кинджалом, котрим намагався ударити Жака де Лалена у відкрите обличчя, бургундцю довелося відкинути сокиру і тримати шотландця на певній відстані схопившись лівицею за забрало шолома і закривши пальцями прорізі для очей. «В той час мессір Жак дістав правою рукою меч, котрий був тонким естоком [меч із гранчастим, або квадратним в перетині клинком позбавленим ріжучих лез – *В. Г.*], і схопився за клинок ближче до вістря, таким чином перетворивши есток на кинджал, оскільки невідомо як втратив свій власний, і пробував цим мечем пробити долоню мессіра Джеймса, якою той схопився за його *bavière* і таким чином звільнитися, але есток вислизнув з його руки і він залишився зовсім без зброї» [11, с. 175-176]. В описі подальших дій біографія Жака де Лалена і мемуари де ла Марша дещо різняться. Біограф пише, що мессір Жак обома руками вхопив Дугласа за бацинет (текст не дає точної вказівки за яку саме його частину) «і потягнув його туди де сидів король і два рази піднімав його у повітря аби кинути на землю». Шотландець втрачав дихання оскільки на відміну від Жака де Лалена, мав закрите забрало. В цей момент король зупинив поєдинок кинувши жезл на бойовисько [11, с. 176)].

Олів'є де Ла Маш повідомляє таке. «Два рицарі – Джеймс Дуглас та Жак де Лален нападали один на одного так потужно і боролися так завзято що скоро ні в кого з них не залишилося зброї, за виключенням кинджала, ко-

трий тримав шотландець, сір Жак вхопив його за руку із зброєю ближче до зап'ястку, а другою нижче ліктя тому той не міг скористатися своїм кинджалом і в такій позиції вони боролися і тягали один одного навколо бар'єрів і це продовжувалося довгий час» [12, с. 107-108].

Як би там не було, беззбройний Жак де Лален знаходився в небезпечному становищі через своє відкрите обличчя, куди намагався вцілити Дуглас, і король, певно, рятував його від смертельної небезпеки. З повідомлення де ла Марша випливає, що в момент зупинки бою зброєносець Ерве звалivши свого противника втретє… незважаючи на прохання мессіра Жака … помітивши як борються два рицаря, поспішив названому мессіру Жаку на допомогу але король Шотландії в цей час кинув свого жезла аби розділити противників і таким чином звільнив Меріадета від приємності допомогти своїм компаньйонам у цій битві [12, с. 109].

Натомість біограф Жака де Лалена пише про те, що Джеймс Дуглас піднявся на ноги втретє і то з сокирою в руці, тому Меріадет мусив повернутися до нього і королівська воля застала противників в запеклій борні.

Поєдинок Симона де Лалена з Джоном Россом відбувався таким чином.

Сір Симон де Лален і шотландський рицар були двома потужними бійцями і не було сумніву у їх вправності у бою сокирами і як належить двом шляхетним і стійким рицарям, вони випробовували один одного і небагато пройшло часу як вони погнули забрала своїх басинетів і обладунки, пошкодили зброю ударами які завдавали один одному, але в бою не поступався ніхто [12, с. 108]. Біограф Жака де Лалена додає кілька цікавих подробиць про те як Симон, досвідчений і вже немолодий боєць у глухому захисті чекав слушного моменту коли його противник втомиться і втратить дихання аби перейти у контратаку, а потім напав на нього завдаючи колольних ударів в забрало верхнім і нижнім вістрям древка своєї сокири [11, с. 177].

У трактаті «*Le Jeu de la Hache*» подібні прийоми згадуються часто. «Якщо противник пробує ударити вас в коліно, ви повинні ступити вперед до вашого противника з правого боку, тримаючи *queue* вашої сокири між своїм коліном і сокирою противника. Своїм *queue* ви повинні вирвати сокиру з його рук, завдавши доброго зворотного удару по перехрестю *(croix)* його сокири Якщо вам це не вдалося, наблизьтесь до нього ще на крок і бийте в обличчя своїм *dague*».

Номенклатура бойового озброєння обраного для бою, а також санкція на допомогу бійців один одному, прямо вказують: організатори сприймали цей поєдинок набагато поважніше за театралізовану розвагу аристократів. Безкомпромісність зіткнення, колольні удари відточеною зброєю, що із холодним розрахунком завдавалися у найуразливіші місця (отвори забра-

ла, внутрішня сторона латної рукавиці, відкрите обличчя) так само свідчать про те, що бійці ввійшли за бар'єри із серйозними намірами і вловлювали поважність ситуації.

Не менш драматично проходили два інших поєдинки де Жак де Лален використовував *hache*. Один з них відбувся в іспанському місті Вальядолід у присутності короля Кастилії у 1448 року. Противником бургундця був тамтешній боєць Дієго де Гусман. Інший – 1449 року у Брюгге, в присутності герцога Бургундського, з певним англійським сквайром Томасом.

Опис бою з Дієго де Гусманом міститься лише у біографії Жака де Лалена (Олів'є де Ла Марш нічого не повідомляє нам про нього).

«Перехрестившись, сір Жак де Лален вийшов із свого намету, перекинув сокиру *з* лівої руки у праву … поклонився королю та королеві. Дієго де Гусман, із опущеним забралом на своєму бацинеті, наближався до нього. Сір Жак, маючи підняте забрало, зблизився із своїм противником. Вони почали побивати один одного сокирами, завдаючи таких страшних ударів, що іскри відлітали від їх сяючих полірованих обладунків… Сір Жак, поцінивши запал суперника, обернув знизу догори вістря (*la pointe)* своєї сокири і завдав Дієго нею один за одним три удари через зорову щілину, таким чином що поранив його в обличчя тричі. Сір Жак все ще тримав своє забрало піднятим. Перший удар потрапив Дієго у ліву брову, другий – в чоло з правого боку, а третій – вище правої брови. Після цього бій не тривав довго, скоро як Дієго впустив сокиру під час атаки сіра Жака. Зауваживши себе без зброї він проворно кинувся вперед з простягнутими до сіра Жака руками аби схопити його і винести за межі бар'єрів, чим він похвалявся два місяці перед тим. Проте сір Жак відчитав його наміри і аби той не наблизився, він напружив ліву руку і відштовхнув Дієго кулаком назад, одночасно випустивши свою сокиру і схопившись за меч… Саме в цей момент король кинув на бойовисько свій жезл, припинивши таким чино поєдинок.» [11, с. 138-139].

«Хроніка королів Кастилії», де теж згадано цей поєдинок, уточнює деталі, але не в такий компліментарний для бургундського рицаря спосіб. Хроніка дипломатично пояснює, що тричі пробитий бацинет іспанця належав раніше іншому відомому бійцю Хуану де Мерло, а забрало було виготовлене із м'якого, погано загартованого заліза. Хуан де Мерло 1435 р. брав участь у подібному поєдину у присутності Бургундського герцога Філіпа Доброго, де бився, до речі, з відкритим забралом [5, с. 128]. Хроніка подає іншу версію продовження бою. Дієго де Гусман майже осліп вид сильної кровотечі з ран на лобі, тому кинув свою сокиру, вирвав Лаленову тому з рук і вхопив його за шию і оскільки був більший та сильніший, то певно викинув би бургундця за бар'єри, якби король не зупинив поєдинок [5, с. 128-130].

Однозначна вказівка джерел на те, як Жак де Лален *pointe* своєї сокири тричі пробив забрало противника, поранивши його та викликавши сильну кровотечу, змушує ще раз засумніватися у твердженні Сідні Енглоу «що обладунки були ефективні, а сокира ні».

Драматичним був і наступний поєдинок Жака де Лалена із англійським сквайром Томасом (родового імені джерела не подають). Останній прибув 1449 р. у Брюгге із власною зброєю, *hache*, котра крім молота і надзвичайно довгого і великого вістря мала ще і січну частину, власне сокиру, довгу і гостро заточену *(et estoit celle hache à taillant et à martel et à longue et large dague devant : sy estoit le taillant d'icelle hache long et aigu)*, а крім того ще і круглу гарду для захисту руки *(rondelle pour la garde de la main)* на держаку, котрий закінчувався коротким вістрям *(d'une courte dague)*. Крім того англійський зброєносець мав меча при боці. Натомість Жак де Лален мав довгу сокиру *hache*, з верхнім та нижнім міцним вістрям, сокира мала з однієї сторони круглий молот, розділений на три ромбовидні кінці, а з іншої кривий гак *(une longue hache à poincte dessus, et de ung costé ung bec que on dit de faulcon, et de l'aultre un mail rond, à trois pointes de diamant, et au dessoubz de la hache une bonne forte dague)*. Це була єдина зачіпна зброя, яку сір Жак взяв на бойовисько, за своєю звичкою він вийшов у круглому саладі *(sallade de guerre toute ronde / sans gorgerin et sans bavière)*, котрий «залишав обличчя та шию відкритими на всі боки», тоді як англієць мав на собі великий бацинет із бевором і закритим забралом *(grand bassinet à bavière et visière fermée)*.

Бій почався з того що сір Жак ударив англійця в забрало втоком своєї сокири, проте не пробив його, натомість англієць інтенсивно атакував усіма робочими частинами своєї зброї відкрите обличчя сіра Жака. Той, відбивши перший напад перейшов у контратаку, завдаючи потужних замахових ударів молотом по бацинету англійця. Той ледве встигав захищатися. Проте, як зауважив анонімний біограф Жака де Лалена, «пані Фортуна в одного забирає, а іншому дає». Коли сір Жак завдавав чергового удару аби пробити забрало противнику, той відповів ударом верхнього вістря, «яке було надзвичайно довгим і гострим» таким чином, що пробив ним ліву руку сіра Жака між латною рукавицею та налокітником. Вістря перерізало вену. Сір Жак, бажаючи продовжувати бій, «взяв сокиру під ліве плече як це роблять жінки з веретеном» і оперуючи зброєю правицею, успішно відбивав удари, котрі завдав йому англійський сквайр «як вістрям так і молотом», продовжуючи цілитися в обличчя. Сір Жак був у неабиякій небезпеці, «кров витікала йому з тіла», проте герцог Бургундський не зупиняв поєдинок, оскільки все ще сподівався на перемогу свого бійця. І не даремно. Розуміючи що разом із кров'ю вен спливають і його сили, Жак де Лален зважився на відчай-

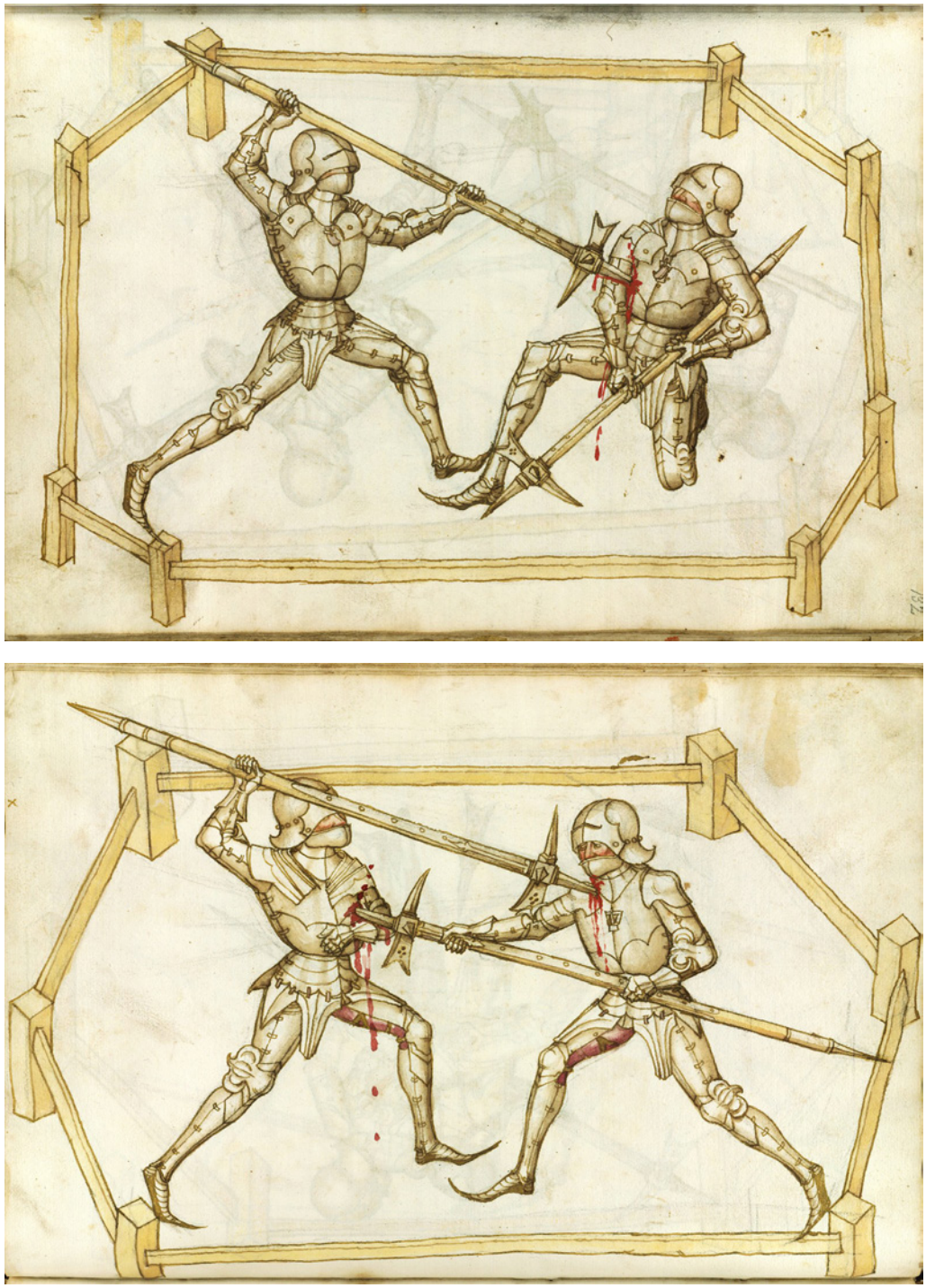

Рис. 5-6. *Мініатюри з фехтувальної книги Ганса Тальгоффера, 1459 року // MS Thott.290.2º, Det Kongelige Bibliotek in Copenhagen.*

душний крок, котрий анонімний біограф та Олів'є де Ла Марш описують по різному. Перший стверджує таке. «Кинувши сокиру на землю, сір Жак блискавично вхопив англійця однією рукою за бацинет, а другою потягнув за ліву руку і кинув його на землю з такою силою, що коли той впав на землю то забрало бацинета загрузло у піску, яким було вкрите бойовище, а сам бацинет з'їхав з потилиці англійця, залишивши її відкритою. І якби сір Жак хотів, то міг би умертвити його найменшим ножем. Проте його шляхетність не дозволила йому цим скористатися.» З огляду на серйозне поранення лівої руки у бургундця, саме такий поворот подій виглядає сумнівним. Олів'є де Ла Марш викладає вірогіднішу версію. «Блискавично Жак де Лален помістив *queue* своєї сокири між сокирою і тулубом свого противника, так що його поранене плече опинилося біля шиї англійця *і* схопив того правицею за верхню частину бацинету. І хоча англієць був армований важко, а Жак де Лален легко, останній потягнув його на себе так, що той упав і розпластався на землі встромившись забралом в пісок, а він пішов до суддів із сокирою в руці» На цьому поєдинок закінчився [11, с. 184-185; 12, с. 125-128].

Куртуазії в цьому бою було ще менше ніж в усіх попередніх, особливо якщо врахувати, що судді перед початком хотіли заборонити сквайру битися його сокирою, котра розмірами вістря значно перевищувала *hache* Жака де Лалена. Англієць просив залишити йому його зброю, мотивуючи це тим, що він привіз її здалеку, на що сір Жак великодушно погодився. Прагматична, суто воєнна, тактика сквайра, який весь час цілив у відкрите обличчя супротивника, і точно попав цим самим вістрям у вразливе місце латного прикриття руки, говорить що він мав чіткий план бою зі своєю зброєю.

Вартує уваги і збіжність деталей описаних Олів'є де Ла Маршем та біографом Жака де Лалена з рекомендаціями фехтувальних трактатів першої половини XV ст. Не має певності, з якими докладно працями і якою мірою були знайомі Жак де Лален або його противники. Судячи із кількості збережених екземплярів, фехтувальні трактати почали входити в моду серед рицарського люду поколінням раніше. До прикладу, латинський переклад «Квітів битви», зроблений у Франції в 1410 рр., зберігається зараз у Національній бібліотеці в Парижі. Як би там не було, в шотландському поєдинку Жак де Лален застосував прийом згаданий Фіоре де Лібері: у випадку якщо боєць залишився без зброї Фіоре рекомендує йому повалити противника, вхопивши того за забрало шолому [9, арк. 39].

Автори ілюстрацій одного з прижиттєвих рукописів фехтувального трактату швабського майстра Ганса Тальгоффера наглядно продемонстрували ефективність *hache* проти латного обладунку. Точний удар вістрям (*dague*) у плечовий виріз кіраси призводив до поважних наслідків. Власне у виріз

кіраси, додатково прикритий круглою латною пластиною (*besagew*), цілиться персонаж мініатюри з іншого рукопису Тальгофферового фехтбуху, ризикуючи втратити при цьому рівновагу, адже його противник, помістивши власну зброю йомі між ноги намагається скористатися нею як важелем.

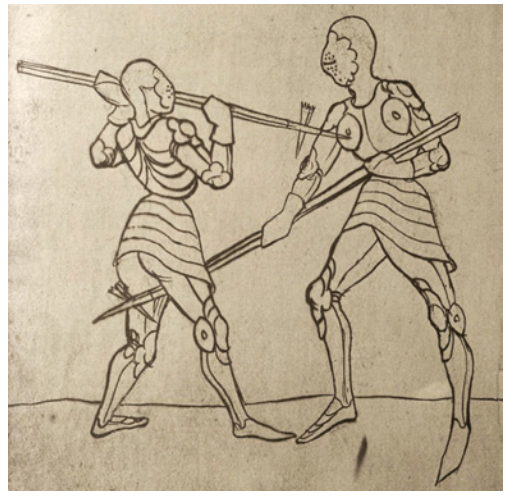

Рис. 7. *Мініатюра з фехтувальної книги Ганса Тальгоффера 1448 року // MS Chart. A.558, Universitäts- und Forschungsbibliothek Erfurt/Gotha.*

Пишність і вибагливість ритуалу цілком могла уживатися з брутальними способами його втілення, турнірні декорації погано приховували затятість збройної боротьби, проте власне затятості і стійкості вимагала рицарська професія від своїх адептів. Ці бої супроводжували пишні церемонії, обов'язкові для рицарських свят такого рівня, проте за куртуазними стилістичними конвенціями хроністів, прочитується розповідь про суворих людей зброї, котрі ревно ставилися до своєї репутації і свого статусу.

Навіть у регламентованих, театралізованих *pas d'armes* у хід йшли далеко неджентльменські прийоми. У поєдинку під час одного такого дійства, «Фонтану Сліз», що відбувалося в Шалон-Сюр-Сон 1449 р., Жак де Лален поранив супротивника, зброєносця Жана Піту, вістрям свого *hache* в лоб над оком, а потім, коли вони перейшли до борцівський прийомів, отримав від того три удари латною рукавицею в обличчя [11, с. 236-237].

Виглядає на те, що летальних фіналів в описаних зіткненнях вдалося уникнути не через неефективність зброї та «штучність» бойових практик, а завдяки вправності бійців, надійності їх обладунку та пильності суддів.

Наведені приклади спростовують тезу Сідні Енглоу про «умовність» збройної боротьби із застосуванням *hache*, адже учасники застосовували бойові прийоми і отримували серйозні поранення. Натомість вони наочно підтверджують тези Моріса Кіна. «Часто перебільшується дистанція яка відділяла рицарські турніри від поважної війни в добу пізнього Середньовіччя. В XV ст. те та інше не здавалося настільки відірваним одне від одного, що в житті, що в літературі: ці заняття різнилися, проте обидва були найважливішими у світі воєнних еліт» [10, с. 208]. «Мода, котра заохочувала їх витрачатися на коня і зброю для турніру (як і на все інше, що потрібно було для супутніх урочистостей) мала глибокий соціальний та політичний зміст,

оскільки не було способу кращого навчитися (власним коштом чи з допомогою родичів) правити конем і володіти зброєю у повному обладунку… Увесь шляхетський спосіб життя і пов'язана з ним діяльність сприяли вартостям спаяним з рицарською службою. З точки зору як володаря так і суспільства заохочення і підтримка рицарської самосвідомості були корисними, а рицарський стиль життя був впливовим і помітним символом.» [10, с. 226].

ПОСИЛАННЯ

[1] *A Knight for the Ages Jacques de Lalaing and the Art of Chivalry,* E. Morrison, Ed. Los Angeles: the J. Paul Getty Museum, 2018.

[2] S. Anglo, *Martial Arts of Renaissance Europe.* New Haven & London: Yale University Press, 2000.

[3] S. Anglo, "Le Jeu de la Hache": A 15th century Treatise on the Technique of Chivalric Axe Combat, *Archaeologia,* vol. CIX, pp. 113-128, 1991.

[4] R. Barber, *Rycerze i rycerskość.* Warszawa: Bellona, 2000.

[5] R. Barber, and J. Barker, J., *Tournaments, Jousts and Pageants in the Middle Ages.* Woodbridge: the Boydell Press, 1989.

[6] A. D. M. Barrel, *Medieval Scotland.* Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

[7] *l'Histoire de Guillaume Le Maréchal Comte De Striguil et de Pembroke, Régent d'Angleterre de 1216 a 1219*, vol. 1, Paris: Librairie Renouard, 1891.

[8] J. Huizinga, *Jesień Średniowiecza.* Warszawa: PWN, 1992.

[9] «Il Fior di Battaglia par Fiore Furlan dei Liberi da Premariacco», J. Paul Getty Museum (JPGM), MS. Ludwig XV 3 (Bestiary / Aviarium).

[10] M. Keen, *Chivalry.* New Haven & London: Yale University Press, 1984.

[11] Livre des Faits de Jacques de Lalaing 1886, in: *Oeuvres,* G. Chastellain, t. VIII. Bruxelles: Victor Devais et C°.

[12] O. de la Marche, *Memories,* t. II. Paris: Librairie Renouard, 1884.

[13] *Pageant of the Birth, Life and Death of Richard Beauchamp Earl of Warwick K.G. 1389-1439.* London: Longmans Green And C°, 1914.

[14] M. Prestwich, *Edward I.* Berkley & Los Angeles: University of California Press, 1988.

[15] K. Stevenson, , 2006. 'Chivalry and Knighthood in Scotland, 1424-1513', Woodbridge: *the Boydell Press,* 240 p.

[16] M. Vale, *War and Chivalry. Warfare and Aristocratic Culture in England, France and Burgundy at the End of Middle Ages.* Athens: The University of Georgia Press, 1981.

Відомості про автора. *Гуцул Володимир Миколайович,* доцент кафедри історії України Ужгородського Національного університету, кандидат історичних наук (Ужгород, Україна).

About Author. *Volodymyr Hutsul,* PhD in history, docent of the department of Archaeology, Etnology and Cultural Studies of Uzhhorod National University (Uzhhorod, Ukraine), huculv@gmail.com.

СТАРЫЙ КОРТИК ИЗ КИТАЯ

Виктор Клёнкин

Анотація *Віктор Кльонкін* УДК 94(510).091+623.444.2

СТАРИЙ КОРТИК З КИТАЮ

Автор досліджує штатний кортик членів Асоціації випускників Академії Вампу. Зброєю відзначались перші шість курсантів, що стали випускниками академії та отримали офіцерські звання Народної революційної армії (НРА) Китаю. Вручення кортика відбувалося у 1926 р., під час тимчасового закриття Академії через початок бойових дій (т. зв. «Північного походу»).

Ключові слова: кортик; Військово-політична академія Вампу; партія Гоміньдан; Сунь Ятсен; Чань Кайші.

Abstract *Victor Klyonkin* UDC 94(510).091+623.444.2

AN OLD DIRK FROM CHINA

The author discuss the history of the dirk that belong to the member of «Association of graduates of the Vampu Academy». The first six cadets who graduated from the academy and gained the officer rank of People's Revolutionary Army (NRA) of China were awarded by the same dirks. The dirk was handed in 1926, during the temporary closure of the academy, when another war started (the so-called «North Campaign»).

Keywords: dirk, Military & Political Academy Vampu, Kuomintang party; Sun Yat-sen; Chan Kaishi.

Кортик приобретен в 1998 году в Пекине, на одном из «блошиных рынков» у старьевщика, работниками посольства Украины в качестве сувенира. Заметив интерес к этому предмету, продавец достал еще два подобных, утверждая, что это старинные мечи цзянь, только маленькие. Из трех «мечей», один имел рукоять, оклеенную кожей змеи, а другие два — деревянные окрашенные рукоятки.

В остальном «мечи» были совершенно идентичны, покрыты темной патиной, под которой совершенно не просматривалась отделка латунных деталей и вытравленные на них надписи. Предметы выглядели старинными, но их назначение оставалось загадкой.

«Мечи» были куплены, привезены в Украину, где они и разошлись в качестве памятных сувениров. Кортик с рукоятью, оклеенной кожей, оказался в моих руках. После соответствующего рассказа-комментария, он был определен, как «меч чиновника» изготовленный в конце XIX — начале XX веков.

Стоит пояснить, почему атрибуция предмета была именно такой. В Китае прямые обоюдоострые мечи цзянь (с геометрией и характеристиками клинка весьма близкими к европейской боевой шпаге) традиционно были атрибутом аристократии и чиновников, еще в раннем средневековье разделенных по рангу на 14 классов. При переходе на более высокую долж-

ность чиновник сдавал несколько экзаменов, в том числе стрельбу из лука и фехтование мечем цзянь. Но во второй половине XIX ст. такие испытания становились все более формальными. От чиновников уже не требовалось реального владения мечом. Цзянь становится предметом, демонстрирующим социальный статус владельца. Настоящие боевые мечи стали в повседневном обиходе обременительны. Они стремительно уменьшаются, становясь деталью костюма и данью прошлым обычаям.

Именно такие небольшие мечи, часто двойные (два клинка, вставляемые в одни ножны) появляются в качестве иллюстрации в статьях о китайском оружии. Эти мечи несли благожелательную символику, а не являлись боевым атрибутом.

Необходимо помнить, что старый Китай — страна ритуалов и символов, которым строго следовали и которые были понятны широким слоям населения. Так как изучаемый предмет несет на себе черты этой символики, необходимо кратко о ней рассказать.

Один (1) клинок в ножнах символизирует «Великий предел», от которого, следуя китайской философии, произошло все сущее. Кроме этого, единица — первое нечетное, являющееся «мужским» счастливым числом.

Трудно представить изнеженного китайского чиновника бойцом, держащим в каждой руке по короткому клинку из костюмного набора, двойного цзянь. Появление подобных коротких мечей — также элемент символизма. Два клинка, объединенных в одни ножны, это противоположности (янь-инь), демонстрирующие совершенство мира (Исаева, 2006, с. 199).

Литые гарды таких мечей в виде голов дракона или «китайского льва» — также символичны.

Дракон в китайской символике — символ власти.

«Китайский лев» «Ши» созвучен «Ши» — учитель. Это понимается, как благопожелание «занять должность» — расти по карьерной лестнице (Исаева, 2006, с. 240).

В результате атрибуции кортика, как одного из костюмных мечей чиновников (тем более и продавец в свое время говорил об этом же) к нему был утрачен интерес, так как подобные артефакты не являются редкостью на антикварном рынке.

Но в 2004 году в издательстве «Оружейная академия» (г. Санкт-Петербург) вышел справочник Д.А. Федурина «Кортики мира». В главе «Китай» была помещена фотография идентичного предмета с подписью «Кортик армейский кадетский периода 1924-1949 гг.» (Федурин, 2004, с. 410). Кортик на фотографии был очищен от патины. Надписи на нем были вполне читабельны.

Вызывала сомнение расплывчатая атрибуция предмета и неточности в описании его внешнего вида.

Чтобы сравнить фотографию в справочнике с реальным предметом, была произведена его расчистка, фотографирование и переводы текстов на обоих образцах. Сравнивая размеры и внешний вид предметов — выяснилось следующее:

В справочнике (Федурин, 2004) **А**	**Реальный предмет** **Б**
1. Общая длина в ножнах — 400 мм.	410 мм.
2. Длина кортика — 396 мм.	363 мм.
3. Длина клинка — 260 мм.	250 мм
4. Ширина клинка — 25 мм.	24 мм.
5. Рукоять деревянная, крашенная в красно-коричневый цвет.	Рукоять деревянная, оклеенная змеиной кожей.
6. При описании клинка в справочнике допущена ошибка: «имеется размытый дол». На самом деле, и это видно на фотографии, дола нет, но есть сглаженное, слабо выраженное ребро.	По центру, также, слабо выраженное сглаженное ребро с обеих сторон клинка.
7.В справочнике — «крестовина массивная, выполнена в виде крышки закрывающей устье ножен, с короткими, сильно загнутыми вверх, округлыми окончаниями. Поверхность крестовины украшена рельефным растительным орнаментом».	На самом деле гарда воспроизводит полумаску (без нижней челюсти), изображающую «китайского льва», где округлые оконечности, это его уши, а рельефные завитки — его грива. Напомню, что этот символ означает «Занять должность».

Гарда кортиков отлита из латуни или бронзы. Литье весьма грубо исполнено, а на кортике Б с лицевой стороны – дефект отливки на месте левого глаза.

НОЖНЫ	
В справочнике (Федурин, 2004) **А**	**Реальный предмет** **Б**
1. «Ножны латунные, с деревянными вставками. Поверхность гладкая, украшена вытравленным изображением дракона с одной стороны, и надписью иероглифами с другой».	Металлическая основа ножен (рукояти) — это листовой биметалл, где на листовую медь гальваническим способом нанесен слой латуни. При протравке рисунка ножны (рукоятка) получаются в два цвета.
2. Фон такого же желтого цвета, т.е. металл ножен — это листовая латунь.	Фон красновато-медного цвета.
3. «Прибор ножен латунный украшен травленным растительным орнаментом».	Растительный орнамент — цветы сливового дерева (символ мужества, несгибаемости).
4. Упоминается, что на ножнах вытравлено изображение дракона.	На ножнах изображен первый из четырех разновидностей китайских драконов. Это окруженный языками пламени «божественный дракон» — символ возрождения и власти. (Исаева, 2006, с. 217).

Портупея:

В справочнике: «Поскольку никаких выступающих частей на ножнах нет, можно предположить, что портупея состоит из кожаного кармана» и т.д.

На самом деле ножны почти прямые и не имеют фиксирующего шпенька. Кроме этого размеры кортиков несколько отличаются. Поэтому и стандартная портупея такого типа вряд ли может быть использована.

Перевод и сравнение текстов на кортиках дал следующий результат.

РУКОЯТЬ	
С лицевой стороны фото в справочнике (Федурин, 2004). А	**Реальный предмет Б**
1. «Военная академия Вампу».	«Военная академия Вампу».
2. «Пятый выпуск. 1926 г.».	«Второй выпуск. 1926 г.».
3. С обратной, невидимой стороны, очевидно, точно такая же надпись как и на кортике Б	Обратная сторона рукояти — «Подарок Цзян Чжун Чжена». Имя в переводе означает — Спокойная справедливость. Но этот человек более известен под именем Чан Кайши. Так читаются иероглифы в написании его имени на южном — кантонском диалекте (Фенби, 2006, с. 46).

НОЖНЫ	
Фото в справочнике (Федурин, 2004). А	**Реальный предмет. Б**
1. Дублируется надпись с рукояти: «Подарок Цзян Чжун Джена».	«Подарок Цзян Чжун Чжена» (так же, тем же шрифтом).
2. Под надписью эмблема партии Гоминьдан — солнце с 12-ю лучами в круге.	Такая же эмблема.

НАКОНЕЧНИК (БАШМАК НОЖЕН)	
Фото в справочнике (Федурин, 2004). А	**Реальный предмет. Б**
1. «Быть преданным Партии и Государству». Очевидно, по аналогии с предметом Б, — с другой стороны наконечника ножен также дублируется этот девиз.	1. Такая же надпись с двух сторон башмака. Это девиз партии Гоминьдан.

КЛИНОК	
Фото в справочнике (Федурин, 2004). А	**Реальный предмет. Б**
1. Надпись — «Сделано успешно, сделано гуманно» и эмблема Гоминьдана	Такая же надпись и эмблема.
2. Очевидно, по аналогии, с обратной стороны должна быть надпись «Душа воина»	С обратной стороны клинка — надпись: «Душа воина»

Все надписи на кортиках наносились по стандартным трафаретам, одинаковым рукописным шрифтом, в манере скорописи. Очевидно, все они являются факсимильной копией каллиграфических упражнений, сделанных одной и той же рукой.

Но есть разница в технике исполнения надписей на клинке. В кортике с деревянной рукоятью (А) они выполнены техникой травления. А на кортике с рукоятью оклеенной кожей змеи (Б) аналогичные надписи выполнены вручную — резцом.

Можно предположить, что предмет (Б), это эксклюзивное, более дорогое исполнение такого же кортика, что и на фотографии в справочнике. А так как в простом исполнении мне известны, по крайней мере, 3 кортика (считая фото из справочника), то это обстоятельство заставляет предположить их массовое изготовление. Должно быть, кортики эксклюзивного исполнения предназначались для выпускников-офицеров высокого ран-

Рис. 1. *Исследуемый кортик членов Ассоциации выпускников академии Вампу.*

га, прошедших переподготовку в Академии Вампу. А массовый вариант кортика — для остальных офицеров, прошедших ускоренный курс обучения для пополнения командного состава армии (срок обучения в Академии для курсантов, в период 1924–1926 гг. составлял от 3-х до 6-ти месяцев).

Для изучения истории появления кортика выпускника Военно-политической академии Вампу необходимо разобраться в изменениях, происходивших на Юге Китая в 20-е годы XX в., приняв за исходную точку времени открытие Академии. Слово «Академия» звучит очень значительно, но по меркам того времени, когда правительственной армии практически не существовало, для ее организации решающую роль сыграли краткосрочные курсы.

Академия *Вампу* (южный диалект) или *Хуанпу* (пекинский диалект), была открыта с помощью Советской России. Глава китайской республики и председатель партии Гоминьдан, Сунь Ятсен, обратился с просьбой к правительству СССР о помощи в организации военного учебного центра в Китае. Просьба была передана через делегацию руководителей Гоминьдана, отправившихся в Москву в 1923 году. Возглавлял делегацию Чан Кайши, один из самых заметных функционеров партии, человек, получивший полноценное военное образование в Японии. (Видимо надпись на клинке «Душа воина» воспроизводит японское выражение «Меч — душа самурая», запомнившееся Чан Кайши в японский период его жизни).

В России просьба была встречена с пониманием. СССР имел на Китай свои виды. Идея Всемирной революции владела умами большевиков, а 400 миллионное население Китая того времени, вместе с населением СССР составляли почти половину населения планеты. Москва, действуя в своих интересах, стала массово посылать своих эмиссаров под видом советников, работников торговых и транспортных представительств и т.д. Через Коминтерн стало осуществляться финансирование партии Гоминьдан. В конце 1923 г. в Китай, организовывать военный учебный центр, отправилась первая группа специалистов (военных советников) во главе с М.М. Бородиным (Грузенбергом).

Для устройства академии была выбрана территория на юге Китая, контролируемая правительством — остров Вампу (по нему Академия и получила свое название), в десяти милях ниже г. Кантона по течению реки Жемчужная. На острове площадью восемь квадратных миль, находился старый форт, построенный 1870 г., который благодаря обособленному положению не был разрушен и разграблен (Фенби, 2006, с. 114).

В октябре 1924 года из России прибыл главный военный советник — маршал В.К. Блюхер. Работа советников строилась по следующему плану:

Рис. 2. *Сунь Ятсен во время визита в Академию Вампу 16 июня 1924 года. Стоят, слева направо: Хэ Инцинь, Чан Кайши и Ван Болин*

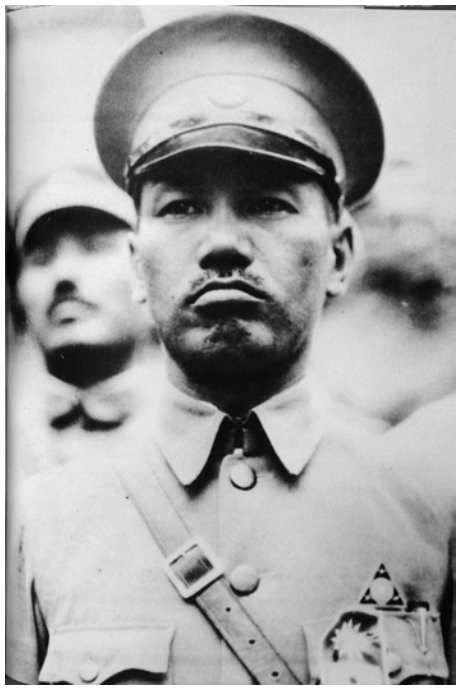

Рис. 3. *Чан Кайши.*

1. Продолжить начатую работу по реорганизации Гоминьдана, ведь судя по донесениям в Москву, Гоминьдан, как организованная сила, в этот период «совершенно перестал существовать». (Коминтерн и национально-революционное движение Китая.., с. 332).

2. Удержать провинцию Гуандун (юг Китая) под влиянием Гоминьдана для создания базы национально-революционного движения во всем Китае. Это давало возможность республиканскому правительству Сунь Ятсена выступать с общенациональными задачами объединения страны под руководством партии Гоминьдан.

3. Реорганизовать и подчинить руководству национальной партии армию, для чего необходимо было создать военные школы, готовящие военных специалистов, в том числе и политработников-агитаторов.

Такие задачи — показатель того, что правительство националистического республиканского Китая испытывало жестокий кризис, и только помощь СССР давала ему возможность не только остаться у власти, но и попытаться объединить раздробленную страну.

Выполняя первый пункт плана, усилиями советских советников был подготовлен и проведен съезд Гоминьдана (январь 1924 г). На съезде были заново учреждены партийные органы и учреждения различных уровней, в основном, по образцу ВКП(б).

Получив партийную структуру, советские советники начали формиро-

вать из среды военных группировок юга воинские части, верные правительству Гоминьдана.

Для подготовки военных командных кадров и была организована «партийная военная школа», ставшая известной, как «академия Вампу». Сунь Ятсен в день открытия академии выступил с речью, суть которой сводилась к следующему: после тринадцати лет революции (национальная революция в Китае, сбросившая власть императора произошла в 1911 г.), слово «республика» по прежнему осталось пустым звуком. Однако слушатели новой академии наконец сформируют становой хребет революционных вооруженных сил республики.

Набор курсантов охватил все слои населения: интеллигенцию, буржуазию, военных, крестьян и рабочих. Основные требования к кандидатам касались возраста (от 18 до 25 лет), лояльности идеям Гоминьдана и наличия начального или среднего образования, что может говорить о действительном намерении руководства партии воспитать элиту в своих рядах. Поэтому слово «академия» появилось не случайно. Оно как бы заранее поднимало престиж выпускника на должную высоту. На вступительных экзаменах, кроме проверки знаний, кандидатам предлагалось в форме сочинения объяснить свое желание служить родине (Фенби, 2006, с.117).

Советские советники через переводчиков и китайских преподавателей, руководили обучением курсантов. Программы составлялись на основе «Боевого устава Красной армии» по методикам, принятым в учебных центрах СССР. Обучение приходилось начинать практически с нуля. Выяснилось, например, что китайские военные (артиллеристы) не умеют пользоваться прицелами и наводку орудия, в лучшем случае, осуществляли, глядя через ствол (на прямой выстрел). Поэтому на итоговых учениях первого выпуска курсантов быстрая доставка орудий в заранее указанные на карте места и меткая стрельба на дистанции дальше прямого выстрела, были расценены китайской стороной, как огромный успех в начавшихся преобразованиях.

Финансирование этого проекта обошлось Москве в 1924 году более чем в 200 тысяч гонконгских долларов (гонконгские и кантонские доллары и золотые советские рубли — твердая валюта того времени в Китае). Из них 47 тысяч на академию, 3 тысячи на курсы политработников и 3 тысячи на школу Хунаньской армии, входящей, как филиал, в состав академии Вампу.

На январь 1925 года (на один месяц) расходы возросли до 127,2 тысяч кантонских долларов. Из них 100 тысяч ушло на армию и военные школы, 3 тысячи на политкурсы, 8,24 тысячи кантонских долларов на форми-

рование бронеотряда и бронепоезд для него, 10 тысяч на крестьянский отдел и его школу.

До конца мая 1925 года Наркомат иностранных дел СССР (НКИД) израсходовал на поддержку Гоминьдана и Коммунистической Партии Китая два миллиона золотых рублей. Численность КПК в то время была чуть более 200 членов. По распоряжению из Москвы, они вошли в Гоминдан на правах отдельной фракции с сохранением своей партийности. Именно из рядов КПК в академии появились курсанты из крестьян и рабочих, ведь образование в этой среде было исключением при всеобщей безграмотности. Мао Цзэдун был против заигрываний с националистами и, вопреки указаниям Коминтерна, предпочел сохранить самостоятельность. Это помогло ему в дальнейшем сплотить вокруг себя сильное ядро КПК и заставить СССР считаться с ним, как с лидером китайских коммунистов.

Не все финансовые расходы фиксировались в отчетах. «Политические» траты Бородина, на аппарат Гоминьдана, на периодические и пропагандистские издания, зафиксированные в дневнике военного управления Кантона, превышают сумму 11 тысяч кантонских долларов.

В период (февраль-май 1925 года) отдельно финансировалась доставка оружия и фуража на сумму 1 589 453 руб. 97 коп.

С мая по декабрь 1925 года на формирование двух новых дивизий и содержание одной старой, а также на финансирование школы Вампу было выделено 450 000 золотых рублей.

Общий расход на военно-политическую работу с апреля по 1 октября 1925 года, включающую формирование частей, отправку людей и имущества, содержание военных школ в Китае и военных курсов для китайцев в Москве составило 4 610 134 золотых рубля 74 копейки (Мировецкая, 1967, с. 9).

При этом очевидно, что вооружение армии Гоминьдана финансировалось отдельно, и эти суммы остаются неизвестными. Но с марта 1925 года по июнь 1926 года в Китай из СССР было отправлено 38 828 шт. винтовок, и 46,2 млн. шт. патронов к ним. Кроме этого для винтовок уже стоявших на вооружении, — японских патронов 17 029 шт. и германских около 12 млн. штук. Полевых орудий — 48 шт., горных орудий — 12 шт., ручных гранат — более 10 тысяч штук, пулеметов — 230 шт. с патронами. Дополнительно в октябре 1926 г. — 3,5 тыс. винтовок с 1,5 млн. шт. патронов, 4 тыс. единиц шашек для конницы и 3 самолета.

Кроме перечисленного выше, в связи с начавшимися в июле широкомасштабными военными действиями («Северный поход» НРА 1926 году), из СССР в войска Гоминьдана поступило дополнительное вооружение.

В мае-октябре 1926 года в Китай было отправлено 65 пулеметов, 18,5 тыс. винтовок и 13 миллионов патронов к ним, 100 тыс. ручных гранат. Для усиления артиллерии передано 140 минометов, 109 полевых, 36 горных орудий, 19 тыс. снарядов к ним (Мировецкая, 1967, с. 15).

Все это оплачивала страна, в которой еще боролись с разрухой после Гражданской войны. Не считаясь с потраченными средствами руководство СССР, стремилось активизировать в Китае революционный процесс, под своим жестким контролем воплощая Ленинскую концепцию Мировой революции. Согласно этой концепции вокруг Советской России должны были объединиться все «просыпающиеся народы Востока» для «решающего натиска» на мировой империализм.

В академии Вампу в период с конца 1924 до середины 1926 года при шести выпусках было подготовлено, по разным источникам, от 4500 до, примерно, 7000 офицеров. При этом первый и второй выпуски дали армии НРА по 500 офицеров, третий выпуск — 800 офицеров. В четвертой группе среди обучающихся курсантов присутствовали и иностранцы: самой значительной из них была корейская группа в составе 30 человек. Примерно столько же было вьетнамцев, возглавляемых Нгуеном Аи Ко (известным под именем Хо Ши Мин). Были выходцы из Монголии, Тибета, Таиланда и Индонезии. Иностранцы, по планам Коминтерна, руководство которым осуществлялось в Москве, окончив обучение, возвращались в свои страны, подпольной работой приближая момент начала мировой революции. Четвертый выпуск был самым большим — 2000 человек. Количество выпускников пятой и шестой групп, вышедших из стен академии в первой половине 1926 года, не уточняется.

В академии Вампу обучались и преподавали китайские коммунисты, вошедшие в Гоминьдан. Одним из самых известных был Чжоу Эньлай (1898–1976 гг.), ставший в первом правительстве коммунистического Китая в 1949 году главой госсовета (премьер министром), а с 1969 года вошедший в состав Постоянного Комитета политбюро ЦК КПК, вторым лицом в партийной иерархии. Во времена академии Чжоу Эньлай, в чине генерала занимал пост начальника политотдела школы и, по совместительству, комиссара 1-й дивизии НРА, командиром которой был Чан Кайши — начальник академии с самого ее основания.

Советские советники являлись поставщиками информации и разведданных с места событий. Об этом говорит секретный документ 1924 года «Инструкция военным советникам в Китае касательно их отношений с Разведывательным управлением». Она вменяла агенту «постоянно и систематически собирать точную и новую информацию о военной организа-

ции и силе армии, в которой он работает, а также и армии противника». «…Обязанностью является указывать на тех, кто может быть использован, как секретный агент резидатуры Разведывательного управления» и т.д. (Усов, 2002, с. 25). Однако советники не смогли вовремя сориентироваться в изменении политики Гоминьдана по отношению к СССР. В 1926 году националисты, возглавляемые уже Чан Кайши (после смерти Сунь Ятсена в 1925 г.), стали использовать советскую помощь в своих целях, освобождаясь от диктата СССР.

Чжоу Эньлай был вытеснен с преподавательской деятельности и смещен с занимаемого поста в академии Вампу. Стены учебного заведения вынужденно покинули и все курсанты и преподаватели-коммунисты.

В это же время офицеры-преподаватели и выпускники академии Вампу, разделявшие идеи Чан Кайши и лично ему преданные, составили одну из ведущих фракций в Гоминьдане, названную «Ассоциацией выпускников академии Вампу». Председателем ассоциации Чан Кайши назначил себя (Фенби, 2006, с. 167).

Очевидно, рассматриваемые кортики, «подарок Цзян Чжун Чжена (Чан Кайши)», это подарок членам этой ассоциации, а не всем выпускникам без разбора.

В 1926 году академия временно закрылась в связи с намечавшимся «Северным походом» против группировок «генералов-милитаристов». Из тех огромных сумм, что отпускались в СССР на функционирование академии Вампу, вероятно, остались некоторые свободные финансы, которые лично Чан Кайши, будучи ее начальником, решил использовать, чтобы отметить своих приверженцев. Возможно, что дизайн кортика, как и надписи на подарочном оружии, придумал сам Чан Кайши, опираясь на традиции и символы старого Китая.

Учитывая изгнание из академии Вампу коммунистов и ненадежных членов Гоминьдана разных фракций, а также погибших выпускников, (в 1925 -1926 годах выпускники-офицеры отправлялись на фронт) — членов «ассоциации» могло быть от 2 до 3 тысяч человек. Соответственно, тираж этого кортика должен быть таким же. Это довольно большая партия оружия, чтобы предположить его кустарное изготовление. Кортики должны были изготовить по спецзаказу в одном из правительственных арсеналов, полукустарно ремонтировавших армейское оружие.

Например, в Гуанчжоу (недалеко от Академии) в армейском арсенале работало в те годы 123 человека, занимаясь ремонтом огнестрельного оружия. Наверное, специалистов по холодному оружию среди них не было, это другая специализация. Этим можно объяснить брак в литье, небреж-

ность сборки и люфты клинка в рукояти. На поточное изготовление оружия указывает и тот факт, что в более дорогом по исполнению кортике гарда оказалась с браком литья, а клинок соединен методом кузнечной сварки внахлест из двух частей. Молотом оттягивалась длинная полоса нужных размеров по ширине и толщине и, затем, рубилась на куски по длине заготовок для клинков. А короткие остатки этих полос, которые в длину могли быть разными, чтобы экономить время и металл, сваривались между собой и из них так же делались клинки. Клинки с таким, не украшающим их дефектом, наверняка должны были ставиться на кортики массового выпуска, но, как видим, сборка осуществлялась без предварительного отбора комплектующих. Возможно, это была внеплановая работа, осуществлявшаяся по личной просьбе (приказу) Чан Кайши. Может быть этим можно объяснить, что на оружии отсутствуют какие-либо клейма.

Как подарок, кортик не мог предназначаться для ношения на ремне, что объясняет отсутствие на ножнах какого либо приспособления для этого. Скорее всего, по китайской традиции, кортик дарился в парчовом чехле, как драгоценная вещь и носился офицером в вещмешке — своего рода — «маршальский жезл в солдатском ранце». Иметь такой кортик значило быть приближенным к Чай Кайши, избранным.

В процессе последующих боев за объединение Китая, до войны с Японией в 1931 году, из выпускников Вампу выдвинулось 40 генералов. Почти все старшие офицеры НРА Гоминьдана являлись так же ее выпускниками.

Академия Вампу была вновь открыта, уже без советников из СССР, в 1927 году в городе Ухань. В 1928 году ее перевели во временную столицу Китая — Нанкин. Во время Японо-Китайской войны она была эвакуирована в город Чанду.

Советский союз помогал Гоминьдану в борьбе с японцами в 1937-1939 годах техникой и специалистами, но уже не безвозмездно.

СССР сделал ставку на коммунистов Китая, и благодаря его помощи КПК выросла и окрепла в мощную военизированную партию, которая в 1940-х годах в борьбе за власть в Китае начала противоборство с Гоминьданом и победила.

Чан Кайши сложил с себя полномочия начальника Вампу в 1947 году, будучи диктатором, занимавшим все высшие посты в Гоминьдане и, как главнокомандующий НРА, имевший звание генераллисимуса. Впрочем, великих битв он не выигрывал и, как полководец, был слаб. Сильной стороной его личности был талант организатора.

В 1937-1938 годах, когда японцы оккупировали все побережье Китая, Чан Кайши перевел свою ставку вглубь страны, в Чунцин. Он предложил такти-

Рис. 4. *Исследуемый кортик членов Ассоциации выпускников академии Вампу: рукоять и гарда.*

ку выжженной земли, когда все население оставляемых Гоминьданом земель, а это было примерно 37-40 миллионов человек, организованно покинули родные места. При этом уносилось все, что могло представлять какую либо материальную ценность, а оставшееся уничтожалось. За тысячу километров, вдоль берега Янцзы, миллионы людей несли на бамбуковых коромыслах шестерни разобранных станков, мешки с зерном, катили тачки с бочками ГСМ. Нескончаемой вереницей вдоль берега бурлаки тянули баржи и джонки с более крупным оборудованием. Всего было эвакуировано около 2000 крупных и мелких предприятий. Среди них шанхайский машиностроительный завод, уханьский сталеплавильный завод и тепловая электростанция, типографское оборудование, ткацкие фабрики и т.д. (Фенби, 2006, с. 484).

В 1949 году Чан Кайши сумел организовать грандиозную эвакуацию оставшихся воинских частей НРА, военной техники. Были эвакуированы государственные архивы, финансы, золотой запас, многие гражданские с семьями. Всего было вывезено около двух миллионов человек.

Все это было переправлено с материкового Китая на остров Тайвань, где была организована новая и успешная государственная структура. (Воронцов, 1989, с. 291) Там, в городе Гаосюне, была воссоздана Вампу, названная «Военной академией Китайской Республики».

Традицию, родившуюся в 1926 году, Чан Кайши продолжил в 1930-40-х го-

дах. Но надпись «Подарок Цзян Чжун Чжена» наносилась уже только на тыльную сторону рукояти армейского кортика, появившегося у офицеров НРА в середине 1930-х годов. Рукоять такого наградного кортика, в отличие от стандартных армейских, делалась из панциря морской черепахи. Его металлические накладки были позолочены (кроме самих ножен — никелированных), а надписи не травились, а штамповались на накладках. На ножны крепились литые детали: устье ножен и башмак. Устье заметно выступало за габарит ножен и, таким образом, могло служить упором при вставлении кортика в кожаную полость с двумя петлями, по японскому образцу. Таким образом, кортик, при ношении с парадной формой, занимал вертикальное положение. Кстати, в 1926 году в НРА парадная форма отсутствовала, так как, несмотря на помощь СССР, в армии не хватало даже полевого обмундирования (часть которого шили в Чите, в Забайкалье).

Фотография стандартных армейских кортиков приведена в уже упоминавшемся справочнике — определителе Д. А. Федурина (Федурин, 2004, с. 413).

Рис. 5. *Фрагменты клинка исследуемого кортика с надписями и изображением.*

Атрибуция кортика (Федурин, 2004, с. 412), датированного 1924-1949 гг., по нашему мнению неверна. Возможно, это кортик выпускника «военной академии Китайской республики» на острове Тайвань, на что указывает его тщательное изготовление и черепаховая рукоять. А возможное отсутствие традиционной надписи «подарок Цзян Чжун Чжена», о его изготовлении после 1975 года, времени смерти Чан Кайши. О том, что это именно Тайваньский кортик, указывают перекрещенные флаги государства Тайвань и партии Гоминьдан. Кроме этого, на рукояти и ножнах кортика цветы сливы заменены на гоминдановское солнце с двенадцатью лучами, ставшее государственной эмблемой.

На просторах Интернета, при изучении данной темы, можно встретить любопытную классификацию китайских кортиков периода до 1949 года.

— Стандартный кортик, типа «3 цветка сливы». Очевидно, это офицерский армейский кортик 1930-40 гг., носившийся с военной формой и выпускавшийся в большом количестве. Имел по центру клинка узкий дол с каждой стороны и никелированные ножны.

— Кортик типа «Хуанпу». Армейский кортик, но исполненный более качественно, с надписями или возможными некоторыми конструктивными изменениями.

Как пример приводится фотография кортика со смещенными симметрично от центра клинка двумя узкими долами с каждой стороны. На накладке черепаховой рукояти, с тыльной стороны, надпись «Подарок Цзян Чжун Чжена». На навершии рукояти, с двух сторон, вместо изображений цветка сливы — эмблема Гоминьдана. На клинке надпись, переведенная как «На память о 25-летнем преподавании спец. курсов кадровым работникам. 1936 год. Шанхай № 1270». На мой взгляд, контекст надписи понят неверно. Исходя из даты выдачи награды — 1936 год, речь, скорее всего, идет о 25-летнем юбилее Синьхайской революции 1911 года. Эта революция, начавшаяся со стихийного бунта и распространившаяся по Китаю, как движение по свержению власти императоров — маньчжуров, вознесла Сунь Ятсена и организованное им малочисленное общество националистов Тунмэн на вершину власти. Сунь Ятсен стал первым президентом Китая, а его общество в августе 1912 года было объявлено новой политической партией Гоминьдан. Было в той партии около трехсот проверенных тунменовцев и много присоединившихся к движению. Число их постоянно менялось в зависимости от успехов партии в политической борьбе. Поэтому учет членов официально не осуществлялся и, тем более, речи быть не могло о преподавании кадровым работникам чего-либо на постоянной основе. У партии в те времена просто не было таких структур.

Рис. 6. *Фрагменты ножен исследуемого кортика с надписями и изображениями.*

Впервые учет членов партии с выдачей членских билетов был осуществлен в 1924 году. Тогда же были организованы и партийные структуры, в том числе и обучающие, повышающие квалификацию партийных кадров. Первоначально было выдано около 3,5 тыс. партийных билетов. Многие из первых официальных членов в дальнейшем стали испытанными бойцами, руководителями отделов и партийных ячеек. Поэтому, на мой взгляд, надпись можно трактовать так: «На память о 25-летии (революции). Учителю (уважительное обращение, подразумевающее старого члена партии) кадровых работников (молодых партийцев)». Это подарок, по случаю большого юбилея для партии, своему авторитетному старому члену! Но такой подарок должен быть именным, а имени на кортике нет. Но вспомним. 1936 год — это война с Японией и многие члены Гоминьдана могли вести партизанскую войну и быть на нелегальном положении. И тогда становится понятен номер на кортике. «Шанхай. №1270», это номер партийного билета, выданного шанхайской партийной ячейкой. Очевидно, это очень редкий образец — подарок партийному функционеру, давно вступившему в ряды националистов. Наверное, в том году таких награждений было очень немного. А нестандартные двойные долы с каждой стороны клинка символически напоминают о борьбе за правое дело членов партии Гоминьдан.

Как видим, не все кортики этой группы относятся к оружию курсантов Вампу. Но современное их название дано по, возможно, наиболее часто встречающейся надписи Вампу, и объединяет в одну группу все армейские кортики с надписями.

— Тип кортика «неопределяемый». Вероятно в эту категорию были отнесены старые, покрытые патиной кортики, подобные изучаемому в этой статье.

Таким образом, рассматриваемый кортик выпускника академии Вампу образца 1926 года является образцом первого (неофициального) представительского оружия офицеров НРА Гоминьдана. Этот редкий кортик имеет историческую ценность, являясь свидетельством творчества великого человека, создавшего успешное островное государство и знаковым предметом при изучении взаимоотношений Китая и СССР в середине 20-х годов XX в.

Все сказанное выше строится на анализе фактов и свидетельств, найденных в научной и научно-популярной литературе, хотя бы косвенно касавшейся изучаемого периода. Документальные подтверждения или отрицания некоторых утверждений данной статьи необходимо верифицировать в архивах Тайваня, автору недоступных. Поэтому тема ждет дальнейших исследований.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Исаева, Л. (2006). *Жизнь среди символов.* М.: Диалог культур.

2 Федурин, Д. А. (2004). *Кортики Мира.* СПб.: Оружейная Академия.

3. Титаренко, М. Л. (Ред.). (1994). *ВКП(б), Коминтерн и национально-революционное движение в Китае: документы 1920-1925.* М.: АО «Буклет».

4. Мировецкая, Р. А. (1967) Предисловие. В В. Примаков, *Записки волонтера. Гражданская война в Китае.* М.: Наука.

5. Фенби, Дж. (2006). *Генералиссимус Чан Кайши и Китай, который он потерял.* М.: «АСТ».

6. Усов, В. (2002). *Советская разведка в Китае в 20- е годы XX века.* М.: «ОЛМА-ПРЕСС».

7. Воронцов, В. (1989). *Чан Кайши. Судьба китайского Бонапарта.* М.: Политиздат.

Відомості про автора. *Кльонкін Віктор Сергійович (пом. 2019),* зброяр, журналіст, один із засновників науково-популярного зброєзнавчого жанру в українській журналістиці. Автор понад ста статей в український періодичних виданнях зброярської тематики, Київ, Україна.

About Author. *Victor Klyonkin (died 2019),* gunsmith, journalist, one of the first promoter of history of arms and armor in Ukrainian journalism. *Klyonkin* published over a hundred articles in Ukrainian scientific and popular journals, Kyiv, Ukraine.

ПАМ'ЯТІ ВІКТОРА КЛЬОНКІНА

Олексій Кльонкін, Андрій Панів, Денис Тоїчкін

Віктор Сергійович Кльонкін народився 19 травня 1955 року у місті Чита у Забайкаллі. Від самого дитинства Віктор цікавився образотворчим мистецтвом, історією і технікою. Захоплення малюванням привело його до художньої школи. Талановитий юнак створив чимало оригінальних малюнків, зокрема і призову конкурсну роботу «Місто майбутнього».

Одного разу на літніх канікулах разом з матір'ю юний Віктор відвідав етнографічний музей Санкт-Петербургу, де декілька днів поспіль робив замальовки. З цієї подорожі він повернувся із зошитом на 96 аркушів, заповненими ескізами цікавих експонатів та пояснювальними дописами до них. У цьому ж музеї він вперше побачив справжнє японське самурайське вбрання, а також чимало автентичних творів зброярського мистецтва.

Віктор Кльонкін в музеї Львівський Арсенал, 2006 р.

У 1982 році Віктор переїхав до Києва і влаштувався на завод «Ленінська Кузня» майстром з налаштування обладнання. У 1980-х у Радянському Союзі почали набувати популярності східні бойові мистецтва і Віктор активно долучився до їх практики. Для тренувань він своїми руками зробив свій перший меч – китайский *цзянь*, а також японські *саї* та *нунчаки*. Сам процес виготовлення зброї настільки захопив Віктора, що незабаром він почав приділяти цьому більше часу аніж самим тренуванням. В ті часи література на зброярську тематику була у дефіциті, рідкісні іноземні видання поширювались у вигляді ксеро- та фотокопій. Віктор сам робив фотокопії книжок та альбомів. По крихтах збираючи інформацію про реальні предмети, врешті створював креслення. А далі починався неповторний процес виготовлення.

У середині 90-х захоплення зброярством переросло у справжню професію і Віктор пішов до київського стрілецького клубу «Сапсан» на по-

саду зброяра. Там він вже більш детально вивчив стрілецьку зброю, займаючись її ремонтом та вдосконаленням. Поступово опанував і роботу з деревом.

Віктор не міг тримати при собі набуті знання та великий практичний досвід. Так з'явилися перші статті в періодичному виданні «Зброя та Мисливство» у 2001 році. Згодом його статті почали публікувати у журналах «Клинок» та «Планета Легенд», де Віктор працював з 2001 по 2004 роки. Протягом цього часу у зазначених часописах було опубліковано близько сотні його статей різної тематики. Аби не перетворити ці видання у журнали «свого імені», Віктор послуговувався кількома псевдонімами. Захопившись, він міг місяцями і навіть роками вишукувати інформацію про цікавий зразок, аби пізніше створити його цілісну історію. Так він став одним з фундаторів зброєзнавчого жанру в українській журналістиці.

Віктор був частим гостем книжкового та антикварного ринків. Пристрасний бібліофіл, він, протягом життя, зібрав величезну бібліотеку – сотні книжок історичної, зброярської, релігійної та художньої тематики.

Як реконструктор та реставратор Віктор за роки своєї діяльності виготовив та відновив безліч макетів історичної зброї.

Віктор Кльонкін мав чимало колег – друзів та однодумців з якими підтримував теплі відносини. Серед них був і Андрій Панів, співробітник Львівського історичного музею, фахівець з історії стародавньої зброї. Андрій згадує:

«З Вікторм Кльонкіним я познайомився близько п'ятнадцяти років тому: до «Музею Арсенал» – відділу історичної зброї Львівського історичного музею, де я тоді працював молодшим науковим співробітником, з Києва завітали представники популярного журналу «Клинок». Тодішній директор музею – Богдан Миколайович Чайковський – дозволив їм оглядову фотосесію «Арсеналу», а мені було доручено продемонструвати експозицію, розповісти її історію, супроводжувати гостей і надавати їм консультації з історії зброї… Так, біля вітрини «Арсеналу» я і познайомився з тим, хто в подальшому став мені справжнім-справжнім Другом, саме так – з великої літери! Це був Віктор Кльонкін.

Через деякий час після цього візиту до Львова, у 2005 році, редакція журналу «Клинок» запросила Львівський історичний музей на свою першу зброярську виставку «Майстер-Клинок» з тематичною виїздною експозицією. І музей погодився. Було надано дозвіл на формування списку і провдення фотозйомки тих експонатів, які мали експонуватись на цій виставці, і таким чином, Віктор, з редакційним фотоапаратом на шиї і мною у супроводі, опинились у «святая-святих» музею – у фондах зброї!

Віктор Кльонкін в музеї Львівський Арсенал, 2012 р.

Тоді там, незмінно і авторитетно, панував і правив Борис Васильович Мельник – музейник з великої літери, відомий у музейному світі по всій території колишнього Радянського Союзу. Особисто знайомий з такими метрами зброєзнавства, як Емма Аствацатурян, Олександр Кулінський, Юрій Нацваладзе, Здіслав Жигульський – він був моїм наставником, авторитет якого для мене був незаперечним і недосяжним. Борис Мельник мав одну особливість – такі фотосесії, та ще й безпосередньо у його фондах, він неперевaрював на дух, вважав це вторгненням у щось його особисте, святе і таємниче, а таких фотографів і візитерів розглядав, через ледь привідкриті двері сховища, як розкрадачів гробниць – не менше! Та коли Віктор, акуратно і обережно, фотографуючи ті експонати, які Мельник цінував найменше, тому й давав найпершими, повів з ним розмову, моєму подиву не було меж: слово за слово, речення за реченням – і я почав розуміти, що знаходжусь у товаристві двох людей, які , за декілька хвилин розмови, побачили один в одному рівних за обізнаністю, справжніх фанатів історичної зброї. Так, з розкритим ротом, передаючи предмети з рук одного – до іншого – я слухав їхні розмови, і експонати, що Мельник давав Віктору ставали чим раз все цікавішими, ціннішими й унікальнішими.

Згодом, з часом, я зрозумів, що обізнаність Віктора в даній темі за багатьма параметрами перевищувала навіть (недосяжного як на мене, на той час) Бориса Мельника. Віктор спокійно, скромно і абсолютно не хизуючись, міг видати такий пакет інформації про якийсь конкретний зразок історичної зброї, ув'язати історію типів цієї зброї з загальною історією тогочасного війська, а потім – і історії країни походження зразка, що, здавалось, ти слухаєш чи читаєш якусь супер зручну в подачі інформації енциклопедію. Обізнаність його була в цій темі всеосяжна і комплексна. Масив літератури, яку він фанатично колекціонував у свою бібліотеку, постій-

на робота з реальними зразками, допомогли Віктору опанувати настільки високий фаховий рівень, який я не зустрічав навіть серед обтяжених солідними науковими ступенями дослідників з українських науково-дослідних установ. А головне, що робило Віктора недосяжним для тих «сухих» науковців в обізнаності історичної зброї – було те, що Віктор з дитинства, захопившись книгами і історією зброї, пробував цю зброю виготовляти власноруч – у вигляді реплік. Досягши у цьому значної майстерності, вже згодом він опанував специфічне ремесло реставратора, який «препаруючи» черговий зразок, розбирав його «до гвинтика», і вже потім, спостерігаючи аналогічні зразки, міг видавати такі фахові оцінки, до яких жоден академічний науковець додуматись би не зміг.

Я вдячний Віктору, який і мене підштовхнув і надихнув до заняття історичним зброєзнавством настільки, що сьогодні, вже закінчуючи аспірантуру, пишу наукову роботу по військовій історії…

А Віктор Сергійович Кльонкін, який фанатично любив книги, історію зброї, свою абсолютно безпородну собаку – для мене і моєї сім'ї, назавжди Друг і просто – дядя Вітя – так його назвав мій син, якому Віктор подарував розкішний альбом про висадку на Місяць і про фантастичний світ планети Пандорра з фільму «Аватар».

Згадує Денис Тоїчкін – колега і добрий товариш Віктора:

«З Віктором Кльонкіним мене познайомив Андрій Панів під час Другої зброєзнавчої конференції. Несподівано виявилось, що ми також сусіди.

Віктор розпочав наше професійне спілкування з нещадної критики окремих виступів на конференції. Завітавши ж до його оселі, я побачив чимало копій старовинної холодної зброї, виконаних у доволі примітивний спосіб, лише здалеку схожих на реальні прототипи. Зайве згадувати, наскільки все це мені спершу не сподобалось.

Тільки пізніше я зрозумів, чому м'який і делікатний у житті Віктор нерідко ставав різким у дискусіях щодо наших професійних проблем. Вже редагуючи матеріали для збірника наукових праць Конференції, я раптом помітив, що він був правий у більшості своїх суджень. Це дещо мене здивувало, адже я і сам вважав себе непоганим фахівцем. Утім, здивування моє зросло ще більше, коли виявилось, що бачені мною у нього «недолугі» копії виготовлені Віктором власноруч наприкінці 1980-х, коли справжню історичну зброю мало хто міг потримати у руках. Віктор же робив їх на основі поганеньких світлин з музеїв і каталогів, без жодної докладної інформації. Власне, він був піонером аматорської репліки історичної зброї в Україні! Звісно, на момент нашого знайомства «аматорський» період його життя був далеко позаду, а зброярська майстерність таки вражала: зробле-

ні ним копії часом було майже неможливо відрізнити від оригіналів, а мистецтво реставратора не поступалося за рівнем професіоналам музейних майстерень. Найвищим же «пілотажем», абсолютно недоступним більшості сумлінних ремісників від реставрації, була здатність Віктора творчо осмислювати реставраційне завдання, причому ця творчість, базуючись на енциклопедичних знаннях, завжди втілювалась в абсолютно релевантні «історичні» результати.

Віктор Кльонкін з відреставрованим ним пістолетом XVIII ст., Київ, 2019 р.

У ході реставрації Віктор робив надзвичайно докладні схеми відновлюваних зразків у натуральну величину. На тому ж величезному аркуші ватмана записував свої зауваження, план ремонту і пропозиції. Його талант – точно діагностувати проблему пошкодженого зразка, був заснований на величезному практичному досвіді використання, ремонту і виготовлення зброї. Так, розглядаючи тріснуту пружину старого кремінного замка, Віктор відразу міг визначити не тільки причину пошкодження і запропонувати декілька комплексних рішень, але й визначити доцільність та наслідки її ремонту або заміни. Звісно, його бачення йшло у розріз з поширеною позицією апологетів «сумлінної» реставрації та «недоторканості» «автентичних» зразків, більшість яких, доречі, являє собою не що інше, як збірні конструкції різних епох (це дуже тонко завжди відчував Віктор)... Звісно, тут не місце для дискусії, але маю зауважити, що, на мій погляд, Віктор Кльонкін завжди розумів і вмів точно визначити, як саме потрібно реставрувати зразок, аби у найкращий спосіб презентувати його, найбільш важливі з історичної точки зору особливості.

Я добре пам'ятаю, як він визначив пізнє походження лако-фарбового покриття левантійського пістолета другої половини XVIII ст. Після делікатної і надзвичайно кропіткої роботи, деревина набула неймовірно красивої оригінальної фактури турецького горіха. На таке не насмілився б жоден реставратор без рішення музейної ради. Віктор же, завдяки неймовірній

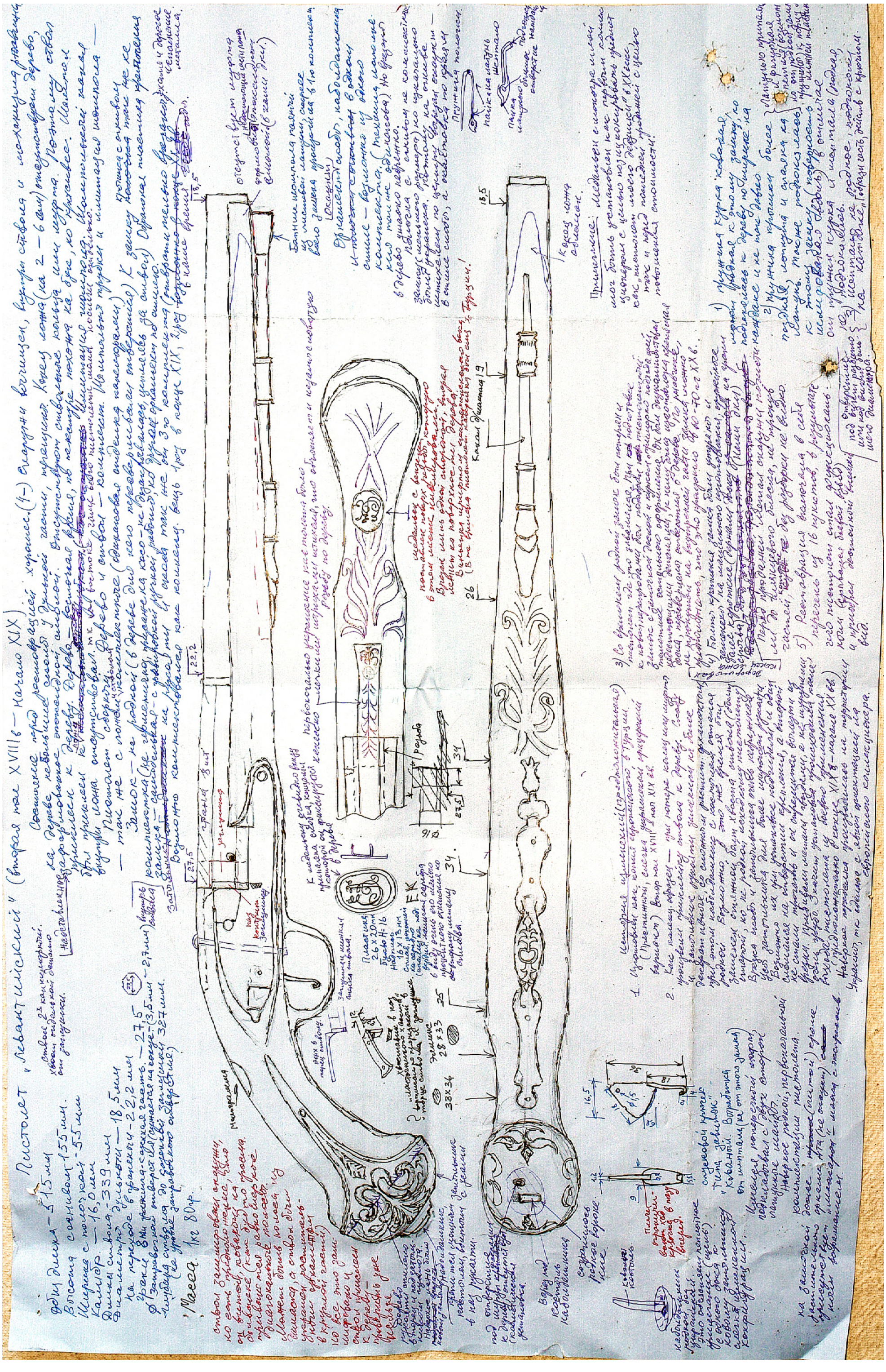

Схема, атрибуція, план реставрації та відтворена історія пістолета кінця XVIII ст., виконані В. Кльонкіним у ході відновлення зразка. Після Віктора залишився цілий альбом таких креслень.

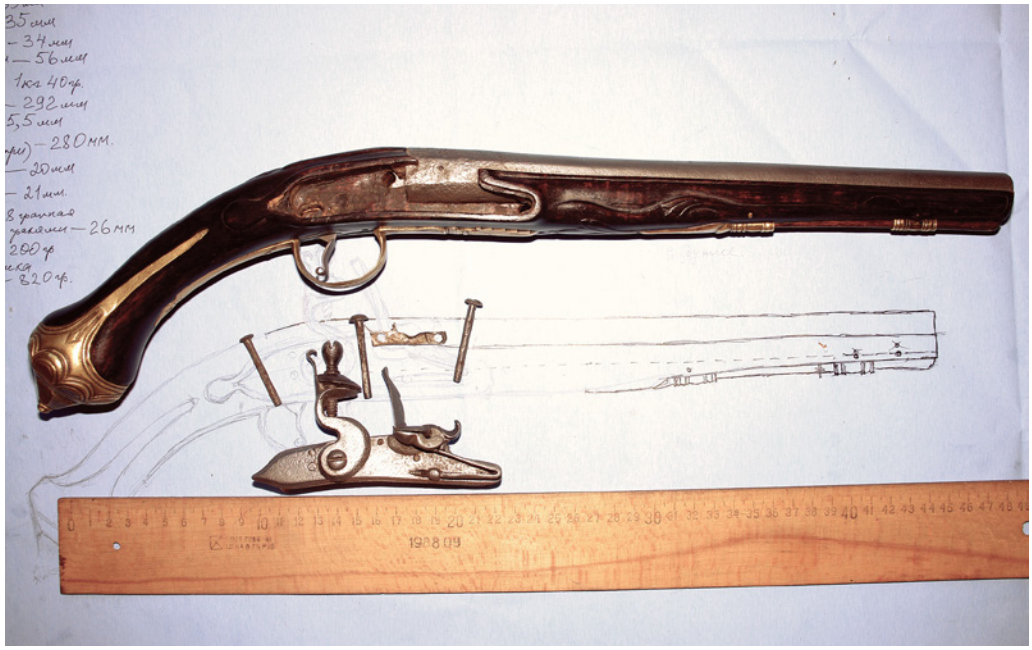

Пістолет XVIII ст.до початку реставраційних робіт.

Пістолет XVIII ст. по завершенні реставрації.

ерудиції та досвіду, з незмінно блискучим результатом суміщав роботу історика-джерелознавця, реставратора і... зброяра-розробника. Так, Віктор Кльонкін був ще й компетентим розробником, який успішно модернізував не один штатний зразок популярних моделей сучасної вогнепальної зброї.

Віктор-бібліофіл заслуговує окремої згадки. Його крихітна квартира-бібліотека (майстерня розташовувалась на балконі) являла собою фантасмагоричне видовище: сотні книжок і журнальних підшивок були повсюди, – більшість видань з мистецтва та історії, які можливо було придбати у радянський та пострадянський період на теренах колишнього СРСР. І все ж для Віктора, що не був у «добрих стосунках» з Інтернетом, моя бібліотека, з переважно іноземних видань, стала справжнім відкриттям: у неймовірному темпі він почав замовляти через мене десятки іноземних книжок з історії зброї, витрачаючи на це більшість своєї платні і пенсії.

Кожні вихідні Віктор сумлінно проводив на Петрівці, добре знаний усіма продавцями військово-історичної літератури. Постійно відвідував також антикварний ринок, де крім зброї відстежував новинки фалеристики. Обговорювати з ним бібліографічні новинки, як і зброєзнавчі проблеми можна було просто безкінечно.

Як товариш, Віктор Кльонкін був воістину «золотою» людиною: спокійний, розсудливий, скромний, завжди готовий допомогти, гостинний господар... Його видатні людські якості можна довго перелічувати.

Окремо хочеться відзначити – Віктор був справжнім патріотом України, палким прихильником прогресивних змін у нашій країні.

Статті Віктора Кльонкіна у фахових науково-популярних часописах мабуть читали всі, хто цікавився історією зброї в Україні. Десятки (якщо не сотні) цих праць пробудили суспільний інтерес до історії зброї, згуртували аматорів і фахівців та, не в останню чергу, стимулювали академічні наукові дослідження історії зброї. Осмислення та систематизація бібліографічного доробку Віктора Кльонкіна ще попереду.

Останніми роками Віктор відійшов від творчості, зосередившись на зброярстві і реставрації. Проте наша зброєзнавча конференція стала джерелом нового натхнення для нього як автора.

У представленому науковому виданні читач знайде першу академічну розвідку Віктора Кльонкіна. Першу і за гіркою іронією долі останню. Пам'ятаючи про уподобання Віктора, думаю, що така публікація буде найкращою даниною його пам'яті».

9 липня 2019 року Віктор Кльонкін пішов з життя після короткочасної важкої хвороби.

Спочивай з миром, Зброяре!

СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО ОЗБРОЄННЯ ЧЕРВОНОЇ РУСІ

Пйотр Н. Котович

Анотація

Стаття присвячена малодослідженій проблемі вивчення розвитку комплексів озброєння, що побутували у Червоній Русі. Автор розглянув історію вивчення цієї проблеми від кінця XIX ст. Про поважну історико-зброєзнавчу традицію на землях колишньої Червоної Русі свідчать перші колекції середньовічних пам'яток місцевої шляхти, які формувалися ще у XIX ст. Фундаментальне значення мають археологічні знахідки. Наразі відомо вже принаймні кілька сотень екземплярів середньовічної зброї. Надзвичайно важливим джерелом для відтворення озброєння також є пам'ятки мистецтва тих часів. Автор розглядає найбільш представницькі артефакти та мистецькі зразки. Подальші перспективи дослідження передбачають комплексне вивчення усіх писемних пам'яток щодо аналізованого регіону, поглиблення дослідження військової іконографії, глибокий аналіз колекцій музеїв, де зберігаються історичні пам'ятки з Червоної Русі.

УДК 94(4)«13/14»+904:623.444

Ключові слова: Червона Русь, історія озброєння, колекції зброї.

Abstract

Piotr N. Kotowicz

THE STATE AND PROSPECTS OF RESEARCH OF THE LATE MEDIEVAL ARMS AND ARMOUR FROM RED RUTHENIA

The paper concerns a not well known problem of late medieval arms and armour from the territory of Red Ruthenia, south-eastern part of Kingdom of Poland. The author discusses the history and state of research on this issue since the late 19th century. He concludes that only studies on complete sources base – written, iconographic and archaeological – could present a real depiction of the medieval military history of this region. The conclusion of this research should lead to the monography referring to the arms and armour of Red Ruthenia.

UDC 94(4)«13/14»+904:623.444

Keywords: Red Ruthenia, history of arms and armour, collections of historical weapons.

В історії середньовічної військової справи залишилось не так багато настільки малодосліджених регіонів, як Червона Русь. Це значна територія, до якої у період пізнього середньовіччя входили чотири менші територіальні одиниці, а саме: Галицька, Львівська, Перемишльська (Перемиська) і Саніцька землі. Після Другої світової війни вони частково опинилися в межах Польщі (Саніцька земля та частина Перемишльської землі) і Української РСР, а з 1991 року незалежної України (частина Перемишльської землі, Львівська та Галицька землі) (Рис. 1). Така ситуація призвела до того, що протягом багатьох років ця територія перебувала майже поза зоною досліджень як польських, так і українських чи російських зброєзнавців. Проте це починає змінюватися.

Червона Русь сформувалася внаслідок розпаду Галицько-Волинського (Галицько-Володимирського) князівства після раптової смерті його останнього правителя Юрія II Болеслава Тройденовича в 1339 році. Наступні роки (1340-1349) – це період збройних конфліктів між місцевою знаттю та польським королем Казимиром Великим, якому допомагали угорці, а також литовським князем Любартом, які один за одним заявляли свої права на ці землі[1]. Ситуація стабілізувалася після того, як в середині XIV ст. землі колишнього Галицького князівства були поєднані з Польським Королівством, а після смерті Казимира Великого вони потрапляють під угорське правління. Натомість, колишнє Волинське князівство та Поділля опиняються під владою Литви. Остаточно Червона Русь, як пізніше називалась територія колишнього Галицького князівства, була приєднана до Польського Королівства королевою Ядвігою у 1387 році. Однак це було неспо-

Рис. 1. *Територія Червоної Русі пізнього середньовіччя (1) і кордони окремих земель (сяніцької, перемишльської, львівської та галицької), які входили до її складу (2). Опрацював П.Н.Котовіч*

кійне місце. Сусідство не завжди дружньої Угорщини та Литви, непевної Молдови і загроза татарської й турецької навали[2] призводили до того, що середньовічні мешканці цих земель повинні були при собі постійно мати зброю. Ця потреба також підтверджувалась королівським даруванням земель, згідно з яким обдаровувані лицарі, солтиси чи війти мали з'являтися на військовий похід із відповідним арсеналом зброї[3].

Таким чином, наприкінці середньовіччя у цих землях було повно зброї, що, на жаль, не надто детально висвітлено ні у книзі А. Н. Кірпічнікова «Военное дело на Руси», виданої 1976 р.[4], ані у двох монументальних дослідженнях з історії зброї, опублікованих у Польщі наприкінці минулого століття[5]. Із земель Червоної Русі тільки про один релікт – наверш булави XIV ст. зі Звенигороду згадується у першій науковій праці, де обговорюється озброєння XIII-XVI століть[6]. У двох інших наукових розвідках, де йдеться про озброєння в Польському Королівстві в період з середини XIV до кінця XV ст., представлено інформацію щодо Червоної Русі, проте вона запозичена, завдяки ретельному пошуку Яна Шимчака, в основному з письмових джерел[7]. В них лише коротко описана іконографія творів мистецтва, які походять з Червоної Русі або зображення осіб, які пов'язані з цим регіоном[8]. Натомість небагато згадується про зброю тих часів, відому завдяки археологічним дослідженням або ж випадковим відкриттям[9], тоді як детальний огляд зброєзнавчої історіографії відкриває багаті джерела інформації, яка нас цікавить.

Про поважну історико-зброєзнавчу традицію на землях колишньої Червоної Русі свідчать місцеві колекції середньовічних пам'яток. Уже в першій половині XIX ст. у багатьох маєтках заможних мешканців Східної Галичини сформувалися збірки історичної зброї. Одна з них, що належала князям Любомирським, стала важливою складовою відкритого 1870 р. Музею ім. Любомирських у Львові. До складу цієї колекції, поміж іншим, входило кільканадцять середньовічних мечів частина яких могла походити з території Червоної Русі[10].

Інша багата колекція зброї належала львівському колекціонеру Болеславу Ожеховичу, тодішньому власнику маєтку Кальників біля Перемишля, який у 1919 р. передав місту Львову низку історичних предметів. Серед них була пара лицарських рукавиць у готичному стилі, «що сягають XV ст.», і три мечі періоду від XV ст., клинок одного з яких інкрустований латунним знаком у вигляді рівностороннього хреста, а другий позначений літерою «S»[11].

Наприкінці XIX ст., завдяки активному вивченню пізньосередньовічних письмових джерел, з'являються також перші наукові праці про старовин-

ну зброю. Серед цих робіт не можна оминути наукової праці Костянтина Ґурського, присвяченої історії польської артилерії, частину якої автор присвятив середньовічній вогнепальній зброї, котра зберігалась у червоноруських фортецях[12]. Подібні наукові праці видавались також у міжвоєнний період. У 1921 р. з'являється важливе дослідження Кароля Бадецького, присвячене середньовічному львівському ливарництву, де автор вперше публікує зображення бронзової гаківниці, котра зберігалась у заснованому 1908 р. Національному Музеї ім. Яна III у Львові і приписувалась роботі місцевих майстрів[13]. Тоді також виходить кілька публікацій, присвячених нововідкритим пам'яткам[14].

XIX ст. приносить також перші археологічні відкриття пов'язані з історією військової справи. Слід згадати тут про відкриття «кінських підків, острог, шабель» які робив Антоній Шнайдер під час різних земляних робіт, які проводилися на Високому Замку у Львові. Ці пам'ятки згодом потрапили до фондів Музею Бібліотеки Оссолінських[15]. Невеликі археологічні праці на середньовічних стоянках, під час яких натикалися на середньовічне озброєння (Рис. 2) велися також у міжвоєнний період[16].

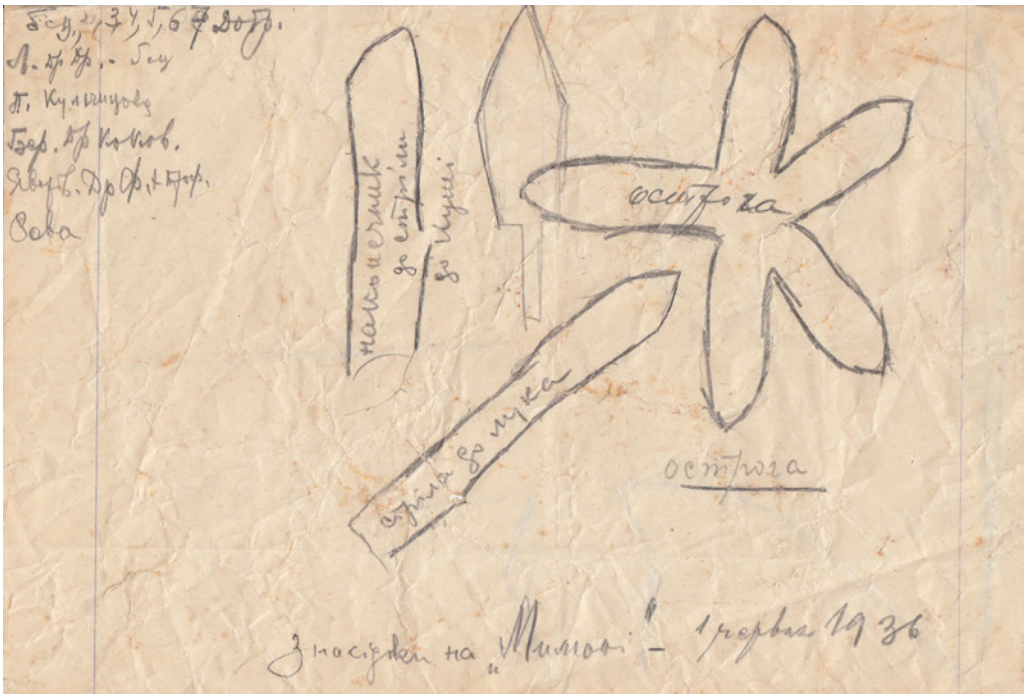

Рис. 2. *Пізньосередньовічні мілітарія виявлені під час досліджень у червні 1936 р., які проводив Музей Товариства «Лемківщина» в Сяноці (м. Санок) на городищі в с. Мимонь (Польща) (за: Kotowicz P. N. Muzeum Towarzystwa…, C. 299, ryc. 4).*

У перші роки післявоєнного періоду спостерігався значний застій у дослідженнях пізньосередньовічної зброї як у Польщі, так і в УРСР. Це, в першу чергу, пов'язано зі зміщенням дослідницьких інтересів на військову справу раннього середньовіччя[17]. Проте згодом з'являється все більше і більше публікацій про знахідки пам'яток озброєння та кінського спорядження пізнього середньовіччя, які були виявлені на південному сході Польщі[18] та інколи на заході України[19]. Іноді ці пам'ятники були неправильно датовані[20].

Також проводяться новаторські металографічні дослідження деяких пам'яток культури, знайдених під час археологічних розкопок[21]. Поодинокі пам'ятки з'являються і у важливих наукових працях, присвячених певним елементам озброєння як Польщі[22] так і Русі[23].

Рис. 3. *Архангел Михаїл у панцирі та з мечем (1) і озброєний вершник у сцені „Зустріч Ісуса Навина з Архангелом" (2) на іконі „Архангел Михаїл" з с. Наґужани (укр. Нагіряни) (Польща) (за Jara K., Glinianowicz M., Kotowicz P. N. Ikony…, ryc. 4:2, 5:2).*

Рис. 4. *Арбалетники та лучники (стрільці) в сцені „Мучеництво св. Себастіана” на стінах костелу в Гачові (Польща) (за Glinianowicz M. Elementy uzbrojenia…, рис. 18).*

Рис. 5. *Львівський староста Рафал Тарновський герба Леліва (†1441), надгробна плита з базиліки св. Духа у Переворську (Пшеворск, Польща). фот. Д. Шувальскі.*

Рис. 6. *Сяніцький староста Вєжб'єнта з Браниць герба Ґриф (†1425), фрагмент епітафії з фондів Національного Музею в Кракові (за Kaczmarski K. Poczet starostów sanockich – Sanok, 2009 – С. 17).*

Падіння комунізму та можливість практикувати необмежену кордонами науку протягом останніх тридцяти років викликало різке зростання інтересу до обговорюваних питань не тільки серед польських, але й українських дослідників. Збільшення кількості археологічних розкопок, що проводяться останніми десятиліттями на території середньовічних міст і замків, та значне збільшення кількості вільних знахідок (які часто здобуваються незаконним шляхом чорними археологами) привело до значного збагачення початкової бази новими оригінальними пам'ятками. Публікуються матеріали як старих[24], так і нових досліджень та відкриттів[25], а також оновлюється аналіз пам'яток, опублікованих раніше[26]. З'являються нові спроби

інтерпретації зброї, відображеної на мистецьких реліквіях Червоної Русі, пов'язаних з культурою Латинської Європи[27] та візантійського кола[28]. Проте надалі лише поодинокі пам'ятки з території Червоної Русі наводяться у проблемних монографіях, присвячених різним аспектам середньовічної польської, руської чи загальноєвропейської військової справи[29]. Частіше інформація про червонороуське озброєння з'являється у контексті аналізу письмових джерел[30].

Представлений огляд історії вивчення середньовічного озброєння Червоної Русі свідчить про відродження цієї теми останніми роками.

Спробуємо проаналізувати дослідницьку базу, яку ми маємо для майбутніх спроб всебічного відтворення тогочасних мілітарних ресурсів цього регіону.

Зброєзнавство – це міждисциплінарна галузь, яка, крім різностороннього дослідження предметів озброєння та кінного спорядження, включає в себе інтерпретацію письмових та іконографічних джерел. Тільки висновки, зроблені на основі повного аналізу цих трьох груп історичних пам'я-

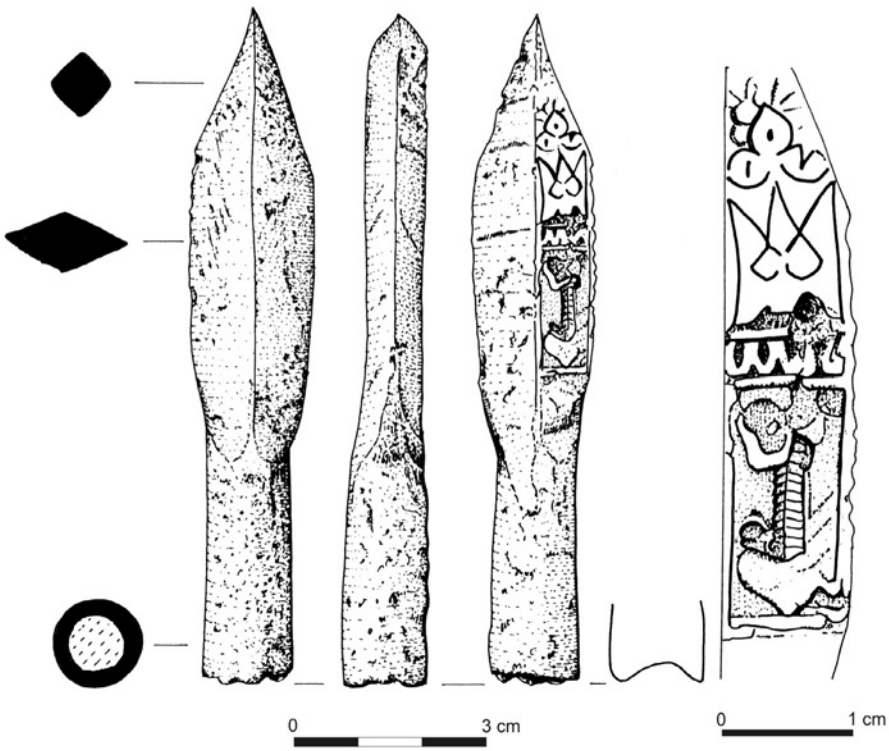

Рис. 7. *Прикрашений наконечник болта від арбалета з Кросна (за Kotowicz P. N. Muzyczuk A. Militaria średniowieczne..., ryc. 7).*

ток, дають підставу для відтворення усіх змін в озброєнні, що відбувались на території, яка нас цікавить.

Письмові джерела містять багаті і ще не повністю пізнані факти про середньовічну зброю Червоної Русі. Велике значення мають королівські документи про дарування, в яких були зазначені військові обов'язки лицарів, війтів і солтисів в обмін на майно, що їм передавалось[31].

Не менш важливими є судові записки, міські рахунки, цехові статути, заповіти, списки замкового майна та ряд інших документів[32]. Значна їх частина була представлена у монументальному багатотомному випуску під назвою «Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzw. Bernardyńskiego»[33]. У цих документах подається латинська, і часом польська, назва озброєння, але, передусім, ми можемо з них дізнатися про облаштування окремих воїнів та зброю, яка зберігалась у містах і замках. Окрім того, зазначені документи містять численні посилання на виробників зброї та її ціни. На перший план тут висувається інформація про найважливіший міський центр Червоної Русі – Львів, але

Рис. 8. *Кам'яні артилерійські кулі з археологічних досліджень, які велися на замковому пагорбі в Сяноці і на руїнах замку „Соб'єнь" в с. Монастирець біля Ліська. фот. Д. Шувальскі.*

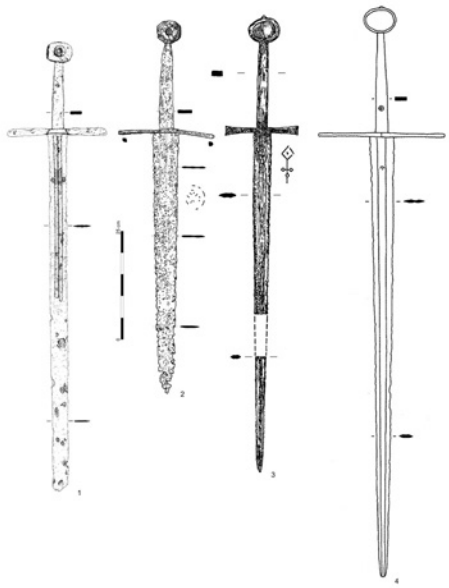

Рис. 9. *Пізньосередньовічні мечі, виявлені на території Червоної Русі: с. Динів (1), околиця Яслицьк (2), Радимно (3-4) (1 – за Glinianowicz M., Kotowicz P. N. Dwa nieznane..., ryc. 1:b; 2 – за Kotowicz P. N., Glinianowicz M. Późnośredniowieczny miecz..., ryc. 1:1; 3 – за Koperski A. Miecz średniowieczny..., ryc. 1; 4 – за Biborski M., Żabiński G. Two Late Medieval Swords..., Fig. 3:b).*

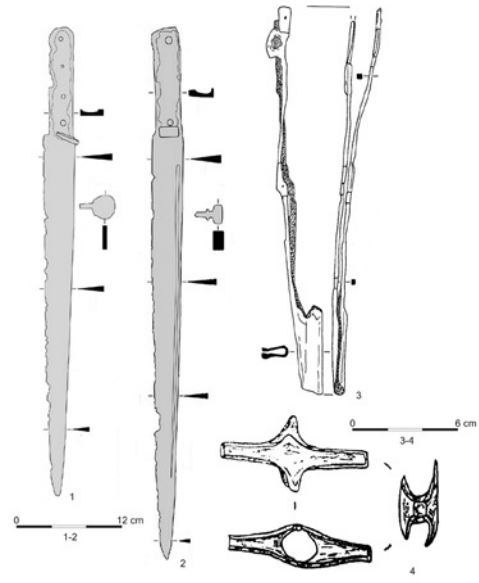

Рис. 10. *Пізньосередньовічна біла (холодна) зброя з території Червоної Русі: корди з околиць села Нараїв (1) і з хребта Кострич (2), піхва кинджала з с. Мимонь (3) та гарда шаблі зі Львова (4) (1-2 – за Сичевський С., Безкоровайна Ю., Прокопенко В. Корди..., рис. 1, 3; 3 – за Kotowicz P. N. Problematyka „Zamczyska" w Mymoniu..., ryc. 6:2; 4 – за Мацкевий Л. Археологічні..., рис. 152:6).*

також ми знаходимо тут ряд посилань на озброєння менших міст і окремих замків.

Надзвичайно важливим джерелом для відтворення озброєння є пам'ятки мистецтва тих часів. Попри те, що іноді їх цінність піддається сумніву, насамперед, через художні спрощення, а також залучення традиційних античних й ранньосередньовічних мотивів, і навіть фантастичних персонажів, проте, зазвичай, зображення найкраще показують лицарські обладунки[34]. При дослідженні матеріалів Червоної Русі ми маємо кілька різноманітних (хоча їх не дуже багато) категорій іконографічних джерел, створених у мистецьких колах, пов'язаних як з латинською, так і візантійською культурами. Цікавим є той факт, що ці мистецькі кола не являли якихось ізольованих груп, але запозичували одне від од-

ного теми, іноді користуючись послугами художників, які працювали в іншому жанрі. Яскравим прикладом є ікони західної Русі XV ст., що зберігаються здебільшого в музеях Львова та Сянока, які окрім традиційних зразків, де святі воїни, зображені у класичному, візантійському антуражі, містять також мотиви, запозичені з готичного мистецтва (Рис. 3)[35]. З іншого боку, присутні також роботи у виключно латинському стилі, як-то настінні розписи костелу в селі Гачув (укр. Гачів) біля Кросна (Рис. 4) або монастиря в м. Пшеворск (укр. Переворськ). Для них характерний набагато більший реалізм. А іконографічні зображення в іншому стилі зустрічаються нечасто. Варто відзначити, що з досліджуваних земель маємо лише одну лицарську надгробну плиту – львівського старости Рафала з Тарнова герба Леліва (†1441), розташовану у базиліці Св. Духа в Пшеворську (Рис. 5)[36].

Аналізуючи лицарське озброєння Червоної Русі, ми повинні також брати до уваги магнатів, які займали важливі посади на цій території, але поховані за її межами. Серед них: Вєжбєнта з Браниць герба Ґриф (сяніцький

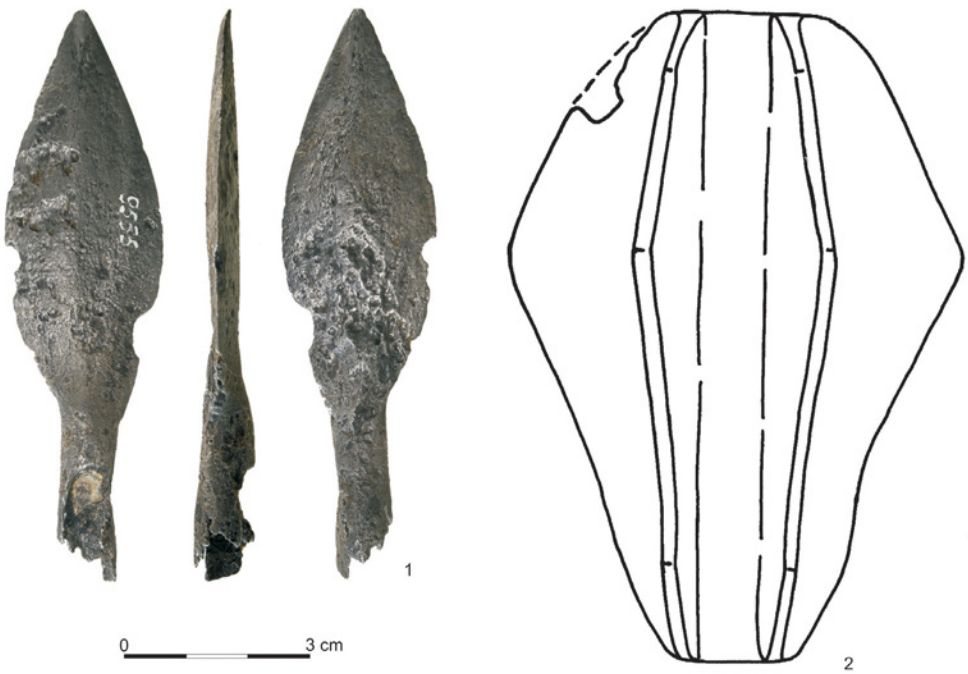

Рис. 11. *Наконечник списа з замку „Соб'єнь" с. Монастирець біля Ліська (1) і верхівка булави зі Звенигороду (2) (1 – за Liwoch R. Groty..., рис. 1:1; 2 – за Кирпичников А.Н. Военное дело... – С. 48, табл. XI:4).*

староста, †1425) (Рис. 6), Ян II зі Спрови герба Одровонж (староста львівський, самбірський, жидачівський, стрийський, галицький, воєвода руський, †1485)[37], чи Фелікс з Панєва герба Ґодзємба (каштелян львівський, староста жидачівський та стрийський, †1488).

Проте для дослідників середньовічного озброєння найважливішими є речові джерела. Вони повідомляють нам не тільки про форму чи розміри зброї, що використовувалась на даних теренах, але й надають можливість (за допомогою спеціалізованих досліджень) дізнатись про технологію її виготовлення. На жаль, у результаті різних історичних обставин, головне воєн, не вціліла жодна повна колекція середньовічної зброї, яка може бути пов'язана з територією Червоної Русі. І хоча в арсеналі Львівського історичного музею зберігаються пам'ятки озброєння (в основному мечі), успадковані від довоєнних Львівських музеїв, проте більшість із них не має точно визначеного місця походження. Тому фундаментальне значення для наших досліджень мають археологічні знахідки. При вивченні таких знахідок стає зрозумілою їхня значимість. Як правило, внаслідок тривалого перебування в землі, ці пам'ятки є некомплектними або ж і значно пошкодженими. Серед них найбільш важливими є артефакти, виявлені під час професійних розкопок, оскільки проаналізувавши контекст їх віднайдення, можна дійти висновків, як і коли вони потрапили під землю. Проблема в тому, що надзвичайні випадкові знахідки все частіше відкриваються чорними археологами. У цьому разі ми втрачаємо найважливіший пізнавальний елемент – вищезазначений історичний контекст відкриття цих пам'яток. Натомість отримуємо ненадійну, а іноді навіть неправдиву інформацію щодо місця та обставин знайдення цих предметів.

Однак наразі відомо вже принаймні кілька сотень екземплярів середньовічної зброї. За чисельністю переважають елементи, пов'язані з метальною зброєю – наконечники стріл лука і болти (арбалетні стріли), які в ході військових операцій часто використовувались масово та губились. Вони, як правило, виявляються під час дослідження середньовічних замків і доводять, що споруди були в облозі[38]. Серед них трапляються такі рідкості, як наконечник арбалетної стріли з міста Кросно, прикрашений готичною літерою «V» і короною, увінчаною лілією[39] (Рис. 7). Рідше подібний характер мають кам'яні або свинцеві кулі з ручної вогнепальної зброї та артилерії[40] (Рис. 8).

Серед оприлюднених пам'яток Червоної Русі є кілька екземплярів холодної зброї – мечі, корди, стилети, шаблі та їх елементи[41] (Рис. 9-10). На жаль, усі комплектні екземпляри походять із випадкових відкриттів, здійс-

Рис. 12. *Пізньосередньовічні пластини панцирів з археологічних досліджень, які велися на замковому пагорбі в Сяноці і на руїнах замку „Соб'єнь" в с. Монастирець біля Ліська. Фот. Д. Шувальскі.*

Рис. 13. *Пізньосередньовічні вудила з городка в с. Мимонь і шпора (острога) з замкової гори в Сяноці. Фот. Д. Шувальскі.*

нених, зокрема, в річках (як біля міста Радимно), тощо. Аналогічним чином вціліло кілька екземплярів древкової та ударно-роздрібнюючої зброї[42] (Рис. 11). Щоправда, ми маємо досить численні знахідки пізньосередньовічних чеканів і топорів, але їхня військова функція у багатьох випадках є сумнівною[43]. Зовсім рідко трапляються елементи захисного озброєння, зокрема кілька наборів панциря (обладунку)[44] (Рис. 12) та кольчуги з Кросна[45]. Натомість на території Червоної Русі ми не виявили жодного шолому, щита[46], або захисних елементів для рук та ніг. Більш численними є кінні

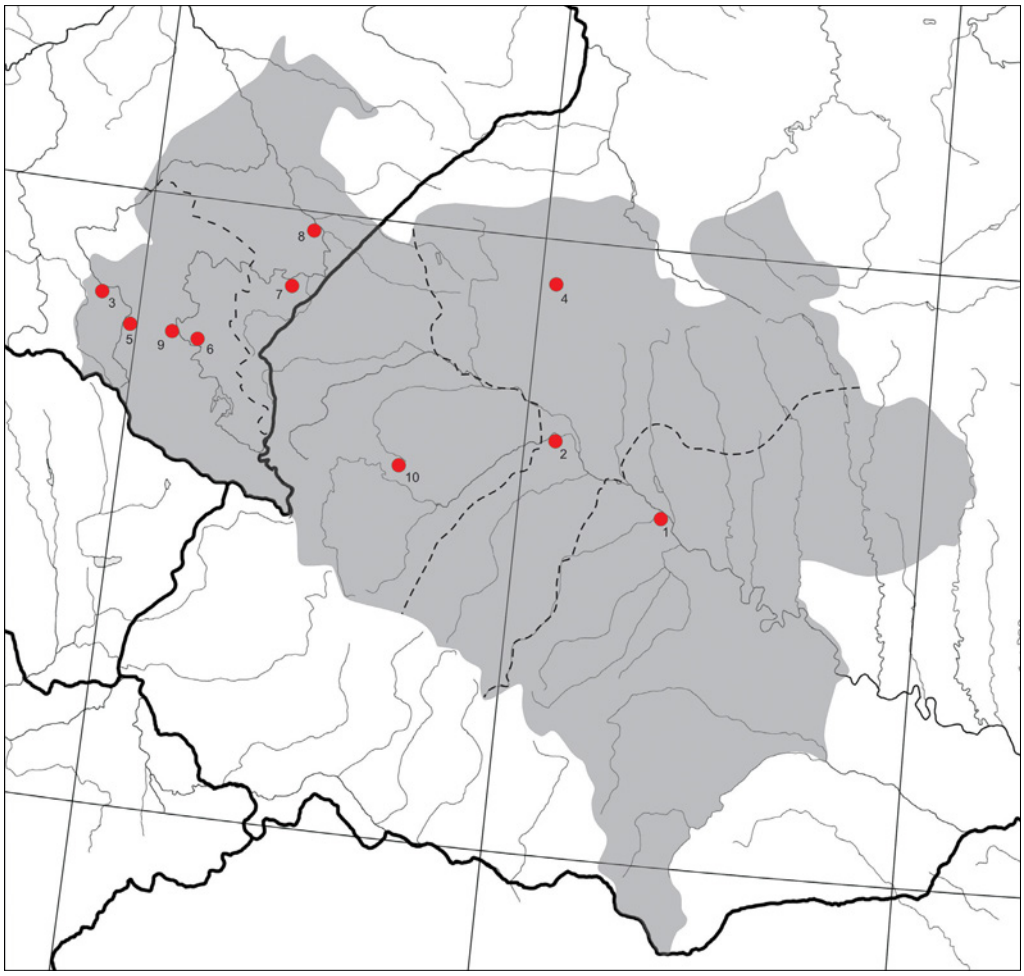

Рис. 14. *Розташування місць археологічних розкопок на території колишньої Червоної Русі, де було виявлено численні колекції пізньосередньовічної зброї та озброєнь: 1 – Галич; 2 – Жидачів; 3 – Коросно (Krosno); 4 – Львів; 5 – Мимонь (Mytoń); 6 – Монастирець (Manasterzec); 7 – Перемишль (Przemyśl); 8 – Радимно (Radymno); 9 – Сянік (Sanok); 10 – Урич.*

обладунки, у вигляді шпор, стремен, підков чи вудил, які найчастіше губляться за різноманітних обставин[47] (Рис. 13).

Завершимо цей короткий огляд пізньосередньовічного озброєння Червоної Русі кількома коментарями щодо подальших перспектив його дослідження. Безсумнівно, було б надзвичайно важливо комплексно вивчити усі писемні пам'ятки щодо аналізованого регіону. Після глибшого аналізу вони можуть вказати, чи Червона Русь була невід'ємною частиною Польського Королівства в плані озброєнь, чи вона характеризувалася певною своєрідністю. Вивчення цих джерел дозволило б також дати кількісну оцінку озброєння Руського воєводства під час воєн XV ст. між Польським Королівством та Мацєєм Корвіном, Турцією чи Молдовою, а також за спустошливих татарських набігів.

Надзвичайно важливо було б також поглибити дослідження військової іконографії. Так на повний аналіз чекають пам'ятки готичного станкового живопису, які зберігаються у Львівській картинній галереї, деякі з пам'яток латинського мистецтва з південного сходу Польщі, а також західноруського іконопису, в основному, з львівських колекцій.

Необхідним є глибоке вивчення колекцій музеїв, де зберігаються історичні пам'ятки з тих місць, що ми розглядаємо. Відображення знаних елементів озброєння на карті показує чітку диспропорцію між територіями південно-східної Польщі та західної України (Рис. 14). Проте ця диспропорція, безсумнівно, є штучною, і зумовлена, головним чином, незначною зацікавленістю українських дослідників цією темою. Дуже важливо було б поглибити вивчення фахівцями виявлених на цій території пам'яток, що дозволило б визначити технічний рівень зброї, яка тоді виготовлялась. Наразі є лише декілька металографічних аналізів, проведених кілька десятиліть тому в основному Єжи П'ясковським над пам'ятками з околиць міста Сянік (пол. Санок).

Не можна також забувати про важливий аспект дослідження, яким є символіка зброї, котра відображається не лише у її назві, а й, перш за все, у зображеннях та написах, які її оздоблюють[48]. Безумовно, треба було б дослідити ще можливий вплив найближчих сусідів Червоної Русі на зброю її війська. Аналізуючи це озброєння, не слід ігнорувати зразки, які ймовірно походили від кочівників з Чорного моря, Великого князівства Литовського[49], Молдови, Угорщини[50]. На вивчення також чекає проблема успадкування деяких елементів озброєння Галицько-Волинського князівства[51]. Кульмінацією цієї роботи повинна бути монографія про озброєння Червоної Русі, яка б стала вихідним пунктом для подальших досліджень.

ПОСИЛАННЯ Й ПРИМІТКИ

1 *Paszkiewicz H.* Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. – Warszawa, 1925. – C.46-164.

2 *Baczkowski K.* Najazd węgierski na Podkarpacie w 1474 roku // Rocznik Województwa Rzeszowskiego, т. 9 – Rzeszów, 1978 – C. 125-134; *Plewczyński M.* Wojny Jagiellonów z wschodnimi i południowymi sąsiadami Królestwa Polskiego w XV wieku – Oświęcim, 2014 – C. 1-282.

3 *Zajączkowski S.* O wojskowych powinnościach sołtysów w Polsce w okresie monarchii stanowej // Studia i Materiały do Historii Wojskowości, т. XIX/1 – Białystok, 1973 – C. 23-59; *Zajączkowski S.* Obowiązki wojskowe wójtów w państwie polskim w okresie monarchii stanowej // Studia i Materiały do Historii Wojskowości, T. 21 - Białystok, 1978 - C. 3-44; *Nadolski A., Dankowa J.* Uwagi o składzie i uzbrojeniu polskiej jazdy rycerskiej w latach 1350-1450 // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. T. XXVI – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1983 – S. 91-110.

4 *Кирпичников А.Н.* Военное дело на Руси в XIII-XV вв. – Ленинград, 1976 – С. 1-136.

5 *Nadolski A. (red.)* Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350-1450 – Łódź, 1990 – C. 1-530; *Nowakowski A. (red.)* Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450-1500 – Toruń, 1998 (II видання – 2003) – C. 1-398.

6 *Кирпичников А.Н.* Военное дело... – С. 48, примітка 169, табл. XI:4. У своїй попередній праці Кирпичников датує цю пам'ятку на XIII або навіть 1. половину XIII ст. – *Кирпичников А.N.* Древнерусское оружие 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX-XIII вв. // Археология СССР. Свод археологических источников, Вып. Е1-36 – Москва-Ленинград, 1966 – С. 28, 132. У свою чергу Р.Лівох не виключає навіть, що згадана булава походить щойно з XVII ст. – *Liwoch R.* Buławy z zachodniej Ukrainy // Acta Militaria Mediaevalia, т. II – Kraków-Sanok, 2006 – C. 75, кат. 24.

7 *Nadolski A. (red.)* Uzbrojenie w Polsce... – C. 208-406; *Nowakowski A. (red.)* Uzbrojenie w Polsce... – C. 125-304. Це був наслідок ранішої монографічної праці Я.Шимчака, присвяченої цим питанням – *Szymczak J.* Produkcja i koszty uzbrojenia rycerskiego w Polsce XIII-XV w. – Łódź, 1989 – C. 1-336.

8 *Nadolski A. (red.)* Uzbrojenie w Polsce... – C. 52, 63, 73, 76-77, 79, 81, 119, 120, przyp. 58, ryc. 56, 70 – де аналіз зображення св. Юрія зі Словіти, а також епітафії і надгробного каменя Вєжб'єнти з Браниць, сяніцького старости; *Nowakowski A. (red.)* Uzbrojenie w Polsce... – C. 27, 79, ryc. 24, 46 – в якому знову було зображено св. Юрія зі Словіти (тут помилково як мідьорит) та обговорено епітафію Рафала Тарновського з базиліки Св. Духа у м. Переворську (Пшеворск).

9 *Nadolski A. (red.)* Uzbrojenie w Polsce... – C. 127, 138, 140, 158, ryc. 31 – де обговорено стилет з Музею в Ярославі, топори з Радимна, булаву із Звенигорода і гаківницю зі Львова.

10 Katalog broni w Muzeum imienia Lubomirskich – Lwów, 1876 – C. 2-4; *Treter M.* Przewodnik po Muzeum imienia Książąt Lubomirskich we Lwowie – Lwów, 1909 – C. 72, 75; *Терський С. В.* Середньовічна зброя у львівський музейних колекціях довоєнного часу: походження і склад // Держава та Армія. Вісник Національного Університету „Львівська Політехніка", № 555 – Львів, 2006 – С. 14. Зараз більша частина цих мечів (15 екземплярів), датованих на XIV-XV ст. зберігаються у відділі зброї Львівського історичного музею. – пор. *Терський С. В.* Середньовічна зброя..., С. 16; *Петрик Н. Р.* Початки формування збірок військово-історичних пам'яток музеями Львова

(друга половина XIX – початок XX ст.) // *Гринчишин Б.* Знахідки середньовічних мечів як важливе джерело до вивчення військової справи в Галицько-Волинській державі, С. 89-95. У путівнику по виставах Музею Любомирських згадуються також „наконечники стріл, шпори, татарські стріли, широкі підкови, топори та сокири" – *Treter M.* Przewodnik..., C. 8.

11 *Badecki K.* Zbiory Bolesława Orzechowicza – Lwów, 1922 – C. 18, 20, 23, tabl. V, VII.

12 *Górski K.* Historya artyleryi polskiej – Warszawa, 1902 – C. 16-17, 19-20, 22, 26-31, 219-222.

13 *Badecki K.* Średniowieczne ludwisarstwo lwowskie – Lwów-Warszawa-Kraków, 1921 – C. 43-44; *Mękicki R.* Muzeum Narodowe im. króla Jana III. Przewodnik po zbiorach – Lwów, 1936 – C. 49.

14 *Jędrzejowicz J.* Ciekawe wykopalisko // Broń i Barwa, T. 6/1 – Warszawa, 1939 – C. 20.

15 *A.S. (Schneider A.)* Badania i poszukiwania archeologiczne w Galicji w ostatnich latach // Przegląd Archeologiczny, p. I/I - Lwów, 1876 - C. 19.

16 *Kotowicz P. N.* Muzeum Towarzystwa „Łemkiwszczyna" w Sanoku – przyczynek do historii polskiej i ukraińskiej archeologii w okresie międzywojennym // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, т. 21, С. 299, ryc. 4.

17 *Nadolski A.* Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku – Łódź, 1954 – C. 1-296; *Hilczerówna Z.* Ostrogi polskie z X-XIII wieku – Poznań, 1956 – C. 1-148; *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие 1. Мечи и сабли IX-XIII вв. // Археология СССР. Свод археологических источников, Вып. Е1-36 – Москва-Ленинград, 1966 – С. 1-180; *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие 2…, С. 1-216; *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие 3. Доспех. Комплекс боевых средств // Археология СССР. Свод археологических источников, Вып. Е1-36 – Ленинград, 1971 – С. 1-148; *Кирпичников А.Н.* Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII вв. // Археология СССР. Свод археологических источников, Вып. Е1-36 – Ленинград, 1973 – С. 1-140; *Медведев А. Ф.* Ручное метательное оружие. Лук и стрелы, самострел VIII-XIV вв. // Археология СССР. Свод археологических источников, Вып. Е1-36 – Москва, 1966 – С. 1-178.

18 Наприклад: *Kunysz A.* Osadnictwo wczesnośredniowieczne w granicach dawnej Ziemi Sanockiej, ze szczególnym uwzględnieniem Sanoka, w świetle źródeł archeologicznych // Rocznik Województwa Rzeszowskiego, T. III (1960-1961) – Rzeszów 1963 – ryc. 12:b; *Kunysz A., Persowski F.* Przemyśl w starożytności i średniowieczu (od czasów najdawniejszych do roku 1340) – Rzeszów, 1966 – ryc. 53:b; *Żurowski T. R.* Sobień nad Sanem // Sprawozdanie Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1965 – Rzeszów, 1966 – C. 96, ryc. 4-5; *Żurowski T. R.* Sobień nad Sanem. Prace archeologiczne i konserwatorskie w 1966 r. // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1966 – Rzeszów, 1968 – C. 201, ryc. 17:b,e; *Janowski J.* Nowe nabytki Muzeum w Krośnie // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1967 – Rzeszów 1971 – C. 195-198, ryc. 1, 4-5; *Żurowski T. R.* Sobień nad Sanem – badania archeologiczno-architektoniczne w roku 1967 // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1967 – Rzeszów 1971 – C. 143-144, ryc. 5, 10:a-c,f-g; *Cabalska M.* Grodzisko w Mymoniu, pow. Krosno w świetle badań archeologicznych // Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne, T. 3 – Warszawa, 1975 – C. 333, ryc. 3:a-c, g-j, ł; *Koperski A.* Miecz średniowieczny z Radymna, pow. Jarosław // Wiadomości Archeologiczne, T. 40/3 – Warszawa, 1975 – C. 427-428; *Żurowski T. R.* Sobień nad Sanem – badania archeologiczno-architektoniczne w latach 1968-1969 //

Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1970-1972 – Rzeszów 1975 – ryc. 22:7, 23, 24:10-15; *Koperski A.* Zespół zabytków archeologicznych z Radymna w zbiorach Muzeum Okręgowego w Przemyślu // Materiały i Studia Muzealne, T. 3 – Przemyśl, 1980 – C. 95-117.

19 *Мацкевий Л.* Археологічні пам'ятки Львова – Львів, 2008 – рис. 122.

20 *Cabalska M.* Wędzidło typu huńskiego z Mymonia, pow. Sanok // Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za 1965 r. – Rzeszów, 1966 – C. 59-61; *Cabalska M.* Wędzidła z pobocznicami z wielowarstwowych stanowisk wczesnośredniowiecznych // Wiadomości Archeologiczne, т. 35 - Warszawa, 1970 – C. 14-19, ryc. 1:a.

21 *Nosek E.* Wyniki analizy metaloznawczej wędzidła z Mymonia, pow. Sanok // Sprawozdanie Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1965 – Rzeszów, 1966 – C. 62; *Mazur A., Nosek E.* Porównanie technologii wykonania wędzideł z Chełmca, pow. Nowy Sącz, Mymonia, pow. Sanok i Nowej Huty-Pleszowa // Materiały Archeologiczne, т. 8, C. 215-222; *Piaskowski J.* Metaloznawcze badania wczesnośredniowiecznych narzędzi żelaznych z Radymna, woj. przemyskie // Materiały i Studia Muzealne, т. IV – Przemyśl, 1981 – C. 174-184, ryc. 1:1,3,5, 2:1,3,5; *Piaskowski J.* Metaloznawcze badania starożytnych i wczesnośredniowiecznych przedmiotów żelaznych i żużla z południowo-wschodnich ziem Polski // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1976-1979 – Rzeszów, 1984 – C. 194, ryc. 8:42-4.

22 *Konieczny K.* Ręczna broń palna w Polsce w XV i XVI wieku // Muzealnictwo Wojskowe, т. 2 – Warszawa, 1964 – tabl. VI; *Głosek M., Nadolski A.* Miecze średniowieczne z ziem polskich – Łódź, 1970 – kat. 52, tabl. XVII:52; *Kobielski S.* Polska broń. Broń palna – Wrocław 1975 – ryc. 10; *Kajzer L.* Uzbrojenie i ubiór rycerski w średniowiecznej Małopolsce w świetle źródeł ikonograficznych – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1976 – C. 70-71, 75 ryc. 12, 23; Broń średniowieczna z ziem polskich, red. A. Nadolski – Łódź, 1978 – кат. 177, tabl. 32; *Głosek M.* Miecze środkowoeuropejskie z X-XV w. – Warszawa, 1984 – kat. 308; *Lewandowski M.* Puginały średniowieczne z ziem polskich // Mediaevalia Archaeologica, ред. A. Nadolski – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1986 – C. 112, kat. 30, tabl. IV:4.

23 *Кирпичников А.Н.* Военное дело... – С. 48, примітка169, табл. XI:4.

24 *Фіголь М.* Мистецтво стародавнього Галича – Київ, 1997, С. 200; *Koperski A.* Katalog // Dzieje Przemyśla. Tom I. Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne. Cześć I. Źródła archeologiczne do pradziejowego i wczesnośredniowiecznego Przemyśla – Przemyśl, 2001 – Ryc. 60:B; *Kotowicz P.* Militaria średniowieczne w zbiorach Muzeum Historycznego w Sanoku – Sanok, 2002 – passim; *Рожко М.* Зброя дального бою стародавньої Тустані (Наконечники стріл лука та самостріла (арбалета) // Записки Наукового Товариства імені Шевченка, т. CCXLIV – Львів 2002 – С. 305, 306-307, рис. 7-8; Koperski A. Początki osadnictwa słowiańskiego i rozwój wczesnośredniowiecznego Przemyśla // Dzieje Przemyśla. Tom I. Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne. Cześć II. Analiza źródeł i synteza – Przemyśl, 2004 – C. 107; *Kotowicz P. N.* Wojowie i rycerze. Uzbrojenie średniowieczne na pograniczu polsko-rusko-słowackim. Katalog wystawy – Sanok 2004 – кат. 86-107, 109-110, 127, 129, 133, 135, 137, 151, 153, 158-159; *Kotowicz P. N.* Problematyka „Zamczyska" w Mymoniu w świetle zabytków archeologicznych ze zbiorów Muzeum Historycznego w Sanoku // Seminarium Trepczańskie – Sanok, 2007 – C. 59-63, ryc. 6:2-3, 7:1-5; *Kotowicz P. N.*, *Chlewicki R.* O pożytkach z archiwów. Późnośredniowieczny trzewik pochwy miecza z badań Tadeusza R. Żurowskiego na zamku „Sobień" w Manastercu

// Variae Sententiae. Księga jubileuszowa Działu Archeologii Muzeum Okręgowego w Rzeszowie, ред. J. Podgórska-Czopek – Rzeszów, 2010 – С. 139-162; *Liwoch R.* Groty spod zamku Sobień w Manastercu // Acta Militaria Mediaevalia, т. IX - Kraków-Rzeszów-Sanok, 2013, С. 239-240; *Гринчишин Б.* Знахідки середньовічних мечів… // Історія давньої зброї. Дослідження 2014 – Київ 2014 – С. 89-95; *Заремба А.* Мечи XIV-XV веков в музеях юго-западной Украины // Воинские традиции в археологическом контексте: от позднего латена до позднего средневековья – Тула, 2014 — С. 178, рис. 5; *Котовіч П. Н., Миська Р., Поясник Н.* Середновічні та ранномодерні елементи спорядження вершника та кінської збруї з фортеці Тустань // Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат у доісторичну добу та в середновіччі; проблеми їх збереження та використання. Збірник тез, red. P. Миська et al – Львів, 2016 – С. 16-17.

25 *Корчинський О.* Зудеч (короткий підсумок архелогічних досліджень) // Матеріалы і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, Вип. 11 – Львів 2007 – рис. 7-8; *Мацкевий Л.* Археологічні..., рис. 152:6; *Kotowicz P. N. Muzyczuk A.* Militaria średniowieczne z Królewskiego Miasta Krosna // Acta Militaria Mediaevalia, T. 4 – Kraków-Sanok, 2008 – С. 125-166; *Glinianowicz M., Kotowicz P. N.* Dwa nieznane późnośredniowieczne miecze z południowo-wschodniej Polski // Arma et Medium Aevum. Studia nad uzbrojeniem średniowiecznym, ред. P. Kucypera, P. Pudło, G. Żabiński – Toruń, 2009 – С. 182-197; *Kotowicz P. N.* Architektura obronna i wyposażenie załogi zamku sanockiego w późnym średniowieczu // Фортеця. Збірник Заповідника „Тустань" на пошану Михаила Рожка – Львів, 2009 – С. 366-378; *Kotowicz P. N., Glinianowicz M.* Późnośredniowieczny miecz z sygnowaną głowicą z okolic Jaślisk w ziemi sanockiej // Non Sensistis Gladios. Studia ofiarowane Marianowi Głoskowi w 70. rocznicę urodzin, ред. O. Ławrynowicz, J. Maik, P. A. Nowakowski – Łódź, 2011 – С. 201-218; Скарби підземного Львова. Каталог виставки археологічних знахідок із досліджень Ратівної Археологічної Служби у Середмісті Львова – Львів 2011 – С. 110-111, кат. 242-243, 246-248; *Wojceszczuk N. (ред.)* Uratowane skarby podziemnego Lwowa. Katalog wystawy – Lwów, 2016, С. 19, 56, 98; *Сичевський С., Безкоровайна Ю., Прокопенко В.* Корди: пізньосередньовічна холодна зброя з нових надходжень Національного музею історії України // Історія давньої зброї. Дослідження 2016, Том II – Київ 2017 – С. 127-129, 131-132, рис. 1, 3.

26 *Nowakowski P. A.* Analiza archeologiczna militariów z Radymna woj. przemyskie // Przemyskie Zapiski Historyczne, t. XI – Przemyśl, 1998 – С. 12-17, 29, kat. 1,4,6,31, tabl. 1:1, 3, 4:2, 13:1; *Biborski M., Żabiński G.* Two Late Medieval Swords from Little Poland // Acta Archaeologica Carpathica, т. 41 – Kraków 2006 – С. 151, Fig. 3:b.

27 *Pela W.* The King and fashion – Comments on discoveries of cup heel spurs throught Central Europe, from the second half of the 15th century // Medieval Europe. Basel 2002. 3rd International Conference of Medieval and later Archaeology, ред. G. Helmig – Heringen, 2002 – С. 336, Fig. 2:b; *Nowakowski P. A.* Arsenały domowe rycerstwa polskiego w średniowieczu – Toruń, 2006 – С. 47, 50, 51, 61-62, 71-72, 90-91, 113, 116-117, 127, 129, 131-133, 135, 137-138, 154-155, 174, tabl. 7-11, 39-42; *Glinianowicz M.* Elementy uzbrojenia na późnośredniowiecznych malowidłach z kościoła w Haczowie // Acta Militaria Mediaevalia, т. IV – Kraków-Sanok, 2008 – С. 61-85.

28 *Grotowski P.* Motyw gotyckiej zbroi płytowej jako wczesny przejaw okcydentalizacji w ruskim malarstwie ikonowym XV wieku // Artifex Doctus. Studia ofiarowane profesorowi Jerzemu Gadomskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin, t. II – Kraków, 2007 – С. 47-56; *Jara*

K., Glinianowicz M., Kotowicz P. N. Ikony ze zbiorów sanockich muzeów jako źródło do poznania uzbrojenia pogranicza Małopolski i Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu // Cum Arma per Aeva. Uzbrojenie indywidualne na przestrzeni wieków, ред. P. Kucypera, P. Pudło – Toruń, 2011 – C. 222-273.

29 *Świętosławski* W. Strzemiona średniowieczne z ziem polskich – Łódź, 1990 – kat. 138; *Nowakowski A.* Wojskowość w średniowiecznej Polsce – Malbork, 2005 – C. 91, ryc. 57; *Bogacki M.* Broń wojsk polskich w okresie średniowiecza – Zakrzewo, 2009 – ryc. 81:B, 88: C, 101; *Strzyż P.* Średniowieczna broń palna w Polsce. Studium archeologiczne – Łódź, 2011 – C. 22, 60, tabl. IV:3-7, XXXIX:1-9, XLIII:3,8-9,18-20, tab. 1:7, 9, 2:24-28, 84, 393, 915-916, 923-929; *Strzyż P.* Broń palna w Europie Środkowej w XIV-XV w. – Łódź 2014 – C. 47-48, 114, 127, 140-141, tabl. XI:3-7, CI:3, 8-9, 30-32, 40; *Marek L.* Średniowieczne uzbrojenie Europy łacińskiej jako *Ars Emblematica* // Wratislavia Antiqua, т. 22 – Wrocław, 2017 – C. 155, ryc. 259:b.

30 Наприклад: *Мальченко О.* Арсенали українських замків XV-XVII ст. – Київ, 2004; *Szymczak J.* Początki broni palnej w Polsce (1383-1533) – Łódź, 2004.

31 *Грушевський М.* Матеріали до історії суспільно-політичних й економічних відносин Західньої України. Ч. 1 – Львов, 1906 – C. 1, 4-5, 8-9, 10, 13, 18, 25, 28, 37, 41, 59, 65; *Zajączkowski S.* O wojskowych powinnościach…, C. 23-59; *Zajączkowski S.* Obowiązki wojskowe…, C. 3-44; *Nadolski A., Dankowa J.* Uwagi o składzie…, C. 91-110.

32 Наприклад: Najstarsza księga miejska. 1382-1389 // Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta, т. 1, ред. A. Czołowski – Lwów, 1892; *Górski K.* Historya piechoty polskiej – Kraków, 1893 – C. 222-223; Księga przychodów i rozchodów miasta. T. 1. 1404-1414 // Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta, t. II, wyd. A. Czołowski – Lwów, 1896; Księga przychodów i rozchodów miasta. T. 2. 1414-1426 // Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta, t. III, wyd. A. Czołowski – Lwów, 1905; Księga ławnicza miejska 1441-1448 // Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta, t. IV, wyd. A. Czołowski, S. Jaworski – Lwów, 1921; *Charewiczowa Ł.* Handel średniowiecznego Lwowa – Lwów, 1925; Acta officii consistorialis leopoliensis antiquissima, т. 1 // Zabytki Dziejowe, т. 2, ред. W. Rolny - Lwów, 1927; *Badecki K.* Zaginione księgi średniowiecznego Lwowa: studium rekonstrukcyjne // Kwartalnik Historyczny, T. 41 – Lwów, 1927 – C. 556, 560, 564; *Charewiczowa Ł.* Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski przedrozbiorowej – Lwów, 1929; Acta officii consistorialis leopoliensis antiquissima, т. 2 // Zabytki Dziejowe, т. 3, ред. W. Rolny - Lwów, 1930; *Arłamowski K.* Dzieje przemyskich cechów rzemieślniczych w dawnej Polsce – Przemyśl, 1931 – C. 11-12, 190, 204; *Gilewicz A.* Przyjęcia do prawa miejskiego we Lwowie w latach 1405-1604 // Studja z historji społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi – Lwów, 1931 – C. 393-394; Księga ławnicza, т. 1-2 // Pomniki dziejowe Przemyśla, т. 1-2, ред. J. Smołka, Z. Tymińska – Przemyśl, 1936; Materjały do historyi miasta Sambora. 1390-1795, wyd. A. Dörflerówna – Lwów, 1936; *Fastnacht A.* Słownik historyczno-geograficzny ziemi sanockiej w średniowieczu, cz. 1 (A-I) – Brzozów, 1991; *Fastnacht A.* Słownik historyczno-geograficzny ziemi sanockiej w średniowieczu, cz. 2 (J-N) – Brzozów, 1998; *Fastnacht A.* Słownik historyczno-geograficzny ziemi sanockiej w średniowieczu, cz. 3 (O-Z) – Kraków, 2002.

33 Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie, т. I-XIX, ред. K. Liske, A. Prochaska – Lwów, 1868-1906.

34 *Nadolski A. (ред.)* Uzbrojenie w Polsce..., C. 23-25.

35 *Гелитович М.* Українські ікони XIII – початку XVI століть зі збірки Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького – Київ, 2014 – кат. 35-36, 39-42, 49, 81, 106.

36 *Nowakowski P. A.* Arsenały domowe..., tabl. 16-17.

37 *Nowakowski P. A.* Arsenały domowe..., tabl. 7-11, 39-42.

38 *Kunysz A.* Osadnictwo wczesnośredniowieczne..., ryc. 12:b; *Żurowski T. R.* Sobień nad Sanem..., C. 91, 96, ryc. 4-5; *Żurowski T. R.* Sobień nad Sanem. Prace..., C. 201, ryc. 17:e; *Żurowski T. R.* Sobień nad Sanem – badania..., ryc. 24:10-15; *Żurowski T. R.* Sobień nad Sanem – badania archeologiczno-architektoniczne w roku 1967..., C. 144, ryc. 10:a-c; *Cabalska M.* Grodzisko w Mymoniu..., C. 333, ryc. 3:a-c, h-j; *Koperski A.* Katalog..., ryc. 60:B; *Kotowicz P.* Militaria średniowieczne..., C. 8-10, кат. 5-44, 64-66, 69, 73-78, tab. III: 7-12, IV:1-4,6-12, V:1-6,10-13, VI:1-9, VII:1-7,9-12, IX:1-3; *Рожко М.* Зброя дального бою..., С. 305, 306-307, рис. 7-8; *Kotowicz P. N.* Wojowie i rycerze..., кат. 87-103, 158-159, fot. 21; *Kotowicz P. N.* Problematyka „Zamczyska" w Mymoniu..., C. 60, ryc. 7:1-3; *Корчинський О.* Зудеч..., рис. 7; *Kotowicz P. N. Muzyczuk A.* Militaria średniowieczne..., C. 140-142, ryc. 9:1-5; *Мацкевий Л.* Археологічні..., рис. 122:4-8; *Kotowicz P. N.* Architektura obronna..., C. 376-377, ryc. 3:2-7; Скарби підземного Львова..., С. 110-111, кат. 242-243; *Liwoch R.* Groty..., C. 239-240, ryc. 1:2-3; *Wojceszczuk N. (red.)* Uratowane skarby..., C. 19.

39 *Kotowicz P. N. Muzyczuk A.* Militaria średniowieczne..., C. 135-140, ryc. 7-8; *Marek L.* Średniowieczne uzbrojenie..., C. 155, ryc. 259:b.

40 *Żurowski T. R.* Sobień nad Sanem – badania archeologiczno-architektoniczne w roku 1967..., C. 136, 143-144, ryc. 5; *Kotowicz P.* Militaria średniowieczne..., C. 15, кат. 56-61, fot. 1; *Kotowicz P. N.* Wojowie i rycerze..., кат. 104-107; *Kotowicz P. N. Muzyczuk A.* Militaria średniowieczne..., C. 142-144, ryc. 9:6-11; *Kotowicz P. N.* Architektura obronna..., C. 373-376, ryc. 2:1-2, 3:1; *Strzyż P.* Średniowieczna broń palna w Polsce..., C. 22, 60, tabl. IV:3-7, XXXIX:1-9, XLIII:3,8-9,18-20, tab. 1:7, 9, 2:24-28, 84, 393, 915-916, 923-929; *Strzyż P.* Broń palna w Europie Środkowej..., C. 47-48, 114, 127, 140-141, tabl. XI:3-7, CI:3, 8-9, 30-32, 40.

41 *Jędrzejowicz J.* Ciekawe..., C. 20; *Koperski A.* Miecz średniowieczny..., C. 427-428; *Koperski A.* Zespół..., C. 97, кат. 1, ryc. 2; *Lewandowski M.* Puginały średniowieczne..., C. 112, kat. 30, tabl. IV:4; *Фіголь М.* Мистецтво..., С. 200; *Nowakowski P. A.* Analiza..., C. 12-14, кат. 1, 4, tabl. 1:1,3; *Kotowicz P. N.* Wojowie i rycerze..., кат. 127; *Kotowicz P. N.* Problematyka „Zamczyska" w Mymoniu..., C. 58-59, ryc. 6:2; *Мацкевий Л.* Археологічні..., рис. 122:16, 152:6; *Biborski M., Żabiński G.* Two Late Medieval Swords..., C. 151, Fig. 3:b; *Glinianowicz M., Kotowicz P. N.* Dwa nieznane..., C. 182-197; *Kotowicz P. N.* Architektura obronna..., C. 377; *Kotowicz P. N., Chlewicki R.* O pożytkach z archiwów..., C. 139-162; *Kotowicz P. N., Glinianowicz M.* Późnośredniowieczny miecz..., C. 201-218; *Заремба А.* Мечи XIV-XV веков…, С. 178, рис. 5; *Сичевський С., Безкоровайна Ю., Прокопенко В.* Корди..., С. 127-129, 131-132, рис. 1, 3.

42 *Кирпичников А.Н.* Военное дело... – С. 48, примітка 169, табл. XI:4; *Kotowicz P.* Militaria średniowieczne..., C. 6, кат. 3, tab. I:5; *Kotowicz P. N.* Wojowie i rycerze..., кат. 87, fot. 20; *Liwoch R.* Groty..., C. 239, ryc. 1:1.

43 *Janowski J.* Nowe nabytki..., C. 195-196, ryc. 1 (тут неправильне датування пам'ятки); Głosek M. Późnośredniowieczna..., C. 30, 35, 39, 41-42, kat. 9, 46, 77-78, 86-92,94-95, tabl. VII:E, XI:E, XV:E-F, XVIII:F, XX:D-E,G-H, XXII:D-E, XXV:B, XXXIII:C, XXXVI:C,E; *Nowakowski P. A.* Analiza archeologiczna..., C. 18-21, кат. 6, 14-21, tabl. 4:2, 6:3, 7:1-3,

8:1-3, 9:1-2; *Ławrynowicz O., Strzyż P.* Nowe zabytki broni obuchowej z okolic Roztocza // Archeologia Polski Środkowowschodniej, т. VI – Lublin, 2001 – С. 263, ryc. 2:7; *Koperski A.* Początki..., С. 108; *Kotowicz P. N.* Wojowie i rycerze..., кат. 129, 133, 135, 137, 153, fot. 30, 33; *Kotowicz P. N.* Nieznany topór późnośredniowieczny z Radymna w zbiorach archeologicznych Muzeum w Jarosławiu // Acta Militaria Mediaevalia, т. I – Kraków-Sanok, 2005, С. 165-169; *Корчинський О.* Зудеч ..., рис. 17; *Kotowicz P. N. Muzyczuk A.* Militaria..., С. 131-133, ryc. 4:1-2. Особливо суперечливим здається зараз військове призначення черешковіх сокир, відомих між іншим з Галича і Перемишля, що інколи розглядається як частина обладнання монгольських воїнів, а іноді навіть особливий вид пізньосередньовічного бердиша – *Kita A., Kokowski A.* Znalezisko ze „Starego Sanu" w Przemyślu // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, т. 24 – Rzeszów 2003 – С. 355-359; *Терський С. В.* З історії української зброї XIII-XVIII ст. Сокири-бердиші та алебарди // Держава та Армія. Вісник Національного Університету „Львівська Політехніка", Но. 528 – Львів 2005 – С. 18-19, рис. 1:3,7; *Kotowicz P. N., Michalak A.* Late medieval battle-axes with tangs from the Polish lands. A component of Tatar or local weaponry? // Fasciculi Archaeologiae Historicae, т. XX – Łódź 2007 – С. 9-21. З недавніх відкриттів: *Wojceszczuk N. (red.)* Uratowane skarby..., С. 56. Багато (в тому числі пізносередньовічна іконографія) вказує проте на це, що були цез знаряддя, які використовувались головним чином при обробці шкіри.

44 *Żurowski T. R.* Sobień nad Sanem. Prace..., С. 201, ryc. 17:b; *Żurowski T. R.* Sobień nad Sanem – badania..., ryc. 22:7, 23; *Kotowicz P.* Militaria średniowieczne..., С. 10-11, кат. 45-51, tab. IX:11-13,15-18; *Корчинський О.* Зудеч..., рис. 8; *Kotowicz P. N. Muzyczuk A.* Militaria średniowieczne..., С. 148-149, ryc. 12:1.

45 *Kotowicz P. N. Muzyczuk A.* Militaria średniowieczne..., С. 144-148, ryc. 10-11.

46 Фрагментом щита, звичайно, не є прикрашений напівкруглими заклепками листовий метал, виявлений під час дослідження замку „Соб'єнь" і с. Монастирець біля Ліська (Польща) - *Żurowski T. R.* Sobień nad Sanem – badania archeologiczno-architektoniczne w roku 1967..., С. 143-144, ryc. 10:e.

47 *Kunysz A., Persowski F.* Przemyśl..., ryc. 53:b; *Janowski J.* Nowe nabytki..., С. 197, ryc. 4-5; *Żurowski T. R.* Sobień nad Sanem – badania archeologiczno-architektoniczne w roku 1967..., С. 144, ryc. 10:f-g; *Cabalska M.* Grodzisko w Mymoniu..., С. 333, ryc. 3:g, ł; *Koperski A.* Zespół..., С. 100, кат. 32, ryc. 33; *Świętosławski W.* Strzemiona..., кат. 138; *Nowakowski P. A.* Analiza..., С. 29, кат. 31, tabl. 13:1; *Kotowicz P.* Militaria średniowieczne..., С. 12-13, кат. 52-55, 67-68, tab. X:2,4-5, XI:4-5, XII:4; *Kotowicz P. N.* Wojowie i rycerze..., кат. 110, 151, fot. 22; *Корчинський О.* Зудеч..., рис. 8; *Kotowicz P. N.* Problematyka „Zamczyska" w Mymoniu..., С. 61-63, ryc. 6:3, 7:5; *Kotowicz P. N. Muzyczuk A.* Militaria średniowieczne..., С. 149-153, ryc. 12:2-4, 13, 14:1-4, 15; *Мацкевий Л.* Археологічні..., рис. 122:28-29; *Kotowicz P. N.* Architektura obronna..., С. 377-378, ryc. 3:8-12; Скарби підземного Львова..., С. 110-111, кат. 246-248; *Wojceszczuk N. (red.)* Uratowane skarby..., С. 56, 98.

48 *Marek L.* Średniowieczne uzbrojenie Europy łacińskiej..., passim.

49 Наприклад: *Rackevičius G.* Arbaletas ir lankas Lietuvoje XIII-XVI a. – Vilnius, 2002; *Боханъ Ю.* Зброя Вялікага княства Літоўскага 1385-1576 – Мінск, 2003.

50 Наприклад: *Kalmár J.* Régi maryar fegyverek - Budapest, 1971.

51 Питання озброєння Галицько-Волинської Русі все ще однак чекає свого монографа – *Кійко В.І.* Історіографія розвитку військової справи у Галицько-Волинському

Князівстві // Держава та Армія. Вісник Національного Університету „Львівська Політехніка", № 634 – Львів, 2008 – С. 137. Звичайно, цієї теми не вичерпує ні стаття В. М. Петегирича: Оружие и снаряжение всадника // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (реннеславянский и древнерусский периоды), ред. В. М. Петегирич – Київ, 1990. – С. 163-171), ні причинкарські праці інших авторів – наприклад: *Liwoch R.* Buławy z zachodniej Ukrainy // Acta Militaria Mediaevalia, т. II – Kraków-Sanok, 2006, С. 67-78; *Liwoch R.* Zachodnioukraińskie miecze i trzewiki pochew mieczowych od X do połowy XIII w. // Acta Militaria Mediaevalia, т. IV – Kraków-Sanok, 2008, С. 39-59; *Возний І. П., Федорук А. В.* Вістря стріл X–XIV ст. з території між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром // Держава та Армія. Вісник Національного Університету „Львівська Політехніка", № 670 – Львів, 2010 – С. 30-39; *Возний І. П., Федорук А. В.* Військовий обладунок і спорядження вершника X – XIV ст. на території між Верхнім Сіретом і Середнім Дністром // Археологія, № 4 – Київ, 2012 – С. 62-73; *Греков В. Д.* До питання історії захисного обладунку воїнів Південно-Західної Русі X – першої половини XIII ст. // Держава та Армія. Вісник Національного Університету „Львівська Політехніка", № 724 – Львів, 2012 – С. 49-55; *Пивоваров С. В.* Металеві навершя булав з давньоруських пам'яток Буковини // Держава та Армія. Вісник Національного Університету „Львівська Політехніка", № 724 – Львів, 2012 – С. 32-35; *Терський С. В.* Меч у Галицькому та Волинському князівствах (XI – перша половина XIII ст.) // Держава та Армія. Вісник Національного Університету „Львівська Політехніка", № 752 – Львів, 2013 – С. 5-13; *Возный И. П.* Ударное вооружение Северной Буковины XII – первой половины XIII вв. // Время войны. Победители и побежденные, Stratum Plus, № 4 – Санкт-Петербург-Кишинев-Одесса-Бухарест, 2014, С. 55-64; *Терський С. В.* Кістень у Галицькому та Волинському князівствах (X–XIV ст.) // Держава та Армія. Вісник Національного Університету „Львівська Політехніка", № 784 – Львів, 2014 – С. 3-12; *Терський С., Омельчук Б.* Рогові кістені у Галицькому та Волинському князівствах (X–XIII ст.) // Воєнна історія України. Галичина та Закарпаття. Науковий збірник Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної заочної конференції, ред. Тинченко Я.Ю., Давидюк В.В., Міненко Л.М. – Київ, 2014 – С. 9-12.

Відомості про автора. *Пйотр Н. Котовіч,* доктор археології, Історичний музей у Сяніку (Польща).

About Author. *Piotr N. Kotowicz*, Ph.D., Archaeology, Adjunct, Historical Museum in Sanok (Poland), e-mail: p_kotowicz@o2.pl

КРЕМІННІ МИСЛИВСЬКІ РУШНИЦІ XVIII ст. ЗІ ЗБРОЯРСЬКОЇ ЗБІРКИ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

Тамара Кондратенко
Наталія Кондратенко
Роман Прохватіло

Анотація УДК 069.51:623.4(477.53)

У статті наведені результати досліджень зразків мисливської зброї другої половини XVIII ст. – початку XIX ст. − кремінних рушниць європейського та російського виробництва із колекційної збірки Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Здійснено атрибуцію музейних предметів, простежено історію походження та побутування. Два зразки виготовлені польським майстром К. Х. Вагнером у другій половині XVIII ст. Обидві рушниці містять клеймо майстра і призначені для полювання на великих тварин. Ще один зразок походить з м. Лемберг (сучасне м. Львів), виготовлений майстром Й. Пекером у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. Рушниця є ілюстрацією особливостей місцевого цехового виробництва вогнепальної зброї. Наступний екземпляр належить французькому майстру Н. Н. Буте, який працював у Версальській мануфактурі у роки Великої французької революції та під час правління Наполеона Бонапарта. Досліджуваний виріб датовано 1799-1802 рр. Рушниця також містить дарчий напис наполеонівського генерала Ш. Леклера. Завершує досліджувану добірку рушниця другої половини XVIII ст. російського майстра Михайлова із м. Санкт-Петербург.

Розглянуто діяльність членів Українського наукового товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині В. Ф. Ніколаєва та М. Я. Рудинського з порятунку антикварної зброї із поміщицьких маєтків, зокрема, палацу князів Кочубеїв у Диканці, під час революційних подій 1917-1919 рр.

Окреслено напрямки введення досліджених предметів у музейний простір.

Ключові слова: Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, музейний предмет, атрибуція, мисливська рушниця, Диканька, князь Кочубей, Українське наукове товариство дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині.

Abstract *Tamara Kondratenko, Nataliya Kondratenko, Roman Prokhvatilo* UDC 069.51:623.4(477.53)

FLINTLOCK HUNTING RIFLES OF THE 18TH CENTURY IN THE VASYL KRYCHEVSKY POLTAVA LOCAL LORE MUSEUM COLLECTION

The article presents the results of research on samples of hunting weapons of the second half 18th – the early 19th century, which are flintlock rifles of European and Russian production from the Vasyl Krychevsky Poltava Museum Local Lore collection. Attribution of museum objects was made, history of their making and usage is traced. Polish craftsman Charles Christian Wagner made two samples in the second half of the 18th century. Both firelocks have a production mark and are meant for the hunting of large game. Another explored sample is originated from Lemberg city (modern Lviv), made by Joh Paecker in the second half of the 18th – the first half of the 19th century. The study of the firelock revealed the local craft production peculiarities. The next sample was made to French master Nicolas Noel Boutet, who worked in Versailles Manufacture during the Great French Revolution (1789−1799) and the rule of Napoleon Bonaparte (1804-1814). An explored object is dated to 1799-1802. The firelock also contained a dedicatory inscription of

Napoleonic General Charles Leclerc. The firelock of the second half of the 18th century made by Russian master Mykhailov from Saint-Petersburg is the last one in the explored group.
The authors also studied the activity of members of the Ukrainian Scientific Research and Antiquity and Monuments Preservation Society in Poltava Region. Special attention is paid to the role of Valenitn Nikolayev and Mykhailo Rudynskyi in rescuing of the historical weapon collections from the local aristocrats' estates, and, especially, from princes Kochubeis' palace during the Revolution of 1917-1919.
The authors also studied the best ways of presenting of explored objects in the museum exhibitions.

Keywords: the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum, museum object, attribution, rifle, Dykanka, prince Kochubei, the Ukrainian Scientific Research and Antiquity and Art Monuments Protection Society in Poltava Region.

Серед зброярських артефактів, що стали невід'ємною частиною людського життя, особливе місце належить мисливській зброї. Лук, рогатина, мисливський ніж дали можливість мисливцю з найдавніших часів не лише здобувати їжу, а і вступати у двобій з хижими тваринами, проявляючи хоробрість і силу. Проте найбільшого розквіту мисливство досягло з появою вогнепальної зброї та застосування її не лише у військових цілях, а й для полювання. В історичному контексті важко визначити момент появи перших суто мисливських рушниць.

Так, англійський дослідник Уільям В. Ґрінер у праці «The Gun and its Development» («Вогнепальна зброя та її розвиток») вважає, що це відбулося у середині XV ст., спираючись на старовинну англійську книгу «Je Goune and how to use it», датовану 1446 р., де вміщено карикатуру на мисливця з рушницею та на сумні наслідки його полювання[1]. Значна вага, неповоротність, невелика влучність, характерні для перших мисливських рушниць, робили їх малопридатними для полювання. Лише із вдосконаленням виробництва стволів, зменшенням ваги, винаходом пристосувань до швидшого прицілювання та ґнотового замка, рушниця зайняла своє законне місце серед мисливської зброї.

Питанням виникнення та розвитку мисливської вогнепальної зброї присвятили дослідження знані зброєзнавці: Говард Л. Блекмор[2], Юрій Шокарев[3], Володимир Маркевич[4] та інші.

---

1 Greener, William. W. *The Gun and its Development* (London: Cassel and Company Ltd., 1910), 18.

2 Блэкмор, Говард. Л. *Охотничье оружие. От Средних веков до двадцатого столетия* (Москва: ЗАО Центрполиграф, 2006).

3 Шокарев, Юрий. *Оружейные мастера России XVII – XVIII веков.* Оружие 145 (2009): 44–6.

4 Маркевич, Владимир. *Ручное огнестрельное оружие* (Санкт-Петербург: ООО «Изд-во «Полигон», 2005).

У Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського (Рис. 1), де за більш як сторічну історію сформувалась одна з найцікавіших в Україні колекційна збірка холодної, вогнепальної зброї, військових обладунків, що презентує зброярські та мистецькі традиції різних країн і регіонів світу, зібрання мисливських рушниць складає помітну частину експонатів. Тут представлені гладкоствольні та нарізні екземпляри XVIII – початку XX ст. переважно західноєвропейського та російського виробництва.

Метою статті є дослідження мисливських рушниць XVIII – початку XIX ст. із колекції музею та укладення їх повних наукових описів для введення у науковий обіг.

Актуальність поставленого завдання підкріплюється, перш за все, тим, що більшість зразків мисливської зброї належать до довоєнної колекційної збірки, значна частина якої нині залишається депаспортизованою, як і інші колекції музею, що значно постраждали у роки Другої світової війни (1939–1945). Багато експонатів, а серед них і зброя, були відправлені до м. Уфа (Росія) у 1941 р., де певна кількість із них була втрачена під час евакуації та реевакуації. Інші, залишені у музеї в окупованому місті, згоріли під час

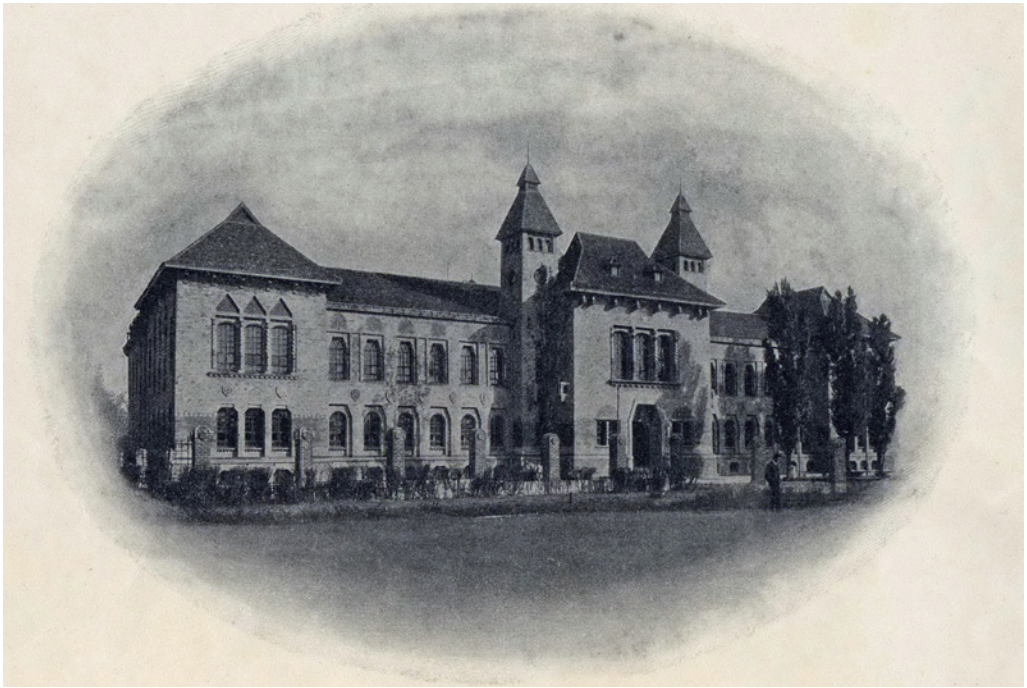

Рис. 1. *Будинок Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського на початку XX ст.*

пожежі 21–23 вересня 1943 р.[5] Тоді, відступаючи з Полтави, гітлерівці пограбували і спалили будівлю музею[6]. Наявна фондово-облікова документація дозволяє встановити лише те, що досліджувана зброя у передвоєнний час (1939) знаходилась у музейному фонді, однак, походження її на той момент вже залишалося невідомим. Найбільш вірогідною причиною можемо вважати те, що у 1939 р. до переписаних інвентарних книг Полтавського державного історико-краєзнавчого музею з політичних міркувань не були включені відомості про музейні предмети, що мали «дворянське» походження і надійшли до колекції у 1917–1919 рр. Фактично, це були національні цінності, що опинилися під загрозою знищення у перші роки після жовтневого перевороту 1917 р. У вирі революційних 1917–1921 рр. предмети історико-культурного значення, у тому числі антикварна зброя з покинутих поміщицьких маєтків, стали об'єктами знищення, відвертого грабування, а, отже, більшою частиною мали піти у небуття.

Рис. 2. *Михайло Якович Рудинський (1887–1958). Художник Є. Путря.*

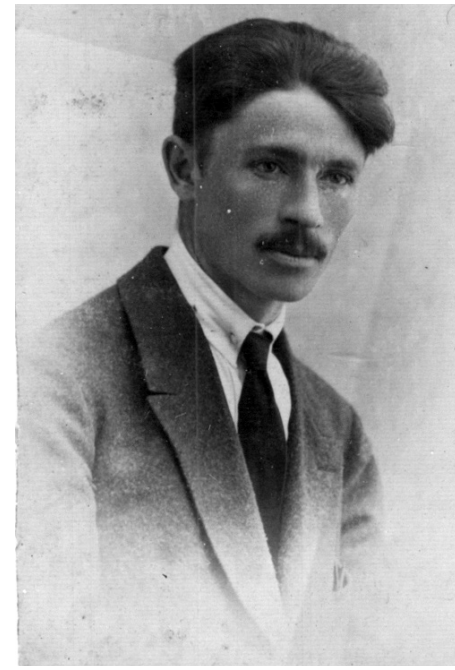

Рис. 3. *Валентин Федорович Ніколаєв (1889–1973).*

5 Кондратенко, Тамара, Олександр Тітков, «Історія формування зброярської колекції у Полтавському краєзнавчому музеї», у Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей 2005 р. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток, під ред. Володимира Мокляка (Полтава: Дивосвіт, 2006), 485.

6 Світлана Стадник, «Музей у роки Великої Вітчизняної війни», у Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції. Збірник наукових праць, за ред. Галини Білоус, (Полтава, 1991), 115–7.

Значну роль у порятунку «культурних скарбів нації» відіграло Українське наукове товариство дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині, яке у січні 1919 р. виступило з ініціативою створення Губернського комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи (Губкопмис). До складу нової фундації увійшов і Михайло Якович Рудинський (1887–1958) – український педагог, етнограф, археолог та музеєзнавець (Рис. 2). За короткий час він, разом з іншими співробітниками комітету, організував облік і охорону пам'яток у колишніх панських маєтках, переправивши цінні історико-культурні речі до земського музею. З метою збереження пам'яток музейного значення у складі виїзної комісії комітету, Михайло Якович неодноразово вирушав у найвіддаленіші райони губернії, рятуючи родинний архів, картини, гравюри, мініатюри у маєтку князя Кочубея у Диканьці, витончені художні вироби з фарфору і бронзи у маєтку поміщика Іловайського у с. Абазівка поблизу Полтави, цінну мистецьку колекцію князя Рєпніна в Яготині та багато інших предметів, що стали згодом окрасою збірок полтавських музеїв[7].

Звіти про діяльність Українського наукового товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині містять доволі детальну інформацію про надходження предметів озброєння до губернського музею у 1919 р.: «В лютім 13-го з дому Гриневича вивезено в музей зброї 22 нумери; 17.02. – від Вардакова – східна зброя 5 штук; 27.02; із ЧК одержано 32 штуки різної зброї; 04.03. з ЧК 2 рушниці; 30.03. з Мебельного складу Будівельної комісії взято 200 шт. зброї; 04.04. зброї 72 предмети»[8].

Про роботу з порятунку цінностей, у тому числі і старовинної зброї з покинутих дворянських маєтків, згадує у спогадах Валентин Федорович Ніколаєв (1889−1973) – завідувач Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства (Рис. 3), а згодом Народного музею Полтавщини у 1916−1919 рр.[9] Особливу увагу привертає його розповідь про порятунок «скарбів» з маєтку князів Кочубеїв у Диканьці[10].

---

7 Олексій Нестуля, Щиро закоханий в історію, у Реабілітовані історією. Полтавська область. 5 т., упорядник О. А. Білоусько, (Київ-Полтава: Оріяна, 2007), 514–5.

8 Записки Українського наукового Товариства дослідування й охорони пам›яток старовини та мистецтва на Полтавщині. Вип. 1 (Полтава, 1919), 100-4.

9 Валентин Николаев, Из истории Полтавского краеведческого музея: воспоминания (Полтава, 1991), 8.

10 Нестуля, «Щиро закоханий» 513.

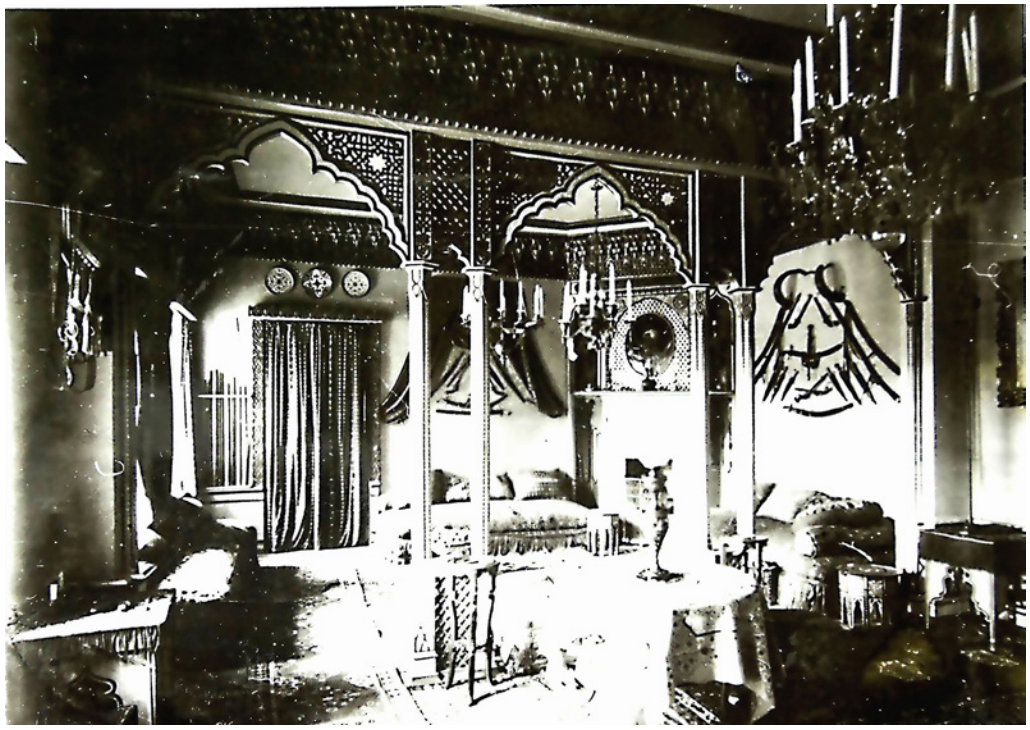

Рис. 4. *Татаро-турецька кімната палацу князів Кочубеїв у Диканці, початок XX ст.*

Старовинний козацький рід Кочубеїв, що отримав рангові землеволодіння на Полтавщині ще у XVII ст., славився вишуканими предметами оздоблення палацу. Серед речей, що прикрашали його інтер'єри, не останнє місце займала старовинна холодна і вогнепальна зброя[11]. У XVIII ст. у середовищі аристократії і вищого дворянства колекціонування зброї стало звичним явищем. Збереглися відомості про великі приватні колекції у Російській імперії на початку XX ст., тим паче, що колекціонування зброї і зберігання її у маєтках не регламентувалось жодними нормативними документами[12]. У таких колекціях, перш за все, зберігалась вишукана холодна і вогнепальна мисливська зброя, адже полювання вважалось «найбільш корисною і найкращою розвагою», що дозволяла розвинути швидкість рухів та вправність, необхідних для оволодіння більш потужною військо-

11 Василь Кішик, «Кочубеї з Диканьки — колекціонери, нумізмати, археологи.» АЛЛУ 1–2 (3–4) (1998): 139.

12 Е. Шелковникова. «Старинное оружие в России и его правовой статус: взгляд в прошлое.» http://sib-man.ru. Октябрь 23, 2014. http://sib-man.ru/ohota-rybalka/ohota/zakony/starinnoe-oruzhie-v-rossii-i-ego-pravovoi-status-vzgljad-v-proshloe.html.

Рис. 5. *Рушниця кремінна мисливська. Польща. Майстер К. Х. Вагнер. Друга половина XVIII ст. ПКМВК 3662, Зб 378.*

вою зброєю. Бойову зброю у власних садибах зберігали учасники військових подій: вона прикрашала стіни віталень, нагадуючи про подвиги предків і господарів[13].

Кочубеївський палац, що налічував близько 100 приміщень, «був буквально набитий в окремих кімнатах (кілька віталень, кабінет князя, буфетні приміщення, канцелярія) картинами,… старовинною бронзою,… гобеленами, цінним фарфором, фаянсом, старовинною зброєю…» (Рис. 4). У 1919 р., розуміючи небезпеку знищення цих цінностей, В. Ф. Ніколаєв і його помічник М. Я. Рудинський відібрали предмети, що підлягали перевезенню до музею: «Вирішено було взяти більшу частину картин, бронзи і килимів, всю зброю (старовинну)»[14].

Збереглися реєстри предметів, що їх вдалося врятувати з палацу у квітні 1919 р., де, зокрема, зафіксовано 72 одиниці старовинної зброї. Це лише частина тих цінностей, які містив будинок Кочубеїв, адже він уже до того був пограбований у ході революційних подій місцевими мародерами. Цінності вивезли досить вчасно, бо у кінці 1919 р. палац згорів ущент[15].

Таким чином, частина депаспортизованих зразків давньої зброї із сучасної музейної колекції може мати «кочубеївське» походження.

Увагу привертають, перш за все, дві чудові мисливські рушниці з кремінним замком батарейного типу, які вражають своєю вишуканістю та багатством оздоблення. На стволах обох рушниць добре помітні написи: «CARL WAGNER» та «CARL WAGNER

---

13 Петрова Е., сост. Оружие из дворянських усадеб В. С. Храповицкого, Воронцовых – Дашковых, Трегубовых в собрании Владимиро-Суздальского музея-заповедника: каталог (Владимир, 2011), 15.

14 Валентин Николаев, Из истории Полтавского краеведческого музея: воспоминания (Полтава, 1991), 17-8.

15 Наталія Скрипченко, «Диканський маєток Кочубеїв (II половина XVII – початок XIX ст),» Вісник Київського Національного ун-ту імені Тараса Шевченка 4 (2013): 58–61.

Рис. 6. *Підписи майстра К. Х. Вагнера. ПКМВК 3662, Зб 378.*

ä WARSOVIE», а отже, обидва зразки були виготовлені відомим німецьким зброярем Карлом Христіаном Вагнером (роки життя невідомі), родом з м. Дрезден, що у 1754–1764 рр. працював майстром при дворі польського короля Августа III Фрідріха у Варшаві[16]. Рушниці майстра Карла Вагнера – яскравий зразок кустарного зброярського виробництва XVIII ст., коли фірмове виробництво зброї ще не набуло поширення. Кожен екземпляр виготовлявся індивідуально і мав надзвичайно високу якість, а, відповідно, і вартість.

Відомості про обидві рушниці знаходимо у довоєнній фондово-обліковій документації, зокрема, в акті від 22.02.1939 про вилучення із фонду зброї речей, що не мають експозиційного значення[17], списку мисливських рушниць кінця XVIII – початку XX ст.[18], інвентарній книзі № 19 Полтавського державного музею 1939 р.[19] та списку зброї, реевакуйованої з Уфи (Росія)[20]. Звернемо увагу на те, що у жодному зі згаданих документів не наведено відомостей про походження предметів. Відсутні вони й у сучасних облікових документах поряд з доволі точними, хоча й короткими описами рушниць[21].

---

16 Юрий Шокарев, «Оружейные мастера России XVII – XVIII века» в: Оружие, 145 (2009): 44–6.

17 Акт обстеження колекції зброї від 22.02.1939. Робочий архів фондів ПКМВК, Чорнові матеріали про колекцію зброї Полтавського краєзнавчого музею. Полтава, 1.

18 Охотничье оружие кон. XVII – нач. XIX вв. (до середины). (1939). Чорнові матеріали про колекцію зброї Полтавського краєзнавчого музею, Полтава, 11.

19 Інвентарна книга Полтавського державного історико-краєзнавчого музею. Т. 19. Полтава, 1939. 336,360.

20 Опис зброї, реевакуйованої з м. Уфи. (1939). Робочий архів фондів ПКМВК, Чорнові матеріали про колекцію зброї Полтавського краєзнавчого музею, Полтава, 34–42.

21 Інвентарна книга Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського: Зб-1. Полтава, 1948, 21, 25.

Рис. 7. *Рушниця (штуцер) кремінна мисливська. Польща. Майстер К. Х. Вагнер. Друга половина XVIII ст. ПКМВК 3645, Зб 361.*

Нижче наводимо розширені описи, складені за методикою, запропонованою дослідницею О. П. Петровою[22].

ПКМВК 3662, Зб 378.

Рушниця кремінна мисливська. Польща. Майстер К. Х. Вагнер. 1754–1764 рр. (Рис. 5).

Загальна довжина – 1245 мм.

Довжина ствола – 840 мм.

Калібр – 19 мм.

Матеріал, техніка: сталь, мідь, дерево, кування, лиття, різьблення, карбування, гравіювання.

Ствол сталевий, нарізний, комбінованої обробки: круглий, у казенній частині – гранений, з фігурним потовщенням у верхній частині, прикрашений гравійованим рослинним орнаментом. На верхній грані ствола гравійований напис: «CARL WAGNER ä WARSOVIE» (Рис. 6). На стволі викарбуване особисте клеймо майстра та його монограма із залишками позолоти. Прицільні пристосування складаються із прицільного прорізу та мідної мушки. Замок кремінний батарейний. На замковій дошці гравійований напис: «A. GIEBENHAN WARSOVIE» (підпис майстра, що виготовив замок). Ложа дерев'яна, різна, з прямою шийкою, з цівкою, що доходить до кінця ствола. Шийка прикрашена різьбленням (насічка у сіточку) та овальною металевою накладкою, на якій гравіюванням нанесена монограма (вірогідно, власника зброї). Приклад зі щокою, з фігурною накладкою на потиличнику, оздоблений різьбленим рослинним мотивом. Цівка з вирізом, куди вставлені три обоймиці для шомполу. Дерев'яні частини рушниці лаковані. Прибор сталевий. Спускова скоба з фігурним переднім кінцем. Шомпол сталевий, з потовщеним накінечником.

Стан збереження: загальне забруднення, кремінний замок частково пошкоджений, є втрати позолоти, подряпини. Клеймо майстра та монограма власника стерті.

---

22 Петрова, «Оружие из дворянських усадеб», 4.

Рис. 8. *Підпис майстра К. Х. Вагнера. ПКМВК 3645, Зб 361.*

ПКМВК 3645, Зб 361.

Рушниця (штуцер) кремінна мисливська. Польща. Майстер К. Х. Вагнер. Друга половина XVIII **ст.** (Рис. 7).

Загальна довжина – 1020 мм.

Довжина ствола – 645 мм.

Калібр – 17,6 мм.

Матеріал, техніка: сталь, мідь, дерево, кування, лиття, різьблення, карбування, гравіювання.

Ствол сталевий, нарізний, восьмигранний у перетині, з гравійованим рослинним орнаментом. На верхній грані ствола гравійований напис: «CARL WAGNER» (Рис. 8). Замок кремінний батарейний (втрачений). Прицільні пристосування складаються із прицільного прорізу, розміщеного у середній частині ствола та латунної мушки поблизу дульного зрізу. Ложа прикрашена різьбленням (рослинний мотив), з напівпістолетною шийкою, щокою та короткою цівкою. Цівка з вирізом, куди вставлені дві обоймиці для шомполу. На правому боці приклада – прямокутний пенал, кришка від якого втрачена. Прибор сталевий. Спускова скоба з двома спусковими гачками, оздоблена гравійованим рослинним орнаментом. Передній кінець фігурний, у вигляді вази з гострокінечним стеблом. Задній кінець скоби закріплений на різьбленому завитку приклада. Потиличник приклада металевий, фігурний, з гравійованими військовими атрибутами – горнами і барабаном. Шомпол деревяний, з розширеним латунним накінечником.

Стан збереження: загальне забруднення, втрата окремих деталей, подряпини, втрати лакового шару на прикладі.

Великий калібр обох рушниць свідчить про те, що вони призначені для полювання на ведмедя, кабана, лося. Для цього виду мисливства необхідна куля з високою зупиняючою дією, енергія удару якої безпосередньо залежить від калібру зброї[23].

---

23 Маркевич, Ручное огнестрельное оружие, 53.

Рис. 9. *Рушниця кремінна мисливська. Австро-Угорщина. Майстер Йох(им) Пекер. 1772 р. – перша половина XIX ст. ПКМВК 3375, Зб 111.*

До цікавих зразків кремінної вогнепальної мисливської зброї відносяться рушниці за інвентарними номерами Зб 111, Зб 112, Зб 368. Усі вони також належать до довоєнної зброярської колекції, адже відомості про них знаходимо у інвентарних книгах №№ 11[24] та 19 Полтавського державного музею 1939 р.[25] та списку зброї, реевакуйованої з Уфи (Росія)[26].

ПКМВК 3375, Зб 111.

Рушниця кремінна мисливська. Австро-Угорщина. Майстер Йох(им) Пекер. 1772 р. – початок XIX ст. (Рис. 9).

Загальна довжина – 1410 мм.

Довжина ствола – 1020 мм.

Калібр – 15 мм.

Матеріал, техніка: сталь, дерево, кування, лиття, різьблення, гравіювання.

Ствол сталевий, нарізний, комбінованої обробки з дамасковим візерунком. Замок кремінний батарейний. На замковій дошці гравійований напис: «Joh: Paecker in Lemberg» (Рис. 10). Прицільні пристосування складаються із прицільного прорізу, розміщеного у казенній частині ствола та мушки поблизу дульного зрізу. Ложа прикрашена різьбленням, з напівпістолетною шийкою, щокою та цівкою. Цівка з вирізом, куди вставлені три обоймиці для шомполу. Прибор сталевий. Спускова скоба з фігурним завитком, оздоблена гравійованими сюжетами на мисливську тематику. Потиличник приклада металевий, гладкий.

Стан збереження: загальне забруднення, подряпини, незначні пошкодження лакового шару, осередки корозії, шомпол втрачений.

---

24 Інвентарна книга Полтавського державного історико-краєзнавчого музею. Т. 11. Полтава, 1939.

25 Інвентарна книга Полтавського державного історико-краєзнавчого музею. Т. 19. Полтава, 1939.

26 Опис зброї, реевакуйованої з м. Уфи. (1939). Робочий архів фондів ПКМВК, Чорнові матеріали про колекцію зброї Полтавського краєзнавчого музею, Полтава.

Рис. 10. *Підпис майстра Й. Пекера. ПКМВК 3375, Зб 111.*

Дослідження цієї рушниці дозволяє не лише атрибутувати чудовий зразок кремінної вогнепальної мисливської зброї другої половини XVIII ст. – початку XIX ст., а і прослідкувати одну із сторінок історії становлення українського зброярства. Для цього звернемо увагу на написи, залишені майстром на окремих деталях виробу. Висновок: перед нами зразок рушниці львівського виробництва. Відомо, що місто Львів у 1772 р. увійшло до складу Австрійської (згодом Австро-Угорської) імперії і до 1918 р. носило офіційну назву Лемберг. Місто славилося розвитком ремісничого виробництва, різноманітністю ремісничих цехів. Так, цех рушничників (bombardarii) працював тут ще з 1637 р., періодично об'єднуючись разом з цехами токарів, слюсарів, шліфувальників. Австрійська влада в цілому сприяла розвитку цехового виробництва, але вже на початку XIX ст. законодавчо дозволила окремим майстрам працювати і поза цехами, створюючи умови для вільної конкуренції. Щодо українців, особливо православного віросповідування, в окремих львівських ремісничих цехах для них існувало повне недопущення до професії. Наприклад, вони не мали права вступати до цеху рушничників і навіть навчатися у майстрів, бо це каралося значним штрафом. Для цехового устрою Львова (Лемберга) XVIII ст. була притаманна організація так званих «національних цехів» вірменами та євреями. У 1767 р. єврейські ремісники створили окремий зброярський цех[27]. Цехові документи збереглись до наших днів у невеликій кількості і, на жаль, встановити належність

27 Мирон, Карпаль, Львівські історичні пам›ятки. Т. 4. «Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: привілеї та статути ремісничих цехів і купецьких корпорацій.» (Львів, 2013), 28.

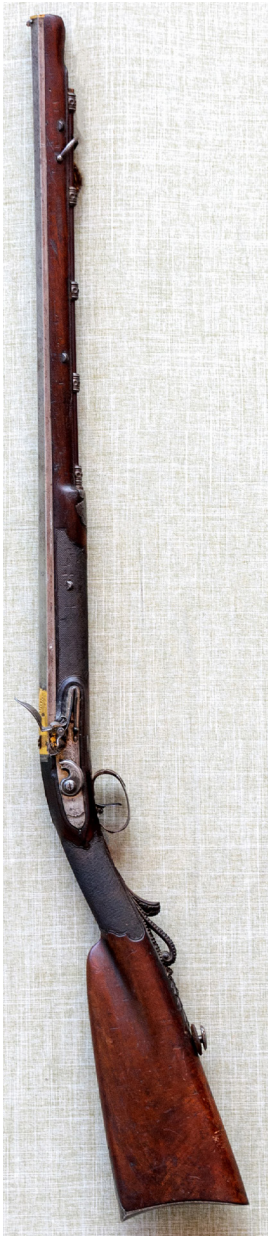

Рис. 11. *Рушниця (штуцер) кремінна мисливська. Франція. Майстер Ніколя-Ноель Буте. 1799–1802 рр. ПКМВК 3376, Зб 112.*

майстра Йох(им)а Пекера (Joh: Paecker) до цеху зброярів не вдалося. Цілком можливо, він працював самостійно, виготовляючи чудові зразки вогнепальної зброї.

Таким чином, можемо датувати представлений зразок зброї не раніше 1772 р. (перейменування Львова на Лемберг) і не пізніше початку XIX ст., коли кремінна вогнепальна зброя поступається капсульній.

ПКМВК 3376, Зб 112.

Рушниця (штуцер) кремінна мисливська. Франція. Майстер Ніколя-Ноель Буте. 1799–1802 рр. (Рис. 11).

Загальна довжина – 1040 мм.

Довжина ствола – 645 мм.

Калібр – 16 мм.

Матеріал, техніка: сталь, дерево, кування, воронін-ня, різьблення, карбування, гравіювання, золочення.

Ствол сталевий, нарізний, восьмигранний у перетині, злегка розширений на кінці. На верхній грані ствола гравійований із залишками золочення напис: «Boutet Directeur Artiste, Manufacture A Versailles» («Буте директор-художник, Мануфактура у Версалі»). Казенна частина ствола прикрашена позолоченим щитком з рослинно-геометричним орнаментом та сталевою накладкою під гвинт кріплення до прикладу, оздоблений гравійованим орнаментом у вигляді вазону з «плодами достатку». Прицільні пристосування складаються із прицільного прорізу та мушки. Замок кремінний батарейний. На замковій дошці гравійований напис: «Boutet A Versailles» («Буте у Версалі») (Рис. 12). Ложа дерев'яна, різна, з напівпістолетною шийкою, з цівкою, що доходить до кінця ствола. Шийка прикрашена різьбленням (насічка у сіточку). Приклад зі щокою, оздоблений різьбленим рослинним мотивом (гірлянда-завиток). Потиличник приклада металевий, гладкий із гравійованим написом: «Donne par le General en Chef Le Clere. A St. Domingue» («Вручений головнокомандуючим Ле Клером у Сан-Домінго»). Цівка з вирізом, куди вставлені п'ять фігурних обоймиць для шомполу. Шомпол

Рис. 12. *Підпис майстра Н.-Н. Буте. ПКМВК 3376, Зб 112.*

дерев'яний. Дерев'яні частини рушниці лаковані. Прибор сталевий. Спускова скоба орнаментована мотивом «ріг достатку», з фігурним завитком. Передній кінець скоби має вигляд корони, задній – вазону.

Стан збереження: загальне забруднення, кремінний замок пошкоджений (відсутня верхня частина курка), є значні втрати позолоти, подряпини, осередки корозії.

Атрибуція цього зразка вогнепальної мисливської зброї теж потребує врахування не лише зброярських характеристик, а і автографів майстра, що його виготовив, та напису на потиличнику приклада, який, очевидно, був зроблений пізніше. За написами на стволі та замковій пластині легко встановити ім'я виробника штуцера − Ніколя-Ноеля Буте (1761–1833).

Відомий французький зброяр Ніколя-Ноель Буте належить до визнаних представників світової зброярської справи кінця XVIII ст. – першої половини XIX ст. Його життя і творча спадщина, представлена у музейних зібраннях і приватних колекціях багатьох країн, привертає увагу численних дослідників[28]. Протягом своєї тривалої та плідної творчої діяльності, пік якої припав на роки Великої французької революції (1789−1799) та правління Наполеона Бонапарта (1804–1814), майстер використовував різні клейма, що дозволяє досить чітко датувати кожен зразок. Після присвоєння йому почесного звання «директор-художник» він ставив на виробах напис: «Boutet Directeur Artiste, Manufacture A Versailles» («Буте директор-худож-

28 Ирина Палтусова, «Николя-Ноэль Бутэ – оружейник императора» (Материалы Третьей международной научно-практической конференции, Санкт-Петербург, Май 16–18, 2012. война и оружие: нове исследования и материалы 2 (2012): 503.

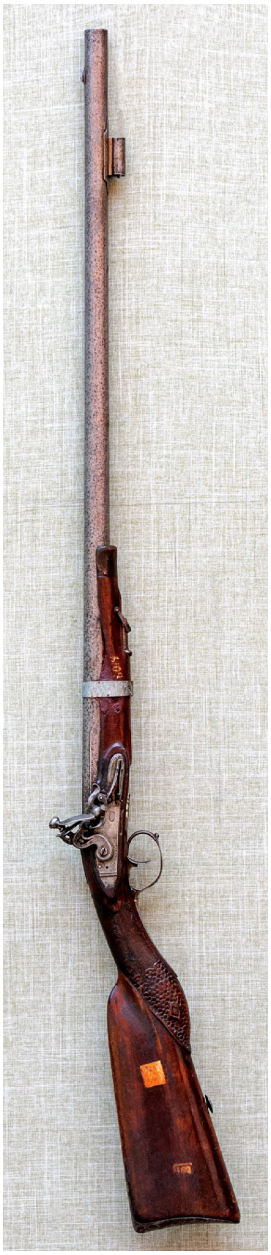

Рис. 13. *Рушниця (штуцер) кремінна мисливська. Росія. Майстер Михайлов. Друга половина XVIII ст. ПКМВК 3652, Зб 368.*

ник, Мануфактура у Версалі»), який більшість дослідників відносять до так званого періоду консульства 1799–1804 рр.[29] Саме цей напис знаходимо на мисливському штуцері з музейного зібрання. Відомо також, що Буте надзвичайну увагу приділяв виготовленню та монтуванню усіх деталей кремінного замка французького типу або батарейного замка, яким переважно оснащувалися усі його вироби. Відмінною рисою таких замків був курок або типу «лебедина шия» (до 1805) або типу «півняча шпора» (після 1806)[30]. Музейний штуцер має пошкоджений замок, але збережні частини дозволяють ідентифікувати його як курок I типу, тобто датування штуцера обмежується 1806 р.

Додаткові відомості для встановлення часу виготовлення та побутування музейного предмету одержуємо, вивчивши напис на потиличнику штуцера: «Donne par le General en Chef Le Clere. A St. Domingue» («Вручений головнокомандуючим Ле Клером у Сан-Домінго»). Шарль Леклерк (поширена транскрипція Le Clere) (1772–1802) − відомий представник військової еліти Наполена Бонапарта, одружений на його рідній сестрі Поліні. У 1799 р. отримав звання дивізіонного генерала, у 1801 р. очолив придушення повстання у французькій колонії Сан-Домінго (тепер Республіка Гаїті). Помер у 1802 р. від жовтої лихоманки[31]. Таким чином, мисливський штуцер, виготовлений майстром Буте, вірогідно, мав нагородний або подарунковий характер і не міг бути вручений пізніше 1802 р.

На жаль наявна фондово-облікова документація не дозволяє простежити історичний шлях музейного предмету. Очевидно, що мисливський штуцер був серед зброї врятованої М. Я. Рудинським з поміщицьких садиб Полтавщини, куди він міг потрапити як

29 Там само, 506.

30 Там само, 508.

31 «Charles Leclerc. French General.» The Encyclopedia Britanica. May 29, 2018. https://www.britannica.com/biography/Charles-Leclerc.

трофей, привезений господарем з російсько-французької війни 1812 р.

ПКМВК 3652, Зб 368.

Рушниця (штуцер) кремінна мисливська. Росія. Майстер Михайлов. Друга половина XVIII ст. (Рис. 13).

Загальна довжина – 1230 мм.

Довжина ствола – 810 мм.

Калібр – 21 мм.

Матеріал, техніка: сталь, дерево, кування, різьблення.

Ствол сталевий, нарізний, комбінованої обробки: круглий, у казенній частині – гранений. Прицільні пристосування складаються із прицільного прорізу та латунної мушки. Замок кремінний батарейний. На гладкій замковій дошці слабко прочитується особисте клеймо майстра: «С П Б МИХАЙЛОВЪ». Замкова личина фігурна латунна. Прибор сталевий. Спускова скоба з фігурним переднім кінцем у вигляді вази. Ложа дерев'яна, горіхова, з напівпістолетною шийкою та короткою цівкою. Шийка прикрашена різьбленням: стилізована голова змії, вкрита різьбленими лусочками (Рис. 14). Приклад зі щокою та фігурною металевою прикрасою (вазоном) у нижній частині. Потиличник приклада гладкий металевий. Цівка з вирізом, куди вставлена обоймиця для шомполу. Дерев'яні частини рушниці лаковані.

Стан збереження: загальне забруднення, подряпини, пошкодження лакового шару, осередки корозії, замок у неробочому стані, шомпол втрачений.

Рушниця презентує Санкт-Петербургську зброярську школу, яка сформувалась у 1730-ті рр. Відрізнялась гарною якістю невійськової вогнепальної зброї. Через ремісничий характер виробництва майстри часто користувались готовими рушничними стволами західноєвропейського та східного виробництва. Скромний декор досліджуваного екземпляру є скоріше виключенням, адже вироби майстрів цієї школи тривалий час відрізнялись надзвичайною художньою виразністю, перебільшеним використанням позолоти, сріблення, карбування, різьблення і т. д.[32]

Через відсутність фондово-облікової документації спосіб надходження до музею та власників зброї знайти не вдалося.

Не зважаючи на пошкодження і втрати, яких зазнали музейні предмети за більш як трьохсотлітній час свого існування, вони мають значний експозиційний потенціал. На жаль, у ході дослідження історії надходження описаних мисливських рушниць до колекції музею, автори оперують при-

---

32 Юрий Шокарев, «Оружейные мастера России XVII – XVIII веков,» Оружие 145 (2009): 44–6.

пущеннями та непрямими доказами. Сумніву не підлягає той факт, що подібну мисливську зброю могли придбати для полювання або для приватної колекції лише представники аристократії та вищого дворянства, до яких на Полтавщині, в першу чергу, належали князі Кочубеї.

«…Під час нашого лихоліття становище пам'яток мистецтва набуває катастрофічного характеру…», – зазначав М. Я. Рудинський, коментуючи стан порятунку культурних цінностей у 1919 р.[33]

Однак, втрати таких цінностей національного рівня розпочалися ще задовго до 1917 р. Як відзначає у своїй розвідці «Приватні колекції Україніки» відомий дослідник С. Білокінь, Кочубеї активно розпродували свої колекції ще у 1905–1907 рр. на аукціонах у Парижі. Це нерідко викликало засудження співвітчизників, як видно з висловлювання автора одного із аукціонних каталогів: «Грустно, что многие наши собиратели, запуганные бурными событиями русской жизни, – некоторые под давлением их, – вывезли свои собрания, свои предметы искусства заграницу и там их продают; но стыдно, когда они пользуются этими событиями для рекламы своим вещам, окружают их ореолом претерпенной опасности и кошмарных сцен «погрома», чтобы возбудить к ним особый интерес иностранцев – интерес злободневного любопытства и жалости»[34]. Однак, як показали наступні історичні події, князь В. С. Кочубей зовсім не перебільшував загрозу, а лише рятував родинні реліквії.

Доля практично всіх приватних колекцій зброї після жовтневого перевороту 1917 р. склалася приблизно однаково. Вони просто загинули у вирі безкінечного перерозподілу власності, грабунків, варварського нищення. Антикварній зброї з кочубеївського маєтку пощастило: стараннями В. Ф. Ніколаєва та М. Я. Рудинського вона опинилась у музеї[35]. Тим болючіше усвідомлювати, що у пориві класового патріотизму ще у 1920–1930-ті рр. усі ці чудові зразки зброярського мистецтва втратили свою історію, а після подій воєнного лихоліття 1941–1945 рр. розчинились серед добірок численних депаспортизованих музейних предметів. Тож, першочерговим завданням музейних співробітників є продовження досліджень як самих музейних реліквій, так і невідомих архівних документів, творчої спадщини видатних дослідників минулого Полтавщини.

---

33 Записки Українського наукового Товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. Вип. 1 (Полтава, 1919), 105.

34 Сергій Білокінь, «Приватні колекції Україніки». s-bilokin.name. Серпень 6, 2012, http://www.s-bilokin.name/Personalia/Potocky/ Biography/PrivateCollections.html.

35 Евграф Кончин, «Кто спас кочубеевскте сокровища?» Вокруг света 10 (1985): 20–2.

Рис. 14. *Шийка штуцера майстра Михайлова. ПКМВК 3652, Зб 368.*

БІБЛІОГРАФІЯ

Акт обстеження колекції зброї від 22.02.1939. Робочий архів фондів ПКМВК, Чорнові матеріали про колекцію зброї Полтавського краєзнавчого музею. Полтава.

Білокінь, Сергій. «Приватні колекції Українки». s-bilokin.name. Серпень 6, 2012. http://www.s-bilokin.name/Personalia/Potocky/ Biography/PrivateCollections.html.

Блэкмор, Говард. Л. Охотничье оружие. От Средних веков до двадцатого столетия. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2006.

Записки Українського наукового Товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. Вип. 1. Полтава, 1919.

Інвентарна книга Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського: Зб-1. Полтава, 1948.

Інвентарна книга Полтавського державного історико-краєзнавчого музею. Т. 11. Полтава, 1939.

Інвентарна книга Полтавського державного історико-краєзнавчого музею. Т. 19. Полтава, 1939.

Карпаль, Мирон. Львівські історичні пам'ятки. Т. 4. «*Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII* ст.: привілеї та статути ремісничих цехів і купецьких корпорацій.» Львів, 2013.

Кішик, Василь. «Кочубеї з Диканьки — колекціонери, нумізмати, археологи.» АЛЛУ 1–2 (3–4) (1998): 138–42.

Кондратенко, Тамара, Олександр Тітков. Історія формування зброярської колекції у Полтавському краєзнавчому музеї. В Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей 2005 р. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток, під ред. Володимира Мокляка, 484–8. Полтава: Дивосвіт, 2006.

Кончин, Евграф. «Кто спас кочубеевскте сокровища?» Вокруг света 10 (1985): 20–2.

Маркевич, Владимир. Ручное огнестрельное оружие. Санкт-Петербург: ООО «Изд-во «Полигон», 2005.

Нестуля, Олексій. Щиро закоханий в історію. В Реабілітовані історією. Полтавська область. 5 т., упорядник О. А. Білоусько, 512–18. Київ-Полтава: Оріяна, 2007.

Николаев, Валентин. Из истории Полтавского краеведческого музея: воспоминания. Под ред. А. Супруненко. Полтава, 1991.

Скрипченко, Наталія. «Диканський маєток Кочубеїв (II половина XVII – початок XIX ст).» Вісник Київського Національного ун-ту імені Тараса Шевченка 4 (2013): 58–61.

Опис зброї, реевакуйованої з м. Уфи. (1939). Робочий архів фондів ПКМВК, Чорнові матеріали про колекцію зброї Полтавського краєзнавчого музею, Полтава.

Охотничье оружие кон. XVII – нач. XIX вв. (до середины). (1939). Чорнові матеріали про колекцію зброї Полтавського краєзнавчого музею, Полтава.

Палтусова, Ирина. «Николя-Ноэль Бутэ – оружейник императора.» Материалы Третьей международной научно-практической конференции, Санкт-Петербург, Май 16–18, 2012. Война и оружие: нове исследования и материалы 2 (2012): 502-18.

Петрова Е., сост. Оружие из дворянських усадеб В. С. Храповицкого, Воронцовых – Дашковых, Трегубовых в собрании Владимиро-Суздальского музея-заповедника: каталог. Владимир, 2011.

Стадник, Світлана. Музей у роки Великої Вітчизняної війни. В Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції. Збірник наукових праць, за ред. Галини Білоус, 115–7. Полтава, 1991.

Шелковникова, Елена. «Старинное оружие в России и его правовой статус: взгляд в прошлое.» http://sib-man.ru. Октябрь 23, 2014. http://sib-man.ru/ohota-rybalka/ohota/zakony/starinnoe-oruzhie-v-rossii-i-ego-pravovoi-status-vzgljad-v-proshloe.html.

Шокарев, Юрий. «Оружейные мастера России XVII – XVIII веков.» Оружие 145 (2009): 44–6.

«Charles Leclerc. French General.» The Encyclopedia Britanica. May 29, 2018. https://www.britannica.com/biography/Charles-Leclerc.

Greener, William. W. *The Gun and its Development.* London: Cassel and Company Ltd., 1910.

Відомості про авторів. *Кондратенко Тамара Костянтинівна*, головний зберігач фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (Полтава, Україна); *Кондратенко Наталія Григорівна,* завідувач сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (Полтава, Україна); *Прохватіло Роман Вікторович,* завідувач сектору науково-дослідного експозиційного відділу народознавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (Полтава, Україна).

About Authors. *Tamara Kondratenko*, main funds curator, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum (Poltava, Ukraine); *Nataliya Kondratenko,* sector leader of scientific research funds department, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum (Poltava, Ukraine); *Roman Prokhvatilo,* sector leader of scientific research exposition ethnology department, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum (Poltava, Ukraine), e-mail: poltava_local_museum@ukr.net

ЛЬВІВСЬКІ ГАРМАТИ-СИМУЛЯКРИ XIX ст. ЯК ПОРОДЖЕННЯ КУЛЬТУРИ КІТЧУ

Олег Мальченко

Анотація УДК 930.2:623.421.2(477.83):7.011.28"18"

У статті представлено результати морфологічного, стилістичного й джерелознавчого аналізу комплексу чавунних львівських гармат-симулякрів, що зберігаються у колекціях українських музеїв. Зроблено висновок про лиття цих гарматних зразків у другій половині XIX – на початку XX ст. Поява фальсифікатів пов'язується із європейським розквітом мистецтва у стилі кітч. Прослідковано соціальний механізм створення гарматних підробок й їхнє місце у свідомості львівського суспільства. Автор торкається питань психології колекціонування й проводить паралелі щодо сучасних музейних фальсифікатів, а також щодо рефлексії на них сучасних дослідників і музейників.

Ключові слова: ливарник Леонард Герль, гарматні фальсифікати XIX ст., симулякри, львівська артилерія XVI ст., чавунна гармата, колекціонування, матеріальні історичні джерела, культура кітчу.

Abstract *Oleh Malchenko* UDC 930.2:623.421.2(477.83):7.011.28"18"

LVIV 19 CENTURY GUNS-SIMULIACRES AS A BREED OF KITCH CULTURE

The author presents the results of morphological, stylistic and source analysis of the group of cast-iron Lviv' fake cannons from the collections of Ukrainian museums. The author concluded, that these cannons were cast in the second half of the 19 - early 20 century. The appearance of fake cannons is related with the European flourishing art in the "kitsch" style. The social mechanism of the creation of fake cannons and their place in the consciousness of Lviv society is traced in article. The author studied the problems of collecting psychology and conducts parallels in relation to contemporary museum falsifications, as well as contemporary historians and museum researchers in their reflection.

Keywords: founder Leonard Gerl, gun-falsifications of the 19 century, simulacres, Lviv artillery of the 16 century, cast-iron gun, collectibles, material historical sources, kitch culture.

«Определенно, в нашу эпоху, когда образ предпочитают вещи, копию - оригиналу, представление - действительности, а видимость - бытию, лишь иллюзия обладает святостью».
Л. Фейербах, «Сущность христианства».
Предисловие ко второму изданию.

Кажуть, що найпривабливіше в історії – цікава помилка. А ще кажуть, що усе на світі продовжується дещо довше, ніж воно того варте. Мабуть, ці дві оригінальні сентенції заслуговують супроводжувати будь-який історичний сюжет. Обраний нами для цієї статті – не виключення й присвячений він цікавій помилці, яка давно втратила свою історичну й культурну вартість. А саме – львівському комплексу чавунних гармат-фальсифікатів походженням з XIX ст.

Йдеться про чавунні гарматні стволи, що тепер зберігаються у фондах кількох українських музеїв: Львівський історичний музей (дві мортирки, екзотичні відливи у вигляді лева й рибини); Чернівецький обласний краєзнавчий музей (три стволи); Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви» (мортира); Музей історії запорозького козацтва на о. Хортиця (гармата); Музей-заповідник Олеський замок (відділ Львівської національної галереї мистецтв ім. Бориса Возницького) (гармата); приватний Музей історії зброї у м. Запоріжжі (мортира). Ще один мортирний зразок знаходиться у приватній колекції, власника якої встановити наразі не вдалося. Отже, на даний час нами виявлено загалом дванадцять вцілілих зразків чавунних підробок львівської історичної артилерії, подібних між собою за способом виготовлення й дизайном, які обрані предметом уваги у даній статті (Рис. 1).

Механізм історіографічної легалізації гармат-фальсифікатів

Цю частину роботи побудовано довкола класичних криміналістичних запитань: коли, де і за яких обставин відбулася історіографічна підробка; які її мотиви; хто був цей «зловмисник» чи «зловмисники».

Ураховуючи загальну незначну кількість декорованих чавунних гармат українського походження, а також складність їх датування, у XIX ст. на ринку антикваріату почали з'являтися дуже привабливі й сенсаційні «знахідки», розраховані передусім на любителів української старовини. «Клювали» на підробки навіть поважні музейні установи, які, власне, надійно законсервували ці речі у статусі оригіналу своїм, іноді позірним, авторитетом.

Грубі чавунні підробки львівських гармат XVI ст., здається, аж надто затрималися в українському науковому полі у статусі «досягнень людвисарської школи Львова» часів майже 30-річної ливарної кар'єри майстра Леонарда Герля. Починаючи з останньої чверті XIX ст. вони, зазвичай, без жодного уважного аналізу сприймаються науковцями як оригінали. Навіть останнє покоління дослідників, чи то не маючи натхнення, чи то не маючи часу уважніше придивитися до історіографічних кліше, з легкістю продовжує транслювати міфологію 150-річної давнини, діючи за принципом адвокатів: неважливо як все було, важливо – як все виглядає. Отже, почнемо з висновків: ніякої «дивом збереженої» міської артилерії XVI ст. не існувало, а були лише фальсифікати XIX ст., до яких, скажімо, дослідниця львівської історичної артилерії (правда, лише її музеєзнавчого аспекту) М. Верхотурова некритично відносить більшість з перерахованих нами вище зразків[1]. Здається, що історіографія, як і історія, повторюється – але з варіаціями[2].

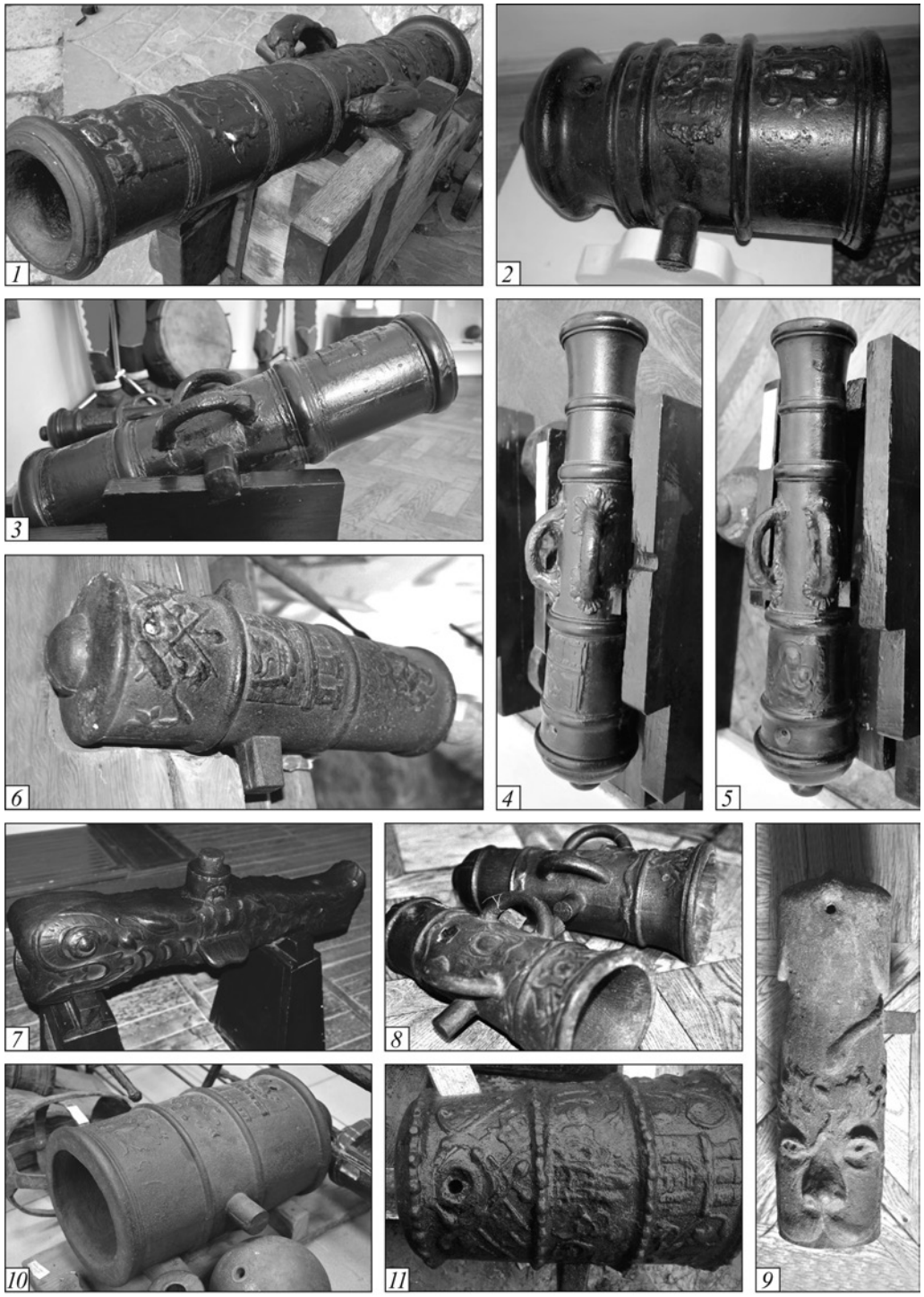

Рис. 1. *Комплекс львівських гармат-фальсифікатів.*

Звісно, було б приємно погодитися з такими знаними авторами, однак, власний дослідницький стаж і досвід вимагають визнати, що збіг або новизна важать менше, ніж те, що здається істиною. Тому обмежусь викладом власних думок з цього джерелознавчого казусу.

На зазначені фальсифікати історики звертали увагу раніше[3], однак дотепер не спромоглися (не наважилися?) доказово надати цьому комплексу статусу підробок. Окремі українські дослідники історичної артилерії якось сором'язливо обходили це питання, вочевидь, не бажаючи піддавати сумнівам доробок усіма шанованих попередників, що давно перетворився на заяложений пакет анахронізмів.

Скажімо, К. Бадєцький у своїй роботі, присвяченій людвисарському доробку Леонарда Герля, аналізує лише три його бронзові гармати (два стволи 1550-х рр. й гармату «Орлик» 1571 р.), які, на думку дослідника, безсумнівно належать майстрові[4]. Чавунні стволи 1529, 1534 і 1541 рр., які, начебто були доробком Л. Герля і вказувалися у каталозі виставки львівського людвисарства 1920 р., укладеного самим Бадєцьким, до поля аналізу вченого чомусь не потрапили[5]. Можливо він на той час вже сумнівався у їхній оригінальності. Хоча у приписах автор обережно посилається на якісь бронзові стволи, що, нібито, збереглися дотепер і свідчать про ренесансовий характер декору ливарника[6].

Мистецтвознавець П. Жолтовський, розглядаючи епоху львівського гарматного лиття, жодним словом не згадує чавунні гармати виробництва Л. Герля, які знаходилися у музеях України у відкритому доступі. Дослідник аналізує усе ті ж три бронзові гармати майстра, й ще дві за малюнками з альбому Я. Ф. Телотта[7].

Невелика історіографія дає базову розуміння того, коли згадані нами підробки гармат Л. Герля почали викликати цікавість у науковців і як вони взаємодіяли з львівським культурним середовищем.

Як історичні джерела, стволи, відлиті майстром Леонардом, були уведені до науково-культурного обігу у ході досліджень матеріалів солідної колекції зброї кн. Радзивілів у Несвізькому замку. Вперше згадав про несвізькі гармати Л. Герля у 1854 р. радзивілівський урядник Владислав Сирокомля, звернувши увагу на стволи 1529, 1534, 1536, 1541 й 1543 рр. з львівськими гербами й (на деяких) підписом майстра[8]. Ця коротка інформація зацікавила кількох польських археологів й істориків мистецтва, до котрих долучився один німецький дослідник. Львівські гармати загадкового на той час Л. Герля (Lenhart Hirl) стали, передусім, предметом докладних аналізів, описів, різноманітно й поверхово аргументованих гіпотез й домислів.

Кількома роками пізніше інформацію В. Сирокомля некритично повторив Юліан Колачковський[9]. Несвізькими гарматами зацікавився варшавський художник Геліодор Владислав Гумінський, котрий склав малюнковий реєстр історичних стволів у 1867 р.[10] Емерик Чапський знайшов у замковому архіві інвентар гарматних стволів 1857 р., який було опубліковано Маріаном Соколовським у 1903 р.[11] Інвентар, подібно до опису гармат В. Сирокомля, був переповнений помилками щодо львівських зразків. Недосконалий опис В. Сирокомля також було перенесено Ж. Глогером до його, надзвичайно популярної свого часу, старопольської енциклопедії[12].

До ширшого європейського музейно-антикварного поля ввів львівські гарматні артефакти директор Історичного музею Дрездена Макс фон Еренталь, запрошений несвізьким ординатом Антонієм Радзивілом науково впорядкувати замкову зброярню. Його звіт з хибними інтерпретаціями й комплектом помилок попередників було надруковано у відновленому німецькому зброєзнавчому журналі[13]. Іншим результатом роботи цього вченого, більш цікавим для нашого дослідження, було те, що Еренталь залучив до вивчення зброярні двох американських експертів (шукачів антикваріату та аукціоністів – Bashford Dean, Stephen V. Grancsay), а також віденського антиквара Юліуса Шойерера[14]. Переклад статті Еренталя опублікував Емануель Швейковський у 1903 р.[15], що додало солідності питанню й зацементувало помилки у польському науковому середовищі.

Нарешті, важливий внесок щодо консервації хибних атрибуцій гарматних стволів Л. Герля зробив інший відомий колекціонер і дослідник, тепер уже львівської історії, Владислав Лозинський. У його історичних розвідках (від 1893 р.) активно «пропагується» постать і досягнення людвисаря, навіть з приписуванням тому робіт інших майстрів, скажімо, Германа Мольтцфельта[16]. Авторитет В. Лозинського у львівському науковому й громадському середовищі, гадаємо, зіграли, чи не найважливішу роль у легалізації підробок львівських гармат.

Відтак первинна історіографія «авторитетів» з даного питання сильно замулила очі наступним дослідникам і музейникам. А між тим, у пошуках підробки дослідники мали б прискіпливо відслідковувати походження артефакту: якщо історію начебто 300-річної гармати вдається відстежити лише за останні 50 років, а її попередніх слідів не знаходять ні в арсенальних інвентарях, ані у приватних колекціях, це повинно наштовхувати на думки про фальшування.

Механізм появи комплексу чавунних підробок гармат Леонарда Герля на львівському ринку антикваріату стисло виглядає так. Несподівано для любителів львівської старовини, В. Сирокомля опублікував звістку про іс-

нування семи львівських гармат першої половини XVI ст. у розпливчатих виразах на кшталт: «po większej części z herbami Lwowa» та «Lenharta Hirla, którego podpis jest na niektórych w slowach "Lenhart Hirl hat mich gossen"». Вирази підтверджують неуважність й невпевненість автора, однак саме вони оформили декоративний набір, яким будуть оздоблені більшість чавунних підробок: герб Львова, вказівка на майстра й рік лиття (1529, 1534, 1541). В. Сирокомля як і наступні любителі львівської старовини, котрі некритично повторили за ним цю інформацію, не знали, що Леонард Герль почав працювати у Львові лише з 1544 р. Не володіли цією інформацією й автори підробок, однак історіографічний поголос, що розповсюдився спочатку Польщею, а пізніше Австрією й Німеччиною, породив запит на ці артефакти й спонукав торгівців антикваріатом до активних дій.

Цікаво, що жоден з науковців, котрі копіювали текст В. Сирокомля, не бачили львівських гармат з Несвіжу на власні очі. Ділки, котрі випустили на ринок підробки, також їх не бачили, тому ми маємо абсолютно фантастичну морфологію стволів, які важко назвати не те що копіями, а навіть стилістичними підробками. Але про морфологію дещо згодом.

Вочевидь, комплекс чавунних підробок (можливо, його перша частина) з'явився на ринку після публікацій В. Сирокомля, Ю. Коланчковського і серії малюнків Г. В. Гумінського.

Отже, про львівські гармати «заговорили» й місцеві науковці та колекціонери проковтнули наживку разом з гачком й вудилищем. У 1893 р. два гарматні стволи були закуплені Історичним музеєм Львова на антикварному розпродажі. За даними К. Гурського, то були оздоблені відливи (з литого заліза, як він писав, чи то з чавуну) з датами «1529» (мортира) і «1534» (шротовниця)[17]. Наступного 1894 р. гармати експонувалися на виставці у Львові (за мотивами виставки виданий каталог[18]), а дещо пізніше їх оглядав В. Лозинський *(Рис. 14)*. У доповіді 1896 р. він представив ці гармати як зразки високого рівня майстерності людвисаря Л. Герля[19]. Не виключено, що музей придбав фальсифікати саме за порадою В. Лозинського. Крім того, декілька стволів колекціонер міг придбати для власної колекції, які згодом були передані до фондів Історичного музею й експонувалися на виставці львівського ливарництва 1920 р.

Інтелігентно вказуючи на цю засадничу помилку, К. Бадєцький писав, що В. Лозинський «nieświadomie rozdzielił wiadomości z ksiąg archiwalnych m. Lwowa pomiędzy dwie różne postacie ludwisarzy… popełniając błąd zasadniczy»[20]. Дійсно, ім'я та прізвище майстра документально фіксоване у безлічі варіантів (Leonardus, Lenhart, Lenart, Lenarth, Herl, Hirl, Herle, Herler). Наразі невідомо, якого іншого людвисаря мав на увазі К. Бадєць-

кий, однак помилка В. Лозинського була, насамперед, не у хибному приписуванні авторства, а у визнанні оригінальності декору, матеріалу й архітектоніки закуплених стволів. Стилістичну належність зразків до XVI ст. потрібно було довести, а не просто вказати на неї.

Як науковець В. Лозинський сформувався під впливом К. Шайнохи, Ю. Шуйського й свого кузена К. Ліске. У своїх книгах колоритно описував щоденне життя львівських міщан, нерідко надмірно ідеалізоване. Його історичним працям властива художність викладу, для досягнення якої він інколи не зупинявся перед «вольностями» у цитуванні. Дослідник не завжди коректно тлумачив джерела й, крім того, спираючись на архіви, як правило, ігнорував доробок попередників[21]. Логічним наслідком такої дослідницької «кухні» і власної інтерпретації історії могла бути хибна критика історичних речових джерел.

У статті щодо львівського ливарництва В. Лозинський з романтичним запалом писав, що у Несвізькому замку зберігаються ще два десятки гармат Л. Герля, дійсні твори ливарного мистецтва, гідні бути поряд з роботами найуславленіших італійських та німецьких майстрів[22]. Захоплений мрією про такі твори й, отримавши у своє розпорядження чавунні розцяцьковані фальсифікати, колекціонер миттєво сприйняв їх як довгоочікувані оригінали. У відчутті слави першовідкривача «нового Леонарда Герля» було відсунуло на задній план логіку, аналіз, додаткові дослідження й зосереджено увагу лише на описових подібностях.

Між тим, автентичні гарматні відливи Леонарда Герля не вирізнялися особливою вишуканістю декору, оригінальним стилем або ж тонкою кінцевою обробкою, й були, для свого часу, доволі грубими зразками львівського ливарництва.

Певну роль у легітимації фальсифікатів зіграла й загальна атмосфера культурного та політичного піднесення й лібералізації у Львові, який був столицею Галицької автономії, або, так званого, Королівства Галіції і Лодомерії у складі Австро-Угорської імперії. Підносилося усе, що надавало історичної ваги й культурної окремішності автономному регіону й місту Львову зокрема. Нові нації обстоювали своє власне національне минуле. Народи «без історії» нарешті знаходили її й потребували матеріального підтвердження. Саме на чуттєвій струні місцевого патріотизму вдало зіграли автори гарматних фальсифікатів. Патріотичні ілюзії не знають кордонів й історія перенасичена брутальними підробками професійних патріотів. Історичні традиції на шталт власного високохудожнього і масового виробництва артилерії були значущим елементом культурних гордощів Галичини. Адже ознаки національно-політичної ідентифікації наносили-

ся й на тогочасні гарматні стволи. Так нам відомі салютні гармати 1904-1905 рр., відлиті для підгаєцьких фільварків з епіграфічним посиланням на Королівство Галіції і Лодомерії (Рис. 11).

Особливо гостро мав сприймати такі історичні знахідки В. Лозинський, котрий останні десятиліття свого життя жив активним політичним і культурним життя Галичини[23]. Тому не дивно, що «гарматний кітч», про який мова нижче, так легко вписався до тієї соціальної активності, у межах якої перебувала галичанська наукова інтелігенція. Пікантності ситуації додавало те, що В. Лозинський був відомим колекціонером, мистецька збірка якого налічувала понад 1200 одиниць і в 1913 р., згідно заповіту, була розподілена між міськими музеями.

Отже, ми опиняємося на непевному полі колекціонування**.** Навряд чи ми здатні виявити реальні мотиви збирачів артефактів, але віднайти відповіді на певні питання можемо, зважившись на відомі основи психології колекціонування.

У В. Лозинського, як у переважної більшості колекціонерів, була своя власна домінанта – львівське мистецтво і львівська давнина. Вочевидь, як будь-який колекціонер, він у якийсь момент почав відчувати себе «творцем історії». Мода, ідеологія культурного середовища помножені на бажання володіти львівськими мистецькими артефактами вступили у протиріччя з тим фактом, що В. Лозинський був слабким експертом у технологічних й історичних аспектах давньої артилерії. У результаті, до львівських музеїв потрапили «освячені» ним підробки, які наступними поколіннями істориків сприймалися за оригінали. Жоден колекціонер, бажаючи бачити у себе лише оригінальні артефакти, легко не погодиться визнати підробку, попри факти, набір очевидностей, логічні конструкції й архівні документи.

Критика джерельного комплексу

Попри те, що чавунні фальсифікати не мають нічого спільного з гарматами XVI ст., вони залишаються повноцінним історичним джерелом іншої епохи, наповнені власною історичною й мистецькою цінністю, а тому заслуговують на поважне ставлення й повноцінний джерелознавчий аналіз. У будь-якій підробці приховане щось оригінальне, «додана мистецька вартість», яка, зрештою, вказує на місце, час і причини появи фальсифікату. І хоча аналіз кожного львівського фальсифікату збільшить обсяг нашої статті, однак, без формальної морфологічної «картинки» не обійтися, оскільки для критики історичного джерела потрібен зрозумілий «текст».

1. Зразок, датований 1541 роком (Музей-заповідник Олеський замок (відділ Львівської національної галереї мистецтв ім. Бориса Возницько-

го) (Рис. 1,*1*). Довжина стволу з винградом – 1415 мм. Довжина стволу без винграду – 1352 мм. Діаметр каналу стволу – 91 мм. Діаметр чопів – 50 мм. Довжина чопів – 105 мм.

Поверхня стволу профільована п'ятьма армуючими обручами, технологічно не виправданими. Починаючи від дульної частини, відлиті рельєфні символи: герб Львова («лежачий» лев з піднятим догори хвостом); картуш з птахом, який тримає змію у дзьобі; кентавр, запряжений у двоколісний ридван (квадригу?); доволі модерне зображення польського «Орла» у короні; картуш з трьома бородатими головами у східних чалмах; над запалом гірлянда з трьох барокових голівок крилатих янголяток. Усі зображення змодельовані грубо й без кінцевої обробки. Біля запального отвору з двох боків виразно прочитується рік відливу «1541», а під запалом, біля самого базового кільця, знаходиться рельєфний напис «DOBRA TO OBRONA Z KIM PAN BOG IEST».

Торіль пласка. Винград відлитий у формі півкулі. Дельфіни грубо змодельовані у вигляді стрибаючих левів, дуже рознесені й нахилені майже до рівня поверхні стволу. Біля основи чопів відлиті рельєфні розетки, які стали б на заваді вільному вкладанню чопів у гнізда лафету. Чопи розміщені на центральній осі стволу. Поверхня стволу погано оброблена, стінки вкриті кавернами, газовими раковинами й усадочними свищами. Ливарний шов проходить уздовж всього стволу, що свідчить про лиття із використанням роз'ємної форми. Канал стволу не гладкий, не шліфований, закінчується біля дульного зрізу розширенням з 91 мм до 140 мм.

Гармата була представлена на виставці 1920 р. у Львові[24].

2. Зразок, датований 1556 роком (Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви») (Рис. 1,*2*). Довжина стволу з торіллю й винградом – 620 мм. Діаметр каналу стволу – 220 мм. Довжина чопів – 100 мм. Діаметр чопів – 50 мм.

Ствол поділений чотирма армуючими кільцями, розширюється біля дульного зрізу у формі чаші. У вилітній частині розміщено віньєтку з рельєфним зображенням постаті Діви Марії з немовлям на руках. Чопова частина прикрашена львівським гербом (лев «зіп'ятий» тримає у лапах три пагорби під зіркою), також у віньєтці. Під гербом дата «1556». Усі рельєфи змодельовані грубо, без кінцевої обробки. Чопи розміщені на центральній осі стволу. Торіль з винградом не класичної опуклої форми. Між торіллю та датою відливу знаходиться запальний отвір з панівкою у формі простого заглиблення. Уздовж стволу проходить ливарний шов, що свідчить про використання для лиття роз'ємної форми. Канал стволу не шліфований, поступово розширюється від зарядної камери до вилітної части-

ни. Біля дульного зрізу канал має коротке розширення з малим радіусом. На дульному зрізі після лиття залишився обідок, який дещо звужує канал.

Свого часу два таких стволи були передані до Рівненського краєзнавчого музею, а звідти до Музею-заповідника «Поле Берестецької битви». Зберігся лише один зразок.

3. Зразок, датований 1534 роком (Чернівецький обласний краєзнавчий музей) (Рис. 1,*3*). Довжина стволу з винградом – 855 мм. Довжина стволу без винграду – 805 мм. Діаметр каналу столу – 95 мм. Розміри чопів – 51×51 мм. Довжина чопів – 105 мм.

Поверхня ствола профільована двома армуючими пасами, що складаються з астрагалу і поличок. Дульне потовщення і базове кільце також змодельовані на основі валків з поличками. На вилітному полі розміщений львівський герб (лев «зіп'ятий» з пагорбами у лапі й зіркою, звернутий вліво), під яким дата − «1534». У чоповій частині стволу чи то на умовно-щитовому полі, чи то у картуші − герб «Орел». Казенну частину прикрашає рельєфний напис «LENHART HIRT MICH GOSSEN». Усі зображення змодельовані дуже грубо, без кінцевої обробки. Запальний отвір з панівкою у вигляді простого заглиблення.

Торіль пласка. Винград відлитий у формі «таблетки». Дельфіни грубо змодельовані, дуже рознесені й нахилені майже до рівня поверхні стволу. Чопи квадратні у перерізі із зрізаними кутами й розміщені на центральній осі стволу. Поверхня стволу не гладка, погано оброблена, стінки вкриті кавернами. Ливарний шов проходить уздовж всього стволу, що свідчить про лиття із використанням роз'ємної форми. Ствол вкритий чорною фарбою. Канал стволу не шліфований, закінчується біля дульного зрізу різким розширенням з 95 мм до 162 мм.

Дві таких гармати, датовані 1534 р., були представлені на виставці 1920-го року й навіть зображені на афіші цього мистецького заходу (Рис. 15). К. Бадецький визнав ці стволи за бронзові[25]. Помилитися можна було лише за умови, якщо ствол був пофарбований. Робилося це з двох причин: 1) захистити поверхню артефакту від природних впливів; 2) приховати матеріал відливу. Такий базарний «фокус» не був вигадкою XIX ст. й використовувався торгівцями гармат здавна. Подібний випадок фіксують львівські міські книги під 1647 р., коли ливарника Томаша Тверезого було запрошено здійснити експертизу гармати, придбаної друкарем Матвієм у радників міста Калуша. Заявлена як бронзова, гармата, зрештою, виявилася залізною[26]. Помилка також була можливою через темний колір бронзи стволу разом із грубим литвом, що давало відчуття чавунного відливу. Наприклад, гармата 1666 р., відлита у Білій Церкві з уламків та

некондиційних бронзових стволів (Muzeum Narodowe w Krakowie) донедавна вважалася чавунною, і лише металографічний аналіз із застосуванням рентгенівської мікрофлюоресценції (2010 р.) вказав на бронзовий матеріал. У елементному складі серед інших незначних хімічних вкраплень, були: Cu – 72,22%; Sn – 13,708%; Pb – 4,852%; Sb – 1,062%; Fe – 1,773%; Al – 1,001%; Si – 3,528% [27]. Звісно, за таких великих відсотків олова, свинця, сурми, заліза, алюмінію і кремнію (!) й зменшеної частки міді, колір гармати мав нагадувати залізо.

4. Зразок недатований, із зображенням гербу Львова (Чернівецький обласний краєзнавчий музей) (Рис. 1,*4*). Довжина стволу з винградом – 654 мм. Довжина стволу без винграду – 584 мм. Діаметр каналу стволу – 30 мм. Діаметр чопів – 18 мм. Довжина чопів – 40 мм.

Армуючі пояси у формі астрагалів з поличками ділять ствол на п'ять частин. Дульне потовщення як і базове кільце має форму простого валка з поличками. У донній частині стволу знаходиться грубо змодельоване рельєфне зображення львівського гербу (лев «зіп'ятий» із пагорбами у лапі й зіркою, звернутий вліво, брама із створами). Запальний отвір з панівкою у вигляді простого заглиблення. Торіль опукла. Винград у вигляді стиснутої кулі. Чопи з квадратними базами біля основи мають непропорційно малий діаметр відносно маси стволу й розміщені на його центральній осі. Права чопа відламана. Дельфіни грубого литва, рознесені у боки й відлиті під дуже низьким кутом відносно поверхні стволу. Поверхня стволу не шліфована. Уздовж стволу видно залишки ливарного шва. Ствол вкритий чорною фарбою.

Канал стволу не оброблений. Ближче до дульного зрізу велике розширення (з 30 мм до 84 мм). Дульний зріз грубо оброблений.

Гармата експонувалася на виставці 1920 р. серед шести стволів-«віватівок» із плоско різьбленим гербом Львова, зображенням св. Андрія, образом Мадонни з дитятком[28].

5. Зразок недатований, із зображенням Мадонни з немовлям **(**Чернівецький обласний краєзнавчий музей) (Рис. 1,*5*). Довжина стволу з винградом – 643 мм. Довжина стволу без винграду – 583 мм. Діаметр каналу стволу – 30 мм. Діаметр чопів – 17 мм. Довжина чопів – 36 мм.

Армуючі пояси у формі астрагалів з поличками ділять ствол на п'ять частин. Дульне потовщення як і базове кільце має форму простого валка з поличками. У донній частині стволу знаходиться грубо змодельоване рельєфне зображення Мадонни з немовлям. Запальний отвір з панівкою у вигляді простого заглиблення. Торіль опукла. Винград у вигляді стиснутої кулі. Чопи з квадратними базами біля основи мають непропорцій-

но малий діаметр відносно маси стволу й розміщені на його центральній осі. Права чопа відламана. Дельфіни грубого литва з елементами рослинного декору, рознесені у боки й відлиті під дуже низьким кутом відносно поверхні стволу. Поверхня стволу не шліфована. Уздовж стволу видно залишки ливарного шва. Ствол вкритий чорною фарбою.

Канал стволу не оброблений. Ближче до дульного зрізу велике розширення (з 30 мм до 85 мм). Дульний зріз грубо оброблений.

Ствол за фізичними параметрами майже ідентичний зразку № 4.

Гармата експонувалася на виставці 1920 р. серед шести стволів-«віватівок» із плоско різьбленим гербом Львова, зображенням св. Андрія, образом Мадонни з дитятком[29].

6. Зразок недатований, із зображенням гербу Львова й фігури св. Андрія (Музей історії запорозького козацтва на о. Хортиця) (Рис. 1,*6*). Довжина стволу з винградом – 508 мм. Довжина стволу без винграду – 482 мм. Діаметр каналу стволу – 100 мм. Розміри чопів – 37×37 мм. Довжина чопів – 53 мм.

Армуючі молдинги ділять ствол на три частини. Дульне потовщення як і базове кільце має форму простого валка. У вилітній частині рельєфне зображення св. Андрія Первозванного. У чоповій частині – герб Львова (лев «лежачий» (сплячий?), повернутий вліво). Донна частина прикрашена спрощеною панноплією довкола запального отвору. Таріль пласка. Винград у вигляді півкулі. Чопи у перерізі мають форму квадрату, розширюються від основи до зрізу й розміщені на центральній осі стволу. Дельфіни відсутні.

Рельєфи грубо модельовані, без кінцевої обробки. Поверхня стволу не шліфована, вкрита кавернами. На винграді й дульному зрізі видно сліди від обробки грубим ручним інструментом (так зване обдирання). Уздовж стволу залишився ливарний шов. Нижня частина стволу більш гладка ніж верхня, що зумовлено різницею у якості роз'ємних форм.

Канал стволу не оброблений. Ближче до дульного зрізу дещо розширюється. Дульний зріз утворює ливарний обідок, який доволі вагомо звужує діаметр каналу.

Можливо, на виставці 1920 р. зразок був серед шести стволів, визначених як «віватівки» із плоско різьбленим гербом Львова, зображенням св. Андрія, образом Мадонни з дитятком[30].

7. Зразок недатований, у вигляді рибини, вкритої лускою (Львівський історичний музей. Музей «Арсенал») (Рис. 1,*7*). Довжина стволу – 1176 мм. Діаметр каналу стволу біля дна – 70 мм, біля вильоту – 128 мм. Розміри чопів – 160×25 мм. Довжина чопів – 85 мм.

Ствол змодельований у вигляді рибини, вкритої лускою, яка несе на спині двоярусну бойову надбрамну башту з бійницями і зубцями. У брамі зображена фігура лева (лев «зіп'ятий» з пагорбами і зіркою, звернутий вліво). Вочевидь, композиція представляє собою об'ємну модель гербу міста Львова. Отвір каналу стволу співпадає з відкритим ротом «рибини». Донна частина завершується роздвоєним хвостом. Біля хвоста розміщений запальний отвір з панівкою у вигляді простого заглиблення. Чопи відлиті у формі пласких плавців. Уздовж стволу проходить вертикальний ливарний шов. На поверхні стволу видно сліди чистової обробки (шліфування) ручним інструментом. Канал стволу рівномірно розширюється від дна (70 мм) до дульного отвору (128 мм). Стінки каналу не оброблені.

Зразок експонувався на виставці 1920 р. й датований К. Бадєцьким як гармата XVII ст.[31]

Автори відливу, вочевидь, спиралися на джерельні свідчення про існування подібного ствола в 1670 р. «Невелика, прекрасно сформована на кшталт дракона, вкритого риб'ячою лускою», – так описують львівський зегармістр М. Коллер і людвисар Г. Бельхович цю гармату. Але людвисар Г. Лотринг, котрий забрав гармату на реставрацію, десь її «згубив». Аж от у XX ст. схожа «дракон-рибина» раптом «спливає», але вже у вигляді чавунної підробки[32]. К. Гердзеєвський вважає цю львівську «рибину» типовим прикладом фальсифікатів, які почали з'являтися у XIX ст.[33] Це єдиний зразок з усього «львівського комплексу» підробок, фальсифікація якого підтверджена етикеткою.

8. Зразок недатований, з гербом «Леліва» і монограмою «IT» (Львівський історичний музей) (Рис. 1,*8*). Довжина стволу з винградом – 293 мм. Довжина стволу без торілі й винграду – 255 мм. Діаметр каналу стволу – від 40 мм до 116 мм. Діаметр чопів – 20 мм. Довжина чопів – 40 мм.

Ствол не класичної, гіперболізованої морфології, змодельований у формі кубка з великим розширенням у вилітній частині. Армуючі валки ділять ствол на три частини. Дульне потовщення як і базове кільце має форму простого валка. У вилітній частині рельєфне зображення спрощеної панопліїз списів, прапорів і гармат. Центральне місце композиції займає гербове поле із зображенням гербу «Леліва». Обабіч гербу літери «IT». Чопова частина обрамлена з двох боків орнаментом у вигляді завитків. Між дельфінами розміщено він'єтку з пустим центральним полем. Дельфіни змодельовані у формі простих дуг, широко рознесених від центральної осі стволу під малим кутом до поверхні. Чопи розміщені на центральній осі стволу. Запальний отвір з панівкою у формі простого заглиблення. Торіль сферичної форми з кількома повздовжніми валками, які сходяться до основи винграду. Винград також сферичної форми.

Рельєфи грубо модельовані, без кінцевої обробки. На поверхні стволу сліди від шліфування ручним інструментом. Уздовж стволу залишився ливарний шов.

Канал стволу шліфований. Поступово розширюється від дна (40 мм) до дульного зрізу (116 мм). Дульний зріз утворює ливарний обідок, який доволі вагомо звужує діаметр каналу стволу.

9. Зразок недатований, з гербом «Леліва» і монограмою «ІТ» **(**Львівський історичний музей). За фізичними параметрами, символікою й декором зразок ідентичний № 8.

10. Зразок недатований, у вигляді фігури лежачого лева (Львівський історичний музей) (Рис. 1,*9*). Довжина стволу – 493 мм. Діаметр каналу стволу – 81 мм. Розміри чопів – 30×25 мм. Довжина чопів – 48 мм

Ствол грубо змодельований у вигляді фігури лежачого лева з підібраними лапами. Отвір каналу стволу співпадає з відкритим ротом тварини. Донна частина завершується хвостом. Над хвостом розміщений запальний отвір з панівкою у вигляді заглиблення. Чопи відлиті у формі рівнобедреної трапеції, розміщеної малою основою догори. Права чопа відламана. Уздовж стволу проходить горизонтальний ливарний шов. Поверхня стволу не оброблена, вкрита кавернами і газовими раковинами.

Канал стволу не оброблений і не пристосований до стріляння. Біля дульного отвору розширюється з 81 мм до 97 мм.

Морфологія стволу, вочевидь, мала свідчити (натякати) про львівську належність гармати.

11. Зразок, датований 1529 роком (Музей історії зброї у м. Запоріжжі. Приватний музей, створений на основі колекції В. Шлайфера) (Рис. 1,*10*). Довжина стволу з винградом і торіллю – 662 мм. Довжина стволу без винграда і торілі – 553 мм. Довжина чопів – 70 мм. Діаметр чопів – 50 мм. Довжина зарядної камери – 100 мм. Довжина каналу – 450 мм. Діаметр каналу біля дульного зрізу – 260 мм.

Ствол розділений армуючими пасами у формі астрагалів на три частини. Дульне потовщення змодельоване з валка й викружки з поличкою. Базове кільце має форму валка.

На вилітному полі знаходився герб Польського королівства «Орел», поряд з яким з двох боків виразно поданий рік «1529». У чоповій частині стволу розташований картуш. Донна частина прикрашена гербом міста Львова (лев «лежачий» з піднятим хвостом) обабіч якого відлито літери «L.H». Під гербом знаходиться запальний отвір з панівкою у вигляді заглиблення. Торіль півкругла, винград у формі так званої «кнопки» (стиснутої кулі). Чопи розміщені на центральній осі стволу. Права чопа відламана.

Рельєфні зображення змодельовані грубо, без кінцевої обробки. Поверхня стволу не оброблена. Ствол поступово розширюється від базового кільця до дульного зрізу й має форму чаші. Канал стволу не шліфований, поступово розширюється (на 15%) й біля дульного зрізу має невеликий розтруб. На дульному зрізі залишився ливарний обідок, який звужує канал.

Зразок, експонувався на виставці 1920 р. серед інших недатованих мортир. К. Бадєцький вважав її найстаршою датованою пам'яткою у частині львівського гарматного лиття[34]. М. Верхотурова чомусь припускає, що дана мортира ідентична львівському фальконету 1529 р., що нині зберігається у Музеї Війська Польського (Варшава)[35]. Виникає питання: за якими параметрами фальконет калібром 55 мм і довжиною стволу 1785 мм нагадує мортиру калібром 260 мм і довжиною 662 мм?

12. Зразок недатований, із зображенням герба Львова, Мадонни з немовлям і панопліїї (Приватна колекція. Власника встановити не вдалося) (Рис. 1,*11*). Довжина стволу – біля 1000 мм. Вага стволу – 94 кг. Товщина стінок біля дульного зрізу – 35 мм.

Ствол розділений рельєфними валками на три частини. Дульне потовщення й базове кільце мають форму ідентичних рельєфних валків.

На вилітному полі знаходився герб Львова (лев «зіп'ятий» з пагорбами у лапі й зіркою, звернутий вліво) обабіч якого елементи рослинного орнаменту. У чоповій частині ствола розташоване зображення Мадонни з немовлям у обрамленні погано «читабельних» декоративних елементів. Донна частина прикрашена спрощеною панопліею, що складається із булав, списів, прапорів і гармат. Серед панопліїї знаходиться запальний отвір з панівкою у вигляді простого заглиблення. Торіль півкругла без винграду. Чопи квадратної форми у перетині, розширюються від основи до зрізу, розміщені на центральній осі стволу. Ліва чопа відламана. Дельфіни відсутні.

Рельєфні зображення змодельовані грубо, без кінцевої обробки. Поверхня стволу не оброблена. Ствол поступово розширюється від базового кільця до дульного зрізу й має форму чаші. Канал стволу не шліфований, поступово розширюється (на 15%) й біля дульного зрізу закінчується розтрубом[36].

Отже, на основі описів, замірів, малюнків і світлин можемо відтворити певний збірний образ цього комплексу чавунних гарматних стволів, що претендували на львівське походження XVI ст.

Ми розпочали опис й аналіз комплексу фальсифікатів з стволу, датованого 1541 р. (№ 1), оскільки він є найповнішим у плані декору і найпоказовішим прикладом з огляду на можливості реконструкції механізму створення моделі фальсифікату. Вочевидь, побудова моделі для лиття цієї

гармати базувалася на описі ствола, включеного до інвентарю несвізьких гармат 1857 р. Своєю чергою, інвентарна позиція повністю копіює опис, здійснений В. Сирокомлею у 1853 р.: «Armata z sześciu płaskorzeźbami, to jest na jednej herb miasta Lwowa, na 2ej bocian zabijający jaszczurkę, na 3iej satyr prowadzący konia I woz tryumfalny, na którym siedzą dwie postaci więczone laurem od anioła ulatującego w powietrze, na 4ej orzeł siedzący w postawie spokojnej, na 5ej trzy medaliony z głowami Turków czy Wołochów, na 6ej głowy trzech aniołów; napis "Dobra to obrona z kim Pan Bóg jest", rok 1541. Długości stop 5»[37].

Отже В. Сирокомля подає стислий, але доволі вірний опис гармати Леонарда Герля «Орлик», яка тепер зберігається у Музеї Війська Польського (Варшава)[38], але припускається однієї грубої помилки: через оригінальне написання цифр, він вказує дату «1541» замість «1571».

Це єдиний опис стволу, який фальсифікатори намагалися відтворити у чавуні «на слух», моделюючи усі декоративні елементи на власний смак. Морфологічна характеристика гармати через її словесний портрет, начебто уводить зразок до наукового обігу, однак, мало говорить про щось суттєве й, зазвичай, зупиняється на загальних висновках, одночасно породжуючи матеріал для помилкових суджень і міфології (Табл. 2).

Серед орнаментування цієї гармати ми не зустрічаємо ні імені майстра, ані його монограми, ні будь-якого найменшого натяку на авторство. Оскільки герб Львова знаходиться на чільному місці, то у глядача має скластися враження щодо львівського походження стволу.

На зразках фальсифікатів два варіанти гербу: у брамі фігура лева лежачого (№1, 6, 11) і лева зіп'ятого, який тримає у лапах три пагорби під восьмипроменевою зіркою (№ 2-4, 7, 12) (Рис. 5). Справа у тому, що зображення лева, який стоїть на задніх лапах і тримає в передніх три пагорби під восьмипроменевою зіркою (так званий «папський» герб) з'явилося лише у 1586 р. після аудієнції львівського архієпископа, єзуїта Яна Соліковського, в папи римського Сікста V, котрий дарував місту дозвіл користуватися видозміненим папським гербом. Отже, у першій половині XVI ст. таку фігуру на гербі зобразити не могли, а користувалися «крокуючим левом», затвердженим указом короля Сигізмунда I від 1526 р. А привілей від цісаря Йосифа II, в якому гербом Львова затверджено «папського» лева у брамі з трьома вежами місто отримує лише 1789 р. після захоплення Галичини Австрійською імперією[39].

Щодо іншого варіанту («лежачий (сплячий?) лев»), то у місті Львові повно таких зображень і скульптур, однак на офіційних гербах і печатках лише «крокуючий», «зіп'ятий» або ж «папський». Усе це свідчить, що творці

підробок у своїх роботах апелювали до львівської міської культури XIX ст., а не до історичної традиції XVI ст.

На атрибутованих бронзових гарматах Л. Герля у гербовій композиції зображується «зіп'ятий» лев, що спирається лапою на скелю.

На чавунних зразках не зустрічається жодного фризу з рослинним орнаментом, які використовував Л. Герль. Віньєтки грубо змодельовані, без деталізації, жодної ренесансної ясності і рівноваги, у стилі XVIII ст. Зображення фігур Матері Божої, Св. Андрія, як і взагалі усіх декоративних елементів грубе, розмите, не відповідає ренесансній традиції тонкої кінцевої обробки (№ 1, 2, 5, 6, 12) (Рис. 4, 7). Декор – м'який. Усі лінії півколисті, плавні. Виробники таких гармат не піклувалися занадто аби річ виглядала як історичний артефакт. Таке відношення вказує не на підробку оригінальних речей, а лише на доволі поверхневу їхню стилізацію.

Зображення паноплії на зразках № 6, 8, 9, 12 спрощене настільки, що не зрозуміла морфологія окремих деталей (Рис. 9). На відомих гарматах Герля подібний елемент узагалі не зустрічається. Стволи декоровані доволі модерновим зображенням емблеми польського «Орла», значною мірою бароковими, ніж ренесансними картушами (Рис. 8).

Написи на гарматах Л. Герля зроблено мінускульними (чи напівмінускульними) дуже антиквізованими літерами, доволі грубо змодельованими, різними за розмірами, подовженими, дуже розрідженими у рядках, із спеціальними роздільними вертикальними значками між словами (Табл. 1, *№ 8*). На фальсифікатах – дещо інший стиль, хоча вгадується намагання наслідувати епіграфіку: літери однакового розміру, майже квадратні, чітко виписані за вертикаллю й дуже спрощені (Табл. 1, *№ 1-5*). Сама манера розташування девізів під запальним отвором, де вони були нечитабельними, не притаманна традиції XVI ст. – головну епіграфіку твору виносити на розлоге пусте поле верхньої частини гарматного стволу. Написання цифр абсолютно інше і не притаманне художній манері Л. Герля (Табл. 1, *№ 6-7*).

У львівському комплексі використано декілька форм винограду (півсфера, таблетка, стиснута куля без «шиї»), жодна з яких не наближається до класичного грона, шишки або кулі (Рис. 3). Усі представлені форми, функціонально незручні й не можуть виконувати покладену на них роль управління і переміщення гарматного стволу.

Форма і низький кут нахилу дельфінів відносно горизонтальної площини гарматного стволу не притаманний жодній (!) гарматобудівній морфологічній традиції світу, крім фальсифікатів. Цей феномен поки що не піддається поясненню (Рис. 2).

ТАБЛИЦЯ 1. Порівняння епіграфічних елементів на гарматах Л. Герля 1550-х рр. (львівський «Музей-Арсенал») і фальсифікатах (зразки № 1-3)

№ / Назва	Гармати Л. Герля	Фальсифікати
1. Літера «A»	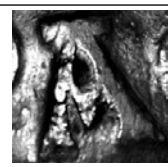	
2. Літера «M»		
3. Літера «H»		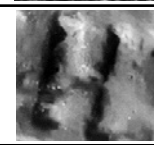
4. Літера «I»	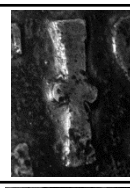	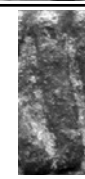
5. Літера «N»	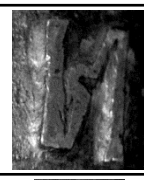	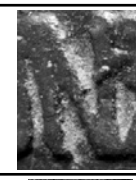
6. Цифра «1»	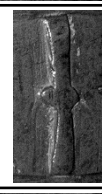	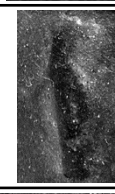
7. Цифра «5»	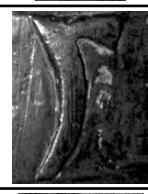	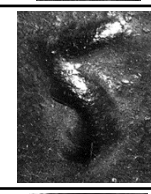
8. Роздільний знак		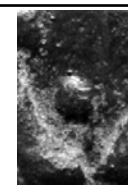

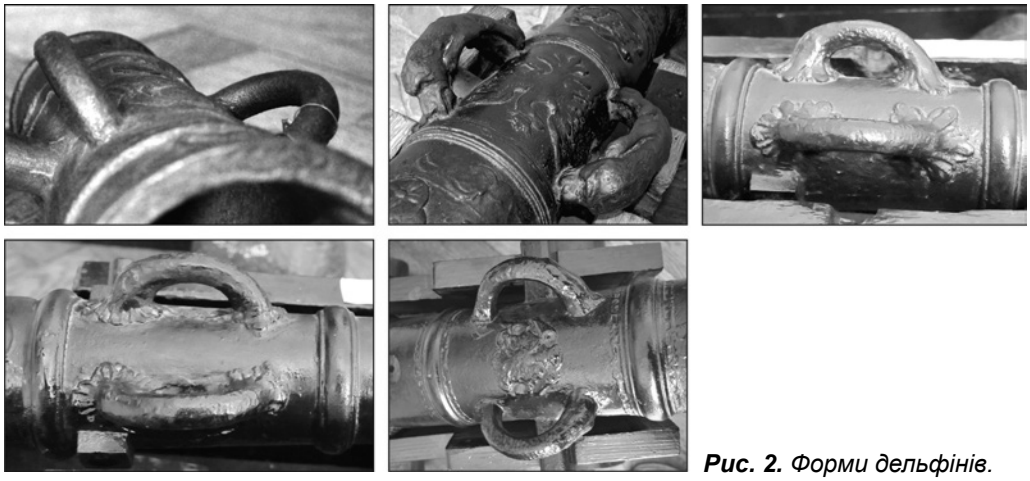

Рис. 2. *Форми дельфінів.*

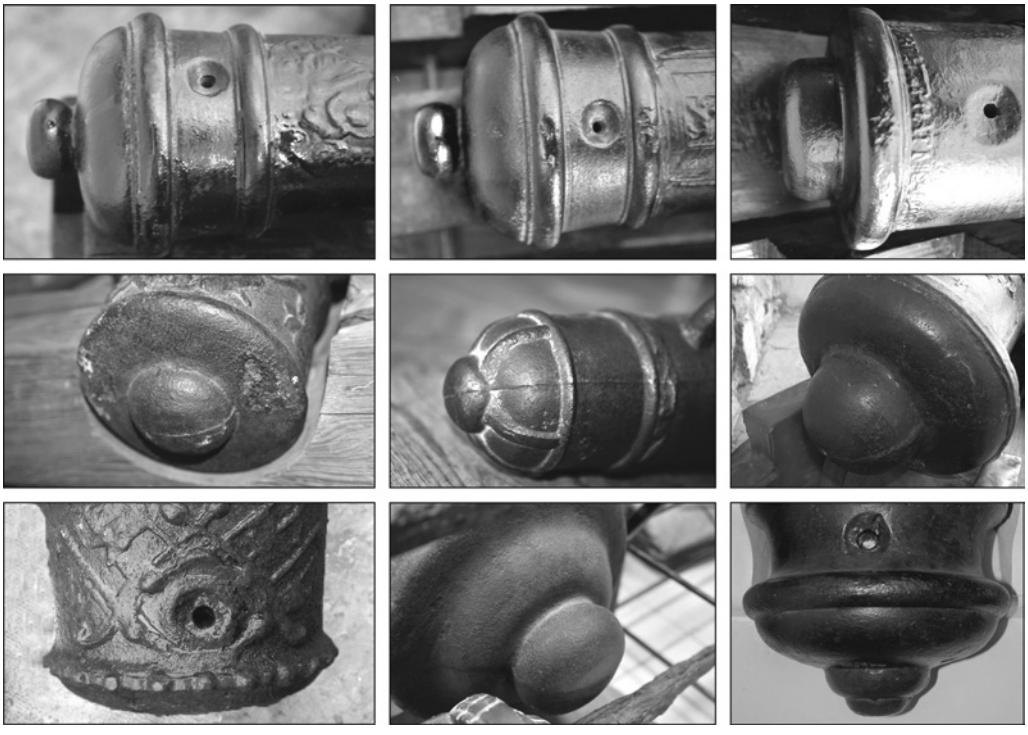

Рис. 3. *Форми виноградів.*

Рис. 4. *Зображення він'єток.*

Рис. 5. *Зображення львівського гербу.*

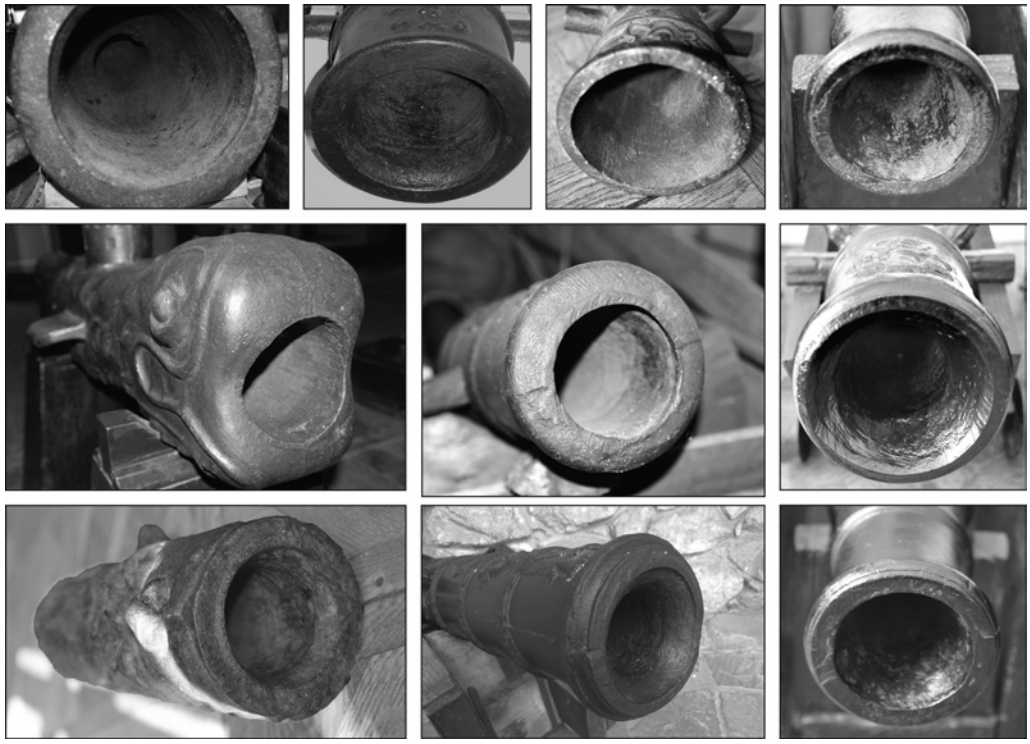

Рис. 6. *Форми дульного потовщення.*

Рис. 7. *Зображення Мадонни.*

Невеликий комплекс фальсифікатів презентує дивовижне розмаїття форм чопів: чотирикутні (квадрат, прямокутник, трапеція), округлі, округлі з базовим квадратним плечем (Рис. 10). Усі чопи з округлим перерізом занадто малих діаметрів й непропорційно довгі (у 2 рази), у той час як класична довжина чопи приблизно відповідала її діаметру. Тому у більшості з цих фальсифікатів, які ніколи не відчули на собі енергії пострілів, чопи відламані під час транспортування. Діаметр чопів у більшості гармат – 50 мм, незалежно від величини стволу й калібрів, що свідчить про формалізований підхід до лиття. Чопи у вигляді чотирикутників не витримують жодної критики й являють собою верх фантазування авторів підробок.

Чопи на усіх зразках розміщені на центральній осі гарматного стволу. Якщо для мортир таке розташування було прийнятним й навіть класичним з огляду на високі кути підйому стволу, то для інших типів гармат XVI ст. це було, щонайменше, не зручно, оскільки обмежувало можливості керування стволом. Людвисарі, зазвичай, притримувалися власного бачення місця розташування цієї важливої технологічної деталі, оскіль-

Рис. 8. *Зображення польського «Орла».*

Рис. 9. *Зображення паноплій.*

ки вона безпосередньо впливала на ефективність пострілів. Чопи на відомих відливах Л. Герля і його сина (учня) Мельхіора опущені нижче горизонтальної осі стволу.

Канали стволів виконані у двох варіантах: канал, що поступово розширюється й прямий канал, але з ливарним обідком, який звужує діаметр каналу біля дульного зрізу (Рис. 6). Спроба здійснити постріл з таким дефектом каналу мала призвести до вибуху стволу або розриву його дульної частини. Мортирні стволи розширюються у напрямку дульного зрізу й нагадують форму чаші. Власне, мортирами ці стволи можна назвати лише умовно, з огляду на конусну будову їхніх каналів. Крім того, майже всі стволи з дульнім розширенням. Канали необроблені (не шліфовані). Їхні поверхні вкриті кавернами, а стінки пронизані газовими раковинами й усадочними свищами.

Усі ці факти вказують на декоративність й симулятивність гармат, не призначених для бойової стрільби.

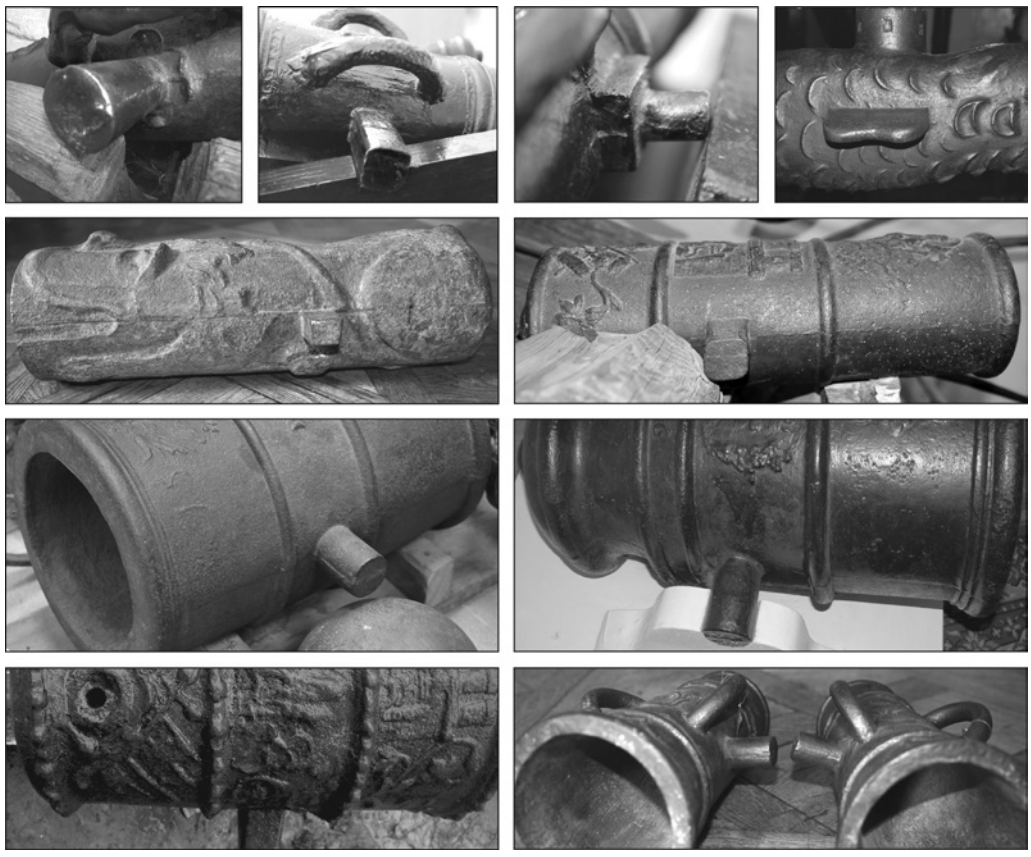

Рис. 10. *Форми чопів.*

Канали запальних отворів «поїдені» кавернами й частково зруйновані, але без слідів розпалу.

Ливарні шви на усіх зразках свідчать про лиття стволів у роз'ємних формах, які у першій половині XVI ст. ще не використовувалися.

Фальсифікати відлиті із чавуну, тоді як українське гарматне виробництво наполягало на бронзі як найкращому матеріалі. Документальні джерела вказують, що майстер Леонард працював у Львові лише з 1544 р. й відливав виключно бронзові стволи. Крім нього ми не знаємо будь-якого іншого львівського людвисаря 1529–1541 рр., котрий міг би підписуватися монограмою «L.H». Ні інвентарі львівського арсеналу XVI-XVII ст., ані міські рахунки не згадують виплат на виготовлення чавунних шротівниць у 1534 р. Тому на час продажу гарматні стволи (можливо не всі), були пофарбовані, аби приховати матеріал відливу. Крім того, середня довжина підробок становить 600 мм, оскільки автори намагалися дотримуватися міри, згідно якої стволи були б схожі на оригінали, легко було б їх відлити, витративши менше матеріалу на литво й зручно транспортувати для продажу через їхню невелику вагу.

Морфологія, особливості декору й символіки дозволяють припустити, що для ринку львівського антикваріату було виготовлено не менше двох серій фальсифікатів. Першу партію (№ 1-6, 12) було присвячено гарматам Леонарда Герля й відлито за описами несвізької колекції.

Гарматні стволи другої партії (№ 7-10), що з'явилася вже на початку XX ст., автори намагалися пов'язати символікою зі львівською й шляхетською історією безвідносно до епохи. Ці зразки виглядали ще більш фантасмагорично. Дві гармати (№ 8-9) відрізняються як занадто гіперболізованою формою стволів і каналів, так і епіграфікою, яка не акцентує на їхньому львівському походженні. Монограма «IT» разом з гербом «Єліта», можливо, вказує на приватне замовлення стволів.

Отже, за всіма класичними параметрами бойової гармати XVI ст. (форма винограду, форма дельфінів, розмір і форма чопів, форма каналу і панівки, спосіб відливки стволів, матеріал відливу і пропорції стволів, невідповідність калібрів фунтовій системі), її архітектоніки, комплекс львівських чавунних відливів потрібно визнати підробками. Й навіть не підробками, оскільки фальсифікатори історичного артефакту намагаються, зазвичай, скопіювати оригінал за максимальною кількістю параметрів. У даному випадку не відчувається навіть спроби наближення до історичної реальності, тому точнішим щодо цих зразків буде термін *симулякр*.

У львівських музейних описах зафіксовано 13 зразків таких симулякрів. Окрім цих документально зафіксованих, нам відомі ще чотири зразки

(№ 8-10, 12). Загалом – 17 одиниць. Можливо їх кількість була більшою й деякі, важко розпізнавані, досі «ховаються» під іншими описами.

Найбільш подібними до оригіналів візуально й морфологічно слід визнати мортирні зразки (№ 2, 11, 12). Тому, аби позбавитися сумнівів, на додаток до їхнього мистецтвознавчого й морфологічного аналізу спробуємо долучити кількісний метод.

Використання кількісного методу загалом породжує відчуття об'єктивності процесу. Мовчазний одиничний факт, який миттєво змінює свій статус залежно від наповнення джерельними нюансами, ніби захоплюється кількісним методом у кліщі й фіксується різноманітними параметрами, що дозволяють йому трансформуватися лише у незначних рамках. Однак кількісний метод не панацея, спрацьовує не завжди, й тому має підкріплюватися сутнісно-змістовним підходом, суб'єктивними і подекуди, інтуїтивними оцінками. Тому без аналізу «тексту» гармати-джерела, пов'язаного з індивідуальним підходом до неї, не обійшлося.

Отже, потрібно відібрати певну кількість типологічно подібних за параметрами гармат. Наявність вцілілих чавунних мортир у часових рамках переміщується ближче до кінця XVII ст. Ми обрали для порівняння зразки шести чавунних мортир з українських музеїв, аби не порушувати географічний ареал й, водночас, увести до наукового обігу новий вітчизняний джерельний матеріал. Для наочності й зручності сприйняття інформації, зведемо кількісні показники у таблицю (Табл. 2, № 1-6).

Слід визначити які саме характеристики можуть бути корисними показниками для ідентифікації чавунних мортир-фальсифікатів (зразки № 2, 11, 12). Що окреслить коло архітектонічних елементів, на яких максимально буде зосереджено увагу, й які, теоретично, «потягнуть» за собою нитку, що розплутає увесь атрибутивний клубок?

Статистичний аналіз складається з двох важливих елементів. Перший полягає у фіксуванні частоти появи (системності) деяких ідентичних характеристик мортир (діаметр й довжина каналу стволу, діаметр й довжина порохової камери, діаметр чопів, товщина стінок стволу). Так дослідницьке поле максимально очищується від суб'єктивних оцінок. Другий встановлює числові значення для технічних характеристик мортирного стволу, які виражаються у коефіцієнтах і фіксують виміри, що не можуть бути «зняті» з мортири безпосередньо за допомогою простих інструментів (відношення довжини каналу до товщини стінок, відношення довжини каналу до довжини порохової камери). Інформація про фізичні параметри показує приховані розмірні відношення (пропорції), які дозволяють неупереджено виявити гарматні зразки, що суттєво відріз-

ТАБЛИЦЯ 2. Фізичні показники й співвідношення параметрів мортир з українських музеїв і львівських фальсифікатів

№	Місце локації чавунної мортири	A (мм)	B (мм)	C (мм) (B-A) /2	D (мм)	E (мм)	F (мм)	G (мм)	H (D/C)	K (D/E)	L (D/A)
1	Ізмаїльський історичний музей О. В. Суворова (XVII ст.)	264	400	68	395	280	132		5,8	1,21	1,49
2	Львівський історичний музей. Музей-Арсенал (XVII ст.)	245	350	53	380	130	95	90	7,16	2,92	1,55
3	Львівський історичний музей. Музей-Арсенал (XVII ст.)	225	343	58	340	153	94	85	5,86	2,21	1,51
4	Музей історії Полтавської битви (XVII ст.)	170	250	40	290	130		83	7,2	2,23	1,70
5	Херсонський обласний краєзнавчий музей (XVIII ст.)	85	174	44,5	320	120		65	7,19	2,66	3,76
6	Миколаївський музей суднобудування і флоту (XVIII ст.)	83	166	42	298	125		55	7	2,38	3,59
7	Музей історії зброї (Запоріжжя)	243	324	40	453	100	41	50	11,3	4,53	1,86
8	Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви»	220	228	40				50			

A - діаметр каналу стволу; B – зовнішній діаметр стволу; C – товщина стінок стволу; D – довжина каналу стволу; E – довжина порохової камери; F – діаметр порохової камери; G – діаметр чопів; H – відношення довжини каналу до товщини стінок стволу; K – відношення довжини каналу стволу до довжини порохової камери; L – відношення довжини каналу стволу до калібру (діаметру каналу).

няються за своєю архітектонікою від ряду системних типів гармат (вже атрибутованих).

З отриманих вимірів окремих елементів стволів, а також показників співвідношень утворюється доволі «чиста» емпірична картина. Насамперед, щодо відношення калібру до довжини каналу стволу. Ствол запорізької мортири за цим параметром дещо виходить за кордони традиційних пропорцій подібних великокаліберних чавунних мортир: 1,86 проти 1,50 у середньому (Табл. *2, № 1-3*).

Товщина стінок чавунних мортир, дещо менших але близьких за розмірами до запорізького зразка знаходиться у кордонах 58-68 мм, у той час як запорізька й берестецька мортири мають стінки товщиною лише 40 мм. Відповідно, співвідношення довжини каналу стволу до товщини стінок складає 5,8-7,2, у той час як у запорізької мортири воно становить аж 11,3

(Табл. *2, № 7-8*). Така суттєва розбіжність свідчить про хибність пропорцій підробок, які мали б розірватися за першого пострілу. Подібна товщина стінок (40 мм) відповідала чавунним мортирам значно меншого калібру (біля 80 мм) (Табл. *2, № 5-6*). Для XVI ст. таке співвідношення, гадаємо, було ще меншим й наближалося до коефіцієнту 3-4.

Величина порохової камери стандартних мортир XVII ст. знаходиться відносно до величини каналу стволу у пропорції 1,2-2,38. Запорізка мортира має за цим параметром відношення 4,53. Отже, її порохова камера була занадто малого об'єму, аби пороховий заряд міг ефективно виштовхнути снаряд такого солідного діаметру (і ваги, відповідно).

Щодо показника діаметру чопів, від стійкості до механічних навантажень яких залежала «життєздатність» самої гармати. Мортири-фальсифікати мають чопи діаметром 50 мм, у той час як для важковаговиків подібних калібрів розраховувалися чопи з діаметром 95–100 мм (Табл. *2, № 7-8, № 1-2*). Настількі слабкі чопи не могли витримати енергію відбою великого калібру, закладеного до конструкції запорізького й берестецького зразків.

Отже, суттєві розбіжності у величині конструктивних елементів, й порушення базових пропорцій, від дотримання яких залежала ефективність і витривалість стволу, ще раз підтверджує, що мортири-симулякри не призначалися до бойового використання й виготовлені без урахування артилерійської практики XVI-XVII ст. Автори фальсифікатів не доклали навіть мінімальних зусиль, аби створити технологічно виправдану підробку.

Відтак, аби наприкінці XIX ст. зрозуміти, що ці гармати фейк – не потрібні були ретельні джерельні дослідження. Достатньо було запросити офіцера-артилериста, котрий би поглузував з їхньої фантастичної морфології, нездатної забезпечити не те що ефективний, а й просто безпечний постріл.

Уся «намальована» морфологічна картина засновується, власне, на візуальному огляді зразків, замірах й інтерпретації їхніх фізичних параметрів. Однак, останнім цвяхом у кришку домовини історичної легітимності львівського комплексу чавунних гармат, може бути металографічний аналіз, який дозволить зазирнути у мікроструктуру гарматного чавуну. У дослідженнях історичних гармат зазвичай використовують метод атомного спектрального аналізу у його якісному й кількісному емісійному варіанті, який визначає елементний склад сплаву стволу за спектрами випускання[40].

На початку – короткий формальний огляд історичного руху чавунного гарматного литва у Речі Посполитій XVI–XVIII ст., аби створити загальне інформаційне тло для застосування даного методу.

Великі зміни в металургійну промисловість принесло XVI ст., коли прогрес у гірництві став супроводжуватись швидким поширенням технології

доменної плавки заліза. Начебто винайдений в Іспанії, цей технологічний процес поширився Європою, у результаті чого залізні вироби − від підків до гармат та ядер − здешевіли й стали широко доступними. Часто-густо втрачався рівень якості, але зниження ціни, збільшення кількості й доступність для масових ринків переважували.

Не оминула «новинка» й арсенали Правобережної України. У XVI ст. це були переважно стволи центральноєвропейського походження, хоча ми не можемо стверджувати, що в українських людвисарнях взагалі не намагалися лити гармат з чорного металу (заліза і його сплавів). Особливо, це стосується професійного доробку німецьких людвисарів-найманців. Хоча головним трендом у європейському гарматному литті була робота з так званими не залізними (кольоровими або строкатими) металами, теоретична й практична основа якої було викладено у книжках Каспера Бруннера (1547 р.), Валтера Риффа (1547 р.), Георга Агріколи (1550 р.) та ін.[41]

У сучасних музейних колекціях декоровані чавунні гармати українського походження, − рідкість. У сусідніх польських землях, технологічно тісно пов'язаних з українськими, чавунні гармати навіть у 1540-х роках були новинкою, хоча осередки їх виробництва на той час уже існували[42]. Головними центрами чавунного гарматного виробництва у Речі Посполитій наприкінці XVI ст. дослідники вважають ливарні у Панкові й Самсонові. Дослідники Й. Колачковський[43], А. Маковєцький[44] та інші згадують, що біля 1640 р. почала працювати гарматна ливарня у Пуцьку, де вироблялися чавунні стволи. Однак проіснувала вона не довго, оскільки була пов'язана з воєнними ініціативами молодого короля Владислава IV щодо відновлення воєнного флоту (півострів Хель у Гданській затоці). Несвізька ливарня у другій половині XVII ст. начебто відливала чавунні стволи[45]. Словом, фактажу доволі, щоб підтвердити існування у Речі Посполитій XVII ст. людвисарен, де продукувалася чавунна артилерія.

У XVIII ст. виробництво бронзових гармат уже відчувало конкуренцію із чавунним, значно дешевшим литвом. Так, у 1718 р. кошторис (матеріали, робота (1 центнер − 27 тинфів, ложе − 900 тинфів) відливу 24-фунтової бронзової гармати (півкартауни) вагою 40 центнерів становив 11780 тинфів, а чавунної півкартауни − лише 1520 тинфів[46].

В українських королівських арсеналах другої половині XVIII ст. кількість чавунних гармат, призначених для оборони прикордонних фортець, вже перевищувала бронзові стволи. Згідно з документом «Tabella generalna bomb, granatow, kull, faierbalow, karkassow, znayduiących się po wszystkich koronnych Nayiasnieyszey Rzeczy-Pospolitey Ceug-Hauzach. Spisane dnia 3go miesiąca czerwca roku 1765go w Warszawie», львівський цейхгауз зберігав:

мортир чавунних − 8 стволів, гармат чавунних − 3 стволи; кам'янецький цейхгауз: мортир чавунних − 23 стволи, гармат чавунних − 58 стволів, мортир бронзових − 15 стволів, гармат бронзових − 65 стволів; білоцерківський цейхгауз: гармат чавунних − 16 стволів; фортеця Окопи св. Троїці: гармат чавунних − 4 стволи[47]. І кількість чавунних гармат на українських землях постійно нарощувалася, про що свідчать дані інвентарів Кам'янця на Поділлі та десятки зразків неорнаментованих стволів доволі грубого литва, які дотепер зберігаються в музеях Львова, Луцька, Острога, Дубно, Рівного, Житомира, Хмельницького, Кам'янця-Подільського та ін. А от чавунних гармат, що несуть на собі хоча б мінімальний набір символіки та декору, в українських музейних зібраннях залишилось обмаль: Рівненський обласний краєзнавчий музей, Ізмаїльський історичний музей О. В. Суворова, Музей історії зброї (Запоріжжя) тощо.

Чавунні гармати відрізнялися великою вагою й меншим терміном служби, бо витримували в півтора рази менше пострілів, ніж їхні бронзові еквіваленти. Незграбні стволи, зазвичай мортирні, надходили на озброєння фортечної артилерії. Крім того, у Європі, а згодом і в Росії чавунними гарматами комплектувалася корабельна артилерія. Проте основу польової артилерії до 70-х років XIX ст. все ще становили легкі й маневрені бронзові гармати. Українські землі XVI ст., залишаючись у зоні діяльності саме польової артилерії, не дочекалися актуальності раннього чавунного гарматного будівництва. Серед десятків інвентарних описів українських замкових цейхгаузів ми знаходимо лише одну згадку про художнє чавунне литво імпортного походження. Якесь «działko zelazne niemieckie», що зберігалося 1570 р. в Остерському замку[48].

Отже, до початку XVII ст. чавунні гармати на ринку артилерійських озброєнь Речі Посполитої не складали конкуренції бронзовим стволам ні якісно, ні кількісно. Воєнне чавунне виробництво зазвичай обмежувалося масовим виготовленням ядер з матеріалу першої відливки. На початку XVI ст. фізичні властивості так званого сірого чавуну ще не дозволяли відливати такі технологічно «тонкі» й складні речі як гармати з дотриманням належного рівня якості. Не можна заперечувати появи там чи там чавунних стволів, однак, щодо львівського виробничого ливарницького ареалу, зокрема – доробку Леонарда Герля, архівні джерела не залишають нам недомовок, які можна було би інтерпретувати у бік існування місцевого серійного чавунного гарматного виробництва.

К. Бадєцький на львівських архівних матеріалах дослідив усі етапи фахового життя майстра Леонарда. Рік за роком дослідник наводить документальні свідчення щодо відлитих Л. Герлем гармат як коштом міста Львова,

так і на замовлення приватних осіб. Чавунних стволів серед них не вказано. Міські кошти кожного разу витрачалися на закупівлю міді для гармат й львівські арсенальні інвентарі XVII–XVIII ст. це підтверджують.

Чавун, який зазвичай асоціюється у нас з масивністю й грубістю, матеріал не простий, особливо у гарманому виробництві, й за «вередливістю», безперечно, випереджає артилерійську бронзу. Тому, здається, є певна потреба прояснити на базовому рівні деякі нюанси чавунного гарматного литва для розуміння логіки металографічних дій із чавунними зразками.

Чавуном зазвичай називають сплав заліза й вуглецю. Вуглець у чавуні може перебувати у вільному й, частково, у зв'язаному стані. Залежно від стану вуглецю чавуни поділяють на білі (увесь вуглець знаходиться у складі хімічної сполуки Fe_3C (цементиту) й графітизовані (увесь або більша частина вуглецю знаходиться у вільному стані у вигляді графіту). У гарматному чавуні XVI–XVIII ст., так званому сірому чавуні (grey cast iron, назву отримав завдяки сірому кольору поверхні зламу), графіт пластинчастої форми, у ковкому чавуні (почали виробляти з XIX ст.) – компактної пластівчатої форми, у високоміцному – кулястої.

Пластинчаста форма графіту суттєво знижує механічні властивості сірого чавуну, зокрема міцність, пластичність, ударну в'язкість, але, водночас, полегшує оброблення різанням, підвищує зносостійкість й здатність поглинати вібрації і резонансні коливання, надає сплаву хороших ливарних властивостей. Чим дрібніші графітові пластини і чим більше вони ізольовані одна від одної, тим вищі міцнісні властивості чавунів при одній і тій же металевій основі.

Отримували сірий гарматний чавун за допомогою повільного охолодження виливків, підвищенням вмісту кремнію та зменшенням відсотку магнію. Чим повільніше відбувається охолодження чавуна у формі, тим більша частина вуглецю виділяється у вигляді графіту (у вільному стані) й менше у зв'язаному стані (у вигляді цементиту). Велика швидкість охолодження впливає на зменшення вільного вуглецю у гарматній відливці.

Сірий чавун – складний сплав, «хімія» якого коливається у певних межах: 3,2–3,5% вуглецю, 1,9–2,5% кремнію, 0,5–0,8% марганцю, 0,1–0,3% фосфору й менш ніж 0,12% сірки.

Ковкий чавун (так званий – чорний) містить: 2,4–3,0% вуглецю, 0,8–1,4% кремнію, 0,3–1,0% марганцю, менш ніж 0,2% фосфору, не більше 0,1% сірки. Ковкий чавун отримують з білого чавуну у результаті нагрівання й довгої витримки. Цю процедуру називають графітизуючим відпалюванням або томленням.

Власне тут ми стикаємося вже з домішками у чавуні, – елементом необхідним й вкрай важливим у ливарній справі.

Елементний аналіз сплаву чавуну потрібен аби виявити відсотки домішок (якщо такі присутні) й відсоток вуглецю. Також бажано зробити аналіз мікроструктри чавуну: побачити карбід заліза (цементит), графіт чи може ковкий чавун пластівцями. Аби визначити за мікроструктурою вид чавуну й оцінити його механічні властивості, потрібні: зразки мікрошліфів та фотографії мікроструктур чавунів різних типів (для порівняння). Здійснюється аналіз доволі швидко за допомогою металографічного мікроскопу. Інтерпретація аналітичних даних може попередньо свідчити: якщо це білий чи ковкий чавун, то виріб щонайменше XIX ст; сірий чавун з незвичними модифікаційними домішками і великою кількістю сірки теж може відноситися до XIX ст., оскільки топлення відбувалося на вугіллі; малий відсоток домішок, а більше чистого Fe (від 95%) може свідчити про давність зразку, куди ще не додавали фрагменти зламаних чавунних гармат; багато домішок (Fe < 90%) може означати лиття гармати з використанням старого чавуну.

Основним індикатором усе ж таки можна вважати відсотковий рівень сірки: чим менше сірки у сплаві, тим більш «історичний» чавун. Вважається, що перші великі печі з використанням вугілля з'явилися у XVI ст. Однак, основою чавунного гарматного виробництва залишалися малі печі на деревному вугіллі, без збільшеного наддуву й з використанням залізного лому (чистого заліза). Розтоплений чавун одразу, без наступного перероблення, заливався у гарматні форми, й так отримували вироби першого топлення (відливу) з малим вмістом сірки. Крім того, у першому відливі вуглецю завжди було менше за 4%. У великих печах на вугіллі могли топити руду, яка призначалася для подальшої переробки.

Чавунний матеріал для гармат XVI ст. отримували плавленням білого заліза із залишками по вже здійснених відливах з додатком деревного вугілля й домішок, які збільшували плинність металу. Частка домішок іноді була доволі вагомою. У деяких зразках доля арсену складала 9,8–27%. Додавали цинк й вісмут. Присутні у чавуні кремній, марганець, фосфор й сірка істотно впливали на його властивості: сірка і фосфор підвищують крихкість чавуну, а спеціальна присадка хрому, нікелю, магнію, алюмінію (легуючі елементи) і кремнію надає чавуну більш високу жаростійкість, зносостійкість, підвищує опірність корозії.

Тепер, після оцінки можливостей чавунного гарматного литва у Львові 1530–1540-х рр., й розуміння складності роботи з чавуном, перейдемо до порівняння хімічного складу чавунних відливів XVI й XIX ст. Насамперед,

звернемось до класичного зразка чавунного виробництва 1543 р. – кам'яної плити, знайденої у Варшаві (1947 р.), яка тепер зберігається у колекції Muzeum Narodowe w Warszawie. До її елементного складу, визначеного в Instytucie Odlewnictwa w Krakowie, входить: C (вуглець) 3,92%, Si (кремній) 1,06%, Mn (марганець) 0,07%, P (фосфор) 0,37% і S (сірка) 0,023%[49].

Декілька інших прикладів першої чавунної плавки воєнного виробництва запозичені нами з дослідження К. Сенковського: гарматний ствол з корабля «Endeavour» (Англія XVIII ст.) – C 3,5%, Si 0,5%, Mn 1,1%, P 0,6%, S 0,03%); гарматне ядро (Ліппштадт, Німеччина, 1523 р.) – C 3,12%, Si 0,21%, Mn 0,50%, P 2,7%, S 0,077; гарматне ядро (Англія, 1643–1646 рр.) – C 3,20%, Si 0,80%, Mn 0,48%, P 1,12%, S 0,056%[50].

Що спільного в елементному складі представлених зразків? Структура досліджених проб представляє собою сірий чавун, який під впливом циклічних нагрівань до високих температур піддався часткові графітизації (середній рівень вуглецю 3,2–3,9%). Відливи зроблено з доволі чистих матеріалів й витоплено на деревному вугіллі (мала доля сірки). Різниця між зразками у відсотках марганцю і фосфору може свідчити про різний рівень чистоти використаного похідного матеріалу. Отже, ми бачимо чавунні вироби першого топлення з використанням деревного вугілля, які відповідають виробничим технологіям XVI–XVII ст.

Який елементний склад присутній у зразках чавунного «львівського комплексу»? Нам вдалося отримати матеріал для аналізу з мортирного зразка Музею історії зброї (Запоріжжя): C 2,5%, Si 1,3%, Mn 0,78%, P 0,25%, S 0,10%. Ці показники ближче до так званого білого чавуну другого-третього перероблення (або ж перлито-цементито-графітного (половинчастого) чавуну) з огляду на «вигорання» фосфору і марганцю, а також враховуючи великий відсоток сірки. У будь-якому варіанті, чавун з такими структурними показниками не міг призначатися для лиття бойових гармат через свою граничну крихкість, про яку опосередковано свідчать відламані чопи у багатьох зразках фальсифікатів. Перероблений чавун відповідає технологіям XIX ст., коли сильне насичення металу сіркою відбувалося через використання для його нагрівання вугілля. У результаті отримували дуже міцний, але надто крихкий чавун, який погано заповнював форми й майже не підлягав обробці. Саме тому львівські фальсифікати грубої форми (без тонких деталей типу шиї винограду), без кінцевої обробки, не шліфовані (грубі канали, ливарні шви, груба поверхня), з розмитими декоративними елементами й масою каверн, газових раковин й усадочних свищів у стінках (утворювалися через сильну усадку металу й погану плинність).

Отже, металографічний аналіз остаточно доводить, що ми маємо справу з чавунними стволами, відлитими не раніше XIX ст. Гарматні фальсифікати виготовляли з чавунних заготовок (друге або третє топлення чавуну), отримуючи у сплаві збільшені відсоткові частки вуглецю й сірки. Не виключено, що львівські фальсифікати могли бути відлиті у Польщі, скажімо, у ливарні в Białogonie, де активно перетоплювали чавун у XIX ст.[51]

Гармати у стилі «кітч» на львівському ринку антикваріату другої половини XIX ст.

Зважаючи на отримані дані й повертаючись ad fontes, спробуємо з'ясувати час і місце появи симулякрів та мотиви авторів.

Як вказувалося вище, чавунні фальсифікати, на основі отриманих висновків, не можна назвати навіть підробками. Вони виявилися настільки далекими від типології, стилістики й архітектоніки львівської артилерії середини XVI ст., що це дає привід вважати їх симуляцією, кітчем (нім. Kitch – халтурка, несмак, «безцінь»), не лише у культурному, але й в історичному плані.

Вважається, що поняття «кітч» з'явилося у Німеччині у 1860-х роках для означення художніх предметів, й за етимологічною легендою провадить на художні вернісажі Мюнхену, які стали економічною відповіддю на доступ новосформованого середнього класу до світу мистецтва[52]. Скажімо, до Америки на переломі XIX–XX ст. ввезли біля двох тисяч «полотен Рембрандта» – занадто багатьом заокеанським нуворишам заманулося володіти його картинами. Материнським середовищем, в якому кітч народжується, австрійський письменник і критик, Герман Брох вважає романтизм. Він трактує кітч історично – як народжений у сфері впливу романтизму і сентименталізму XIX ст.; геокультурно – оскільки особливим простором, де кіч набуває поширення, Брох уважає центрально-східноєвропейську культуру; формально – кітч мислиться ним як нетворче повторення, як наслідування попередників[53].

Ж. Бодрийяром кітч визначається як псевдооб'єкт (штучний), як симуляція, копія, стереотип, для якого характерна бідність реального значення, надлишок знаків, алегорій, різних конотацій, екзальтація й насиченість деталями[54].

У часи Луї-Філіпа у Франції і в епоху «Grunderjahre» (часи об'єднання німецьких земель при Бісмарку (1870–1890 рр.), загальна торгівля підробками й естетичними дрібничками стає головним проявом кітчу й прибутковим комерційним підприємством[55]. За своїм розмахом й прибутковістю її можна порівняти хіба що з торгівлею церковними фальсифікатами у Єв-

ропі XIV ст., звідки походить, скажімо, так звана «Туринська плащаниця», яка пройшла наукову апробацію вуглецевим аналізом.

Нам більш імпонує не естетичне, а етичне трактування кітчу яке уперше запропонував Г. Брох. Саме етична підоснова кітчу стає визначальною, коли йдеться, як у випадку з львівськими гарматами, про історичний кітч, фальсифікацію історичних речових джерел. Джерела кітчу, на думку Г. Броха, полягають у підміні етичної категорії естетичною, коли митець дає світ не таким, який він є, але таким, яким він мав би бути, коли ідеальне опредмечується, а уявне – матеріалізується. Кітч, на його переконання, дає фальшиву ілюзію про ідилічне минуле[56].

Не останню роль у презентації кітчевої моделі львівських гармат відіграє серійність, яка полегшує сприйняття речей. Автори фальсифікатів орієнтувалися на львівські історичні гармати як предмет рідкісний, унікальний, хоча й такий, що міг вироблятися серійно. Серії фальсифікатів – це було прибутково й важко піддавалося джерелознавчій перевірці.

Естетичну симуляцію («симуляція естетичного феномену»)[57] у комплексі чавунних фальсифікатів важко не помітити. Вона явна, гіперболізована й виглядає дикувато у порівнянні з оригінальним ливарним стилем XVI ст. Були створені образні симулякри-замінники, які не мають нічого спільного з історичною реальністю. Можливо для означення явища краще підійшло би французьке слово-термін «кемп», яке з'явилося у Франції на початку XX ст. і первісно означало «перебільшений, афектований, театральний»[58]. Надлишковість кемпа наївна, його потворність наперед не прорахована і майстер, котрий виготовляв речі у такому стилі, перефразовуючи У. Еко, з усією серйозністю неначе казав: «Вуаля! Дивіться: гармати Леонарда Герля!»[59].

Естетичні образи цих предметів старовини настільки спотворені, що викликають підозру, чи не йдеться тут про дистанційовану, навмисну, або іронічну форму кічу, про кіч-перформенс. Але навряд чи у другій половині XIX ст. еволюція кітчу встигла сягнути рівня опозиції нормативному мистецтву.

Однак, аби образ львівських гармат міг більш-менш сприйматися, він мусив дотримуватися мінімуму стандартів історичного дискурсу, інакше б історики сприйняли його як єресь або авангардне мистецтво. І цей ментальний мінімум у фальсифікатах потрібно визнати.

Гарматним фальсифікатам, характерним своєю низькою художньою цінністю, притаманна особлива естетична, чи радше «антиестетична» функція. Естетиці краси, стилю, витриманості й оригінальності фальсифікати протиставляють власну естетику симуляції: гарматні стволи відтворюють-

ся більшими чи меншими у порівнянні з традиційними зразками; морфологія загалом гіперболізована; відбувається підміна матеріалу (бронзи на сірий чавун); наслідування форм або ж їхнє комбінування невідповідним чином доведене до певного абсурду; трансляція традиції відбувається без її осмислення. У результаті з'явилася технологічна й естетична пародія, насичена симуляціями функцій без реального їхнього практичного (бойового) референту. Така естетика симуляції, за словами Ж. Бодрійяра, глибоко пов'язана з функцією, наданій кітчу у суспільному плані, виражати устремління, соціальне очікування, магічне долучення до культури, форм і знаків історичного минулого вищих класів, що й втілюється у предметну субкультуру, яка у нашому випадку виражена чавунними гарматними фальсифікатами[60].

Львівські гармати-симулякри перетворюють нематеріальне в матеріальне, неявне, приховане у архівах і далеких колекціях, роблять явним, опредмечують мрії і бажання людей, водночас стимулюючи їхні почуття. І це важливо, оскільки на появу таких історичних артефактів у Королівстві Галіції і Лодомерії був попит. Так комплекс кітчевих гармат-симуляцій разом з декількома гарматами Леонарда Герля, підтвердженими документально, утворювали віртуальний торговельний майданчик, на якому фальсифікати переходили у власність музеїв і приватних колекціонерів на кшталт В. Лозинського.

До початку XX ст. львівська громада встигла накопичити доволі старожитностей, й потребувала репрезентативних культурних установ для їхнього експонування широкому загалу.

Нагромадження матеріальних свідчень історичної культурної значущості регіону збіглося з піднесення національного фактору у громадському житті Львова. Свої прагнення щодо власних незалежних держав українська та польська частини громади Львова утілювали у створенні приватних історичних колекцій та музеїв, метою яких було патріотичне виховання громадян. Колекціонування не було систематичним й більш нагадувало накопичення випадкових речей. Основними критеріями комплектування були відсутність подібних речей у колекції, рідкісність, наявність багатого оздоблення й географія походження артефактів[61], *тобто, усі ознаки кітчевої моди*. Історична достовірність була не серед перших критеріїв й іноді засновувалась лише на патріотизмові, позбавленому здорового глузду.

Львівська громада не була одиноко патріотичною у Королівстві Галіції і Лодомерії. Подібна ситуація склалася, скажімо, у Кракові, де 1879 р. засновано Muzeum Narodowe, який був першим музеєм національного рів-

ня і поповнював свою колекцію через дарування та закупівлю історичних й художніх матеріалів. Зразки історичних гарматних стволів також надходили до експозиції незбагненними шляхами: подаровані Клеменсом Банковським (1904 р.), Владиславом Ходкевичем (1909 р.), знайдені в будинку повітового начальника м. Радомськ (1917 р.), викуплені з пункту прийому металобрухту тощо[62].

Звісно, перефразовуючи відомого фахівця з експертних оцінок Джона Гіра, експертний аналіз творів мистецтва у вигляді історичних матеріальних джерел балансує між чистою наукою (системою критичних висновків на підставі даних, що підлягають верифікації) і мистецтвом. У нашому випадку з аналізом львівського комплексу підробок саме як історичних джерел, «припудрених» дизайном, баланс схиляється у бік науковості. Тут потрібно вірно пов'язати композицію декору гармат з окремими деталями; необхідне усебічне знання певного історичного періоду; розгляд усіх можливих відповідей; відчуття художньої й стилістичної якості предметів; розуміння постаті ливарника як митця, але у контексті епохи й середовища; й нарешті – здатність оцінити усі отримані критичні дані щодо візуального матеріального джерела[63]. На жаль, львівські фахівці на переломі XIX–XX ст. не змогли справитися з комплексом вимог, замінивши критичний аналіз ідеологією й отримавши «модерний фольклор», приправлений поетичними вольностями. Однак, історичний підхід до візуального матеріалу, якими були декоровані гармати, не обмежується приписуванням ідеологічного сенсу. Ідеологія (у сенсі знань, викривлених заради певного інтересу) за природою своєю, дискредитує історичний аналіз.

Львівський комплекс гарматних фальсифікатів демонструє як необгрунтована точка зору, мода і не критичний джерельний аналіз, можуть створити умови, за якими особистість ливарника «відкриють заново» і його роботи включать до стилістичного й історичного канону після повторного наукового вивчення, створивши з них на сторіччя певну «тотемну групу» масово репродукованих образів для «споживання» локальної спільноти[64]. Це приклад того, як історична інтерпретація була залишена на розсуд антикварів й аматорів.

Отже, відбулося певне вписування явища (кітчевих підробок) у чинну львівську культурну систему. Явище конкретно-історичного характеру проходило у межах тих форм суспільної активності, в яких бере участь конкретний індивід (історик, дослідник, колекціонер й просто любитель львівської старовини), котрий мав своєрідну свідомісну картину світу, до якої вбудовувалися гармати Л. Герля. Слід визнати: «стилізація історії» була загальним трендом в українських землях наприкінці XIX – на початку XX ст.

Далі відбулося порозуміння. Порозуміння між львівськими істориками про те, «що» вважати «чим». Звичайно, сприйняття цілого комплексу гармат Л. Герля, які чудом з'явилися у культурному полі Львова, стало підставою для роздумів, що, зрештою, лише обгрунтовували результат, і як наслідок – для прийняття пропонованих історичних інтерпретацій. Порозуміння носило характер як мовчазної, так і свідомої згоди. За словами В. Вжосека, матрицю історичної уяви становить порозуміння поміж «ближніми в професії», або ще краще – «ближніми в культурі». Саме ближні в професії вирішують, чи запропоноване колегою бачення минулого може стати прийнятним історіографічним продуктом, зокрема, й витвором академічної історії[65].

Наступним етапом була колективна віра істориків у певну «істину», підкріплена актуальним сприйняттям сучасного їм культурного ладу. За тієї ж мовчазної згоди, за підтримки віри, львівські фальсифікати перекочували до фактографічних опусів багатьох сучасних дослідників, котрі не змогли створити нові образи минулого й застрягли десь у кінці XIX ст.

Консервація симулякрів у сучасному історіописанні

Механізм «мода – цінність (попит) – пропозиція» породжує фальсифікати на ринку антикваріату. При тому, що львівський комплекс – це не підробка ливарного мистецтва, а лише спроба відтворення дизайну у загальних рисах. Однак, аукціони і дилери прагнуть підвищити статус, а отже і цінність декоративного мистецтва, мистецтва дизайну.

Вплив комерції на матеріальні пам'ятки, на візуальні історичні джерела й сприйняття минулого нашими сучасниками, мабуть, часом є важливішим, ніж вплив ерудиції істориків і працівників музеїв. Тому науковцям, вочевидь, потрібно більш уважно ставитися до феномену колекціонування[66], яка перебуває на перехресті різноманітних особистих інтересів. Це і почуття наведення ладу, і завершення певного пошуку, і приріст цінності із завершенням надбання певних комплексів, і очікування повернення капіталовкладення. Крім того, колекціонування засноване на прихованому уявленні, що знання, яке стосується предметів, буцімто обмежене. Нарешті, що важливо для історика, таке колекціонування передбачає особливий зв'язок з минулим[67]. Усе це разом породжує антинаукове ставлення до історичних джерел.

Що б не було закладено до основи колекціонування: спосіб привернути увагу, потреба перебування у центрі подій, пристрасть до впорядкування чи втеча від реальності, усе це різною мірою призводить до викривлення історичної дійсності й інтерпретації історії у власних інтересах. На думку

Жана Бодрийяра, люди схильні до колекціонування, мають однакову мотивацію. Роздільним бар'єром є лише рівень фанатизму, заснованого на бажанні володіти предметами з обраної тематики. У власника річ перетворюється на бездоганне дзеркало, оскільки в ньому відображаються не реальний а бажаний образ[68].

Ілюстрацією такого «бажання» може бути дискусія з приводу датування львівського фальсифікату з Музею історії зброї (Запоріжжя), власник якого був впевнений щодо дати відливу 1549 р., яка разом із монограмою «LH» підтверджувала авторство Леонарда Герля. Усі аргументи, що походили з різних методів критики цього історичного джерела (частково наведені нами у даній статті) не приймалися до уваги, адже у такому разі приватна колекція втратила б доволі цінний (і коштовний) артефакт. Нічого не змінилося, навіть коли було отримано доволі контрастне зображення за допомогою моделювання відбитку й прорисовування цифр, пошкоджених через корозію металу. Відбиток з поверхні стволу було зроблено за допомогою силіконового компаунда «Copy Pasta» (Axson, Франція). Прорисовування здійснювали незалежно один від одного п'ять експертів, котрі, аби запобігти упередженості, не були поінформовані про те, який тип малюнку відтворюється. Результатом моделювання й прорисовування було число-дата «1529», а не «1549», як вважалося раніше (Рис. 1.*10*).

Для колекціонера кожна зміна наголосу на атрибуції предмету, особливо у частинах пов'язаних з ринком, вкрай не бажана, оскільки статус об'єкту має залишатися безсумнівним. У результаті, брак знань постійно компенсує думка, яку підтримує репутація та авторитет під маскою надійного знання. Статус, престиж (і особистий, і престиж інтуїції) й, звісно ж, витрачені кошти, іноді заважають визнати справжній стан речей. Але ніхто і не стверджував, що вивільнення знання з-під тиску особистої точки зору – справа проста як серед колекціонерів так, зрештою, й серед істориків. Людина прагне робити розсудливі висновки, спираючись на усю доступну інформацію. Однак, встановлено, що такі висновки, побудовані на недостатніх даних, людина, зазвичай, буде вперто відстоювати, навіть коли наступні більш достовірні дані їх спростовують. Більшість дослідників майже напевне виявляться нездатними, за необхідності, змінити власний спосіб мислення.

Здійснюючи задовільну атрибуцію, колекціонери (або експерти) при тому часто не можуть пояснити її задовільність, ігноруючи несумісність візуального і лінгвістичного. Ухиляючись від раціональних доказів, вони звертаються до власного доброго імені. Для багатьох важко прийняти суто теоретичне міркування за науку. Така позиція не заслуговує на довіру серед істориків й просто створює кон'юктуру на ринку антикваріату.

Своєю чергою, багато експертів, що працюють не лише на ринку антикваріату, але і в музеях, не звертають уваги на фахових істориків, чиї міркування значно ширші, скажімо, за питання авторства. Отже, створюється ідеологічна поляризація. Крім того, формується замкнена система, яка підтримує сама себе, і тому ні чим іншим, як фікцією не буде. На жаль, сучасні дослідники (беремо до уваги лише комплекс львівських фальсифікатів гармат) включаються у цю систему, незважаючи на загальну дедалі грунтовнішу джерельну базу й солідний робочий методологічний арсенал для створення параметрів, у межах яких матеріальні історичні джерела підлягають обговоренню за допомогою обгрунтованих засобів порівняння і виключення, з додаванням дози практичного скептицизму[69]. Проте, для істориків й музейних працівників з мисленням колекціонерів головною метою тлумачення результатів аналізу майже завжди залишається включення до «бажаної» колекції (музейної або дослідницької), навіть якщо перелік двозначностей і невідповідностей «зашкалює».

До чого усі ці розлогі роздуми? Справа у тому, що правдивість (епістемологічний статус) знання, здобутого у некритичний спосіб, за допомогою поверхових експертних оцінок, набуває особливої гостроти, коли ненадійну інформацію маніпулятивно залучають до творення складних історичних доказів разом із знаннями, які більше заслуговують на довіру.

Здається, буде корисним зосередитися на показовому прикладі, щоб зробити деякі загальні висновки щодо сучасного сприйняття симулякрів (гармат у стилі кітч) колекціонерами й музейними робітниками. Отже, – бронзова гармата з експозиції музею Богдана Хмельницького Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» (Рис. 12).

Дослідники артефакту у своїй статті підводять читача до простої думки, що гармата належить гетьману П. Конашевичу-Сагайдачному (щонайменше – комусь із заможної козацької старшини). Атрибуційна логіка авторів вражає своєю нелогічністю: гармати були у козацькому війську – отже, ця гармата з козацького війська – враховуючи, герб «Побуг» під шляхетською короною, належала Сагайдачному, бо він був власником такого гербу[70]. Повноцінний аналіз цієї схеми зайняв би багато місця у тексті, тому зупинимось на декількох моментах із сфери технології й морфології.

Довжина каналу чигиринської гармати складає 7,5 калібрів. Для 1-фунтового калібру чомусь обрано гаубичну пропорцію стволу.

Довжина чопів становить 56 мм за їхнього діаметру 40 мм, у той час як традиційною для польової артилерії була приблизна відповідність довжини й діаметру. Отже, чопи змодельовано нефункціонально довгими. Крім того, за такого калібру й фізичних параметрів стволу чопи мали бути мен-

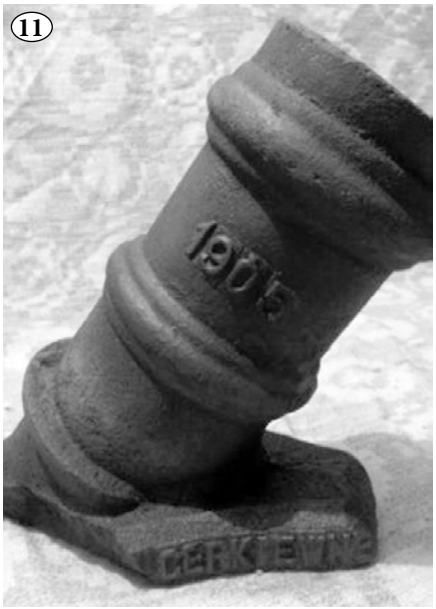

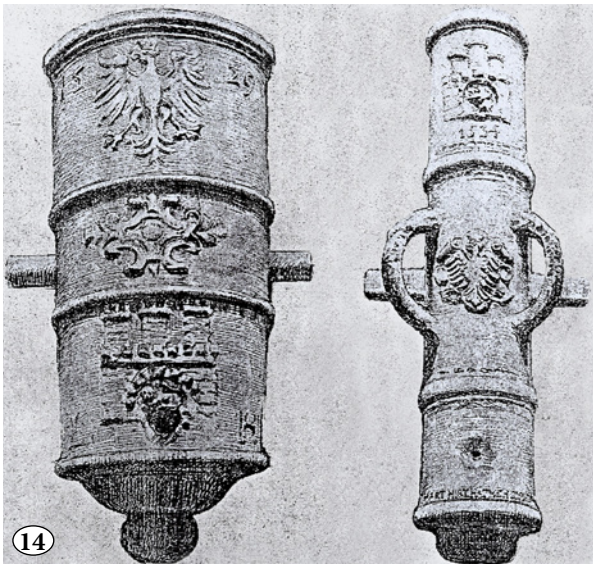

Рис. 11. *Салютна гармата підгаєцьких фільварків 1905 р.* ***Рис. 12.*** *Фальсифікат з музею Богдана Хмельницького Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».* ***Рис. 13.*** *Фальсифікат з Межигір'я.* ***Рис. 14.*** *Малюнки гармат з каталогу львівської виставки 1894 р.* ***Рис. 15.*** *Афіша львівської виставки 1920 р.*

шого діаметру, оскільки не перебирали на себе віддачі від потужного пострілу. Отже, скоріше за все, цю гармату відливали, копіюючи морфологію й абрис гармати значно більшого калібру, для якої пропорції «чигиринського» стволу мали практичний експлуатаційний сенс.

Крім того, поверхня стволу практично ідеально зберіглася з «початку XVII ст.». Жодного сліду фізичних впливів, лише красива однотонна зелена патина, у той час як бойові гармати отримували «прижиттєві» експлуатаційні й транспортні подряпини, підпалини, удари й інші негаразди. Відсутні технологічні позначки (калібр, інвентарні арсенальні номери). Запальний отвір без розпалу, як і стінки без слідів бойового використання. Канал ідеально висвердлений, але з глибокою борозенкою біля дульного зрізу, яка під час пострілу, становила пряму загрозу, підвищуючи шанси на розрив стволу. І нарешті, не зашліфований ливарний шов у чоповій частині стволу вказує на лиття гармати у роз'ємній формі, у той час як у XVII ст. бронзові стволи моделювали з використанням одноразової форми, яка знищувалася після лиття стволу.

Усі перераховані зауваження до стволу одразу відсувають на задній план герб «Побуг» як головний атрибутивний елемент артефакту.

Отже, даний зразок або ж відлитий наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у якості салютної гармати на замовлення якогось шляхтича, або ж є сучасною підробкою. Ми схиляємось до останнього варіанту.

Справа в тому, що цей ствол подарував до чигиринського музею незабутній для всіх нас Віктор Янукович у часи свого прем'єрства. Після його втечі до Росії у Національному художньому музеї України було відкрито виставку «Кодекс Межигір'я», де серед художніх речей з резиденції знаходився бронзовий гарматний ствол з гербом «Побуг» (Рис. 13). Гармата-фальсифікат виконана у кітчевому стилі за усіма його параметрами: відсутність історизму, відсутність стилю, гіпертрофований декор. Однак, привертає увагу саме герб, наявність якого може свідчити, що цей ствол був подарований Януковичу раніше у парі з «чигиринською» гарматою. Так би мовити, коштовний дарунок «новітнього шляхтича» гербу «Побуг» своєму патрону.

Ми торкнулися питання сучасних підробок аби проілюструвати подібність механізмів проникнення кітча до наукового мислення із столітньою різницею. Велич кітча, у тому числі й історичного кітча, який у сучасній вітчизняній культурі вважається нормою, слід вважати безперечною.

Отже, дотепер у дослідницькому середовищі й у музеях (за виключенням Музею-Арсеналу) відбувається погодження із запропонованою львівськими істориками позаминулого століття візією комплексу гармат Л. Гер-

ля, незважаючи на те, що по суті, вони ігнорують принцип несуперечності й не піддаються історичній легітимізації. Гармати-симулякри задовольняють дослідників і музейників настільки, що вважаються правдивими. У таких випадках, вже сучасна викривлена (слабка) історіографія, за словами Яна Поморського стає не стільки джерелом пізнання давнього історичного об'єкту, про який вона говорить, але й джерелом для пізнання культури, що пізнає, сучасної нашої культури[71].

Міркуючи над питанням «чому так відбувається?», ми натикаємось на чергову мовчазну очевидність, яка спонукає до чергової інтерпретації.

Можливо через неготовність до специфічного сприйняття візуального джерельного матеріалу. Історики зазвичай спираються у дослідженнях на різноманітний джерельний матеріал, однак специфіка освіти й традиції історіописання схиляють їх до письмових документів. Багато хто вбачає у візуальному джерельному матеріалі лише банк ілюстрацій для своїх робіт й впадає у методологічний ступор перед необхідністю глибокого вивчення матеріального джерела на кшталт давнього гарматного стволу. Водночас, мистецтвознавці й особливо музеєзнавці мало сприймають точку зору історика в обговоренні візуального матеріалу[72]. І не дивно, оскільки форма вивчення візуального матеріалу, скажімо, музейниками, не історична, а пов'язана із наявною систематизацією й презентацією. У той час як історик у своїй інтерпретаційній роботі притримується майже виключно письмових форм. Мистецтвознавці, також правомірно, не відносять гарматне декоративне литво до поля «легітимного» мистецтва й вважають його «іншим».

Гарматні стволи, у переважній більшості, звісно, не можна віднести до «високого мистецтва» (вияву особистого людського відкриття), однак вони точно належать більш демократичному «вжитковому мистецтву»[73]. Останнє розглядається як щось механічне й серійне, а не інтелектуально винахідливе, хоча з цим можна й не погодитись, адже люди, відповідні за фізичну реалізацію проекту гарматного стволу, також мали щодо нього певні особисті естетичні й ідеологічні задуми.

Звернемо увагу на особливість кітчевої репрезентації артефактів минулого, таких як гармата, яка може бути історично важливою й цінною, хоча декоративно непрезентабельною. Забезпечуючи сприйняття сухої й суворої історії в театралізований спосіб, кіч подає інакшість у формах, емоційно зрозумілих, візуально доступних, барвистих, полегшуючи тим самим розуміння артефакту. Важливою є і вкорінена в кітч серійність (дві гармати з гербом Януковича). Остання як відомо, будучи повторенням, є приємною для сприйняття, оскільки повторює одне і те ж саме, звичне, дозволяючи, однак, і певні варіації.

Отож, сучасний артилерійський кітч служить комунікативним засобом у досить специфічний спосіб. Він використовує старі і творить нові кліше. Такий спосіб репрезентації спрямований на своєрідне розігрування історичної реальності як видовища, що породжує задоволення і бажання колекціонувати враження[74].

Так дослідники перебирають «накопичувальне» мислення колекціонерів. Можливо, це відбувається через схильність української історіографії до описової історії, коли головним результатом дослідження є накопичення джерельного матеріалу, подій, фактів тощо, без аналітики отриманої «колекції». Звісно, кожне наукове пізнання є результатом сформованого у певному науковому середовищі стилю заняття наукою, з успадкованими стандартами, завдяки яким формується індивідуальна компетенція дослідника[75]. З іншого боку, довголіття «відповіді» на історичне питання щодо львівських історичних гармат, свідчить, що така інтерпретація відповідає потребам сучасної вітчизняної культури. Культури високорозвиненого кітчу.

Як писав В. Вжосек, уявлення про феномени засновуються на спадщині минулого, а усвідомлення минулих сенсів започатковує діалог про сенси сучасні. Це усвідомлення, своєю чергою, очікує від історичного мислення відповідей на питання, що походять з уявлень актуального культурного ладу[76]. Він переконаний, що саме історичне мислення постачає змісти для сучасної культурної комунікації[77], що лише історичне мислення насичує культуру історичністю, встановлює комунікацію між історією та культурою, й фактично наближається до історичного пізнання[78]. І небажання замінити стару інтерпретацію, освячену авторитетами сивої давнини, новою, уникання цього не легкого завдання, за словами Л. Февра, схоже на інтелектуальне боягузтво[79]. Додамо до цього невтішного висновку атрибутивну кризу в музеях сучасної України, перманентну кризу дослідницької якості, а також комунікативну кризу між сегментами «прихильників історії» за лінією: музеї – вузькопрофільні фахівці – більш широке коло істориків – аудиторія «глядачів і слухачів».

Усе вище сказане про кітч схиляє нас по іншому оцінювати ситуації з фальсифікатами львівських гармат. Автори не мали за мету зробити підробку історичних гармат у тому сенсі, як ми звикли розуміти підробки артефактів на ринках антикваріату. Були виготовлені абсолютно інші об'єкти для потреб середовища кітчевого сегменту культури. Ці модні речі були лише симуляціями, не більше того. Однак ми отримали не лише симуляцію мистецтва, але й симуляцію історії. Симуляцію, яка спрощує реальні об'єкти, спрощує їхнє сприйняття й розуміння, а отже легко

вбудовує їх у історичні контексти, які також, зрештою, перетворюються на симуляційні.

Неприємність такої тенденції (моди) у тому, що вона дотепер є вагомим трендом в українському науковому й науково-популярному полі. Так сталося з львівським комплексом гармат, так відбувається з іншими симулякрами-гарматами, з легкістю зарахованими до оригіналів. Небезпечність симуляцій-спрощень в тому, що у певних випадках, коли симуляція використовується «за повною програмою» ідеологією і пропагандою, у суспільній свідомості вона починає підмінювати історичну реальність. І тоді стаються такі речі як «Донбас-2014». І тоді люди починають гинути від пострілів вже реальних гармат, а не симулякрів.

Можливо проведений аналіз перетнув межу достатності й порушив міру, сягнувши гіперкритичності. Однак, це було зроблено навмисно, аби зняти питання щодо фальсифікатів за максимальною кількістю позицій. Зрештою, у таких випадках, завжди постає питання: де слід зупинитися і на підставі чого можна робити висновки?

За допомогою гіперкритики історичного джерела ми намагалися знайти форму дійсності, яка б усіх задовольнила, й від обгрунтованих припущень у минулих своїх роботах, дійшли до впевненості, що презентований чавунний гарматний комплекс складається з фальсифікатів. Зрештою, джерела введено до притаманного їм історичного контексту, що саме по собі є доброю справою. Як би там не було, а фальсифікати свою місію виконали, привернувши наприкінці XIX ст. увагу до львівської історичної артилерії, яка з того часу надійно «оселилася» як у історико-культурному середовищі міста, так і у вітчизняному історіописанні.

Маємо надію, у даній розвідці нам вдалося зруйнувати не лише ще одну ілюзію минулого, але й історіографічну ілюзію сучасності.

ПОСИЛАННЯ

1 Верхотурова М. Колекція гармат XVI–XVIII століття в зібранні Національного музею імені короля Яна III у Львові, Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». № 124. С. 12–16; *Верхотурова М. А.* Артилерія XIV–XVIII ст. з фондів Львівського історичного музею: історія формування та характеристика колекції.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 «Військова історія». Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2016. С. 105, 149, 155, 164.

2 Берк Пітер, Історія подій і відродження наративу. Нові підходи до історіописання. За ред. Пітера Берка; пер. з англ. К.: Ніка-Центр, 2013. С. 327.

3 Gierdziejewski K. Zarys dziejów odlewnictwa polskiego. Warszawa, 1954. C. 151.

4 Badecki K. Leonard Herle ludwisarz i jego lwowskie działa 1544–1572. Studium archiwalno-muzealne. Lwow, 1932. S.14–28.

5 Badecki K. Wystawa zdobnictwa ludwisarskiego. Szkic pamiątkowy zamiast katalogu. Lwow, Drukarnia. W. Łozińskiego. 1920.

6 Badecki K. Leonard Herle ludwisarz i jego lwowskie działa 1544–1572. S.11, посилання № 45.

7 Жолтовский П. М. Художнє лиття на Україні в XIV–XVIII ст. К.,1973. С.19–23.

8 Syrokomla W. Wędrówki po moich niegdyś okolicach. Wilno,1853. S. 84–86.

9 Kołaczkowski J. Wiadomości tyczące się przemysłu I sztuki w dawniej Polsce. Kraków, 1888. S. 277–278.

10 Petrus J. T. Nieświeska kolekcja luf armatnich w świetle inwentarza z roku 1857, *Studia Waweliana.* Kraków, 1999. T. 8. S. 113.

11 Sokołowski M. Uzupełnienia I uwagi odnośnie do armat nieświeskich, *Sprawozdania Komisji do badania historji sztuki w Polsce.* 1903. T. 7.

12 Gloger Z. Encyklopedia staropolska ilustrowana. Warszawa, 1901, II. S. 97–98.

13 Ehrenthal M. v. Die fürstlich Radziwillische Rütstkammer zu Nieśwież, *Zeitschrift für historische Waffenkunde.* 1900-1902. 2. S. 221–223.

14 Julius Scheurer (1859–1913) – відомий художник, антиквар і колекціонер, предмети з колекції котрого дотепер трапляються серед лотів найвідоміших світових аукціонів. Скажімо, 2016 р. у замку Опочно відбулася виставка «*Julius Scheurer* a Opočno», де експонувалися артефакти (серед яких і гармати) з колекції антиквара (https://www.zamek-opocno.cz/en/photogalleries/17969-ehd-2016-julius-scheurer-and-opocno-temporary-exhibition) (останній перегляд: 17.02.2018).

15 Erhenthal M. v., Świeykowski E. Zbrojownia radziwiłłowska w Nieświeżu, *Sprawozdania Komisji do badania historji sztuki w Polsce.* 1903. T. 7. S. CCIII–CCXII.

16 Łoziński W. O odlewnictwie lwowskiem, *Sprawozdania Komisji do badania historji sztuki w Polsce.* 1896. T.5. S. CXCVII–CCIII; Łoziński W. Mistrz Herle i jego lwowskie dziala armatnie.

17 Górski K. Historya artyleryi polskiej. Warszawa, 1902.

18 Łoziński W. Katalog wystawy zabytków starożytnych we Lwowie. Lwów, Dyrekcja Powszechnej Wystawy Krajowej. 1894. 169 s.

19 Łozinski W. Komunikat o odlewnictwie lwowskiem, *Sprawozdania Komisji do badania historji sztuki w Polsce.* Kraków, 1896. T.5. S. CXXXI–CXXXII.

20 Badecki K. Leonard Herle ludwisarz i jego lwowskie działa 1544–1572. S.13.

21 Ісаєвич Я.Д. Лозінський Владислав. Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2009. (http://www.history.org.ua/?termin=Lozinsky_V (останній перегляд: 23.12.2017).

22 Gierdziejewski K. Zarys dziejów odlewnictwa polskiego. S. 105.

23 Лозинський (Łoziński) Владислав (29.03.1843–20.05.1913) у 1889–1898 рр. очолював Гроно консерваторів Східної Галичини. Співзасновник (1886) і заступник голови (1891–1897) Історичного товариства у Львові. Від 1891 – член Академії знань у Кракові. Був головою Товариства Шанувальників Мистецтв, членом Академії знань (з 1890) та Народознавчого товариства. Від 1900 — почесний доктор філософії Львівського університету. Обирався депутатом Райхсрату від округу Турка – Бориня, до палати сенаторів (Herrenhaus) від округу Перемишль – Городок. 1902 р. став довічним членом Палати панів. Почесний громадянин Львова (1907).

24 Badecki K. Wystawa zdobnictwa ludwisarskiego. S. 11.

25 Badecki K. Wystawa zdobnictwa ludwisarskiego. S. 7.

26 Жолтовский П. М. Художнє лиття на Україні в XIV–XVIII ст. С. 125.

27 Krokosz J., Pabiś R., Dziewulski M. Analiza składu chemicznego wybranych obiektów metalowych w Muzeum Narodowym w Krakowie zastosowaniem mikrofluoresencji rentgenowskiej, *Odlewnictwo współeczesne Polska I świat, red. Andrzej Baliński. 3/2010*. Instytut odlewnictwa w Krakowie. S. 41.

28 Badecki K. Wystawa zdobnictwa ludwisarskiego. S. 14.

29 Tamże. S. 14.

30 Tamże. S. 14.

31 Tamże. S. 13.

32 Не виключено, що «загублена» Лотрингом гармата була відливом майстра Георгія Франке 1614 р., зробленим на замовлення львівського патриція Мартіна Кампіана. Тепер зберігається у Музеї Війська Польського (Варшава). Чи не той самий цей Лотринг (з Лотарингії), уламок гармати якого з підписом «DIVINO AVXILIO ME FECIT IOANNES BREVTELT LOTARINGVSS R M FVSOR ANO 1631» знаходиться у тому ж музеї?

33 Gierdziejewski K. Zarys dziejów odlewnictwa polskiego. S. 107–108.

34 Badecki K. Wystawa zdobnictwa ludwisarskiego. S. 13.

35 Верхотурова М. Колекція гармат XVI – XVIII століття в зібранні Національного музею імені короля Яна III у Львові. С. 14.

36 https://reibert.info/threads/pushka.874085/. (останній перегляд 17.02.2018)

37 Syrokomla W. Wędrówki po moich niegdyś okolicach. Wilno,1853. S. 85; Petrus J. T. Nieświeska kolekcja luf armatnich w świetle inwentarza z roku 1857, *Studia Waweliana.* Kraków, 1999. T.8. S. 122.

38 Мальченко О. Museum artilleriae Ucrainicae. Музей української артилерії XV-XVIII століть. Частина І. Українські гармати в зарубіжних музейних колекціях. К., 2011. С. 37–39, 108–111.

39 Гречило А. Герб міста Львова: Генеза, традиція, відродження. (http://map.lviv.ua/statti/grechylo.html). (останній перегляд 20.02.2018)

40 Повна його назва - багатоелементний атомно-емісійний спектральний аналіз, що є сукупністю методів якісного і кількісного визначення складу металу гарматного ствола, заснована на взаємодії матеріалу з випромінюванням, розподілу по масах і енергіям елементарних частинок та ін.

41 Gierdziejewski K. Zarys dziejów odlewnictwa polskiego. S. 45; Агрикола Г. *О горном деле и металлургии в двенадцати книгах (главах)* / Под ред. Шухардина С. В. М., 1986.

42 *Sękowski* K. *Początki odlewnictwa żeliwa* w *Polsce.* Kraków, *1983.*

43 *Kołaczkowski J.,* Wiadomości tyczące się przemysłu i sztuki w dawnej Polsce Kraków, 1888.

44 Makowiecki A. Przemysł i rzemiosła u nas za dawnych czasów: rys historyczny. Warszawa, 1876.

45 Gierdziejewski K. Zarys dziejów odlewnictwa polskiego. S.165.

46 Tamże. S.131.

47 Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), Zbior Popielów, sygn. 341. f.11.

48 AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, Dz. LVI, sygn. O.3. f.3 v.

49 Gierdziejewski K. Zarys dziejów odlewnictwa polskiego. S.166.

50 Sękowski K. U źródeł odlewnictwa żeliwa. 2. Europa, *Przegląd Odlewnictwa.* K r a k ó w, 3/95. Tabl. № 5.

51 Wasilewski P. Odlewnictwo jako jedna z najstarszych metod wywarzania. *Archiwum odlewnictwa*. Katowice, 2001 Rocznik 1. nr. 1 (1/2), S. 33.

52 Муха О. Кітч: смислові трансформації поняття у XX-XXI ст. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»]. Сер. : Філософія. 2013. Вип. 12. С. 251.

53 Гундорова Т. Перекодування: новий український кітч. Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис. 2013 (http://uamoderna.com/md/201-201) (останній перегляд: 17.02.2018).

54 Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры. М.: Культурная революция; Республика, 2006, С. 144.

55 Там же. С. 145.

56 Гундорова Т. Перекодування: новий український кітч. 2013.

57 Адорно В. Теодор. Эстетическая теория. (Философия искусства). Пер. А. В. Дранова. М.: Республика, 2001. С. 448.

58 Зонтаг С. Нотатки про «кемп». Проти інтерпретації та інші есе. Львів: Кальварія, 2006. С. 287–288.

59 История уродства / под редакцией Умберто Эко; пер. с итал. А. Сабашникова. М.: Слово / Slovo, 2007. С. 416.

60 Бодрийяр Ж. Общество потребления. С. 146.

61 *Мельник Б. Колекція зброї Львівського історичного музею. Ми з Львівського історичного… До 110-річчя створення ЛІМ. Спецвипуск. Львів, 2004. С. 50–52.*

62 Krokosz J., Pabiś R., Dziewulski M. Analiza składu chemicznego wybranych obiektów metalowych w Muzeum Narodowym w Krakowie zastosowaniem mikrofluoresencji rentgenowskiej. S. 40-44.

63 Гасквелл Айвен, Візуальна історія. Нові підходи до історіописання. За ред. Пітера Берка; пер. з англ. К.: Ніка-Центр, 2013. С.228.

64 Там само. С. 235.

65 Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постання некласичної історіографії. Пер. з польськ. В. Сагана, В. Склокіна. С. Сєрякова; наук. Ред. А. Киридон, С. Троян, В. Склокін. К.: Ніка-Центр, 2012. С. 160.

66 Elsner John, Cardinal Roger, The Cultures of Collecting, Published by Harvard University Press, 1994.

67 Гасквелл Айвен, Візуальна історія. С. 225.

68 Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. М.: Добросвет. 2000.

69. Не виключено, що скептицизм, навіть зумовлений й обгрунтований, може виявитися зверхнім й догматичним відносно думок, почуттів й вірувань інших людей. Деякі завзяті скептики користуються методом як тупим інструментом – б'ють по усьому без розбору. Іноді здається, що скептичний висновок робиться одразу, заздалегідь відкидаючи будь-як аргументацію, а вже потім, можливо, розглядаються й факти.

Кожному дорогі власні переконання, ми неначе зіткані з них. Коли нашій системі переконань кидають виклик, закидають їй недостатнє обгрунтування або ж просто задають незручні (сократичні) питання, виявляючи те, про що ми не подумали, то ситуація може сприйматися не як спільний пошук істини, а як особиста війна. Тому робота з подібним джерельним матеріалом вимагає знань, чесності, відкритості й сміливості. Цю фразу приписують батькові Церкви Григорію Великому: «Якщо істина може викликати скандал, краще допустити скандал, ніж заперечувати істину».

70 Брель О., Діденко Я., Польова гармата XVII століття з колекції музею Богдана Хмельницького Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. Випуск 21, частина ІІ. К., 2012. С. 316–321; Диденко Я. Л., Брель О. В. Полевое орудие XVII века в экспозиции музея Богдана Хмельницкого Национального историко-культурного заповедника «Чигирин». Война и оружие. Новые исследования и материалы. Пятая Международная научно-практическая конференция (СПб, 16-18 мая 2012 года). СПб., 2012. Ч. І. С. 323–329.

71 Pomorski J. Historiografia jako autorefleksja kultury poznającej. *Świat historii. Prace z metodologii historii I historii historiografii dedukowane J. Topolskiemu z okazji siedmdziesięciolecia urodzin* / Pod red. W. Wrzoska. Poznań, 1998. S. 378.

72 Гасквелл Айвен, Візуальна історія. С. 221.

73 Там само. С. 222.

74 Гундорова Т. Перекодування: новий український кітч. 2013.

75 Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. С. 239.

76 Там само. С. 271.

77 Киридон А., Троян С. Конструювання механізмів історичного мислення. Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. С. 22.

78 Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. С.161.

79 Там само. С. 213.

Відомості про автора. *Мальченко Олег Євгенович,* старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, доктор історичних наук (Київ, Україна).

About Author. *Oleh Malchenko,* Ph.D., Senior Scientist in Mykhailo Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies (Kyiv, Ukraine), e-mail: tantra1969@ukr.net

ВІРТУАЛЬНИЙ МУЗЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ЗБРОЇ XV-XVIII ст.

Олег Мальченко,
Денис Тоїчкін

Анотація

Дану статтю присвячено ідеї віртуального музею історичної зброї XV-XVIII ст., оригінальні зразки якої зберігаються в різних музеях світу. В основу проекту пропонується покласти модель Вікі-музею української історичної артилерії, з часом включивши до неї інші типи зброї. Базова платформа дозволить консолідувати існуючі музейні репрезентації гарматних зразків, акумулювати інтелектуальний потенціал, налагодити співпрацю й обмін інформацією у широкому колі музейників й істориків, розв'язати проблему обмеженості окремих музейних зібрань і, головне, виведе на новий рівень знання про давню українську артилерію як історичне джерело. Для роботи із Вікі-музеєм можна використовувати будь-які гарматні зразки, незалежно від того, до якого музейного зібрання вони належать, у тому числі й зарубіжні, адже історія України не обмежується її територією.

Розвиток Вікі-музею історичної зброї узагальнено можна представити як безперервний комунікаційний процес, що перетворить його на різновид сучасної інформаційної й дослідницької музейної реальності, яку автори пропонують створювати паралельно традиційним музеям.

Віртуальний музей є не тільки пасивним носієм інформації щодо історичної зброї, згодом він перетвориться на її першоджерело, оскільки надає величезні можливості для накопичення та динамічного опрацювання нової наукової інформації: з часом його колекція створить унікальну основу для реальних наукових досліджень.

Ключові слова: віртуальний музей, вікі-музей, українська артилерія, історія зброї, історія артилерії.

УДК 069:004.738.5+623.411

Abstract

Oleh Malchenko, Denys Toichkin

VIRTUAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORICAL WEAPONS OF THE 15-18 CENTURIES

This article is dedicated to the project of digital (virtual) museum of historical weapon. The authors propose to build the Wiki-Museum of Ukrainian Historical Artillery first and then develop it and include other types of historical weapons in this project.

The basic platform will allow to consolidate existing museum representations of museum cannon samples, accumulate intellectual potential, establish cooperation and information exchange among a wide range of museum workers and historians, solving the problem of limited museum collections and, the most important, to raise knowledges about ancient Ukrainian artillery as a historical source. The authors suggest that for working with the Wiki museum, one can use any cannon samples, regardless of which museum collection they belong to, including non-Ukrainians ones.

In general, the development of the Wiki-museum of historical weapons can be represented as a continuous communication process, so the whole project is recognized as a new kind of modern information and scientific museum reality, which the authors propose to create in parallel with traditional museums.

The virtual museum is not only a passive carrier of information on historical weapons, in future it will turn into a primary source of studies, as it provides great opportunities for the accumulation and dynamic processing of new scientific information: over time, its collection will create a unique basis for real research.

Keywords: digital museum, Wiki museum, Ukrainian artillery, history of weapons, history of artillery.

Здесь – реликвии. Это святыни.
Посмотрите почтенные гости.
Гости смотрят глазами пустыми,
видят тряпки, обломки и кости.
(И. Губерман)

Ідея створення спеціалізованого музею історичної зброї, зокрема в Україні, не є новою. Час від часу можемо спостерігати спроби втілення таких проектів, найбільш успішним з яких мабуть став приватний Музей історії зброї у Запоріжжі. Утім, задля успішної організації повноцінних експозицій у подібному музеї, фундатори мають володіти воістину величезними фондовими матеріалами. І якщо з ручною зброєю цю проблему вирішити легше, хоча б через її відносну компактність, то з військовою технікою все набагато складніше. На наш погляд, гарматні стволи являють чи не найбільш оптимальні «музейні» артефакти, що чудово демонструють історію військової техніки, та у той же час є досить компактними для розміщення у музеї. Водночас, наявність великої кількості гармат перетворює музей на справжній цехгауз з підвищеними вимогами до такого великого «господарства». Відтак не дивно, що в Україні немає солідної колекції гарматних стволів, зібраних під одним дахом, подібної тим, що зберігаються у багатьох зарубіжних музеях[1], планомірне накопичення яких розпочалося ще в часи Ренесансу й було проявом амбіцій і потужності монархічної влади. Сотні різноманітних за походженням і часом лиття гармат в європейських музейних експозиціях справляють враження масштабності й величі такого явища, як історична артилерія. Зрештою, подібні колекції, що й справді нагадують давні арсенали (також, до речі, хаотично наповнені різноманітними гарматами), утворюють певні комплекси, що дають уявлення про місце того чи іншого, навіть найнеймовірнішого за походженням зразка, чи певного типу гармати в історії країни та цивілізації загалом. Однак левову частку артилерійських колекцій зазвичай становлять історичні гармати місцевого виробництва. Такі колосальні зібрання неймовірно полегшують роботу дослідників.

Сучасні українські реалії – це безліч провінційних музеїв («пригнічуючих протиприродних скупчень рідкостей»), в яких представлено від кількох до кількох десятків гармат, іноді безсистемно підібраних, що потрапили до експозиції випадково, усупереч логіці складання колекцій, подекуди за адміністративною вказівкою. До таких адміністративних «акцій» належить, скажімо, масове переміщення історичних гарматних стволів з центральних до провінційних музеїв у повоєнні роки. Завдяки цьому в Тульчи-

ні знаходиться чудова гармата, відлита в Любеку 1720 р., яка до Східного Поділля не має жодного стосунку. Музей «Козацькі могили» під Берестечком поповнила львівська мортира 1550-х років, на наш погляд, фальсифікат XIX ст. Музей в Умані має кілька зразків англійських корабельних гармат, відлитих у приватній людвисарні Френсіса Кінмана наприкінці XVIII ст. Одна з них потрапила до Історичного музею м. Корсунь-Шевченківського в обмін на природознавчу експозицію і значиться тепер як «козацька гармата». У Музеї Полтавської битви гербована гармата Галагана з Прилук. У Білій Церкві салютний декоративний ствол з Сумського краєзнавчого музею. Словом, безлад й розгардіяш.

Однак більшість зразків у районних та обласних музеях, так чи так належать до локальної історії, є учасниками історичних подій, пов'язаних з певним містом чи географічним регіоном. Але при тому, на жаль, вони залишаються вирваними як з контексту локальної історії, так і загальної історії артилерії, адже особливості архітектоніки ствола, його технічні нюанси, символіка й декор набувають для глядача ясності лише у зіставленні з іншими гарматними зразками.

Розпорошеність історичних гармат серед музеїв країни, певна річ, не сприяє комплексному вивченню давньої артилерії як явища технічного, художнього та історичного, навіть попри чималу кількість збережених зразків. Краєзнавці, за невеликим винятком, зазвичай, зупиняються лише на констатації факту наявності того чи того стволу в місцевому музеї, не вдаючись до критики та ідентифікації пам'ятки. Тому на історичні гармати навішуються перші-ліпші зрозумілі широкому загалу кліше й спрощені ярлики: козацька гармата, шляхетська гармата, російська артилерія, турецька, салютна тощо. У результаті – в краєзнавчому музеї м. Путивля під гербованими гарматами XVIII ст., що належали графу Чернишову, привішена табличка «Гармати фортеці Путивля XV століття».

На жаль, більшість зразків гарматних стволів у музеях України залишаються просто речами в експозиційних залах, випадають із шкали культурних цінностей і не перетворюються на об'єкти. Між тим, завданням музею є саме перетворення речей на об'єкти. Згідно «теорії речей», різниця між речами й об'єктами полягає у тому, аби надати речам відношення до людей, залучити їх до соціального поля. Тоді історичні гармати з речей незрозумілих й не пізнаних, із смутним сприйняттям на кшталт «он та залізяка», набувають статусу об'єктів культури і наукового вивчення. Вже об'єкти підлягають інтерпретації, набувають значень, документальності, історичного фактажу, зрештою, перетворюються на досліджувані історичні джерела. Історичні гармати починають існувати як об'єкти у відношенні до

суспільства, яке цінить й інтерпретує їх залежно від власних духовних й ідеологічних потреб. На думку філософа Хільди Хейн, об'єктивність, як і текстове значення, є результатом багаторівневих актів уваги окремих людей, соціальних груп та інститутів. Соціально об'єктивовані речі наповнюються смислом, шар за шаром, усередині лише санкціонованих структур[2].

З іншого погляду, річ стає об'єктом, коли розміщується у новій мережі відношень. Втрачаючи свою культурну актуальність для окремих людей і для суспільства уцілому, гармати з об'єктів іноді знову переходять у розряд речей. Однак у нових відношеннях історична гармата отримує нову об'єктність разом з новим текстом. Традиційно, музеї придушують антропоморфні прояви таких, на перший погляд, технологічних речей, як історичні гармати.

Здається, людські характеристики й відносини лише проектуються на матеріальні речі, гармати зокрема, рахуючи їх «живими» за потребою. Вочевидь, усе ж таки, це не зовсім так, адже визнання того, що анімістичне мислення є центральною частиною людської культури, прийшло ще у XIX ст., й дотепер матеріальний світ у багатьох випадках сприймається антропоморфно. Люди фетишизують товари (а гармата – це, звісно, товар) згідно тих соціальних домовленостей, з якими вони у цих товарах стикаються. Для філософів, політекономістів, істориків як Карл Маркс[3], Карл Менген[4], Жан Бодрійяр[5], Гі Дебор[6], товарний фетишизм уявляється результатом системи обміну, опосередкованого грошима, який маскує соціальні відношення між людьми як відношення між речами у системі виробництва, де виробники стають відчуженими від власних продуктів. У такій ситуації, вочевидь, товари (гармати) набувають власної долі й, навіть, здатність «рухатися» самостійно.

Крім того, гармати фетишизовані через свій дизайн, який приписує людського або тваринного характеру металевим стволам. Вони починають презентувати особистість власника через символіку, епіграфіку, геральдику, викликають асоціації щодо його статусу й образу життя, не пов'язаного з фактичним використанням або фізичними властивостями гармати.

Скляний корпус музейної експозиції (вітрини) фетишизує історичні гармати, миттєво надаючи їм ауру дорогоцінності й тут же розміщує експонати у просторі й часі, далеких від тих, де живуть відвідувачі музею. Така комодифікація привчає сприймати історичні гармати лише як коштовні речі, й максимально маскує відношення глядача до людей, котрі виготовили ці гармати, володіли ними й використовували за призначенням.

З огляду на вище сказане, гадаємо, було б доцільним й ефективним у дослідницькому сенсі створити такий собі «віртуальний артилерійський

музей», зібравши під одним цифровим дахом усі відомі зразки гармат XV–XVIII ст., що зберігаються на території сучасної України. Застосування цифрових технологій розглядається зазвичай як дематеріалізація музейних зразків, а слово «віртуальний» часто використовується для опису уявлень, створених у дематеріалізованому середовищі, як окремий світ, відмінний від конкретної реальності. Однак, це не відповідає дійсності у плані 100%-відсоткової опозиції віртуальних і реальних музейних середовищ. Середовище онлайн-музею віртуальне, але наповнене реальними зразками історичної артилерії.

Перейдемо до моделі віртуального музею української історичної артилерії і його функцій.

Коли ми розмірковуємо над сутністю музею, зазвичай доходимо висновку, що вона полягає в експонуванні історичних пам'яток та, в ідеалі, у репрезентації самої історії й минулого загалом. Лише у такому випадку музейна діяльність набуває сенсу, оскільки стає здатною створити специфічне середовище, наповнене відчуттям історії, або, як тепер кажуть, – контент. Оригінальний контент, в рамках якого циркулює доступна інформація про минуле, може активно впливати і на історичну культуру, і на історичну свідомість відвідувачів музею.

Попри важливість результативності дій музейного контенту, музейні репрезентації дотепер не стали предметом спеціального дослідження[7], так що, наразі, ми позбавлені надійної теоретичної опори. Між тим, працюючий активний контент перетворює музей на оригінальне медіа[8]. І як будь-яке медіа у сучасному світі, музей відчуває на собі вплив Інтернету. Оцифрування і доступ до оцифрованих даних має бути поширеним трендом у країні, яка прагне усебічного розвитку.

Взаємодія інтернет-технологій та музеїв традиційно вбачається лише в оцифруванні пам'яток, «заливанні» їх у мережу, де інтернет-користувач сам вирішуватиме, що з ними робити – чи то формувати власну віртуальну колекцію, чи то займатися науковими дослідженнями, чи то висловлювати свою думку від побаченого на «стіні» обговорення, або ж створювати глибокодумні пости у соцмережах. Музей розглядається лише як сховище пам'яток, яке треба зробити доступним кожному. Проте, найголовніше, - репрезентація минулого, залишається поза увагою[9].

На відміну від повального оцифровування експонатів у рамках одного музею, створення віртуальної експозиції та ефекту «проходження залами» (навіть з атрибутивним супроводом, приблизно як у інвентарній картці або паспорті), тематичний вікі-музей історичної артилерії перебирає на себе функцію осередка вивчення гармат, перетворюється на метод, інстру-

мент. Пов'язаний з іншими подібними осередками у світі, він презентує доробок української науки, уводить гарматні зразки з українських музеїв до величезної історичної колекції Світового Артилерійського Арсеналу. І в цьому – одна з найперших функцій такого дослідницького майданчика. Тому правильною назвою, можливо, була б «науковий вікі-музей», оскільки більшість музеїв лише умовно наукові, а на практиці присвячені техніці, медицині чи побуту.

Музей не захищений від зміни відносин між людьми й історичними подіями. Проблема в тому, що музеї реагують повільно на зміни, або ж неадекватно наповнюють новими смислами музейні експонати. Вікі-музей дозволяє провести миттєве активне переосмислення, пізнання нових текстів, наукове оживлення історичних гармат як частини історії України у зв'язку з будь-якими подіями сьогодення.

У багатьох дослідженнях було проаналізовано роль музеїв у державному будівництві й побудові національної ідентичності (див. приміром роботу під ред. Ф. Каплан[10]). Таку роль було виведено не лише через ідеологічний зміст експонатів, але й через використання об'єктів й експозицій для створення нових звичок й нових моделей поведінки. Вікі-музей, на додаток, створює ще й платформу для особистої роботи над формуванням власної національної ідентичності, глибшого її розуміння через встановлення зв'язків експонатів з українською історією, з світовими історичними подіями й іншими культурами.

Віртуальний музей характерний підвищеною увагою до суб'єктивного досвіду й суб'єктивних запитів, наслідком чого є певна дискредитація старих догм щодо об'єктивності наукових гуманітарних знань й естетичної цінності речей. Це орієнтує на виробництво нового досвіду як споживача (навчання), так і виробника знань (дослідника).

Освітня функція вікі-музею базується на його можливостях для порівнянь гарматних зразків, їхньої архітектоніки, типології, морфології, текстового наповнення, оскільки порівняльний процес має неабияке значення для освіти й набуття нових знань. До того ж, порівняння не обмежене часом й дозволяє обслідувати гарматний зразок з усіх боків. Можливість самостійно обирати час для «відвідування» музею й кількість часу для вивчення його контенту виключає перевантаженість й нудьгу, на які страждають відвідувачі звичайних музеїв.

У сучасному світі, де з'явилася можливість навчатися, працювати, знайомитися й отримувати харчування не полишаючи власного житла, у відвідинах музею також можна дещо змінити. Музей можна принести у дім. Й зробити це на зрозумілому сучасній культурі рівні, де інтерактивність стає

домінуючою моделлю життя. Сучасний музей, його потенціальні можливості мають відповідати можливостям засобів масової інформації, інакше музейне середовище приречене перманентно відставати від освітніх потреб суспільства.

Подібний музей вбудовується у сучасну інформаційну культуру, частиною якої він і є. Сама вікі-ідея і технологія перезентації, зберігання й накопичування музейного знання передбачає обмін і розвиток. У сучасному світі відбуваються зміни у сенсі й методах інтерактивності, оскільки концепції й ідеї циркулюють не лише між музеями чи локальними соціальними групами, але й між континентами. Аудиторія вікі-музею також циркулює, заходячи до музею з власними способами уваги, сформованими більш широкою культурою, з очікуваннями музейного матеріалу, здатного «говорити» про широкий світ[11].

Подібний музей функціонально має бути не лише освітницьким інструментом, який би об'єднував під своїм «дахом» розрізнені артефакти з десятків музеїв, але й науковим осередком з вивчення давньої артилерії. Отже, ідею вікі-музею історичної артилерії України потрібно відділити від простої віртуальної імітації аналогових музейних форм. Тому надамо йому доволі амбітне методологічне завдання: привести усі факти «життя» конкретної історичної гармати до якогось впізнавального зв'язку з українською історією.

Наразі, ми не можемо навести жодного прикладу створення подібного музею у світовій практиці. Чому так? На думку кандидата культурології С. Б. Руденка, відчувається брак чіткого розуміння відмінностей між вікі-моделлю як ідеєю, її конкретним утіленням у вигляді Вікіпедії, а також процесом оцифрування музейних зібрань як простого копіювання за допомогою новітніх технологій «аналогового» музейного досвіду[12].

Поза сумнівом, Інтернет змінив уявлення про доступ до інформації, але доступ до справжнього знання залишається таким же тернистим. Адже інформація й знання не є синонімами. Вочевидь, не слід вбачати у «всесвітній павутині» нову форму енциклопедії, оскільки Інтернет не подає структурованого й упорядкованого критично опрацьованого знання. Відсутня система, складові якої мали б відсилати одна до одної.

Особливість Інтернету полягає в тому, що він надає можливість не лише для наукового дискурсу, а є місцем зворотного зв'язку та точки зору, отже, місцем безпосередності. А оскільки знання передбачає численні опосередкування, створюється можливість перетворити вікі-музей української артилерії ***на передавальну ланку, на інструмент, за допомогою якого буде творитися нове знання й з'являтимуться нові відкриття.***

Давня гармата як музейна пам'ятка, річ доволі замкнена. Вона свідчить, у більшості випадків, лише сама про себе, про історію свого побутування у рамках музею. Однак, вона є «текстом», у якому «прописані» історичні події, не пов'язані безпосередньо з її побутуванням, проте, з'єднані й синхронізовані з ним сотнями ниток. ***Саме у цьому й полягає смисл роботи з артефактами у середовищі вікі-музею: оповідати українську історію, спираючись на зразки історичної артилерії.*** Тому на сторінках артилерійського вікі-музею будуть представлені вже не зразки (пам'ятки), але цілі наукові довідки, що складаються з багатьох елементів (фотографії, масштабні малюнки, описи, атрибуції тощо). Найбільше такому баченню й меті вікі-музею, на наш погляд, відповідає його створення за тематичним принципом.

Важливим моментом є еволюційна природа вікі-музею історичної артилерії, корисна для оперативного оновлювлення контенту, зміни й заміни інформації, внесення нових даних до атрибуційних описів, додавання історичних деталей, сюжетів й коментарів, які, зрештою, більш точно впишуть давні гармати до історичного контексту. У результаті такого природного «злагодження» підвищується науковий рівень а отже, й рівень достовірності музейного контенту. Це дуже складно зробити в адміністративному середовищі класичних українських музеїв, яке більше пристосоване до консервування інформації, а не до її оновлення.

Вікі-платорма – це ще й накопичення досвіду у двох його варіантах. По-перше – набуття його через вивчення нових зразків. Й по-друге – «нарощування» досвіду через постійний повтор. Адже відбувається акумуляційний процес, якщо досвід накопичується, підтверджується й міцнішає завдяки коректива[13].

Дослідження музейних зразків має самостійне наукове значення й відбивається насамперед в описах, від ретельності й точності яких залежить ступінь і глибина пізнання об'єктів. Тому вивчення історичних українських гармат в рамках вікі-музею включає їхню атрибуцію, класифікацію, систематизацію та інтерпретацію. Системний підхід до історичної гармати, та й взагалі будь-якої музейної речі, передбачає розгляд основних її властивостей: морфології, технології, матеріалу та функції.

Атрибуція взагалі, й атрибуція історичних гарматних стволів зокрема, складний процес, результат якого отримують поволі шляхом зіставлень, довготривалих спостережень й аналогій, що набагато зменшує ймовірність похибок.

Слід зазначити, що навіть за максимального розширення параметрів атрибуції, вона є перманентною музейною проблемою, оскільки цей науковий метод має вагомий «коефіцієнт відносності». Однак у разі успіху

атрибуція дає досліднику цінний матеріал, а також знаходить точне місце для давньої гармати, де вона, як історичне джерело, влучно доповнює загальний рух історичних подій.

Атрибуція є початковим і найголовнішим етапом вивчення будь-якої історичної гармати загалом, і вимагає виявлення основних ознак, які визначають назву, призначення, будову, матеріал, розміри, техніку виготовлення, авторство, хронологію, географію створення та існування стволу. Власне, уся дослідницька робота вікі-музею обертається довкола аналізу параметрів атрибуції стволів (встановлення зв'язку гармати з історичними подіями чи особами, з певним етнічним середовищем, виявлення авторства, особливостей архітектоніки, часу й місця лиття, типології, встановлення характерних ознак декору, розшифрування написів, клейм, марок та епіграфіки, геральдичних елементів і взагалі будь-яких знаків, нанесених людьми, визначення ступеню збереження стволу та опис його пошкодження) і створення розлогих коментарів до них.

Класифікація гармат проводиться загалом для впорядкування всього об'єма інформації. Інтерпретація дає змогу тлумачити давні гармати, особливо декоровані зразки, як джерела знань та емоцій, допомагає відновити історію їх існування. Для такого специфічного історичного джерела, як гармата, інтерпретація поєднується з атрибуцією.

Ми не будемо включатися у дискусію про визначення термінів «додаткова атрибуція» і «реатрибуція», яка є актуальною для музейників з огляду на недосконалу систему організації дослідницької роботи у класичних музейних закладах України. Положення законодавства про музейну справу, а також питання етичного характеру, начебто не дозволяють адекватно оцінити роботу музейників з доопрацювання атрибуції музейних предметів[14]. Джерело проблеми, вочевидь, у самому терміні «атрибуція», до якого музеологами не було закладено перспективи еволюції знання про музейний предмет, зокрема, про давні гармати. У переважній більшості українських музеїв спостерігається гнітюча застарілість інформації щодо історичної артилерії, адже, колосальну частину її комплексу взяли на облік у часи УРСР й атрибутували за вимогами так званої інвентарної картки у суспільному середовищі 50-річної давнини з низьким рівнем розвитку інформаційних технологій, обмеженим спілкуванням із зарубіжними колегами й ідеологічним контролем.

Ще одним «каменем спотикання» для музейників є юридична фіксація змін назв музейних предметів за результатами реатрибуції. Нині, навіть при усвідомленні «скам'янілості» музейної документації, внесення змін до книг обліку дозволено у виключних випадках (?!)[15]. Такий стан речей і та-

кий закон музейництва і атрибуції створює зручну димову завісу, за якою продовжують діяти влада і привілеї державних установ[16].

Запропонована нами модель дозволяє проігнорувати ці прикрі й формальні проблеми, часто-густо приправлені індивідуальним та професійним егоїзмом. Вікі-музей історичної артилерії – це не сховище і не склад раритетів, а «живий» феномен, який безупинно еволюціонує, і завданням якого є не фіксація артефактів, а вивчення історії, до якої гарматні зразки вмонтовані. Тому «працівники» вікі-музею легко можуть займатися атрибуцією, додатковою атрибуцією, реатрибуцією, доопрацюванням й загалом будь-чим, що допоможе наблизитись до історичної дійсності. Й на заваді цьому навряд чи стануть фондово-закупівельні комісії й науково-методичні ради музеїв. Дослідники ж «аналогових» музеїв можуть вільно скористатися доробком вікі-музею історичної артилерії для підвищення рівня наукового рівня власних експозицій.

Чи подібне вивчення історичної артилерії, перехованої у аналогових музеях зруйнує атрибутивні гіпотези великої їх частини? Вочевидь. Адже вікі-проект атрибутивного припущення триватиме на новій основі, на основі, де припущення є тим, чим воно є, і можлива гіпотеза не подається як безсумнівне знання.

Правила доступу до класичного музею обмежують те, що люди можуть робити у музеї, чого можуть торкатися й навіть, хто може потрапити до музею. Об'єкт таким чином розміщений у ритуальному просторі, наповненому обмеженнями. Гарматний зразок у музейній експозиції формує не лише глядацьку інтерпретацію, але й «бачення» артефакту, його візуального тексту: робить нас сліпими до певних аспектів й звертає увагу на інші, можливо, не найважливіші. Так для глядача фіксується лише певний доволі обмежений набір ознак історичної гармати, й ігноруються величезні текстові поля артефакту, у тому числі, – його антропоморфна складова. Експозиція спеціалізованого вікі-музею історичної артилерії, його комунікативні можливості допоможуть сформувати й дослідити якнайширшу панораму історичного життя зразків давньої артилерії.

Отже, ***на передній план виходить комунікативна функція музею,*** звідки походить його культурне значення. Для цього не потрібно порсатись у тілі музею цілим арсеналом теоретичних «інструментів», а слід підбирати інструментарій культурницький, за допомогою якого освоюється комунікація, моделюється нове мислення через його матеріальний й чуттєвий характер. Ще у 1990-х роках такі дослідники як Тоні Беннетт, Керол Дункан, Дуглас Крімп й Ейлін Гупер-Грінхілл у своїх критичних роботах з перспектив музейної справи, визначали музеї як місця для спілкування,

класифікації й впорядкування знань, продукування ідеології, що було певним викликом ліберальному сприйняттю музеїв як самозаспокоєних інституцій на базі мистецтва, археології чи історії[17]. Великим достоїнством такого критично-теоретичного підходу до музею була відмова бачити його в ізоляції. Застиглість існування музейних експонатів спонукала критиків називати скляні музейні шкафи, ще відомі як вітрини, скляними домовинами або вітринами у стилі універмагу[18]. Речі, замкнені під склом, не змертвіли навіки, а лише призупинили свій рух. Фантазія пробудження їх від зачарованого сну певною мірою метафорична: це означає зробити їх більш комунікабельними для аудиторії, знявши обмеження, накладені на них музеєм. Це означає дозволити їм «жити й розвиватися» як історичним джерелам. Набувати предметності.

На думку теоретика культури Біла Брауна, ми починаємо зіштовхуватися з предметністю об'єктів, коли вони перестають працювати для нас: коли свердло ламається, коли автомобіль глохне, коли вікна забруднюються, коли гармата стає металобрухтом або музейним експонатом. Словом, коли їхній рух у ланках виробництва й розподілу, використання й презентації призупинився хоча б на мить. Застигла гармата, вирвана з історичної течії, обростає предметністю, презентує її у вигляді джерельних текстів, стає інформативною й перетворюється на історичне джерело.

Науковий опис музейного предмету А. З. Крейн називав «голым вещеведением»[19]. З таким визначенням не посперечаєшся. Однак достеменні архівні свідчення лише тоді долають свою окремість й обмеженість, коли вбудовуються в біографічні та історичні контексти, отримуючи, таким чином, істинну наукову значущість. Непогано було б, нарешті, поєднати ретельне музейне вивчення пам'яток із сучасними міжнародними знаннями у сфері мистецтва історичного гарматного виробництва. Такий підхід спрямовує на подолання самоізоляції й провінційної обмеженості цього сегмента вітчизняного зброєзнавства.

Відсутність практики музейних студій, адаптації наукових музейних напрацювань для більш широкого загалу ніж поодинокі випадкові відвідувачі музейних залів, аж ніяк не сприяє поширенню знань про українську історичну артилерію як елемент національної спадщини. Тому «віртуальний артилерійський музей», додаючи порцію інновацій у музейні традиції, заперечує застиглість форм подачі музейної інформації хоча б щодо такого вузького сегмента музейних колекцій, як історичні гармати, намагається їх актуалізувати у вигляді історичних джерел, піднести їх значення як неповторних пам'яток матеріальної та духовної культури, створюючи максимально сприятливе середовище для їх пізнання.

У відповідь поступово має сформуватися цільова аудиторія, коло читачів і дослідників, зацікавлених історією артилерії, для яких інформація багатьох, навіть загальновідомих, музейних сховищ, а надто – десятків провінційних музеїв, залишається, і в найближчому майбутньому залишиться недоступною. «Віртуальний артилерійський музей» характеризується камерністю й адресністю, а також активною цікавістю – тих, хто створював віртуальний музей, і тих, для кого він створювався.

Однією з основ ефективного функціонування вікі-музею є надзвичайно широкий, активний контакт із зацікавленою аудиторією поза могильним склепом академічної установи (віднесемо сюди й аналогові музеї), вхід до якої охороняється зусиллями конс'єржів, вахтерок, сторожів і Вищої кваліфікаційної комісії. Усі ці люди – мандрівники музеями світу. Деякі мандрівники зробили для історії більше, ніж уся банда амбіційних істориків.

Усередині вікі-музею кожен дослідник може вільно поруйнувати точку зору іншого, й така науково-дослідницька платформа прослідкує, аби дискусія стала відомою загалу. Звісно, помилки вибіркового спостерігача невідворотні й відкриті дискусії щодо відкритих гіпотез їх швидко виправлять. Головне тут – відсутність догматизму.

Аргументи можуть бути очевидними навіть у нефахівців, аби лише було забезпечено свободу мовлення. Аргументи можуть виявитися й доволі тонкими, прийдуть до якоїсь студентської голови, але якщо уся тема, увесь комплекс знань буде «засекречено», ця молода людина навіть не взнає про неї. **Дух науки, її культура схиляють до товариства, співпраці, відкритого спілкування. Утаємничена наука, засекречені наукові й джерельні дані – це вже більш нагадує сектантство.**

Сутність музея у парадоксальному поєднанні двох протилежностей: відкритості новим ідеям, навіть неймовірним, й безпощадній скептичній перевірці ідей, і старих, і нових. Так поєднанням креативного й скептичного мислення відділяються цінні думки від нісенітниці. Це повинно тримати роботу музею у тонусі.

Вікі-музей значно розширить коло «відвідувачів», дасть можливість зручного фахового спілкування, обговорення й спільними зусиллями доведення до джерелознавчого блиску музейних «експонатів». Як би суворо не споглядало із своїх олімпійських вершин поважне академічне співтовариство, практика колективного творення історичного знання, яка балансує на межі дослідження й перфомансу, зазвичай приносить позитивні результати, коли в атмосфері неформальної бесіди виникають курйози, очевидними стають недоречності й дослідні «натяжки», здійснюються міні-відкриття. Нарешті, після довгої й марудної, ледве не сакральної тяганини з якимось

джерельним нюансом відбувається замикання знання, інтуїції, уявлення й різноманітності думок, не обмежених академічною догматикою, виникають здогадки, намічається відсів недостовірного, оцінюються джерела, критикуються погляди і просто виникають дискусії, неможливі в межах формальних академічних конференцій. Такі доволі рідкі миттєвості прориву якраз й надають людяності науковій роботі.

Формат вікі-музею великою мірою дозволяє уникнути монополії на наукову істину тих чи інших інституцій і «експертних товариств», якими у нашому випадку є наукові відділи музеїв, де зберігаються зразки історичної артилерії. Гадаємо, у жодної професії не повинно бути монополії у справі інтерпретації візуального історичного матеріалу. Більшість мистецтвознавців і музейних працівників не готові взятися за питання, порушені семіотикою, заснованою на текстах, або теорією масової комунікації. Проте, вони зосереджуються на прагматичних проблемах: удосконалення, подальшого використання й передачі наступникам перевірених методик, разом з експертними оцінками та застиглою атрибуцією, уточненням канонів і різними формами образотворчої інтерпретації[19]. Критикувати такі підходи, звичайно, можна, але потрібно бути терпимими.

Музейні наукові працівники «широкого профілю», як показує досвід, у більшості випадків, без спеціальних досліджень й навіть фізично не здатні здійснити більш-менш правдиву атрибуцію історичної артилерії. Цим питанням мають займатися вузькопрофільні дослідники, які володіють величезним об'ємом спеціальної джерельної інформації, що дозволяє проводити відповідне аналізування на тлі широких співставлень. Потрібно пам'ятати, що йдеться про тематичний музей. Тому вікі-модель музею української історичної артилерії, за усієї відкритості щодо внесення нової інформації, має перебувати під наглядом певної групи відповідальних фахівців з даної тематики, аби формувати й утримувати музейний контент на високому науковому рівні, першою чергою у питаннях критики історичних джерел. Референтна група не обов'язково має бути сталою, й може (що, навіть, краще) постійно поповнюватись новими дослідниками, зацікавленими у покращенні музейного контенту. Науковий майданчик вікі-музею завдяки відкритому обговоренню створює власні запобіжники від необ'єктивності.

Етап накопичення знань (інформації й пропозицій) доволі відкритий, однак аналіз й внесення змін до атрибуційних описів музейних гармат залишається прерогативою фахівців. Однак, це не означає, що вони монополізують право на істину, оскільки дослідницький процес не припиняється й, рано чи пізно, з'являться нові відомості, які так чи інакше потрібно буде «прилагоджувати» до тих чи інших музейних зразків. Н.Н.Талеб вбачає у

такому методі спроб і помилок єдиний шлях для уникнення великих огріхів, які згодом сприймаються науковим товариством за істину[21].

Отже, онлайн-платформа позбавляє музеї ексклюзивного права на експертну думку. Інтерпретація дослідників вікі-музею може, зрештою, за допомогою соціальних медіа, набути більшого поширення, ніж інтерпретація музейників, в «оперативному управлінні» котрих, перебуває історична гармата.

Декілька загальних рис щодо композиції «віртуального артилерійського музею» й принципів його оформлення. Контент вікі-музею («фонди», позиції) складається із зразків українських історичних гармат. Комплектування «фондів» музею відбувається, головне, за територіальною ознакою: охоплюються увесь комплекс стволів історичної артилерії XV–XVIII ст, які знаходяться у межах сучасної України. Крім того, окремим розділом музей можуть представляти гарматні стволи українського походження (виготовлені на українських землях), які тепер зберігаються у зарубіжних музеях. Друкованим й дещо спрощеним прообразом такої колекції є перший том ілюстрованого каталогу «Museum artilleriae Ucrainicae»[22].

Уся фактична проведена робота зі складання «фондів» вікі-музею може вважатися музейною документацією, комплекс якої повністю відображає існування зразків історичних гармат у музейних фондах України.

Експозиція «віртуального артилерійського музею», яка має на меті актуалізувати й популяризувати знання щодо українських історичних гармат, має свій набір компонентів: експонати (фотоілюстрації), пояснення до експонатів (описи), масштабні малюнки стволів, гіпертекст (коментарі), суперграфіку (елементи дизайнерського оформлення експозиції), словники термінів, вказівники, відео-ілюстрації. В основі науково-тематичного рішення експозиції лежать експонати, а також зміст описів і коментарів.

З експозицією тісно пов'язана комунікаційна функція «віртуального артилерійського музею», яка, серед іншого, передбачає надання джерелознавчих, консультаційних та інформаційних послуг.

Будь-який музейний простір тісно пов'язаний з візуальною частиною культури. З точки зору комунікативного підходу музейна експозиція перетворюється на канал передачі специфічної інформації («тексту») від предмета до глядача[23]. Якість, форма, принципи організації такого каналу мають для комунікативного процесу першочергове значення, безпосередньо впливають на зручність й глибину сприйняття «тексту» музейного предмету, і формують уявлення про нього.

Візуальному компоненту в культурі завжди відводилося значиме місце, адже більшість культурних артефактів людина сприймає зорово. Специфічними рисами музейної комунікативної системи є її візуальний і про-

сторовий характер. ***Комунікативна система вікі-музею історичної артилерії втрачає свій просторовий характер, однак загострює подання візуальної частини «тексту» гарматних стволів*** за допомогою декількох інструментів: колекції макрофотографій артефакту, масштабного малюнку із комплектом замірів, прорисовок епіграфіки і символіки.

Візуальне сприйняття має особливе значення у презентації такого громіздкого предмету як гармата. В українських музеях гармати, з огляду на їхні розміри й форму, зазвичай намагаються локалізувати під стінами або у кутах залів (звісно, погано освітлених), через що, у більшості випадків, для глядача залишається недоступною майже половина поверхні артефакту. Що зображено або написано на «тіньовому боці» стволу, часто-густо й самі музейники, не знають. Увага відвідувача розмита, розосереджена, оскільки він, у пошуках «головного», не розуміє на що звернути увагу. Більшість епіграфічних і символічних елементів проходять повз увагу, враховуючи також, що вони можуть знаходитися у недоступних для погляду місцях гармати. Набір же макрофотографій вікі-музею надає можливість розгледіти й дослідити на всій поверхні гармати не лише символіку й епіграфіку, але й графіті, технологічні позначки, мнемонічні знаки, фізичні пошкодження й навіть фактуру матеріалу. ***Так візуалізується навіть той джерельний матеріал, про саме існування якого було невідомо, або ж мало кому відомо.***

Звісно, ілюстративний матеріал значно підвищує інформативність будь-якого історичного, джерельного і зброєзнавчого дослідження, тому принцип якнайповнішого насичення позицій вікі-музею фотографічним супроводженням був прийнятий за основу.

Спектр культурної значущості фотографії дуже важливий, оскільки вона є позірно об'єктивним засобом передачі інформації. Вплив фотографії за останні 170 років цілковито змінив візуальне середовище і засоби обміну інформації для значної частини населення Землі. Використння фотографії чи то як ілюстрацій, чи то як засобу запам'ятовування, й навіть як підміни самого об'єкта запам'ятовування стало буденністю. Наслідки переходу від аналогового збереження фотографічної інформації до цифрових технологій уможливили передачу образів через Інтернет і безмежні маніпуляції з зображеннями. Скопійований і змінюваний візуальний історичний артефакт, легко доступний через екрани комп'ютерів, поступово змінює статус візуального в категоріях інформації та епістемології[24].

Новий статус, наданий вивченню історичних матеріальних пам'яток на кшталт давніх гармат, підсумований у поняттях музейної експозиції, тепер еволюціонуватиме у бік віртуальної експозиції, базованої на сучасних можливостях фотографії.

Фотоілюстрації, безперечно, мають свої «мінуси»: фотографія фіксує предмет у двомірному просторі; відсутній масштаб; неможливо виконати виміри за фотографіями. Але й допомогу ілюстративного матеріалу в дослідженні гарматних зразків важко переоцінити. Завдяки методу поєднання опису й макроілюстрацій, з'являється можливість зручного ознайомлення практично з усіма фактичними даними щодо гарматних зразків.

Безперечно, у багатьох випадках аналітичні методи дають змогу вирішити складні джерелознавчі проблеми, і знання об'єктивних особливостей полегшує атрибуцію конкретного матеріального історичного джерела. Але спільна праця фахівця й фотоапаратури створює ефект технологічного дослідження.

Загалом у науковій роботі застосовують два види фотографії: документуюча та досліджуюча. Для музейної візуалізації гарматних зразків ми звернулися до документуючої фотографії, яка під час роботи з декорованими історичними гарматами перетворюється на самостійний метод дослідження. Завдяки такому методу стало можливим виявити способи нанесення декору, стан збереження стволу, особливості структури матеріалу, недосяжні при безпосередньому спостереженні. Мається на увазі використане нами макрофотографування елементів і фрагментів гарматних стволів, оскільки воно дозволяє виявити деталі, що погано розрізняються на відстані та невидимі на поверхні гармати.

За глобального дефіциту документальних джерел щодо гарматних стволів XVI–XVIII ст. завжди виникає проблема ідентифікації того чи іншого зразка, навіть за наявності елементарного маркування. Додаткову інформацію в такому разі можуть надати технічні параметри та нюанси архітектоніки гармат, особливості яких притаманні тій чи іншій людвисарській школі чи ливарній традиції. Часто-густо будова стволу, доповнюючи його епіграфіку, глибше висвітлює історичну долю гармати. Звісно, розраховувати можна лише на збережені зразки, тому наявність добре ілюстрованих сторінок вікі-музею має велике значення для зброєзнавчих, мистецтвознавчих та загальноісторичних досліджень. Дотримання обраного нами принципу «візуалізації історії», переведення сприйняття матеріального історичного джерела від плаского сухого текстового опису до об'ємної багатогранної фотоілюстрації, як свідчить досвід вивчення історичної артилерії, приносить свої плоди. Візуальне дослідження допомагає знаходити залежності, які, своєю чергою, впливають на подальші гіпотези.

Звісно, історична гармата привертає увагу глядача, насамперед, своєю морфологією (формою, зовнішнім виглядом). Однак існують ще емблематика і епіграфіка. І якщо належним чином їх не презентувати, то у серед-

овищі нашої культури «постфокусування» вони не будуть сприйматися й «пройдуть мимо».

Також у наповненні сторінок вікі-музею цінним є метод масштабних малюнків з вказівкою повних технічних параметрів ствола (за 50-60 параметрами)[25]. Формалізованість малюнків і цифрових показників утворюють більш стрункy тематичну картину, що має певну перевагу над ретельним описом чи фотоілюстраціями. Дійсно, створення масштабних малюнків стволів – це один з найкращих методів дослідження історичної артилерії, хоча й він не осягає всієї глибини гарматного зразка як історичного джерела. Насамперед у ракурсі вивчення гарматного декору, коли важливі найменші деталі: від фактури поверхні до особливостей ритованих ліній. На малюнках значною мірою також нівелюється об'ємність гарматних зразків, яка передається фотоілюстраціями. До того ж метод масштабування іноді призводить до певного інформаційного перевантаження цифровими даними.

Звісно, основне комплектування джерельної бази (пошук гарматних зразків), наукове документування, дослідження на місцях, словом, уся робота, яка згодом дозволить створити у просторі вікі-музею інформативно насичену «картинку» гарматного зразка, реалізуються через механізм музейного наукового пошуку – ***музейну евристику.*** Метою такої роботи залишається виявлення та взяття на облік усіх без винятку історичних гармат XIV–XVIII ст, що знаходяться на території сучасної України. При тому потрібно враховувати, що постійно «з'являються» нові зразки давньої артилерії (купівля на аукціонах, торгівля на тіньовому ринку старожитностями, контрабанда, археологічні знахідки, «знахідки» необлікованих артефактів у музейних фондах тощо). Відслідковування їхньої появи, спроби вивчення і включення до контенту вікі-музею – це доволі складна ділянка роботи з негарантованим успіхом, що є реальною евристичною проблемою.

Тому евристика вікі-музею передбачає необхідність налагодження комунікацій із суб'єктами пошуку за напрямами державної, наукової, суспільної та приватної діяльності, закрема, бібліотек, архівів, археологічних установ, музеїв, приватних колекцій, пошукових експедицій, етнографічних установ, державних і громадських інституцій. Подібна робота базується на системному поєднанні професійної та непрофесійної діяльності[26].

Отже, джерелознавчий пошук має свої особливості, зумовлені характером теми, специфікою давніх гармат як історичного джерела, місцем де вони зберігаються. Особливість евристичного етапу у відсутності рутинності, у його творчому процесі, який емоційно впливає на дослідника та багато в чому зумовлює результати дослідження й контент віртуального артилерійського музею.

Прикладна евристика притаманна не лише початковому етапу створення вікі-музею, який, посуті, є варіантом історичного дослідження. І використовується не лише як етап джерелознавчого пошуку, головною метою якого є виявлення джерел (зразків гарматних стволів) й створення джерело-інформаційної основи проекту (дослідження). Невпинний пошук нових зразків історичної артилерії (а разом з тим і пошук історичної літератури, джерелознавчих досліджень, довідкової інформації, публікацій джерел, архівних джерел, словом – усього можливого комплексу свідчень про давню гармату) є одним з базових положень артилерійського вікі-музею, контент якого постійно має доповнюватися новими джерелами.

Створення тематичного комплексу джерел (гарматних стволів) – це не кінцевий варіант дослідницького проекту, оскільки вікі-музей є майданчиком інтерактивним й комунікативним, а отже таким, що розвивається. Вікі-музей – це новий аспект музейної евристики, коли історичне джерело не лише знайдене, але й безперервно підлягає усебічній критиці.

Отже, коли ми розмірковуємо про вікі-музей історичної артилерії, йдеться не лише про науково-наративні репрезентації, але й про створення особливої віртуальної платформи для залучення усіх бажаючих до творення музейного контенту.

Вікі-музей зможе виконувати роль інформаційного центра, зосереджуючи найповніші дані щодо зразків історичної артилерії в українських музеях і приватних колекціях. Це вирішить банальну проблему на кшталт «як знайти давню гармату, якщо вона вже не експонується?»

Створення сторінки, присвяченій експонуванню кожного гарматного зразка у вікі-музеї вимагає встановлення набору окремих елементів – реквізитів, згідно з якими можна було б здійснити повний опис артефактів. Розташування сукупності реквізитів у певній послідовності створює логічний формуляр однотипного документального опису.

Формуляр опису, який стандартизує всю систему вимірів гарматного стволу й зводить розлогу інформацію до лаконічних і зрозумілих позицій, повинен мати достатньо гнучку структуру, аби врахувати конструктивні відмінності артилерії різних епох. Первинний аналіз, вочевидь, вимагає візуального обстеження й ретельного опису гармати, оскільки, за досвідом, можливість повторного обстеження артефакту випадає не часто. Позиції формуляру мають враховувати всю технічну варіативність конструкції стволів, що накопичилася упродовж кількох століть. У разі спрощеної архітектоніки (приміром, меншої кількості кілець чи взагалі частин стволу) у багатьох позиціях будуть пробіли, що також є інформацією про морфологію гармати. Формуляр завжди відіграватиме роль базового орієнтиру, нагадуватиме

елементарні речі, які, однак, мають бути зафіксовані й становитимуть основу кількісного методу дослідження історичної артилерії та її атрибуції[27].

Формуляр можуть доповнювати ескізи, малюнки (для ілюстрації нюансів будови ствола), а також фотографії, особливо, коли йдеться про структуру металу, фактуру поверхні ствола чи вигляд декоративних елементів. Опис ілюструється масштабним малюнком, у якому мають бути зафіксовані фізичні параметри (до 50 замірів) й архітектоніка гарматного стволу. Уся інформація загальноісторичного плану, щоб не порушувати стрункості опису гарматного зразка, виноситься за рамки формуляру у вигляді коментарів. У коментарях слід також шукати інформацію про всіх згадуваних в описах осіб і про історичні події.

Опис архітектоніки гарматного стволу, що займає левову частку тексту формуляру, вимагає точного й універсального термінологічного апарату. Технічна термінологія гарматних стволів вважається певною проблемою не лише через лінгвістичні відмінності, але й через вражаючі невідповідності навіть в одній мові того самого часового періоду. Скажімо, українська історична термінологія гарматної архітектоніки – це майже стовідсоткове запозичення із сусідніх мов, які, своєю чергою, надбали і «перетравили» словничок артилерійських термінів із Західної Європи. Найбільш розробленою й універсалізованою виявилася англійська артилерійська термінологія XVIII–XIX ст., тому є сенс застосувати її як базову.

Під час складання каталожних описів для вікі-музею постало питання елементарної понятійної бази, елементарної термінології, яка допомогає формулювати конкретні визначення та оперувати більш складними поняттями. З одного боку, вона начебто стало використовується українськими дослідниками, а з іншого – настільки хаотична, багатозначна й нечітка, що іноді виключає адекватний опис і типологізацію історичних гармат.

Загальна кількість елементарних термінів відносно невелика, що не заважає науковцям на свій розсуд формулювати визначення та застосовувати власний термінологічний апарат. У результаті – значні розбіжності й невідповідності навіть у межах однієї роботи, а найчастіше – максимальне ігнорування спеціальної термінології під час опису гарматних стволів або ж відсутність самого опису. Автори часом схожі на футбольних радіокоментаторів, які пояснюють події на полі за допомогою, скажімо, трьох термінів: ліві ворота, праві ворота й центр поля. Скласти повне уявлення про перебіг гри за такою вбогою термінологією, певна річ, неможливо.

Подібно, не можна здійснити вичерпний опис історичної гармати за допомогою лише загальних понять, на кшталт: дульне потовщення, чопи, середня частина, казенна частина, таріль, винград. Цього вкрай недостатньо,

адже ігноруються десятки архітектонічних нюансів, що відіграють роль маркерів, потрібних для ідентифікації, атрибуції й типологізації стволу. Повний опис пишно оздобленої гармати, поверхню якої майже повністю вкриває декор, потребує до 70 термінологічних позицій. Спрощений технічний опис – до 20 позицій.

Отже, у процесі складання звуженої, так би мовити, службової типологічної схеми постає проблема браку саме українських елементарних історико-зброєзнавчих термінів. Тому принагідно ми пропонуємо власну термінологічну схему будови історичної гармати, розроблену з урахуванням досвіду артилерійських історичних досліджень останніх десятиліть. Анатомія гарматного стволу з використанням української термінології на сторінках вікі-музею історичної артилерії може виглядати згідно з представленими нами схематичними малюнками[28].

Наостанок торкнемося питання актуальності віртуальної колекції збережених вітчизняних гармат у контексті історії виробництва й використання артилерії XVI-XVIII ст. на українських землях. Якою мірою вона репрезентативна? Чи відображає колекція тенденції зміни архітектоніки стволів, їх дизайну, впливів на орнаментацію та символіку? Чи проявляє вона певну структуру українського артилерійського виробництва впродовж століть? Якщо так, то кожен зразок має «знайти» свою нішу в цій структурі й відповідати її часовим і географічним параметрам, звісно, з урахуванням десятків деталей, які вимагають постійного уточнення й корегування у рамках загальних структурних категорій. Загалом, чи містить віртуальний музей ключ до вивчення української історичної артилерії, її структури та розвитку?

Треба бути свідомими того, що за всієї повноти описів та ілюстративності запропонованого нами музею-каталогу, віртуальна колекція своїми зразками лише окреслює кордони етапів, географічні рамки й головні напрями руху української артилерії як історичного явища. Але вона аж ніяк не зможе надати всіх нюансів художнього й технічного плану через обмеженість бази зразків, адже ми оперуємо лише збереженим комплексом гармат. Приміром, технічний бік української артилерії на основі збережених примірників не може бути достеменно вивчений. Питання технічного прогресу та його динаміки також «зависають у повітрі», оскільки віртуальна колекція не є репрезентативною в статистичному плані, вона лише відображає фактичний кількісний стан українських історичних гармат у музейних колекціях. Можливості віртуального музею як методу дослідження історичної артилерії, звісно, обмежені. Тому для пошуків відповідей на всі поставлені вище питання необхідне додаткове залучення широкого кола документальних джерел в рамках класичної форми наукового дослідження.

Згодом вікі-музей історичної артилерії може стати складовою частиною більшого музею, куди додадуться інші тематичні колекції загальноукраїнського масштабу. Приміром, ручної вогнепальної зброї, холодної зброї, воєнного одягу тощо. Так створюється великий і презентативний джерельний комплекс, придатний для найширших історичних порівнянь. Зрештою, вікі-музей перетвориться на оригінальний метод дослідження української історичної зброї, сучасний, зручний та ефективний інструмент вивчення давніх артефактів.

Чим відрізняється вікі-музей від пересічної вітчизняної музейної установи з усіма її недоліками? Насамперед ретельним науковим описом зразків з великим інформативним тлом другого рівня, створеним у формі розлогих коментарів, які «розкривають» предмет, показують його зв'язки з десятками інших історичних пам'яток, осіб і подій. Представлений у коментарях додатковий історичний матеріал «оживляє» сухі факти, викладені у формулярах і залучає українську зброю до загального перебігу історичних подій, зв'язуючи їх мереживом різноманітних ниток міждержавних і міжособових взаємодій.

Крім того, незважаючи на технічну та художню різноманітність експонатів, представлених у вікі-музею, їх, звісно, будуть об'єднувати деякі загальні моменти, обов'язково відображені в коментарях й за допомогою перехресних посилань. Також обов'язковими є історичні паралелі зі зразками інших колекцій, із деталізацією і поясненнями. Аналогії допоможуть реконструювати втрачені елементи маркування та епіграфіки. Розшифрування епіграфіки, символіки й декору на зброї дозволяє торкнутися глибинної інформації антропологічного характеру, пов'язаної зі світоглядом зброярів і замовників. Саме тому ми звертаємо увагу на символічний характер декору зброї, без якого формальний науковий опис не додавав би нічого нового й був неповним, а можливо, і хибним.

Так вікі-музей поступово перетворюється на тематичну енциклопедію, наповнену мережею взаємозв'язаної й узгодженої інформації. Музей буде продукувати знання, орієнтовані на вивчення більш широкої історії, тому «відвідувачі» можуть розглядати енциклопедію української зброї як інструмент, який можна використовувати аби підвищити особистий рівень історичної обізнаності.

Вікі-музей не як дослідницький метод, а як спосіб вивчення історичної артилерії, як комплекс нових особистих можливостей.

Зауважимо, що платформа вікі-музею дозволить консолідувати існуючі музейні репрезентації зразків, акумулювати інтелектуальний потенціал, налагодити співпрацю й обмін інформацією у широкому колі музейників

й істориків, розв'язати проблему обмеженості окремих музейних зібрань і, головне, виведе на новий рівень знання про давню українську зброю як історичне джерело. Для роботи із вікі-музеєм можна використовувати будь-які зразки історичної зброї, незалежно від того, до якого музейного зібрання вони належать, у тому числі й зарубіжні, адже історія України не обмежується її територією.

Побутування вікі-музею історичної зброї узагальнено можна представити як безперервний комунікаційний процес, що перетворює його на варіант сучасної інформаційної й дослідницької музейної реальності, яку, на наше переконання, потрібно створювати паралельно існуючим «аналоговим» музеям.

Віртуальний музей є не лише носієм інформації щодо історичної зброї, він перетворюється на її першоджерело, оскільки його колекція створює унікальну основу для реальних наукових досліджень.

Особливістю такої освітньо-дослідницької платформи є те, що глядач (користувач) «відвідує» музей на своєму компьютері, спілкується з ним наодинці й сам встановлює з віртуальним музеєм особисті відносини, занурюється у нову реальність, яку сам створює. У «новій реальності» вікі-музею людина із глядача перетворюється на учасника, якому ніхто не заважає оглядати й розмірковувати: ні інші відвідувачі, ні служителі музею. Відвідини віртуального музею відбуваються будь-коли без черг, квитків й обмеженого часу на огляд. Віртуальний музей буде працювати довгі роки без хвилинної перерви, й потрапити до нього можна з будь-якого куточку світу. Нарешті, число відвідувачів віртуального музею більше ніж у реального (хоча його, зрештою, не існує в реальності). Його завдання – показати відвідувачу тут і зараз те, що в іншому місці (реальному або віртуальному) він побачити не зможе.

Тих, хто вивчить контент музею, серйозних дослідників, ймовірно буде не більше 3%. Однак, решта 97% втягнуться до процесу, отримають нові знання згідно власних потреб і можливостей його сприйняття, будуть залучені у темі надалі, дискутуючи й пізнаючи. Це важливий момент як популяризації знань й виходу за кордони вузького кола академічної науки, так і вкладу у боротьбу з маргіналізацією теми історичної зброї.

Вікі-музей – один з інструментів інформатизації суспільства. Він навчає більш вдумливому й уважному поводженню з історичними джерелами-артефактами. Він є певною ланкою реформи свідомості відношення до музею в інформаційному суспільстві. Музей вириває історичну зброю з минулих й ставить їх до нових контекстів, в яких вони набирають сенсів, впорядковує їх послідовностями й групами, сповіщаючи нові факти про

їхню історію, естетику й технологію. Такий процес властивий інформаційному суспільству XXI ст.

Для віртуального музею саме його існування зумовлене максимальним включенням у мережеві ресурси, електронні конференції, проекти й т.і., без участі в яких про нього ніхто не дізнається. Крім того, віртуальний музей зброї зберігає й архівує унікальну інформацію, яку несуть давні артефакти, певною мірою знімаючи питання про збереження самих матеріальних зразків. Інколи це актуально для музеїв України, зважаючи на прикру перманентну ситуацію з крадіжками музейних зразків[29].

Вікі-музей робить верифіковані наукові знання з предмету доступними для людей, котрі не мають доступу до бібліотек, архіві, музейних колекцій і фондів через віддаленість чи фізичні вади. Це не просто демократизація знань про скарби-артефакти, це – доступ до останньої найповнішої інформації про зброю, як історичне джерело, разом із можливістю вільного оперування нею. Відбувається експериментальне навчання, яке набирає форму дослідження. Нелімітоване перебування у такому музеї дозволяє відвідувачу спокійно набувати досвіду роботи над артефактами.

Зрештою, віртуальний музей української зброї може стати відмінним полігоном наукових досліджень як для фахівців-науковців, так і для студентів-істориків, а також унікальним тематичним зібранням для усіх, хто цікавиться історією зброї різних періодів.

Репрезентація історії зброї у формі вікі-музею як ми його уявляємо, допомагатиме рішенню проблем, пов'язаних з історичною свідомістю: дефальсифікувати, деміфологізувати й деполітизувати минуле вітчизняної зброї, зорієнтувати у хаосі специфічної історичної інформації, а також стати основним центром вивчення історії давньої української зброї.

Зміст речей у вікі-музеї вбудований у самі речі, а не накладається зверху, як у більшості аналогових музеїв. Довколишня експозиція не впливає на викривлення змісту і не наповнює його зайвими елементами. Це, своєю чергою, не заважає відвідувачу й визначає способи, якими люди будуть звертатися до цікавих для них зразків, і як будуть діяти по відношенню до них. Вікі-музей формує нові відносини між людьми й речами, засновані на особистій зацікавленості й дослідницькому азарті.

Вважається, що після видання каталогу наукова цінність музейного зібрання зростає. Сподіваємося, що завдяки появі українського «віртуального музею зброї», який перебире на себе функції загальнодоступного наукового ілюстрованого каталогу, зібрання історичної зброї в українського музеях також набудуть більшої історичної та джерельної цінності як серед науковців, так і всіх тих, хто цікавиться історією озброєння.

ПОСИЛАННЯ Й ПРИМІТКИ

1. Потужні колекції артилерії можна побачити у: Военно-исторический музей артиллерии, инженерных войск и войск связи (Санкт-Петербург); Государственный историко-культурный музей-заповедник «Московский Кремль» (Москва); Ес-Суейра (відкрита експозиція) (Марокко); Музей зброї «Арсенал» (Копенгаген); Форт Голконда (відкрита експозиція) (Хейдарабад, Індія); Amsterdam Maritime Museum (Морський музей Амстердама); Armemuseum (Музей Армії, Стокгольм); Askeri Müze ve Kültür Sitesi (Воєнний музей, Стамбул); Castel Sant'Angelo (Національній воєнний музей у замку Сант-Анджело, Рим); Deniz Müzesi (Воєнно-морський музей, Стамбул); Heeresgeschichtliches Museum (Воєнно-історичний музей, Відень); L'Armeria Reale di Torino (Королівська зброярська палата, Турин); l'Arsenale di Venezia (Арсенал у Венеції); Musée de l'armée (Музей Армії, Париж); Muzeum «Zamek Królewski na Wawelu» (Музей «Королівський замок Вавель», Краків); Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie (Музей Війська Польського у Варшаві); Museum der Deutsche Geschichte, Das Berliner Zeughaus (Музей німецької історії, Берлінський цейхгауз Берлін); Museum of Artillery in the Rotunda at Woolwich (Музей артилерії у Ротонді у Вулвичі, Лондон); Museu Militar (Воєнний музей, Ліссабон); National Museum of Arms and Armour, Tower of London (Зброярська палата лондонського Тауера, Лондон).
2. Hein, H. *The Museum in Transition: A Philosophical Perspective*. Washington DC: Smithsonian Institution Press. 2000. S. 64.
3. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Том 1. Книга 1.: Процесс производства капитала. – М., 2016. – 664 с., http://libelli.ru/works/marx2.htm.
4. Менгер К. Основания политической экономии // Австрийская школа в политической экономии. К. Менгер, Е. Бём-Баверк, Ф. Визер. М.: Экономика, 1992. С. 31–242. Пер. с нем. Г. Тиктина и И. Абергуза под ред. Р. М. Орженцкого., http://econlibrary.ru/books/259/395/menger_principles.html.
5. Ж. Бодрийяр Символический обмен и смерть, М.: Добросвет, 2000. – 387 с. Перевод С.Н. Зенкин.
6. ГиДебор, Общество спектакля. – М., Логос, 2000. - 184 с.
7. Руденко С. Б. Вікі-музей // Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності. Матеріали Міжнар. наук-практ. конф., м. Київ, 06-07 червня 2017 р. / редкол. : В.Г.Чернець (голова) та ін. – К.: НАКККіМ, Асоціація реставраторів України, Видавець Олег Філюк, 2017. – С. 263.
8. Henning Michelle. Museums, Media and Cultural Theory. New York. 2006. 198 p; Henning M. Museum media. An introduction // Academia. URL: https://www.academia.edu/30789805/Museum_Media_An_Introduction (date of access:01.08.2017);https://books.google.com.ua/books?id=QBwbhnxuZMEC&hl=ru)
9. Руденко С. Б. Вікі-музей // Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності. — С. 266.
10. Kaplan, F. E. S. (ed.) *Museums and the Making of 'Ourselves': The Role ofObjects in National Identity*. London: Leicester University Press. 1994.
11. За своєю суттю явище «вікі» суперечить тим стандартним, звичним й багато у чому застарілим принципам, згідно яких інформація (у нашому випадку – історична інформація, історичні матеріальні джерела, артефакти) знаходиться у повному володінні певних осіб (у колекціях) чи інститутів (наукових та суспільних). ***Вікі-***

модель дозволяє будь-якому користувачу Інтернету, за умови дотримання певних правил, долучитися до вивчення й формування загальнодоступного інформаційного поля. Найвідомішим утіленням цієї ідеї є Вікіпедія. Ідеї, закладені у вікі-моделі [Wiki // Wikipedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Wiki (date of access: 02.08.2017)] (широке коле користувачів, експертів, дослідників й загалом – зацікавлених людей; спільна робота із створення контенту; незакостенілий контент; оперативність унесення правок і виправлення помилок; еволюційність контенту), можуть бути також застосовані для конструювання класичних музейних історичних репрезентацій.

12 Руденко С. Б. Вікі-музей // Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності. – С. 266.

13 Козеллек Часові пласти. – С. 50

14 Куцаєва Т. О. Визначення термінів «додаткова атрибуція» і «реатрибуція» щодо музейних предметів: на прикладі раритетів обрядів і повсякдення єврейської громади України XIX-XX ст. з колекції Національного музею історії України // Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності. Матеріали Міжнар. наук-практ. конф., м. Київ, 06-07 червня 2017 р. / редкол. : В.Г.Чернець (голова) та ін. – К.: НАКККіМ, Асоціація реставраторів України, Видавець Олег Філюк, 2017. – С.144-147)

15 Куцаєва Т. О. Визначення термінів «додаткова атрибуція» і «реатрибуція» – С.146

16 Під час евристичного поневіряння музеями, доводилося стикася з десятками випадків неадекватної атрибуції гарматних зразків. Попри усі наші доводи і надання аргументованих пояснень, генуезька гармата XVI ст. з монограмою ливарника значиться як «гармата, знайдена на місці давньої фортеці Кодак», чавунний фальсифікат XIX ст. в музеї острова Хортиці експонується як оригінальний зразок львівської артилерії XVI ст., англійська каронада Френсиса Кінмана кінця XVIII ст. експонується як гармата часів Богдана Хмельницького (Корсунь-Шевченківський), а сучасна підробка, подарована В. Януковичем, підноситься світові як раритетна гармата гетьмана П. Сагайдачного (Чигирин). Додаткової атрибуції, на нашу думку, потребує більшість із зразків історичної артилерії XV–XVIII ст., які зберігаються в музеях України. Велика частина з них вимагає негайної реатрибуції, оскільки у даному стані ці артефакти, щонайменше, вказують на низький рівень сучасних вітчизняних музеїв, а загалом-то активно сприяють викривленню суспільної історичної свідомості. Як зауважував класик, музей – це місце, де живі співпрацюють з мертвими. Однак в українських реаліях, принаймні щодо історичних гармат, це не спрацьовує. І коли пересічний допитливий громадянин намагається вдивлятись у багатостраждальну понівечену часом і людьми гармату, він бачить здебільшого лише шматок оригінально сформованого металу, який жодним чином не натякне йому про надбання національної чи світової культурної спадщини. Складається враження, що в багатьох музеях не усвідомлюють, що відбувається в світі, аби зіставити це зі своєю діяльністю. Через комунікативну обмеженість (відсутність інтерактивних технологій, якісних каталогів, описів колекцій) музеї перетворюються на застиглі в часі сховища зміщених на периферію явищ культури, які в минулі віки становили цивілізаційну основу. Зброя, з усім її видовим розмаїттям, була однією з таких основ, але тепер «мертвою культурою» осіла в музейних фондах або приватних колекціях, які часто нездатні належним чином висвітлити її історичну роль, навіть за наявності формального наукового опису.

17 Henning Michelle. Museums, Media and Cultural Theory. New York. 2006. C.2.

18 Bronner, S. J. Object lessons: The work of ethnological museums and collections, in S. J. Bronner (ed.) *Consuming Visions: Accumulation and Display of Goods inAmerica, 1880–1920*. New York: W.W. Norton. 1989. S. 232.

19 *Крейн А. З.* Жизнь музея. – М., 1979. – С. 118.

20 Айвен Гасквелл, Візуальна історія. Нові підходи до історіописання. За ред. Пітера Берка; пер. З англ. К.: Ніка-Центр, 2013. С. 252.

21 Талеб Н. Н. Черный лебедь. Под знаком непредсказуемости. М. 2009. С.182 (294 с)

22 Мальченко О. Museum artilleriae Ucrainicae. Музей української артилерії XV-XVIII століть. Частина І. Українські гармати в зарубіжних музейних колекціях. – К., 2011. – 216 с.

23 Майстровская М. Музей как объект культуры. Искусство экспозиционного ансамбля. – М.: Прогресс-Традиция, 2016. – С.23.

24 Айвен Гасквелл, Візуальна історія. Нові підходи до історіописання. За ред. Пітера Берка; пер. З англ. К.: Ніка-Центр, 2013. С.224.

25 Мальченко О. Museum artilleriae Ucrainicae. Музей української артилерії XV-XVIII століть. Частина І. Українські гармати в зарубіжних музейних колекціях. – К., 2011. – 216 с., Схеми гарматних стволів.

26 Міненко Л. М. Евристична модель музейного пошуку в історичному дослідженні // Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності. Матеріали Міжнар. наук-практ. конф., м. Київ, 06-07 червня 2017 р. / редкол. : В.Г.Чернець (голова) та ін. – К.: НАКККіМ, Асоціація реставраторів України, Видавець Олег Філюк, 2017. – С.188.

27 Мальченко О. До методології ідентифікації історичних гармат // Київська старовина. – К., 2012. – № 2. – С. 77-93.

28 Мальченко О. Museum artilleriae Ucrainicae. Музей української артилерії XV-XVIII століть. Частина І. Українські гармати в зарубіжних музейних колекціях. – К., 2011. – 216 с., Схеми гарматних стволів.

29. Відомо чимало випадків крадіжок цінних зразків історичної зброї з музеїв України, як-то шабля Богдана Хмельницького з Переяславського історичного музею, гарматні стволи з набережної Севастополя, гармата XVII ст. з Білогірського музею.

Відомості про авторів

Мальченко Олег Євгенович, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, доктор історичних наук (Київ, Україна).

Тоїчкін Денис Віталійович, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук (Київ, Україна).

About Authors

Oleh Malchenko, Ph.D., Senior Scientist in Mykhailo Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography (Kyiv, Ukraine), e-mail: tantra1969@ukr.net.

Denys Toichkin, Ph.D., Senior Scientist in Institute of History of Ukraine NASU (Kyiv, Ukraine), e-mail: denisvt68@gmail.com.

СВЯТЕ ВОЇНСТВО У ЖИВОПИСІ КИРИЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ КИЄВА

Ірина Марголіна

Анотація УДК 93/94 (930.85)

Мета статті – виявлення та опис у сакральному живописі Кирилівського храму воїнських образів святих. Автор з'ясовує появу цих фігурантів на тлі загальної іконографічної програми пам'ятки. За відсутності супровідних написів, автор здійснює спробу ідентифікації зображених святих за атрибутикою вбрання та озброєння. Результати дослідження можна використати при загальному вивченні історії, архітектури та монументального живопису Кирилівського храму.

Ключові слова: Кирилівська церква в Києві, монументальний живопис, образи воїнів.

Abstract *Iryna Marholina* UDC 93/94 (930.85)

HOLY WARRIORS IN THE PAINTINGS OF THE CYRIL CHURCH OF KYIV

The author reveals and describes the images of Holy Warriors on the sacral frescos of the Cyril church. To find out appearance of these characters, involved on a background of the general iconography program of church, author attributes dress and armament of Saints, as accompanying inscriptions inscriptions have not survived. Results of research can be used in the history of art, general study of history, architecture and monumental painting of the Cyril church.

Keywords: Cyril church of Kyiv, monumental painting, images of the Holy warriors.

Київська Кирилівська церква була заснована у XII ст. войовничим князем Всеволодом Ольговичем на дорогожицькому плацдармі, з якого загарбники постійно нападали на Київ, а кияни само тут вели оборону. Церква виконувала декілька функцій, перш за все була сакральною спорудою, водночас фортецею, а також родинною усипальнею і фамільною церквою князів з роду князя Всеволода.

Чернігівський князь Всеволод Ольгович, у 1139 р. підійшов до Києва, підпалив околиці міста та висунув ультиматум київському князю В'ячеславу, аби той залишив столицю. В'ячеслав не забарився врятувати своє життя і віддав Київ Всеволоду. Новий князь Києва розумів, що столичний град не належав йому по праву спадку, розумів, що родичі В'ячеслава, представники роду Мономаха будуть намагатися повернути Київ. Чекаючи на помсту Всеволод зводить Кирилівську церкву-фортецю на підступах до Києва, саме у тому місці з якого він брав стольний град.

Зведена на високому плато, над місцем перетину шляхів до Києва, ця фундаментальна споруда наче охороняла один з найважливіших військових плацдармів на підходах до Києва. Скромний зовнішній облік споруди, товщина її стін, яка сягала 2 м, відсутність декору тощо, все натякало на

намагання фундатора, у випадку ворожої навали, використати її як оборонну фортецю.

Всеволод Ольгович, князь-воїн, князь-стратег, князь-християнин окрім суто фізичної охорони себе і своєї влади у Києві сподівається і на Божу допомогу у боротьбі за утримання головного у державі київського престолу. Мабуть тому у розписах його родового храму присутнє звернення як до Бога так і до святих, які б підтримали його в його намаганнях.

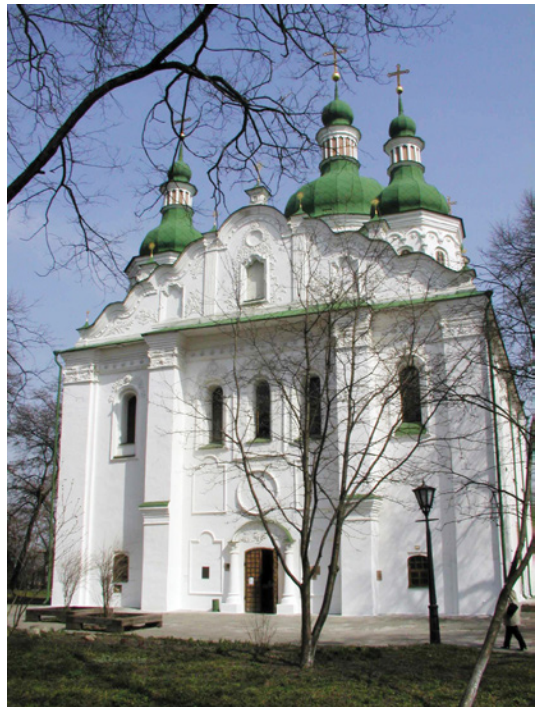

Рис. 1. *Кирилівська церква XII ст. Сучасний вигляд.*

Вивчення давнього монументального живопису храму Святого Кирила (названого на честь християнського патрона князя Всеволода – святого Кирила Александрійського) надало безперечні доводи щодо уподобань засновника храму, а отже диктату фундатора у створенні іконографічної програми розписів.

На сьогодні, на стінах пам'ятки з XII ст. збереглось 800 кв. м фресок, серед яких окрім суто релігійних сюжетів, присутні і світські зображення засновника храму князя Всеволода й певне місце займають постаті святих пов'язаних з воїнською тематикою, а саме постаті святих воїнів. Мабуть через ушанування цих святих Всеволод звертається до Вищих сил з проханням про небесну допомогу у справі утримання київського трону та відображення нападів суперників.

Постаті святих воїнів розміщені у самому центрі храму на двох центральних стовпах. Святі захисники заповнюють три головні регістри стовпів площини яких звернуті до центральної нави та трансепту собору. Також ці постаті бачимо на пілонах бічних нав. Отже їм надано одне з головуючих місць у системі розпису і це, поза сумнівом, відображує уподобання замовника розписів.

Зараз на стінах пам'ятки можна нарахувати 12 воїнських образів як у фресці, так і в олійному живописі. Це святі Гліб і Борис, Димитрій Солунський, Феодор Стратілат, Феодор Тірон, Георгій Побєдоносець, Александр

Стратиг та ін. Усі вони суворо, твердо, іноді навіть гнітюче «дивляться» зі стовпів храму, ніби готуючи прихожан до боротьби й оборони себе, родини, міста, держави, Святої Церкви, а мабуть і господарів цього родинного осередку.

Цілком слушне, обґрунтоване пояснення появи святих воїнів у живописі візантійських храмах, а ми накладаємо це і на давньоруські пам'ятки, надається у дослідженні Фукара Катерина:

«...Статус святого воина был очень высок, представлял собой продукт социальной действительности и коллективных потребностей и отвечал интересам правящего класса и настроениям общества в целом. Осознание важности роли воина в обществе повлияло на ход исторического процесса, затронув церковь, религиозную мысль, политику, экономику, общественное устройство, литературу и искусство. Популярность святых воинов получала распространение одновременно с подъемом статуса византийского воина. Роль святых менялась и приспосабливалась в зависимости от тех

Рис. 2. *Кирилівська церква XII ст. Реконструкція Ю. Асеєва.*

или иных факторов. Общество могло приспособить святых воинов согласно своим потребностям и, в частности, могло свободно наделить их сверхъестественными качествами»[1].

Щодо Кирилівської церкви XII ст. то, скоріше за все, нескінченні міжусобні війни XII ст. які точилися на теренах Київської Русі спонукали до поширення й популярності воїнської тематики у святому середовищі храму: потрібні були небесні покровителі у війні, притому війні внутрішній, один проти одного. Для засновника храму князя Всеволода Ольговича це також була вельми нагальна потреба. Він боровся за безперечну владу у державі, брався до будь-яких можливостей надовго утвердитися на київському престолі і звертався по допомогу до Небес. У Каневі він побудував церкву Святого Георгія Побєдоносця, що увиразнило його особливе ставлення саме до цього святого воїна, який багатьом дарував перемоги й сам переміг диявольську силу (а не простого ворога). Образ святого Георгія в Кирилівській церкві виконаний олійними фарбами у XIX ст., але, як відомо, головний принцип реставрації XIX ст. було повторення сюжетних композицій та поодиноких свя-

Рис. 3. *Святе воїнство у живописі Кирилівської церкви.*

Рис. 4. *Невідомий святий воїн. Фреска XII ст.*

1 Фукара, Катерина. Образы святых воинов в монументальной живописи Кипра XI-XVI вв.: диссертация ... кандидата искусствоведения: 17.00.04 / Фукара Катерина; [Место защиты: Моск. гос. акад. Худож. ин-т им. В.И. Сурикова].- Москва, 2010, 278 с.

Рис. 5. *Центральний північний стовп. Південна площина.*

тих, які були запрограмовані у XII ст. Присутність цього святого у сонмі кирилівських воїнів цілком логічне, підкреслює молитовне звернення її засновника до святого переможця, який був неодмінним покровителем практично всіх діючих і воюючих руських князів[2].

З XII ст. до сьогодні збереглось лише п'ять воїнських постатей, на жаль, біля жодного образу не прочитуються супровідні написи. Лише біля одного декілька літер, які надають можливість припустити в ньому Димитрія Солунського. Це, не дуже добре збережене зображення знаходиться у горішньому регістрі центрального південного стовпа на східній площині храму. Але те, що вдається розібрати дає можливість вбачати у цьому образі широковідомого святого воїна Димитрія Солунського.

Серед п'яти фрескових зображень воїнів XII ст. у Кирилівській церкві особливу увагу привертає одна фундаментальна постать на південній площині центрального північного стовпа у другому ряді. У нього густе волосся, великі очі, довгий ніс; на плечах плащ-корзно (накидка з великою фібулою-застібкою), а також довга кольчуга, одягнена на сорочку, оторочену орнаментом; одна рука оперта в бік, а інша — на величезний щит. Гордовита імпозантна постава, одяг і аксесуари, які нагадують давньоруське князівське військове вбрання, нібито свідчать про те, що тут зображено не звичайного воїна, а князя-полководця. За поясом зображеного воїна добре помітна зброя, що нагадує бойову сокиру невеликого розміру з молоточком, який слугував елементом військового спорядження та був ознакою давньоруського **(!)** воїна. На військовому скоріше за все пластинчастий обладунок, який складається з прямокутних пластинок, на грудях перев'язь, під якою, можливо, приховано круглий щиток. Отже цей воїн-князь одягнений у повне коштовне військове опорядження. В деяких рисах обличчя і в постаті навіть вгадується натяк на зовнішність засновника Кирилівського храму Всеволода Ольговича, як його описав історик XIX ст. В. Татищев (великий на зріст, огрядний, великі очі, довгий ніс, широка борода)[3]. Поданий у фресці типаж святого воїна все ж не мав головного убору, обов'язкового для княжого маєстату як ознака зверхності й офіціозу (простоволосість мала зворотні характеристики). В будь-якому випадку не ідентифікуємо його як засновника храму князя Всеволода, адже він не був святим, а навколо голови даного персонажу присутній німб. Це якийсь святий воїн, в образі якого, можливо, є натяк на зовнішність засновника собору князя Всеволода. На жаль, напис на фресці не зберігся й атрибутувати святого, поки

---

2 І. Марголіна, В. Ульяновський Київська обитель святого Кирила, К., 2005, с. 139.

3 Татищев В.Н. История Российская, М.; Л., 1963, т.2, с. 162.

що, нікому з дослідників так і не вдалося, хоча це зображення дуже популярне — воно постійно «кочує» з книги в книгу й тому досить відоме фахівцям, які могли б запропонувати цікаві гіпотези. Оскільки ми не можемо аргументовано «впізнати» цього святого воїна, то й не будемо пропонувати жодної з версій. Вочевидь, для того, щоб гордий воїн «почав розмовляти» і назвав своє ім'я, ще не прийшов час.

Наявність даного образу та цілого сонму святих воїнів у програмі розпису Кирилівської церкви свідчить про вплив на формування цієї програми її автора-розпорядника Великого київського князя Всеволода та про відображення в живописі храму тогочасної суспільно-політичної ситуації.

Подальші дослідження у цій царині допоможуть виявити, дослідити й ввести до наукового обігу цікаві сторінки історії воїнських зображень, вбрання, озброєння давніх воїнів.

Відомості про автора. *Марголіна Ірина Євгенівна,* кандидат історичних наук, завідувач сектору комплексних наукових досліджень пам'яток Національного заповідника «Софія Київська» (Київ, Україна).

About Author. *Iryna Marholina*, Ph.D., manager of the sector of Complex Scientific Researches of Sights of research department of «Institute "Saint Sophia"», The National Conservation Area «St. Sophia of Kyiv» (Kyiv, Ukraine), e-mail: margolina@bigmir.net.

ШОЛОМ І КОЛЬЧУГА В ЕКСПОЗИЦІЇ ЧЕРКАСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Валентина Нестеренко

Анотація УДК 069:623.445

Черкаський обласний краєзнавчий музей в своїй колекції має значну кількість різних видів холодної зброї та окремі зразки захисних обладунків, які, крім поодиноких екземплярів, ще не введені в науковий обіг і недостатньо дослідженні, особливо це стосується захисного спорядження. В статті автор досліджує чотири предмети: стегновий фрагмент лицарського обладунку XVI-XVII ст., шолом татарський (ординський) XIV-XV ст., панцир кольчужний та рукавицю кольчужну XIV-XV ст.

Ключові слова: обладунок, шолом, кольчуга, Черкаський краєзнавчий музей.

Abstract *Valentyna Nesterenko* UDC 069:623.445

HELMET AND MAIL IN EXPOSITION OF CHERKASSY LOCAL LORE MUSEUM

Cherkassy Museum of Regional Studies has a few samples of protective armour. This is an armour of the Scythian warrior of the 5 century BC, the chain mail of the 14-15 centuries, the Tatar (Golden Horde) helmet, 14-15 centuries, the mail coat and mittens of the 16-17 centuries.

The coat of mail has the shape of a shirt with the long sleeves (below the elbow), with a round hole around neck with a cut in the middle. rings small, densely woven, decorated with three strips of ornament, made of the tiny yellow copper triangles.

The considerably damaged helmet of the Golden Horde period, was studied by Yuriy Kuleshov. The design, of the helmet relates to the East Asian traditions of the so-called «Jin» type.

Keywords: helmet, armor, chain mail, Cherkassy Local Lore museum.

Черкаський обласний краєзнавчий музей в своїй колекції має значну кількість різних видів холодної зброї та окремі зразки захисних обладунків, які, окрім поодиноких екземплярів, ще не введені в науковий обіг і недостатньо дослідженні, – насамперед це стосується захисного спорядження.

Унікальним по своїй збереженості є повний захисний обладунок поховання скіфського воїна V ст. до н. е. з кургану № 2 біля села Гладківщина Золотоніського району, яке було виявлене і досліджене у 1982 р. експедицією музею під керівництвом В. П. Григор'єва [1, с. 96-100].

У 1984 р. була проведена консервація і реставрація матеріалів поховання київським реставратором О. О. Мінжуліним, що дало змогу відтворити комплекс в автентичному вигляді в експозиції залу № 6 [2, с. 127] (Рис. 1).

Колекція предметів озброєння IX-XIII ст. включає кольчугу, мечі, шаблю, наконечники списів, різні типи наконечників стріл [3, с. 29].

Рис. 1. *Захисний обладунок поховання скіфського воїна V ст. до н. е. з кургану №2 біля села Гладківщина Золотоніського району в експозиції залу №6 ЧОКМ.*

Серед зразків XIV-XVII ст. є значна кількість наконечників списів і стріл, бойові сокири і бердиші, мечі і шаблі, серед них одна – виробництва Персії. Раритетом колекції є татарський лук XIV-XV ст., прикрашений написами, рослинним та геометричним орнаментом.

Захисне спорядження цього періоду представлене чотирма зразками. Це – стегновий фрагмент лицарського обладунку XVI-XVII ст., шолом татарський (ординський) XIV-XV ст., панцир кольчужний та рукавиця кольчужна XIV-XV ст.

Стегновий фрагмент складається з залізних вигнутих вузьких пластин з'єднаних залізними заклепками (по 6 шт.). Зверху 9 вузьких пластин кріпляться до однієї широкої, прикрашеної трьома круглими латунними платівками з карбуванням у вигляді випуклих кружечків. До музею експонат було передано у 1926 р. з маєтку Кантакузен-Сперанських в с. Велика Бурімка (тепер Чорнобаївський район) [4, ЗС-7].

Панцир кольчужний (Рис. 2) має вигляд сорочки з рукавами трохи нижче ліктя, яка одягалась через голову. Горловина округла з досить глибоким розрізом посередині [4, А-278]. Кільця дрібні густого плетива. По подолу, по центру і вище прикрашена трьома смугами орнаменту у вигляді трикутничків з міді жовтого кольору. Ширина кольчуги з рукавами 120 см, в талії 56 см, довжина 62 см. Вага 4100 г. Кільчате плетіння одинарне «на шип», кожне кільце поєднується з чотирма сусідніми. Металеві кільця клепані, середньої величини, діаметром 10 см, товщиною 1,6 мм. Ширина горловини 19 см. Кільця міцні, добре склепані і мають додаткове зварювання при нагріві в момент, можливо, гарячого клепання. Кільця округлої форми, що надає кольчужній тканині значну еластичність. На відміну від кольчуги X-XII ст., кільця представленого обладунку значно дрібніші і тонші, для більш ефективного захисту від новіших типів наступальної зброї. Крім того, кольчужні панцирі були більш зручними при носінні і набагато легшими від кольчуг попереднього часу.

Відсутність коміру і будь якого підсилення плетіння біля горловини можна пояснити тим, що шия воїна була захищена металевою сіткою-бармицею шолома, яка і захищала від ударів.

Надійні захисні властивості кольчужного обладунку сприяли його популярності і швидкому поширенню від XV ст., протягом періоду Раннього нового часу, коли він частково захищав також від ранньої ручної вогнепальної зброї. В цей час виробництво кільчастих обладунків досягло високого розвитку, було досить складним у виготовленні і потребувало значних витрат часу. Так виготовлення кольчужного панцира складалося з десятка окремих операцій, на які загалом витрачалось близько 6000 годин [5, с. 77-78, 80].

Рис. 2. *Панцир кольчужний в експозиції ЧОКМ.*

Рис. 3. *Кольчужна рукавиця з колекції ЧОКМ.*

Ще одним цікавим фрагментом захисного обладунку в колекції музею є кольчужна рукавиця, що доповнювала кольчужний панцир [4, А-273] (Рис. 3). Збереглась вона майже повністю, відсутні тільки частина кілець на великий палець і великі кільця, що обрамлювали нижню частину.

Кільчасте плетіння рукавиці одинарне «на шип», кожне кільце поєднується з чотирма сусідніми. Металеві кільця клепані, середньої величини округлі по формі діаметром 8,5 мм, товщиною 0,7 мм. Плетіння рукавиці подібне до панцирного. Кольчужне полотно рукавиці збереглося разом з її основою, яка зроблена зі шкіри білого кольору і з одного боку обшита червоною тканиною конопляними нитками. Ця частина рукавиці трохи більшого розміру за кольчужну. Шкіра задубіла і пожовкла в багатьох місцях але загалом збереглась добре. Розміри кольчужної частини рукавиці: висота 140 мм, ширина 90 мм, палець: висота 80 мм, ширина 31 мм. Шкіряна частина: висота 175 мм, ширина 145 мм, палець: висота 117 мм, ширина 37 мм. Полотно прямокутне рівне, для пальця створена окрема половинка. Верх має трикутну форму.

Порівнюючи плетіння розглянутого раніше кольчужного панцира і рукавиці можна припустити, що вони походять з одного місця і є єдиним комплектом, яким користувався воїн.

Захисне наголів'я в експозиції музею (Рис. 4) представлене єдиним, але досить рідкісним експонатом – татарським (золотоординським) шоломом [4, А-272]. За матеріалом виготовлення шолом відноситься до класу металевих, за конструкцією тулії – до відділу клепаних, за формою купола – до типу сфероконічних.

Шолом став предметом наукового дослідження, проведеного 2017 р. російським істориком Ю. Кулешовим, результати якого автор люб'язно надав музею [6]. Саме це дослідження і дало змогу працівникам музею скласти на шолом науковий паспорт.

Шолом сильно пошкоджений, від двоскладової тулії добре збереглась тільки верхня конічна частина з навершом. Загальна висота – 160 мм, діаметр – 218 мм. Тулья згорнута у воронку і має товщину 1,5 мм. Поверх неї симетрично приклепані чотири вертикально розташовані накладки. З цих чотирьох повністю збереглись лише дві накладки, довжина першої – 106 мм, другої 109 мм. Ширина всіх чотирьох накладок протягом всієї довжини коливається від 16 до 20 мм. Накладки виконують функцію ребер жорсткості і мають переріз у формі арки. Вони приклепані заклепками, розташованими в один ряд, до тулії. Заклепки, які фіксують задній наклад, загнуті в середині. На двох повністю збережених ребрах-накладках таких заклепок по три. Форма їх головок кругла або на-

півсферична, діаметр голівок заклепок – 7 мм. Увінчує тулью наверш, загальною висотою – 80 мм. Наверш складається з воронки діаметром 56 мм, яка переходить в невелику основу. Воронка зафіксована чотирма заклепками, які розташовані в місцях, де основа навершя перетинається з накладками-ребрами. Це складає враження, що всі заклепки утворюють єдину композицію. В циліндричний «вихід» воронки вставлена витягнута конічна трубочка висотою 59 мм. Нижній край основи навершу й обидва боки ребер-накладок мають дрібну насічку, можливо, виконану зубилом [6, с. 3] (Рис. 5).

Хоча від музейного шолома залишилась лише верхня частина, його загальний вигляд може бути відновлений за аналогією з двома шоломами, що відносяться до одного типу. Перший експонується в Херсонському обласному краєзнавчому музеї і був знайдений біля с. Плоське неподалік м. Тирасполя (Республіка Молдова). Другий, майже повністю збережений, експонується в історичному музеї «Іскра» м. Казанлик (Болгарія) і був знайдений на високогірному плато Озана поблизу м. Габрово [7, с.537-538] (Рис. 6).

Відсутня частина музейного шолому могла мати такий вигляд. До нижнього (практично відсутнього у музейному шоломі), злегка відігнутого в лицьовій частині, краю циліндричної основи трьома заклепками кріпився козирьок, у формі півмісяця. Над козирком, на циліндричній частині шолома знаходився маскарон, який досить умовно передає риси обличчя: ніс і брови викарбувані Y- подібним валиком, під «бровами» з кожного боку карбовані невеликі лінії, що зображають очі.

До нижньої частини циліндричної основи був приклепаний вінець, який мав вигляд широкої смуги, три чверті якої фіксувались до основи тулії. Остання третина була порізана на прямокутні фестони завширшки 15 мм, що були загнуті в середину й утворювали петлі для металевого стрижня, який утримував бармицю (її кільця вставлялись в пази завширшки 6 мм). Вінець фіксувався сімома заклепками, розташованими на відстані 100 мм одна від одної. З внутрішнього боку тулії під заклепки, якими кріпився вінець, підкладені квадратні шайби, що вказує на наявність шкіряного підшоломника. Дві прямокутні шайби зміщені до потиличної частини і, можливо, мали петельки для фіксування ремінця під підборіддям.

Конструкція, технічне рішення і прийоми оформлення, які були використані при виготовлені усіх трьох шоломів відносяться до далекосхідних традицій, зокрема до шоломів так званого «цзиньского» типу. Подальше детальне порівняння з шоломами інших регіонів дало можливість Ю. Ку-

Рис. 4. *Захисне наголів'я в експозиції ЧОКМ.*

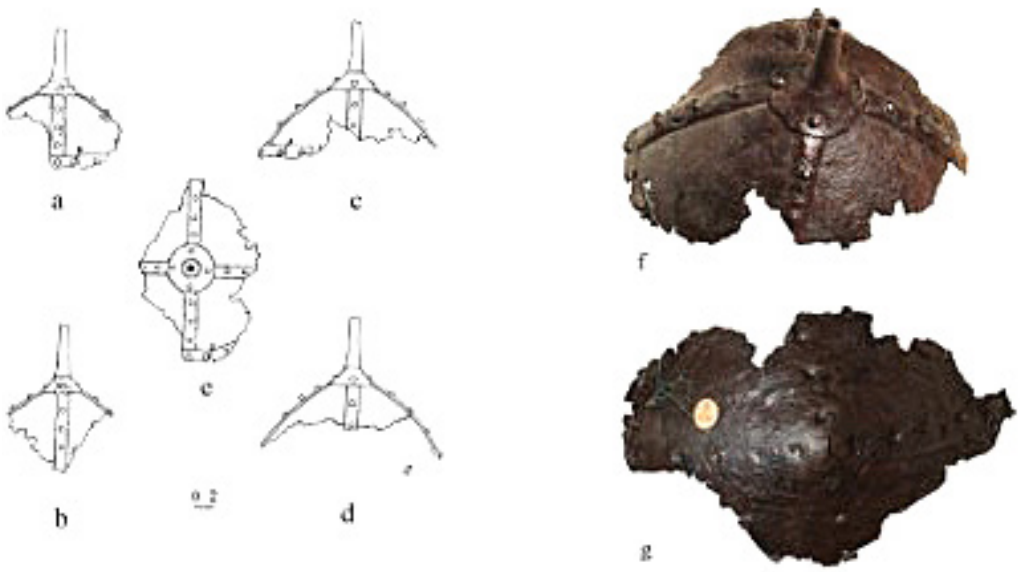

Рис. 5. *Шолом з експозиції ЧОКМ: a – вид спереду, b) вид ззаду; c) вид зліва; d) вид справа; e) вид зверху; f) загальний вигляд; g) вид зсередини (художник А. А. Соколов; фото С. Г. Ганницкого).*

лешову стверджувати, що шоломи з Плоського, Озани і Черкаського музею були виготовлені носіями візантійсько-балканських або південно-європейських традицій. При цьому майстри, які їх виготовили, хоча і працювали в європейській техніці, в якості зразка використовували східно-азійські бойові наголів'я. Час побутування цих шоломів дослідник відносить до другої половини XIII–XIV ст. [7, с. 237-239, 545].

Деякі відомості про місце побутування цих обладунків є у звітах, що відправляв до Всеукраїнського Комітету (ВУАК) Академії Наук України її уповноважений О. М. Олександров. У жовтні 1925 року при перевезені експонатів Золотоніського музею до Черкаського він склав акт і зробив виписку з інвентарної книги. В акті О. Олександров записав збірки зброї XV–XVII ст. з Драбівського маєтку князя Барятинського, з сіл Прохорівки і Ірклієва з маєтків Максимовичів.

У воєнному відділі бувшого Золотоніського музею зберігалось 54 раритетні предмети, зокрема: гармати часів Б.Хмельницького, гаківниця з козацької «чайки», сигнальна пушка, 4 лицарські обладунки, козацьке спорядження, кольчуга, клейноди, зброя XVI–XVII ст., колекція татарських бунчуків, татарська булава та інші [8, арк. 91].

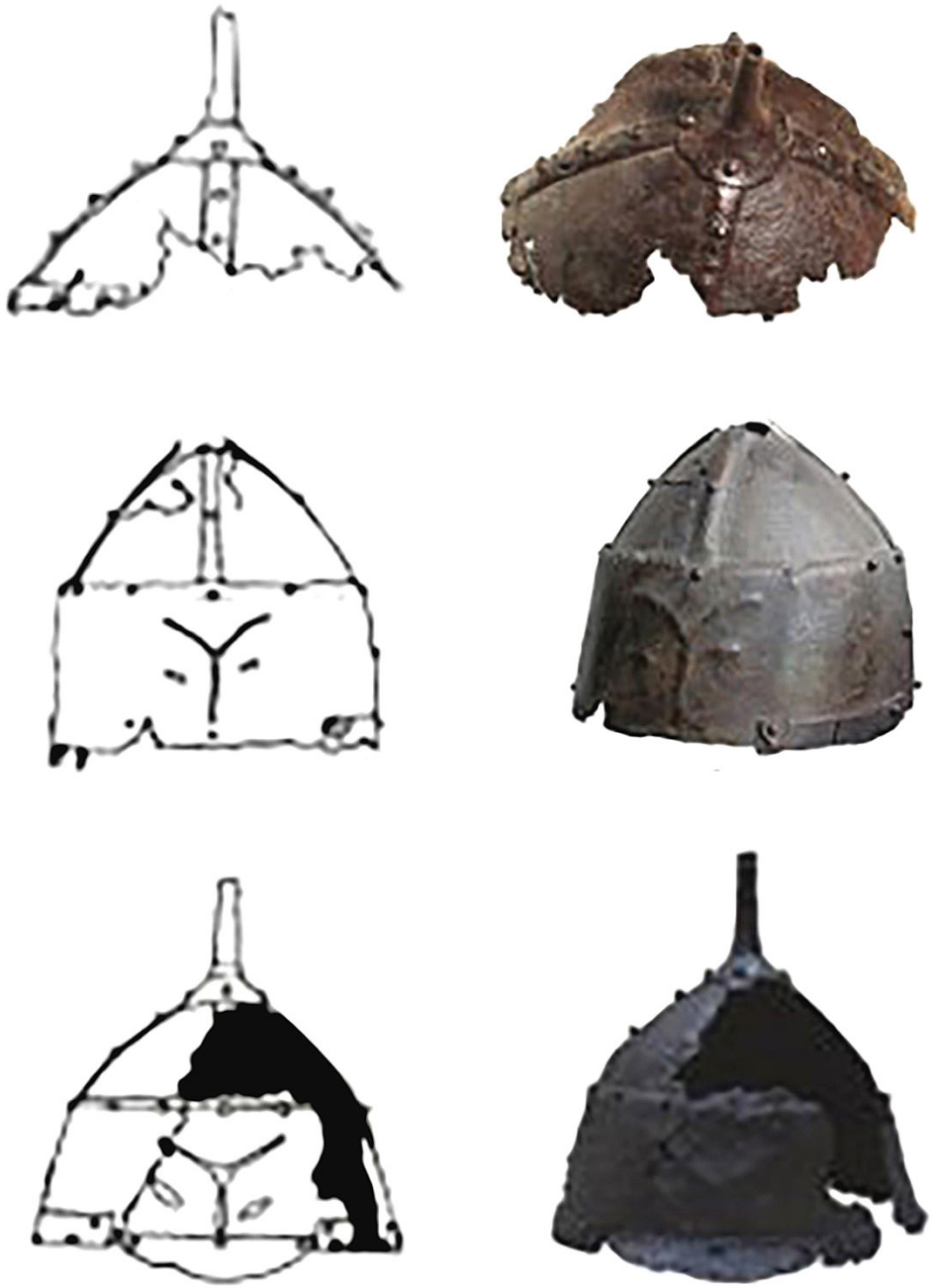

Рис. 6. *Шолом Черкаського обласного краєзнавчого музею (Україна); шолом Херсонського краєзнавчого музею (Україна); шолом історичного музею «Іскра», м. Казанлик (Болгарія).*

ПОСИЛАННЯ

1. Григорьєв В. П. Погребение скифского воина-дружинника у с. Гладковщина в Лесостепном Приднепровском Левобережье // Проблемы археологи скибо-сибирского мира (социальная структура и общественные отношения). Тезисы всесоюзной археологической конференции. – Кемерово, 1989.
2. Шкулета Л. В. Огляд археологічних колекцій з фондів Черкаського обласного краєзнавчого музею // Археологічні дослідження на Черкащині. – Черкаси, 1995.
3. Черкаський обласний краєзнавчий музей – інформаційно-ілюстроване видання до 90-річчя створення Черкаського обласного краєзнавчого музею. – Черкаси, 2008.
4. Черкаський обласний краєзнавчий музей (далі – ЧОКМ). – Фонди.
5. Чахкиев Д. Ю. Кольчатый доспех позднесредневековых вайнахских воинов // Новые археолого-этнографические материалы по истории Чечено-Ингушетии. Грозный, 1988.
6. Кулешов Ю. А. Об одной серии ранних золотоордынских шлемов из музейных коллекций Украины и Болгарии. // Науковий архів ЧОКМ.
7. Кулешов Ю. А. Об одной серии ранних золотоордынских шлемов из музейных коллекций Украины и Болгарии. // Добруджа. № 32: Сборник в чест на 60 години проф. д.и.н. Георги Атанасов. – Силистра, 2017.
8. Науковий Архів ІА НАНУ фонд ВУАК. спр. № 46 “Про стан музеїв” 7. I – 23. XII. 1925 р., Спр. 112.

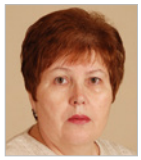

Відомості про автора. *Нестеренко Валентина Іванівна,* завідувач відділу науково-методичної та пам’яткоохоронної роботи Черкаського обласного краєзнавчого музею (Черкаси, Україна).

About Author. *Valentyna Nesterenko,* head of Department of Scientific Methodology and Monument Preservation, Cherkassy Museum of Regional Studies (Cherkassy, Ukraine), e-mail: nesterum@ukr.net

СВІТСЬКІ ФРЕСКИ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ: ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ І «СЮЖЕТИ ЗІ ЗБРОЄЮ»

Надія Нікітенко

Анотація УДК 93/94 (930.85)

Мета публікації – введення до наукового обігу здійсненої автором атрибуції циклу унікальних світських фресок двох сходових веж Софії Київської та виокремлення й розгляд у ньому «сюжетів зі зброєю». Велике місце у розписі веж посідають мисливські сюжети, які належать до кола тріумфальної тематики і, разом із деякими театралізованими і символічними сценами, складають комплекс «сюжетів зі зброєю». На фресках фігурує скандинавсько-руська зброя княжих дружин X – початку XI ст.: спис-рогатина, круглий щит, бойова сокира з широким симетрично розширеним лезом, а також великий вигнутий лук зі стрілою. Зображена в сюжетах зброя свідчить на користь запропонованої автором атрибуції світського циклу веж Софії. Спеціальне дослідження цих фресок зброєзнавцями має цікаві перспективи.

Ключові слова: Софія Київська, світські фрески веж, сюжети зі зброєю.

Abstract *Nadiya Nikitenko* UDC 93/94 (930.85)

MUNDANE FRESCOS OF ST. SOPHIA OF KYIV: HISTORICAL CONTEXT AND «PLOTS ARE WITH WEAPON»

The author studies the unique mundane frescoes of the two towers of St. Sophia of Kyiv, reveals and analyzes the “plots with a weapon”. The last aspect remained out of eyeshot of researchers, although it has the attributive significance. The author identifies these frescoes as a triumphal princely cycle, that calls with triumphal emperor’s cycles of Byzantium, that glorified the rulers. According to the newest researches of author, St. Sophia of Kyiv is the memorial church builded in honor of babtising of people of Kievan Rus by Volodymyr the Great in 1011. Construction was finished in 1018 by his son by Yaroslav Wise.

The frescoes of towers of St. Sophia of Kyiv show a situation and ceremony of receiving ambassadors and tsar’s betrothing that took place in Constantinople on christmastides, at the end of December 987 – beginning of January 988, when the dynastic marriage of the Kyiv prince Volodymyr the Great (980-1015) and Byzantium princess Anna was celled, starting the process of baptising of Kiev Rus. A large place in painting of towers is occupied by hunting plots that belong to the triumphal subjects, in fact heroic exploits on a hunt were perceived as state affairs adequate to the exploits on a battle-field. The hunting plots of towers represent the real episodes of betrothing of Volodymyr and Anna in Constantinople, where a prince accrding to that time matrimonial rules was represented by his factotum (counterpart). The sharp episodes of the different stages of hunt are represented on frescoes: a hunting on a wild boar, squirrel, “fierce beast” (lioness), bear, hunting with leopard – on wild horses (tarpans).

The hunting plots of towers’ frescoes of St. Sophia of Kyiv together with some theatrical and symbolic stages, fold a complex of very important “plots with a weapon”. The Scandinavian-Russian weapon of prince’ squad which in the 10 – the beginning of 11 of century included many varangians, are represented on frescoes: a bear-spear, round shield, battle-axe with the wide symmetrically extended blade, and also longbow with an arrow. The weapon represented in plots confirmed the attribution of mundane frescoes of St. Sophia of Kyiv, offered by the author. The special research of these frescoes has interesting prospects.

Keywords: St. Sophia of Kyiv, mundane frescos of towers, plots with weapon.

У Софії Київській зберігся великий цикл унікальних світських фресок, які є визначною пам'яткою світового мистецтва і цінним історичним джерелом. Світський цикл, що містить значну кількість персонажів, представлений княжим груповим портретом у центральному нефі й численними сюжетами на стінах сходових веж, що ведуть на княжі хори – «полаТі». У нашій публікації ми зупинимося на знаменитих світських сюжетах сходових веж. Цей загадковий фресковий цикл, що не має прямих аналогій у середньовічному мистецтві, був об'єктом дослідження багатьох вчених, йому присвячено чимало наукових публікацій, у тому числі й автора даної статті. Мета статті – введення до наукового обігу здійсненої автором атрибуції цього циклу та виокремлення й розгляд у ньому «сюжетів зі зброєю». Останній аспект залишився поза увагою дослідників, хоча він має своє атрибутивне значення.

Можливість вивчення зазначених фресок виникла в середині XIX ст., коли вони були тимчасово відкриті з-під шарів пізніх олійних записів. Виявилося, що значна частина фресок сильно пошкоджена чи взагалі втрачена. Через деякий час фрески поновили олійними фарбами. Тоді ж фрески були замальовані керівником реставрації професором Ф. Солнцевим і видані в спеціальному альбомі-каталозі. Цей альбом має неабияке значення для сучасних досліджень, оскільки за часів Солнцева фрески були у кращому стані, ніж сьогодні. Слід враховувати, що в даному альбомі поряд з копіями поновлених олією фресок представлені нечисленні акварелі Солнцева, виконані з автентичного стінопису XI ст.[1]

Сучасники відкриття фресок були вражені наявністю незвичних світських сюжетів на стінах головного київського храму, зокрема викликали подив численні мисливські сцени. Була висунута версія, що фрески веж зображують згадувані в літописах знамениті лови (полювання) великих князів київських[2]. Ця версія отримала значну популярність у київському поспільстві, однак вона аж ніяк не узгоджувалася з головними сюжетами веж, що зображали деякі палацові церемонії та театральні вистави. Вперше компетентне пояснення фрескам веж дав наприкінці XIX ст. відомий візантиніст Н. Кондаков. Він довів, що ці фрески складають єдиний святочний цикл, який ілюструє події візантійського придворного життя під час різдвяних свят (Календ), себто від Різдва до Хрещення. Вчений безпомил-

1 Киевский Софийский собор // Древности Российского государства. – СПб., 1871. – Вып. 1, 2, 3; 1887. – Вып. 4.

2 Сементовский Н. Сказание о ловах великих князей киевских // Галерея киевских достопримечательных видов и древностей. – Киев, 1857. – С. 77-100.

ково атрибутував головну композицію південної вежі як зображення сцен константинопольського іподрому[3]. Концепція Н. Кондакова була повністю підтримана і поглиблена його учнями Д. Айналовим і Є. Рєдіним[4]. За радянських часів версія Н. Кондакова, Д. Айналова і Є. Рєдіна була відкинута як «непатріотична» і у науці знову запанувала гіпотеза про княжі лови[5].

Водночас французький вчений-візантиніст українського походження А. Грабар показав, що сприймати цей загадковий живопис можливо лише через призму світських палацових циклів Візантії. Хоча палаци візантійських імператорів давно зникли, писемні джерела дають нам знати, що ці цикли були описовими і драматичними, інспірованими певними подіями чи церемоніями. Візантійські світські цикли, які дослідник слушно назвав «тріумфальними», прославляли подвиги і правління царюючих осіб, тобто вірогідно мали автобіографічний характер. Знайомство з цими циклами могло викликати у руських князів не лише бажання відтворити їх, але й створити по аналогії з ними ілюстрації до руської історії.[6]

У 80-х рр. минулого століття київський вчений С. Висоцький, який вивчав фрески вже за музейної доби, після відкриття їх з-під олійних записів реставраторами середини XX ст., висунув гіпотезу про відображення у фресках веж епізодів прийому в 957 р. візантійським імператором Костянтином VII Багрянородним київської княгині Ольги[7]. Проте концепція С. Висоцького суперечить змісту фресок, візантійським іконографічним канонам, обрядовим, ментальним та моральним нормам[8].

---

3 Кондаков Н.П. О фресках лестниц Киево-Софийского собора // ЗРАО. – 1888. – Т. 3, вып. 3 и 4. – С. 287-306. В українському перекладі див.: Кондаков Н. Про фрески сходових веж Києво-Софійського собору/Перекл. та ред. Д. Гордієнка// Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. ІІІ: зб. наук. праць, присвячена 170-літтю з дня народження Н.П. Кондакова (1844 – 1925). – К., 2014. – С. 217-238.

4 Айналов Д., Редин Е. Киево-Софийский собор: Исследование древней мозаической и фресковой живописи. - СПб., 1889. – С. 102-135.

5 Шарлемань Н.В. Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания. Автобиографии. Переписка/ Сост., автор предисл. и коммент. В. Ульяновский. – К., 2015. – С. 515-587.

6 Грабар А.Н. Светское изобразительное искусство домонгольской Руси и «Слово о полку Игореве» // ТОДРЛ. – 1962. – Т. 18. – С. 233-271; Грабар А. Избрани съчинения. – София, 1982. – Т.1. – С.88-89.

7 Высоцкий С.А. Светские фрески Софийского собора в Киеве. – К., 1989. – С. 113-212.

8 Детальніше про це див.: Нікітенко Н. Свята Софія Київська: новий погляд на її історію, архітектуру та розпис // Logos: A Journal of Eastern Christian Studies. – Ottawa, 1996. – Vol. 37. – Nos. 1 – 4. – P. 93-188; Никитенко Н.Н. О содержании фресковой росписи лестничных башен Софии Киевской // Памятники культуры. Новые открытия. – М.: Наука, 1997. – С. 117-125; Никитенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. – К., 1999. – С. 65-122.

На наше переконання, для визначення змісту слід обов'язково брати до уваги національну специфіку Софії Київської та історичні обставини, за яких вона виникла, її датування, присвячення, архітектуру і всю ідейно-декоративну програму. Але не можна ігнорувати відмічену А. Грабарем візантійську традицію щодо таких тріумфальних циклів, які прославляли своїх замовників. Ми визначаємо ці фрески як тріумфальний великокняжий цикл, що перегукується з тріумфальними імператорськими циклами Візантії, але софійські фрески прославляють великого київського князя – будівничого Софійського собору як свого замовника. Згідно нашим новітнім дослідженням як самого собору, так і усього комплексу джерел, митрополича Софія Київська як храм-меморіал хрещення Русі була закладена в 1011 р. Володимиром Великим, а завершена в 1018 р. його сином Ярославом Мудрим[9]. На підставі результатів цих досліджень у 2011 і 2018 рр. на міжнародному і державному рівнях відзначено 1000-річчя Софії Київської – її закладини за Володимира та освячення за Ярослава.

На підставі результатів багаторічних досліджень ми дійшли висновку, що фрески веж Софії точно відтворюють обстановку і церемоніал прийому послів і царських заручин, які мали місце в Константинополі на святки, наприкінці грудня 987 – на початку січня 988 рр. Саме тоді був укладений найбільш престижний та безпрецедентний у тогочасному світі династичний шлюб київського князя Володимира Великого (980-1015) і порфіродородної візантійської принцеси Анни, який започаткував собою хрещення Русі. Згідно з тогочасними церемоніально-дипломатичними нормами, заручини мали заочний характер, оскільки Володимира репрезентував його двійник-фактотум, який очолював згадане у літописах під 987 р. київське посольство до Царгорода.

Фрески ілюструють кульмінаційні епізоди подій: у південній, «чоловічій» вежі – усенародне вшановування послів Володимира на константинопольському іподромі (форумі візантійців) і прийом їх в імператорському палаці під час святочного бенкету (Рис. 1, 2); у північній, «жіночій» вежі – коронаційний вихід нареченої Володимира принцеси Анни на Трибунал ареї, де проголошувалися цариці (Рис. 3, 4). В ложах палацу іподрому присутні численні знатні глядачі, серед них в окремих ложах – сам імператор

9 Никитенко Н., Корниенко В. Древнейшие граффити Софийского собора в Киеве и его датировка // Byzantinoslavica. – T. LXVIII. – Prague, 2010. 1-2. – P. 205 – 240; Нікітенко Н.М. Нова концепція датування Софії Київської: обґрунтування, параметри дискусії// Українська художня культура: пам'яткоохоронні проблеми. – К., 2011. – С.215-250.; Никитенко Н., Корниенко В. Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания. – К., 2012.

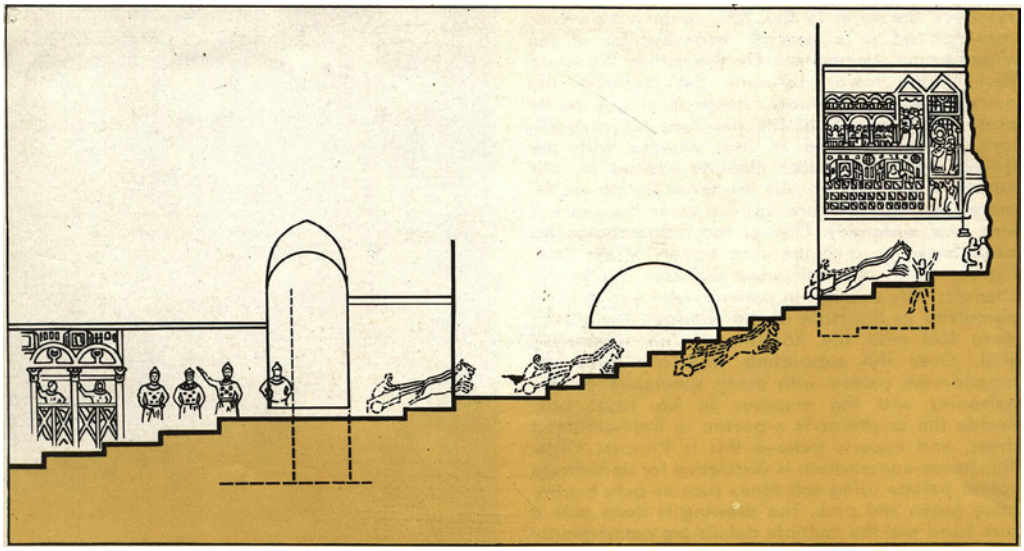

Рис. 1. *Фреска південної вежі «Іподром». Реконструкція О. Радченка.*

Рис. 2. *Палац іподрому. У ложах – візантійська знать, праворуч – Василь II у імператорській ложі та посольство Володимира у ложі послів.*

та іноземні посли. Ми бачимо шлюбне посольство Володимира прийняте на найвищому рівні знаменитим імператором Василем II – рідним братом принцеси Анни, а у сцені церемоніального виходу цариці – саму Анну Порфірородну, яка стала соратницею Володимира і разом із ним охрестила Русь. Ці фрески прославляли фундаторів християнської Русі-України і замовників собору Володимира та Анну й візуально супроводжували церемоніал сходження княжого подружжя й вищої знаті (себто «всієї Русі») на хори («до небес»)[10].

Особливе місце у розписі веж посідають мисливські сюжети, які також належать до кола тріумфальної тематики, адже полювання – друге після війни традиційне заняття державця. Його героїчні подвиги на полюванні сприймалися як державні справи, адекватні подвигам на полі бою. Тема мисливства – школи війни вже з античності входить до циклу імператорського мистецтва. До того ж, мисливські сюжети веж відображають реальні епізоди заручин Володимира й Анни, коли князя уособлював його фактотум. Недарма в епічних сказаннях про одруження Володимира стійко звучить мотив заміни князя його помічником при сватанні до царської доньки «Анни Прекрасної». Цей сват Володимира долає різні перешкоди і виконує за князя виставлені нареченою важкі умови[11].

Прикметно, що більше мисливських сцен розміщено у південній, «чоловічій» вежі. Бачимо у вежах гострі епізоди різних сцен полювання: на вепра, білку, «лютого звіра» (левицю), ведмедя, з пардусом (барсом, леопар-

---

10 Нікітенко Н. Свята Софія Київська: історія в мистецтві. – К., 2003; Образы княжеской четы крестителей Руси в стенописи Софии Киевской: к проблеме канонизации Владимира // Науковий збірник, присвячений 1020 - літтю Хрещення Київської Руси-України. Матеріали науково-практичної конференції «1020 - ліття Хрещення Руси-України – із Києва по всій Русі» 21 жовтня 2008 року. Київська Православна Богословська Академія. – К., 2008. – С. 280 – 270. Никитенко Н.Н. Исторические портреты в светской росписи Софии Киевской// Сугдейский сборник. – Вып.3. – Киев-Судак, 2008. – С.168-146; *Nikitenko N.* Secular Frescos of St. Sophia of Kiev: a new attribution// Proceedings of 22nd International Congress of Byzantine Studies. – Sophia, 22 – 27 August 2011. – Vol. III. - P.406; Никитенко Н. София Киевская и ее создатели: тайны истории. Научная монография. – Каменец-Подольский, 2014; Нікітенко Н. Володимир Великий і Софія Київська// Софійський часопис. – Вип. І. Матеріали VIII міжнародної науково-практичної конференції «Софійські читання». До 1000-ліття пам'яті великого київського князя Володимира Святославича та святих Бориса і Гліба: 1015 – 2015. (м. Київ, 26 – 27 листопада 2015 р.). – К., 2017. – С.306 – 327.

11 Соколов Б. Эпические сказания о женитьбе князя Владимира // Уч. зап. Саратовского ун-та. – Саратов, 1923. – Т. 1. Вып. 3: Словесно-историческое отделение педагогич. ф-та. – С.71-79.

Рис. 3-4. *Коронаційний вихід принцеси Анни. Ліворуч – Василь II з охоронцями, праворуч – Анна зі статс-дамою (зостою) та племінниці Анни – принцеси Зоя, Феодора, Євдокія. Фреска північної вежі у замальовці Ф. Солнцева.*

дом) – на диких коней-тарпанів. Дослідники фресок або локалізували ці епізоди на константинопольському іподромі, або розглядали їх як зображення княжих ловів. Ми ж відносимо ці сцени до згаданих подій у Константинополі і гадаємо, що вони мали місце у заповідному лісі чи палацовому парку, позаяк дія розгортається або серед дерев або на галявині з пагорбами. Водночас тут є і й сцени театралізовані, чи циркові, видовищні, оскільки розраховані на глядача. Ці сцени, поза сумнівами, слід пов'язувати з візантійським придворним побутом, церемоніалом і, звісно ж, візантійською фауною. Вперше зазначу ту обставину, що зображені в софійських вежах сцени полювань знаходять безперечні аналогії зі знаменитими аніміалістичними мозаїками, які, на наше переконання, позначали велич, тріумф та блиск імператорської влади. Йдеться про мозаїки вілли дель-Казале на Сицилії, побудованої імператором Максиміаном Геркулієм наприкінці III – на початку IV ст.[12], та з сюжетами мозаїчних підлог часів Юстиніана, що прикрашали Великий (Святий) палац у Константинополі (VI ст.)[13]. Варто відзначити, що в палацовому мистецтві Візантії мисливська тематика також приурочувалась до конкретних подій, героєм яких виступав замовник розпису.

Мисливські сюжети веж Софії Київської є найбільш цікавими у цьому сенсі. Разом із деякими театралізованими і символічними сценами вони складають комплекс «сюжетів зі зброєю», яка відіграє в них значну роль. Останній аспект, на жаль, залишився поза увагою дослідників-зброєзнавців, хоча він дуже цікавий і має своє атрибутивне значення. Розпис південної вежі розпочинає великий за розміром і вельми динамічний сюжет полювання на вимерлих диких коней-тарпанів. Це єдине панно, що прикрашає весь сегмент південного схилу склепіння нижньої частини південної вежі (Рис. 5). Хоча панно окреслене спільною розгранкою, воно вміщує дві мізансцени, дія яких розгортається серед дерев: у першій зображено двох левів, яких можна впізнати по пензликах на довгих хвостах і по гривах – вони вполювали і розлючено роздирають тарпана, якого повалено на землю догори ногами і вже обезголовлено; у другій мізансцені бачимо барса, який, злостиво рикаючи, гониться за тарпаном, що чимдуж галопує від нього, повернувши голову в бік хижака. За барсом мчить мисливець у сорочці із задертими боками і в плащі, тримаючи в правій руці довгий спис, а в лівій – овальний щит, в центрі якого було зображено великий

12 Мозаика древнеримской виллы дель-Казале. – Rimini, 2014.

13 Лазарев В.Н. История византийской живописи / Предисл. и подгот. к печати Г.И.Вздорнова. – М., 1986. – Кн. 1: Текст. - 331 с; Кн. 2: Таблицы. – 597 табл.

Рис. 5. *Полювання з левами і пардусом на тарпанів. Фреска південної вежі. Деталь.*

хрест (це видно на замальовці Ф. Солнцева середини XIX ст.). Мисливець (пардовалл, пардусник) підбурює лють барса списом, колючи його стегно до крові. Пардовалл, вбраний у пурпурову туніку, полює з ручним барсом, чи, як його називали на Русі, пардусом (леопардом), який допомагає впіймати (але не вбити) дикого коня.

Вельми цікавим є й розташований під цією фрескою сюжет «Полювання на вепра», що розпочинає собою розпис південної вежі (Рис. 6). Зображений у профіль мисливець має молоде вродливе обличчя, довге хвилясте волосся, тонкі висячі вуса і коротку борідку. Він у пурпурових штанях, зеленій сорочці, поверх якої – пурпурова пелерина, тримає в правій руці короткий кабанячий спис (з поперечиною біля леза?), яким б'є звіра в стегно, а простягнутою вперед лівою – нацьковує на нього ловчого пса. Кабан уже уражений списом, з рани на його тулубі струменить кров, він зупинився, нащетинився і повернув голову в бік собаки – білої лайки, яка стрибає і гавкає, відволікаючи на себе увагу звіра. Найчастіше собаки затримують кабана, і мисливець встромляє у нього спис. Сюжет полювання на вепра був популярним у давньоримському і візантійському мистецтві. Вепр був у римлян атрибутом бога плодючості – Сатурна, якому приносили в жертву вепра, що зробило його символом Святок. Спис – знак Розп'яття, знаряддя Страстей і атрибут усіх святих воїнів, символ священної війни і священного полювання.

Прикметною є зовнішність мисливця, який рисами обличчя нагадує фактотума Володимира в імператорській ложі іподрому та чоловіка, що несе кабанячу голову й окіст в сцені «Коляди». Можна гадати, що в усіх трьох випадках фігурує «князь» – фактотум Володимира, котрий у якості заступника нареченого виконував за свого пана належні шлюбні ритуали.

Навпроти, на стовпі південної вежі, зображено полювання на білку (чи куницю), що ховається у гілках дерева (Рис. 7). В неї намагаються поцілити два мисливця, що хутко рухаються довкола дерева: один з них виганяє звірка списом з його схованки, другий – цілиться в нього з лука. Лучник – літній чоловік, з коротким сивим волоссям, невеликою борідкою і чорнявими висячими вусами, він у гарній сорочці із задертими боками і в плащі; йому допомагає хлопчик, який тримає обома руками спис. Під деревом сидить собака – така сама біла лайка, як і в сцені полювання на вепра. Вона підняла голову і гавкає на білку. Собаку тримає на прикріпленій до зап'ястя мотузці лучник, спонукаючи цим рухатись разом із ним, аби по гавкоту визначити, де саме сховалася білка. Цікавим є явно акцентоване філігранне зображення великого професійного лука з вигадливо вигнутим древком і стрілою натягнутою доволі товстою тятивою. Подібний лук

Рис. 6. *Полювання на вепра. Фреска південної вежі.*

Рис. 7. *Полювання на білку та левицю. Фрески південної вежі у замальовці Ф. Солнцева.*

зі стрілою бачимо в руках мисливця-лучника, зображеного у символічному медальйоні на склепінні північної «жіночої» вежі.

Треба згадати, що лук є емблемою божественної сили, а лук і стріла як атрибути Аполлона означали енергію Сонця, його промені і його сили, що очищують та запліднюють. У класичному античному мистецтві був атрибутом богині полювання Артеміди (Діани) і посланця кохання Ерота (Купідона). Крім того, лук і стріла – атрибут Геракла (Геркулеса), подвиги якого на полюванні мав повторити коронований наречений як «новий Геракл».

Поруч з цією сценою, трохи вище на стовпі, зображено так званий «Напад лютого звіра на вершника» (Рис. 7). Зображено білого коня, який навскач підіймається на пагорб, даючи змогу вершнику вразити звіра. Вершник – вусатий, з невеликою борідкою і з довгим волоссям (можливо, «князь»-фактотум) тримає в лівій руці невеликий овальний (круглий?) щит, а в правій – довгий спис, який, різко повернувшись до звіра, вправно встромлює в його торс. Звір, нападаючи на вершника, став дибки, люто хльостає себе хвостом і грізно гарчить. У старій літературі, починаючи з М. Сементовського, який бачив у фресках веж княжі лови, цей сюжет називали «Напад лютого звіра на вершника», оскільки він нагадував слова з «Повчання Володимира Мономаха дітям», що міститься у Лаврентіївському літопису: «Лютий звір скочив до мене на бедра і коня зо мною кинув [на землю]»[14].

14 ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 240-256.

Точку зору М. Сементовського поділяв М. Шарлемань, який услід за своїми сучасниками відносив фрески веж до часів Володимира Мономаха і вважав цей сюжет ілюстрацією до його «Повчання»[15]. Якщо не відносити цей сюжет до часів Володимира Мономаха, то, безперечно, можна б було зберегти за ним стару назву, хоч вона не точна і залишає місце для сумнівів.

Питання в тому, що незрозуміло, яку тварину слід розуміти під «лютим звірем»: хтось бачив тут вовка, хтось леопарда чи гепарда. Спочатку Шарлемань, услід за Сементовським, приймав звіра за вовка, але згодом змінив свою точку зору: «Тепер же, беручи до уваги твердження всіх авторів, що вовк не нападає на дорослу людину (та ще й на озброєного вершника! – *Авт.*), а також розглянувши уважніше малюнок Софії і «Слово о полку Ігоревім», я дійшов висновку, що «лютий звір» давніх джерел, вірогідно, був лев. Стрибок такого звіра на кінного мисливця, міг, звісно, збити з ніг коня»[16].

С. Висоцький, що пов'язував мисливські сюжети веж з місцевим давньоруським побутом, у даному разі, навівши всі попередні версії, зауважує: «важко віддати перевагу тій чи іншій думці, оскільки ми з певністю не можемо сказати: фауна якого географічного регіону відображена на фресці». Тим не менш, він обстоював думку, що тут зображено левицю: масивна голова без гриви, світло-коричневий колір і відсутність плямистості, що виключає леопарда, зрештою, розмір звіра щодо вершника[17]. Уважно вивчивши сюжет, ми також побачили тут левицю, яку вражає списом мисливець на білому коні; він, а не левиця є тут головним героєм. Варто згадати, що в давній Греції, Малій Азії, Вавилоні та Сирії існували ритуальні битви царів з дикими звірами. Кожній порі року відповідав свій звір і цар, долаючи їх, утверджував свою владу і право царювання. Тож, виходячи зі змісту фрески, пропонуємо назвати її більш точно – «Полювання на левицю».

Вище по ходу сходів, на стіні південної вежі, услід за фрескою «Іподром», написано сцену «Полювання вершників на тарпана» (Рис. 8). Зображено трьох вершників, які нестримно мчать, намагаючись накинути на тарпана ласо чи аркан, можливо, й крюк на довгій жердині. Вони в коротких туніках з наплічниками і гостроверхих шоломах, що видає в них представників знаті. Помітною є різниця в зображенні коней вершників і тарпана: шиї перших вигнуті, як у рисаків, натомість шия тарпана витягнута вперед, профіль голови горбоносий, хвіст і грива коротші. Шарлемань,

---

15 Шарлемань Н.В. Природа и люди Киевской Руси… – С. 537.

16 Там само.

17 Высоцкий С.А. Светские фрески… – С. 147-148.

Рис. 8. *Полювання вершників на тарпана. Фреска південної вежі у замальовці Ф. Солнцева.*

якому належить це спостереження, відзначив, що «Тарпани на стіні Софії (три екземпляри), по-видимому, найдавніші зображення цієї тварини, якщо не рахувати малюнків, виконаних людиною доби Мадлен у печерах південної Франції і північної Іспанії та барельєфів на знаменитій Чортомлицькій вазі»[18].

Н. Кондаков звернув особливу увагу на те, що всі мисливці на софійських фресках одягнені у підперезану туніку з піднятими на стегнах полами, так само, як і мисливці, зображені на візантійських консульських диптихах, на яких представлені ігри в цирку. «Що наші мисливці представляють таких самих гладіаторів і джигітів цирку, видно з їх спеціального озброєння списом і щитом та їх східного вбрання. Диптих представляє своїх гладіаторів варварами, надаючи їм типи варварів, гальську зачіску волосся (у значенні варварського взагалі). Наші мисливці – ті самі варвари, на що вказує їх тип, зачіска, чобітки, підперезана туніка, але це варвари, добре знайомі візантійцям. Ми не знаємо назви ані цієї манери носити туніку, ні одягу, який по тому викроювався за цим зразком, але відомо, що Схід (і, очевидно, значно краще Заходу) завжди відмічав нею варварів Персії, Середньої Азії і Скитії. Можна здогадуватись, що первісно цей одяг був властивий пастухам і звіроловам Середньої Азії, шився з двох звіриних шкір, був певним чином причиною загального вживання поясу на середньоазійському Сході. На сасанідських барельєфах цей одяг являється певним офіційним костюмом царів Персії, у вигляді широкого каптана з розрізними полами,

18 Шарлемань Н.В. Природа и люди Киевской Руси… – С.534.

що застібався з допомогою аграфів. Особливо важлива в наших фресках пелерина, що покриває торс варвара мисливця за кабаном».[19]

На нашу думку, пелерина, мабуть, тут може вказувати на те, що подія відбувається взимку. До того ж, ця пелерина (прообраз мантії) – пурпурова, що, так само, як і пурпурові штани (як і пурпурний одяг взагалі), засвідчує царственість мисливця, на наше припущення, – Володимира, репрезентованого його фактотумом. Впадає в око, що цей фактотум Володимира, який навіть нагадує князя, зовнішньо (якщо порівняти з його зображеннями на монетах), так само, як і в ложі іподрому, як і на фресці «Коляди», вбраний у пурпурний одяг.

Гострою динамічністю вражає сюжет, який зазвичай називають «Полювання на ведмедя», розміщений у нижній зоні сходів північної вежі. Насправді тут зображено кульмінаційний момент ритуалу: відважний вершник навскач у різкому повороті б'є довгим списом з поперечиною біля леза у торс розлюченого звіра, схопивши його лівою рукою за нижню щелепу. Ведмідь встав на задні лапи, грізно реве і намагається поранити кігтями коня, який повернув голову до звіра. Прийом вершника вельми нагадує той, що застосував мисливець у сцені «Полювання на левицю» у південній вежі, але тут він більш гострий і небезпечний, адже людина, кінь і звір прийшли у пряме смертоносне зіткнення.

М. Шарлемань бачив тут лише зображення сцени реального полювання, тобто не надавав жодного значення семантичному підтексту розпису. Через панування на той час «патріотичного» сприйняття цього живопису, як суто місцевого за своїм змістом і виконанням, для вченого важливо було довести, що на фресках зображена не візантійська, а давньоруська фауна. Він писав: «При вході на лівій стіні звертає на себе увагу крупний малюнок: полювання кінного мисливця на ведмедя. Ця картина зображена в 1/3 природної величини. У відношенні чіткості малюнка і його доброї збереженості полювання на ведмедя – краща картина мисливського змісту в Софійському соборі. Особливо добре виконано обличчя ловця. Мисливець і кінь білого кольору, вони лише окреслені темними контурами. Ведмідь пофарбований у темно-бурий колір. Мисливець з бородою і вусами, в головному уборі. Лівою рукою, мабуть, у залізній рукавичці, він схопив ведмедя знизу за морду, намагаючись водночас вдарити його списом-рогатиною «по убійному місцю». Древко спису на цій картині помітно товще, чим древка на всіх уже перелічених малюнках. Сцена нагадує фразу з «Повчання» (Володимира Мономаха – *Авт.*): «Медведь ми у колена под-

19 Кондаков Н. Про фрески сходових веж… – С. 220.

клада укуси». Ведмідь дійсно наче намагається схопити зубами чепрак чи пітник. Ведмеді водилися в Київській Русі. З літературних джерел відомо, що їх було у нас в XI-XII ст. багато»[20].

С. Висоцький, який схилявся до того, що мисливські сюжети веж здебільшого пов'язані з давньоруським побутом, не даючи категоричного визначення «етнічній» приналежності розглядуваної сцени, судячи по всьому, все ж співвідносив її з сюжетами візантійського палацового мистецтва. Спорячи із М. Шарлеманем, він висловлюється проти зближення даного сюжету з «Повчанням» Володимира Мономаха, оскільки час будівництва Софійського собору і розпису веж у першій половині XI ст. «ніяк не в'яжеться з часом княжіння в Києві Володимира Мономаха (1113-1125)»[21].

На наше переконання, фрески веж відображують обряди візантійського двору, які відправлялися за царських заручин, тож в даному разі маємо сприймати цей сюжет не просто як цікавий випадок на полюванні, а як сакральний шлюбний обряд, що надавав легітимності династичному союзу. Ми прийшли до висновку, що ця фреска «жіночої» вежі зображує ритуальне «здобуття» нареченої, яке, поза сумнівами, включало й подвиги нареченого на полюванні, забиття (здобуття) нареченим (фактотумом Володимира) ведмедиці (а не ведмедя, судячи з відносно невеликих розмірів звіра) – уособлення жіночої статі й родючості. Хутро ведмедиці відігравало важливу роль у взаємопов'язаних між собою весільно-новорічних ритуалах, оскільки мало апотропейне (захисне) і продукуюче значення. При цьому власне хутро ведмедиці, що символізувала материнську силу, піклування, тепло, пов'язувалося з поняттям родоначальниці, з матір'ю нареченого чи нареченої, в чому дослідники вбачають елементи тотемізму[22]. Тому ми називаємо цей сюжет «Забиття ведмедиці».

Не випадково під фрескою, яка ілюструє ритуальне забиття ведмедиці, зображена матір принцеси Анни імператриця Феофано з почтом придворних[23]. На фресці зафіксований ритуальний момент ведмежого полювання, який складає ядро культу ведмедя. Культ ведмедя – царя лісів, був широко відомий від незапам'ятних часів у всіх індоєвропейців. На нашу думку, наявний у фресці вежі шлюбний архетип ведмедиці маркує/актуалізує культурно-історичну парадигму ситуації зіткнення, отже, взаємо-

---

20 Шарлемань Н.В. Природа и люди Киевской Руси… – С.537-539.

21 Высоцкий С.А. Светские фрески… – С. 129, 208 та ін.

22 Маслова Г.С. Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах XIX - начала XX в. - М., 1984. – С. 62-65.

23 Никитенко Н.Н. Русь и Византия… – С. 116.

проникнення елементів двох культур – язичницької і християнської, що склалося на візантійському грунті.

Зрозуміло, що в розписі вежі, як і взагалі у всьому візантійському мистецтві, архаїчні релікти культу ведмедя, зберігаючи свою семантичну першооснову, переосмислені в християнському ключі. У Святому Письмі ведмедиця – один із символів влади. У видінні пророка Даниїла «звір подібний до ведмедиці» (Дан.7:5) – одна з чотирьох тварин, що символізують чотири світові монархії. Ритуальне полювання на ведмедя як необхідний атрибут «царського діяння» носило актуальний характер, починаючи з глибокої давнини, впродовж усього середньовіччя, і аж до нового часу включно, оскільки мало священним прецедентом біблійний епізод боротьби Давида з левом і ведмедицею як прообраз царського служіння.

У Біблії боротьба Давида з левом і ведмедицею називається «грою», тобто вона носить ритуальний характер. Такий сакральний двобій можливий лише для правителя, благочестивого царя-месії – «нового Давида», що вбиває ведмедя як символ язичеського начала. Під благочестивим царем-месією, «новим Давидом», в стінопису веж, поза сумнівами, мається на увазі його замовник князь Володимир, фактотум (сват-двійник) якого здійснює від його імені ритуальне забиття ведмедиці. Важливо, що сучасник Володимира і Ярослава, очевидець будівництва Софійського собору Київський митрополит – «русин» Іларіон у своєму «Слові про Закон і Благодать», говорячи про побудову собору, порівнює його з Єрусалимським храмом, а Володимира і Ярослава – з Давидом і Соломоном, оскільки перший почав, а другий завершив будівництво Софії. Таке порівняння обумовлене не тільки тим, що єрусалимський і київський образи Святого Града і його головної святині ідентифікувалися, оскільки мали єдиний архетип – Небесний Єрусалим, але й повторенням ситуації, у чому вбачали Вищий Промисел. Не випадково в розглядуваній фресці північної вежі мисливець на ведмедя фігурує в білих одежах і на білому коні. Не підлягає сумнівам, що вершник на білому коні, який безстрашно і вправно вражає звіра, позначений ідеєю тріумфу, бо в християнському мистецтві побідоносні вершники завжди символізували тріумф правої віри.

Ось чому в безпосередній близькості з цим сюжетом перебуває фреска, широко відома під назвою «Боротьба ряджених». Сюжет «Боротьби...» є ключовим для розуміння стінопису веж, адже він точно позначає час, місце і зміст ілюстрованих фресковим циклом веж подій. Зображено театралізований двобій людини в псоглавій масці, що тримає спис чи рогатину, з вусатим безбородим воїном, озброєним бойовою сокирою і невеликим круглим щитом. На наш здогад, на його лівій руці зі щитом можна

розрізнити шкіряний (?) наруч з рукавицею (?), що захищає руку від кисті до ліктя.

Рядженого в маску вважають «псоглавцем» (кінокефалом), одягненим у вивернуту шерстю назовні шкіру. Гадають, що шерсть позначена штрихами на грудях. У його суперника бачать молодого воїна, який має, на думку С. Висоцького, східний тип обличчя. Услід за В. Даркевичем він вважає, що тут представлена жартівлива боротьба паяців на Святки, один з котрих уособлює християнство, а другий – язичництво, оскільки у Візантії псоглавці пов'язувалися з язичницькими народами[24]. Дана теза є переконливою і заперечень не викликає, одначе вона далеко не нова, адже її ще наприкінці XIX ст. досить глибоко розробив А. Веселовський,[25] висновки якого, в свою чергу, застосували щодо розпису веж Д. Айналов і Є. Рєдін. Але останні не вважали фрески веж оповідальним циклом, тож не шукали їх смисловий стрижень, а тому й не заглиблювалися в обрядову семантику сюжетів, гадаючи, що вони носять чисто орнаментально-декоративний характер.

При цьому всі дослідники фресок якось підзабули, радше, не спробували розвинути надзвичайно важливе спостереження Н. Кондакова, згадуючи його висновок лише побіжно. А Кондаков був першим, хто звернув увагу на безперечний зв'язок сюжету «боротьби ряджених» з так званими «готськими іграми» у Візантії, що були не просто «жартівливою боротьбою паяців», а придворним святочним ритуалом, тобто сакралізованим двобоєм, який згадує «Книга церемоній» Костянтина Багрянородного: «Цей уривок уважаємо достатнім, щоби шукати ключ до нього у відомому 83-му розділі 1-ої книги Константина Порфирогенета про готські ігри у Візантії. Ці ігри відбувалися під час бенкету в залі 19 аккубітів на 9-й день з дня Різдва Христового, себто 3-го січня, в день, коли за римським звичаєм, святкувалась царська річниця… Сам святочний цей бенкет називався… плодовим»[26].

Далі дослідник, навівши опис військових танців ряджених готами демотів (представників циркових партій – демів), зазначає, що вони виступали

---

24 Айналов Д., Редин Е. Киево-Софийский собор… – С.120; Даркевич В.П. Светское искусство Византии: Произведения византийского художественного ремесла в Восточной Европе X-XIII вв. – М., 1975. – С.204; Высоцкий С.А. Светские фрески… – С. 127-128.

25 Веселовский А.Н. Разыскания в области русского духовного стиха // СОРЯС. – 1883. – Т. 32.- № 4. – С. 97 – 224, 439.

26 Кондаков Н. Про фрески сходових веж… – С. 226.

в шкірах чи шубах хутром назовні (навиворіт) і в масках різних тварин. «Готи» були озброєні щитами, рогатинами і кілками[27]. «Ці шуби навиворіт, – пише Н. Кондаков, – відомі нам у варварів, які падали у цирку ж перед видом імператора на п'єдесталі Теодосієвого обеліску в іподромі Константинополя»[28].

Переконлива атрибуція фрески «Боротьба ряджених», запропонована Кондаковим, дає всі підстави для більш точної назви цього сюжету – «Готські ігри». Помітно також, що на фресці зображений не просто танок, а показовий ігровий двобій готів, в якому супротивники переміщаються підстрибом, як боксери. Цікаво, що готською мовою слово «грати» (laikan) означало «стрибати»[29]. Звідси, вірогідно, і назва ритуалу в «Книзі церемоній» – «готські ігри», як слід називати і дану фреску.

Другий гот одягнений в спадаючу за спину звірину шкіру хутром назовні, накинуту поверх голого тіла і скріплену мотузкою, що тягнеться з одного плеча на інше, з круглою чорною фібулою посередині торса, що робить цей перев'яз подібним до гривни. Звірина шкіра хутром назовні вочевидь і є кошлатою накидкою, згаданою Константином Багрянородним. Як показало здійснене нами уважне натурне вивчення фрески, тулуб гота-звіра розфарбований лініями, проведеними темним (насправді – потемнілим вохряним) пігментом, що свідчить про бойове розфарбування (чи татуювання) гота. Раніше це розфарбування хибно приймали за умовне зображення хутра[30]. Він вбраний у звірину маску, чи, радше, в чучело голови псоглавця, що уособлює вовка чи ще одного представника псоподібних – ведмедя (судячи з довгого хутра, великого розміру голови і підкреслено широкого носа). Д. Айналов і Є. Рєдін вважали, що «ряджанець має маску з розкритими щелепами ведмедя чи іншої тварини»[31].

Характерно, що звисаюча позаду щільна, але тонко вироблена (тож легка в носінні) і злегка закручена по краях шкіра звіра прикріплена до задньої частини маски і, судячи по всьому, складає з нею єдиний ритуальний наряд. Ця шкіра асоціюється з ведмедем, на що вказує топографічний і смисловий взаємозв'язок даного сюжету з розташованим поруч сюжетом «Забиття ведмедиці»: ритуальний двобій «князя»-фактотума з ведмеди-

---

27 Там само. – С. 227.

28 Там само.

29 Хейзинга Й. Homo Ludens. Статьи по истории культуры/ Пер., сост. и вступ. ст. Д.В. Сильвестрова; коммент. Д.Э. Харитоновича. – М., 1997. – С. 52.

30 Айналов Д., Редин Е. Киево-Софийский собор… – С.120.

31 Там само. – С.123.

цею завершується ритуальним двобоєм («грою») готів, один з яких асоціюється з ведмедем, будучи вбраним у голову й шкіру вбитого ним звіра. Причому гот-псоглавець зображений із відкритою зубастою пащею, тобто демонструє звіриний оскал перед нападом на супротивника. На готах бачимо вузькі штани і чобітки з тонкої шкіри, що облягають ногу; на стегнах того, що імітує псоглавця, надягнений червоний, можливо, шкіряний трикутний пояс-щит, призначений для захисту геніталій. Та на нашу думку, це не просто захисний щиток, а бойовий обрядовий пояс.

Як вважаємо, фреска «Готські ігри» знаходить відгук у свідченнях джерел про знаменитих скандинавських «псів війни» – берсерків, воїнів-звірів, які іменуються в сагах «вовчі шкіри» і «неприборкані ведмеді». Вони присвячували себе богу Одіну – небесному конунгу давніх германців, тотемом котрого був вовк, хоча одним із втілень вважався і ведмідь. У Скандинавії вірили, що берсерки вміють перетворюватися як на ведмедів, так і на вовків, тобто вони є перевертнями[32]. Ці люди носили одяг із шкір власноруч убитого ними ведмедя чи вовка, у бій ходили без кольчуг, оголеними по пояс. У літературі берсерки почасти з'являються парами, неодноразово їх одразу дванадцять, тобто вони складають собою священну дружину Одіна. Аж до кінця X – початку XI ст. берсерки залишались привілейованою частиною воїнського стану, свого роду «спецназом» вікінгів, і в такій якості служили також візантійським імператорам, в тому числі, як добре відомо, й Василю II – брату дружини Володимира принцеси Анни.

Симптоматично, що на фресці один з двох танцюристів – зовсім не ряджений, бо він не в масці, одягнений не в шкіру і озброєний як вікінг – круглим чорним щитом і скандинавською бойовою сокирою з широким симетрично розширеним лезом. І його вольове обличчя – зовсім не східного (візантійського), а північного (скандинавського) типу: крупне, голене і сильно виступаюче вперед підборіддя, довгі вислі вуса, коротке волосся з відкинутим назад густим чубом.

Варто звернути увагу на те, що софійська фреска нагадує сюжет відомої бронзової пластини VIII ст. з Торслунда (о. Еланд, Швеція), на якій зображений ритуальний двобій воїнів-берсерків. Один з них у ритуальному рогатому шкіряному (?) шоломі, оголений по пояс, з коротким мечем у нож-

32 Більш точний термін – бьорсьорк», тобто «ведмедеподібний». Поряд з воїном-ведмедем існував також «ульфхеднер» – «вовкоголовий», воїн-вовк. Імовірно, це були різні іпостасі одного й того ж явища: багато з тих, кого називали берсерками, носили призвісько «Вовк» («ульф»), «Вовча шкіра», «Вовча паща» тощо. Втім, ім'я «Ведмідь» («бьорн») зустрічається не рідше.

нах через праве плече; він енергійно підстрибує, спираючись на списи в обох руках, а другий, вбраний у маску псоглавця (вовка/ведмедя) і хутряну шубу, витягає правою рукою меч, а лівою тримає довгого списа чи рогатину; роззявивши хижу зубасту пащу, він люто ричить.

Особливу касту воїнів, що мала всі ознаки берсерків, згадує у давніх германців ще римський історик кінця I – початку II ст. н.е. Тацит: «Вони вперті воїни. Їм притаманна природна дикість, чорні щити, розфарбовані тіла, обирають темні ночі для битви і селять страх у супротивників. Ніхто не встоїть перед незвичним і мовби пекельним виглядом їх»[33]. У зв'язку з цим свідченням Тацита хочемо звернути увагу на те, що гот на софійській фресці також має розфарбоване тіло і тримає круглий чорний щит. А круглий щит, як відомо, має скандинавське (готське) походження.

Таке саме походження, імовірно, має спис, зображений у кількох сюжетах. Скандинавський спис – найбільш поширена зброя серед вікінгів. Він мав древко завдовжки близько 5 футів (приблизно 1,5 м) з довгим наконечником листовидної форми, яким можна було і колоти, і рубати. Такий спис також називався рогатиною і був також у вжитку слов'ян. Виготовляли древко здебільшого з ясеня, аби його не можна було перерубати.

Отже, ми бачимо на фресках софійських веж скандинавсько-руську зброю, яку мали княжі дружини, що в X – на початку XI ст. складались переважно з варягів, – спис-рогатину, круглий щит, бойову сокиру з широким симетрично розширеним лезом, а також великий вигнутий лук і стріли. Цікаво, що в сцені коронаційного виходу принцеси Анни зображено двох імператорських тілохранителів-протоспафаріїв з аналогічними щитами і списами, а відомо, що така церемоніальна варта складалася з варангів (варягів)-євнухів. Серед палацових варангів, які охороняли особу василевса, перевага віддавалася найманцям рос, тобто тим, що прибули на службу з Русі за угодою з київським князем.

Себто зображена в розглянутих сюжетах зброя, як гадаємо, свідчить на користь запропонованої нами атрибуції світського циклу веж Софії. Вважаємо, що спеціальне дослідження цих фресок зброєзнавцями має цікаві перспективи.

---

33 Корнелий Тацит. О происхождении германцев и местоположении Германии. Гл. 31, 43// Корнелий Тацит. Сочинения в двух томах. – Т.1. Анналы. Малые произведения. – М., 1993.

Рис. 9. *Двобій берсерків. Пластинка з Торслунда. Прорис.*

Відомості про автора. *Нікітенко Надія Миколаївна,* доктор історичних наук, професор, завідувач науково-дослідного відділу «Інститут «Свята Софія», Національний заповідник «Софія Київська» (Київ, Україна).

About Author. *Nadiya Nikitenko, Ph.D.* (Doctor of historical sciences), professor, manager of research department “Institute “Saint Sophia”, The National Conservation Area “St. Sophia of Kyiv” (Kyiv, Ukraine), e-mail: nadinik@ukr.net.

МЕЧ ГРУППЫ «INGELRII»: ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НАДПИСЕЙ НА КЛИНКЕ И ПОПРАВКИ В ДАТИРОВКЕ

Людмила Палий

Анотація УДК 94(477); 623.444.25

Стаття присвячена атрибуції та поглибленому дослідженню меча групи «INGELRII» з колекції Львівського історичного музею. Автор вирішує наступні завдання: звузити датування, розшифрувавши клинкову епіграфіку, встановити регіон знахідки. За низкою палеографічних ознак автору вдалося встановити часові межі виконання написів на клинку. У ході дослідження музейної документації було висунуто декілька версій походження цього меча.

У перспективі подальших досліджень визначено пріоритетність встановлення обставин знахідки меча, хімічного та рентгенографічного аналізів з метою виявлення особливостей його виробництва, а також створення повноцінної (загостреної) копії й проведення експериментів для аналізу ударної динаміки цього зразку клинкової зброї.

Стаття спрямована на розширення джерелознавчої бази для вивчення загальноєвропейської мілітарної технології на теренах Русі й популяризації знахідок середньовічних мечів в музейних колекціях України.

Ключові слова: XI ст., XII ст., середньовічний меч, клинкова епіграфіка, написи на клинках, Львівський історичний музей.

Abstract *Liudmyla Palii* UDC 94(477); 623.444.25

AN «INGELRI» SWORD FROM THE LVIV HISTORICAL MUSEUM: INTERPRETATION OF THE BLADE INSCRIPTIONS AND DATING CORRECTIONS

The author studies “INGELRI” sword, kept in collection of the Lviv Historical Museum (Ukraine). First this sword was studied by Dr. Anatoly Kirpichnikov in 1966. Researcher dated it since 11th – up to 13th centuries. Later this sword was mentioned in a few articles. After the thorough study of the two inscriptions on the blade the author reconsidered the previous dating for this weapon.

The main purpose of this article is to interpret the blade inscription. For the first timethe drawing of inscription from the blades is shown and described in this article. There are two inscriptions on the sword blade from the both sides. One of them is the “Ingelrii” word, other, presumably, Christian invocation inscription.

The author tried to find out a region, where this sword come from, so she studied the museum archive documentation. The dating of the “Ingelri” sword was reconsidered according to some visual attributes. The dating of inscription also was revealed during the research process.

Author proposed a further plan for studying sword. It should be noted that metallography and X-ray for this sword must give much more information about technological details and dating for it. Probably, such data will allow us to know something new about it, for example the place of its find or details of sword manufacture. Author also proposed to make exact copy of this sword and use it in various experiments. It will help to understand a shock dynamics of medieval sword.

This article will be useful for popularization of Ukrainian archeological finds. The author tries to return this unique sword to the list of scientific data on medieval swords of the Lviv region. Further, it will help in attributions for museums and will be a part of source base for future researchers. The main areas of interest within the project are medieval history, archaeology and epigraphy.

Keywords: 11th century, 12th century, medieval sword, blade epigraphy, blade inscription, Lviv historical museum.

Данная статья посвящена проблематике использования средневекового меча на территории Руси. Кроме того, работа связана с изучением надписей на средневековых клинках, как датирующего и идентифицирующего фактора. Расшифровка надписи на мече группы «INGELRII» позволит расширить источниковедческую базу средневековых мечей в музейных коллекциях Украины. Косвенно затронута проблематика изучения средневекового меча, как живого объекта истории, а не статичного предмета, вырванного из общего исторического контекста.

Для исследования клинковой эпиграфики мы использовали труды Э. Окшотта, Я. Пирса М. Глосека, Д. Дборглава. Из более современных публикаций наиболее полезной оказалась статья Т. Вагнера и Д. Ворли [1]. Именно на ее основе стало возможным предложить вариант толкования и перевода надписей на клинке меча из Львовского исторического музея.

Впервые меч с надписью «INGELRII» появляется в своде археологических находок второй половины XI – начала XIII вв. в монографии А.Н. Кирпичникова «Древнерусское оружие. Выпуск 1. Мечи сабли» в 1966 году. Археолог относит данный меч к V типу своей типологии[2] и указывает практически все размеры, кроме ширины клинка у острия, ширины и глубины дола, веса и точки баланса[3]. А.Н. Кирпичниковым впервые была зафиксирована надпись «INGELRII» на клинке этого меча, однако, ни прорисовки, ни фотографии надписи автор не подает. Никаких данных о месте находки или происхождении также нет.

В дальнейшем, описание этого меча появляется в публикациях 2013 г. С.В. Терский уделил внимание мечу группы «INGELRII» в одной из своих статей, однако подал достаточно противоречивую информацию касательно происхождения, надписи и датировки меча[4].

Б.В. Гринчишин также упоминает в своей статье меч из Львовского исторического музея, добавляя иную датировку[5]. При детальном изучении этого меча выяснилось, что указанные выше публикации содержат информа-

---

1 Wagner T., Worley J., Holst Blennow A., Beckholmen G. Medieval Christian invocation inscriptions on sword blades // Waffen- und Kostümkunde. – 2009. – №51(1). – S. 11-52.

2 Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Выпуск первый: Мечи и сабли/ А.Н.Кирпичников. – М.-Л.: «Наука», 1966. – С. 54.

3 Там же. – С. 86.

4 Терський С. В. Меч у Галицькому та Волинському князівствах (XI–перша половина XIII ст.) / С. В. Терський // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – 2013. – № 752. – С. 5-13.

5 Гринчишин Б. В. Середньовічна клинкова зброя із фондів Львівського історичного музею / Б. В. Гринчишин // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – 2013. – № 752. – С. 15.

цию не столько исследовательского характера, сколько компилятивного, иногда не соответствующую реальным данным. Большинство приведенной авторами информации – данные из инвентарной книги музея, где надпись на клинке была зафиксирована с ошибкой[6]. Кроме того, отсутствуют сведения о надписи на обратной стороне клинка.

Все указанные работы, где был упомянут исследуемый нами меч «INGELRII» содержат отличные друг от друга датировки, не упоминая о происхождении предмета. Не всегда ясно, что послужило основой для тех или иных хронологических рамок. Отсутствие данных о месте находки ставит под вопрос о нахождении этого меча в числе собственно древнерусских находок. Что касается надписей на клинке – они упомянуты либо фрагментарно, либо с ошибками, хотя сами по себе несут отдельный пласт информации. Зачастую, именно символы на клинке являются заключительным, а иногда и единственным фактором для установления датировки предмета.

Приняв во внимание недостатки предыдущих исследований, автор данной статьи поставил перед собой следующие задачи: расшифровать надписи на обеих сторонах клинка, выяснить место и время находки меча, а также проследить путь появления предмета в музейной коллекции. В результате появится возможность определить оптимальную датировку предмета, опираясь на существующую базу источников и повторно ввести меч группы «INGELRII» в научный оборот с уже проверенными данными.

Исследование надписей на клинке меча группы «INGELRII» подтвердили сведения, данные для этого меча А.Н. Кирпичниковым. Надписи видны без какой-либо дополнительной расчистки, за исключением нескольких букв, поврежденных коррозией. Однако, надпись с фрагментом «INGELRII» не соответствует записи в инвентарной книге. Соответственно, в статье С.В. Терского также зафиксирована ошибочная надпись:

INGELLLRI [DI][7] (Рис.1).

При осмотре и дальнейшей прорисовке, надписи на обеих сторонах клинка оказались следующими:

сторона «А»: «+NNNGELRIINNN+» (длинна 260 мм)

сторона «Б»: «+NNNONNOCMN+» (длинна 264 мм), (Рис.2, 3, 4).

Надпись выполнена унциалом, высота букв 12-15 мм, расстояние между буквами 3-9 мм. Часть букв выступает за границы дола.

---

6 Архів Львівського історичного музею (далі ЛІМ). – Інвентарна книга фондової групи «Зброя» – Т. 7. – 1983-1984. – 200 арк. – Інв. № З-3528.

7 Терський С. В. Вказ. праця. – С. 8.

Если *INGELRII* – это отсылка к *INGELRI ME FECIT*, о чем сообщают Э. Окшотт[8], Я. Пирс[9] и М. Глосек[10], то остальные буквы явно принадлежат к надписи иного характера. Судя по способу нанесения и преобразования некоторых букв в надписи на стороне «А», можно предположить, что они были сделаны несколько позже «мастеровой» надписи «INGELRII». Об этом свидетельствуют разные очертания первых двух - *N* (где вторая *N* непосредственно переделана из начальной буквы *I*), и латинская *L*, переделанная в букву *C*. Обе надписи расположены на одинаковом расстоянии от перекрестья меча (60 мм). Отдельно стоит упомянуть о материале письма. Большинство надписей на мечах X – начала XI вв. выполнены инкрустацией стальными полосками или дамаскированной проволокой, так же как и надпись «INGELRII». Подобный способ нанесения букв на клинок свидетельствовал о том, что кузнец досконально владеет кузнечной сваркой металла. В XII в. появляется инкрустация проволокой из цветных металлов[11]. На поверхности клинка различимы фрагменты медной проволоки в нескольких буквах на стороне «Б». Это может свидетельствовать о том, что надпись на этой стороне была нанесена не ранее середины XII в. Однако, химический состав сплава можно уточнить только по результатам материаловедческого анализа.

Традиция наносить символы на оружие с целью наделить предмет божественной силой, вероятно, берет начало из верований германских племен. Позже эта традиция перекочевала и в христианский мир. Возможно, отсюда происходят изречения на клинках, предполагающие «заклинание» святого имени Господа и милости Господней, чтобы добиться поддержки и защиты в битве. Дорожные дневники и хроники Святой земли часто описывают различные духовные приготовления перед битвой, в основном совершаемые епископами, монахами или священниками. В хрониках крестовых походов нам неизвестна информация об особой роли мечей в таком почитании. Тем не менее, это крестообразное оружие было символом как королевской власти, так и божественной силы, священным и неотъемлимым атрибутом сословия знатных воинов. На протяжении средневековья церемония посвящала воина на службу в первую очередь как вассала, и

---

8 Окшотт Э. Археология оружия. Отбронзового века до эпохи Ренессанса /Э. Окшотт// пер. с англ. М.К. Якушеной. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – С. 171.

9 Peirce, Ian. Sword of the Viking Age/ I. Pierce. – The Boydell Press, Woodbrige, 2002. – P. 8.

10 Głosek M. Miecze środkowoeuropejskie z X – XV w. / M. Głosek. – Warszawa, 1984. – S. 103-104.

11 Кирпичников А.Н. Указ. соч. – С. 52.

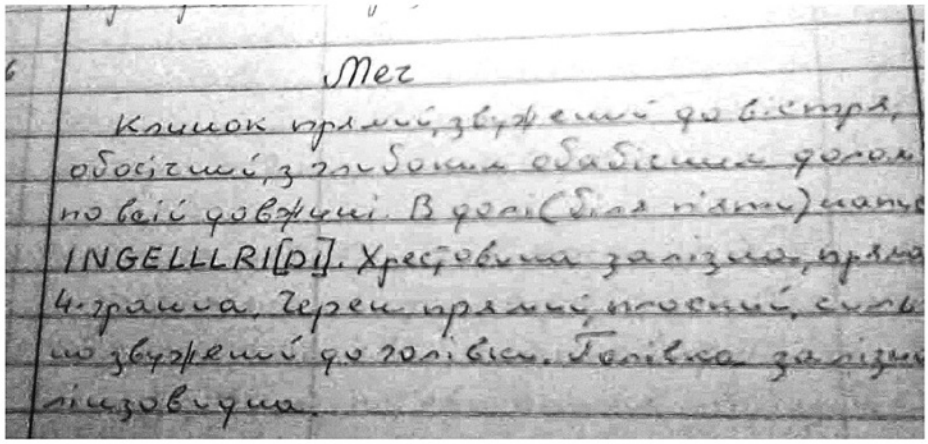

Рис. 1. *Фрагмент из инвентарной книги ЛИМа (Архів Львівського історичного музею. – Інвентарна книга фондової групи «Зброя» – Т. 7. – 1983–1984. – 200 арк. – № інв. З–3528).*

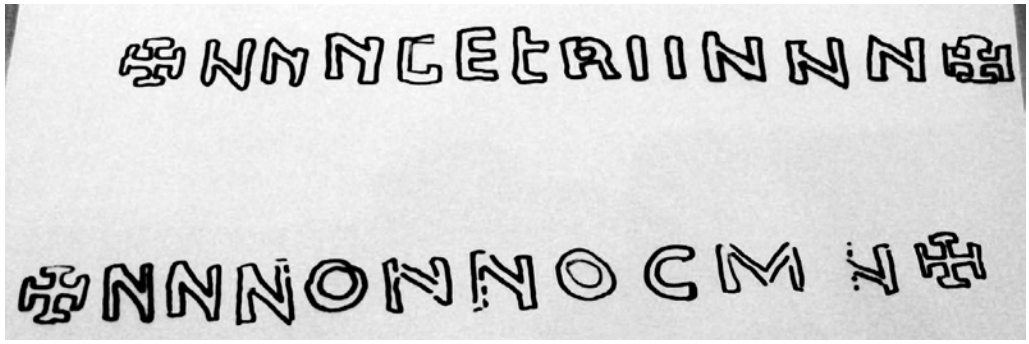

Рис. 2. *Прорисовка надписей на клинке меча З–3528 (прорисовка автора).*

Рис. 3. *Фото надписи с фрагментом INGELRI (+NNNGELRIINNN+).*

Рис. 4. *Фото обратной стороны клинка (+NNNONNOCMN+)*

лишь затем − как солдата на службе Христа. Мечи были ценным символом статуса, который воплощал рыцарство, «материальным символом рыцарского сознания».

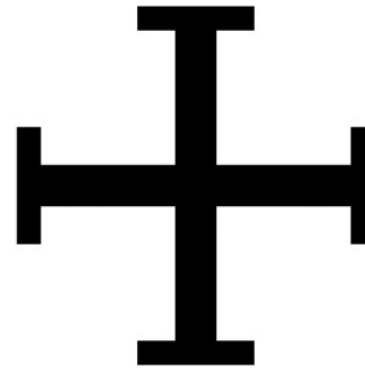

Рис. 5. *Равносторонний крест с Т-образными поперечинами мог использоваться как геральдический или религиозный символ.*

Надписи подобные исследуемым относятся к группе «In nomine», характеристику которой приводит Д.А. Дборглав в своей монографии[12]. Особенность этой группы заключается в наличии любого варианта обращения к «святому имени» − это традиционные, так называемые, «святые слова» или «святые имена», особенно имена Господа, Иисуса, святого Духа, святой Троицы, Девы Марии или других святых. Эти призывы обладали специальной системой сокращений, например IHS для Иисуса или XPS для Христа. Часто появляются в сочетании с описываемыми характерными чертами *DOMINUS* (владыка), *SANCTUS (SCS)* или *BEATUS* (святой). В некоторых надписях на клинках определение *Nomina sacra*, разумеется, предполагаемое. Д. Ворли называет эту группу «призывами о заступничестве» («invocation inscriptions»). Характерным признаком надписей подобного содержания является равносторонний крест с горизонтальными поперечинами (Рис. 5). Внешне этот крест отличается от более ранних «крестов-костылей», которые встречаются на мечах «ULFBERHT» и других клинках X-XI вв. Равносторонние кресты с поперечинами упоминаются как «иерусалимские кресты» или «кресты могущества»[13]. Они могли располагаться в начале надписи, добавляться в конце или объединяться с другими символами.

Для этой группы достаточно распространено объединение с другими, «именными» надписями. Композиция «призыва о заступничестве» и имени мастера может служить признаком, что появление мечей этого типа проистекает из переходного периода, когда религиозные и мирские элементы были трудноотделимы друг от друга. Следовательно, они относятся к раннему типу «призывов о заступничестве» (тип IVa по классификации Д.А. Дборглава). Исследователи утверждают, что подобное соче-

---

12 Дборглав Д.А. Загадки латинских клейм на мечах IX-XIV вв. /Д.А. Дборглав. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 48-56.

13 Wagner, T., Worley, J., Holst Blennow, A., Beckholmen, G. Op. cit. – P. 13.

тание встречается уже с XI в. Э. Окшотт отождествляет появление надписи *HOMO DEI* с началом крестовых походов[14]. Меч с надписью *GICELIN ME FECIT* и *IN NOMINE DOMINE* на другой стороне Д. Ворли и Т. Вагнер датировали концом XI-XII вв.[15] В 2005 г. М. Волошин в своей статье о захоронении в Грудеке описывает меч группы «INGELRII» типа XIa. Автор фиксирует две надписи на клинке: +*INHOMEFECT*+ и +*INGELII (?)RMEFCIT*+. Меч был датирован XI – первой половиной XII вв.[16] Год спустя эту датировку поправил J. Kuśnierz, подняв ее до второй половины XII в.[17] Оба автора также предлагают версии расшифровки.

Для лучшего понимания структуры и содержания надписей изучаемого клинка расшифровку следует начать со стороны «Б», так как она, по нашему мнению, содержит полный вариант предполагаемой надписи. Трактовка группы «In nomine» возможна при установлении центрического расположения определенных частей клейма. Опираясь на расшифровки подобных надписей на других клинках можно предположить, что на реверсе написано следующее:

+**N**[omine Iesu] **N**[In] **NO**[mine] **N**[In] **NO**[mine] **C**[hristi] **M**[ater] **N**[omine Iesu]+

(Во Имя Иисуса Во Имя Во Имя Матери Христа Во Имя Иисуса)

Первая *N* тут может выступать в роли лигатуры *N* и *I*, которая может толковаться как *NI – Nomime Iesu* (Имя Иисуса или во имя Иисуса)[18]. Сочетание *NN*O следует толковать как повтор «In nomine»(когда вторая *N* – лигатура *In*, а *N*O – *Nomine*). Сочетание «СМ»(*Christi Mater*) – скорее всего и есть центровая часть клейма. Крайняя *N*, аналогично первой, − это также *Nomime Iesu*, если взять во внимание относительную вертикальную симметрию подобных надписей. Стоит отметить, что аналогов повтора *NNONNO* на других известных нам клинках не встречалось. Однако сокращенные клейма нельзя рассматривать в полном отрыве от других, современных им клинковых надписей религиозного содержания. И те и другие зачастую объединены общей темой, и то, что без труда читалось на одних клинках, могло быть зашифровано на других.

---

14 Окшотт Э. Указ. соч. – С. 172.

15 Wagner, T., Worley, J., Holst Blennow, A., Beckholmen, G. Op. cit. – P. 18.

16 Wołoszyn M. Między wschodem a zachodem: pochówek wojownika ze stanowiska 1 c w Gródku, pow. Hrubieszowski, woj. Lubelskie/ M. Wołoszyn // Acta Militaria Mediaevalia I. – Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu. – 2005 – S. 95.

17 Kuśnierz J. Z badań nad militarnym znaczeniem gródka nad bugiem (wołynia) we wczesnym średniowieczu / J. Kuśnierz // Acta Militaria Mediaevalia II. – 2006. – S. 95.

18 Wagner, T., Worley, J., Holst Blennow, A., Beckholmen, G. Op. cit. – P. 29.

Рис. 6. *Меч с надписью +SINGELRINIS+ на клинке. Лот 188 аукциона Bonhams.*

Что касается стороны «А» – ситуация несколько иная из-за наличия клейма «INGELRII». Известны случаи, когда к клейму производителя добавлялись требуемые буквы, например +SINGELRINIS+[19] (Рис. 6). Однако, у меча из Львовского исторического музея чрезвычайно повреждена поверхность из-за чего сложно сказать была ли действительно переделана латинская *L* на *C* с квадратными очертаниями или же это следы глубокой коррозии. Действительно ли была корректировка букв, станет известно лишь после рентгенографии. Не смотря на это, Т-образные кресты и *NNN* скорее всего принадлежат к «призыву о заступничестве», сохраняя симметрию надписи, где центровым элементом остается *INGELRII*. Даже если на аверсе присутствует *C*, это не влияет на перевод, который по содержанию остается тождественным реверсу:

+N[omine Iesu] N/[I]N[In Nomine]GELRII NN[In Nomine] N[Iesu Nomine]+C[hristi]

(Во Имя Иисуса [Христа])

Вариант подобного написания клейма «INGELRII» был неоднократно описан в литературе. Следовательно, вторая *I* вряд ли относится к формуле «призыва». Не исключено, что надпись на стороне «А» дублирует «призыв» со стороны «Б», но с поправками из-за наличия мастерового клейма. Исследователи датируют группу «In nomine» XI-XIII вв., Д. Ворли вносит поправку – конец XI-XII вв., что не противоречит хронологии, установленной Д.А. Дборглавым для группы IVa[20].

---

19 A Rare Sword Of Viking Type With Sinigelrinis Inscription [Электронный ресурс]. – Website / Bonhams – Режим доступа: https://www2.bonhams.com/auctions/20801/lot/188/– Дата обращения 22.03.2020. – Название с экрана.

20 Дборглав Д.А. Указ. соч. – С. 98.

Следует отметить, что вариант прочтения надписей на клинке, представленный в этой статье воссоздан по аналогии с подобными исследованиями. Нет никакой уверенности, что данный «призыв» написан действительно на латыни. В XII в. в Западной Европе уже используют народные языки. Толкование самих надписей не имеет однозначного ответа и требует более глубокого лингвистического и палеографического анализа.

Несмотря на то, что надписи на клинках чаще – косвенный датирующий фактор, для исследователя он нередко является единственным. В случае датировки средневекового меча можно опираться на несколько факторов: археологические обстоятельства находки, типологические признаки, символы на клинке, результаты лабораторных исследований и другие данные (архивные или музейные сведения и т.д.). Меч из Львовского исторического музея был проанализирован по всем пунктам, кроме материаловедческого изучения. При исследовании музейных материалов (инвентарных книг и архивных документов Львовского исторического музея) выяснилось, что обстоятельства и место находки меча неизвестны, о чем и сообщал А.Н. Кирпичников. Опираясь на запись в книге поступлений музейных ценностей, где меч числится под №019246, известно приблизительное время появления меча в Львовском историческом музее. Он был повторно внесен в реестр в 1980х гг., в книге отмечены три инвентарных номера, включая современный шифр *3-3528* (старый инв. *3-2205*), также в примечаниях есть запись «из коллекции музея до 1940х гг.». Вероятнее всего, меч был частью одной из польских коллекций конца XIX – начала XX вв. Об этом свидетельствует старый музейный шифр этого предмета *6/782*, характерный для польской музейной номенклатуры.

Изучение инвентарей и путеводителей по старым польским коллекциям не дало значимых результатов. В сохранившейся документации Национального музея им. Короля Яна III Собеского, музея истории города Львова и в инвентарных книгах археологии, переданных из музея НТШ, данных о мече *3-3528* найдено не было. Нет никакой информации об этом мече и в путеводителях по коллекции Национального музея им. князей Дзедушицких и коллекции В. Лозинского. Исключением является каталог оружия коллекции князей Любомирских. В разделе «Broń Sieczna» под №9 значится меч со следующим описанием: «Меч обоюдоострый с длинной рукоятью, крестообразным перекрестьем и округлым уплощенным навершием. Острие обломано (проржавело). Век XIV»[21]. Информация о размерах и ме-

21 Katalog broni w muzeum imienia Lubomirskich, 1876, S. 2-3.

сте находки отсутствует. Это описание косвенно похоже на описание меча «INGELRII» из старой инвентарной книги группы «Оружие», где меч числится под *№3-2205*. Старая инвентарная книга подает эту же информацию: «Меч залізний, обосічний з хрестовим ефесом, сплющеним яблуком – залізною голівкою рукояті XIV ст.»[22]. В старой инвентарной книге значится, что меч происходит из фондов музея до 1941 г., что не противоречит данным из книги поступления предметов в фонды музея. Однако быть уверенным, что речь идет об одном и том же мече не представляется возможным – в польском инвентаре не совпадает шифр, а размеры не указаны. Шифр *6/782* не был идентифицирован в музейной документации, возможно, из-за того, что часть ее была утеряна во время Второй мировой войны. Не исключено, что этот меч может быть в списке утерянных предметов одного из польских музеев. Но эта информация еще требует проверки. Также следует допускать, что данный меч мог быть случайной находкой конца XIX – начала XX вв. и/или попал в музейную коллекцию как чей-то дар. Откуда была взята информация о поступлении меча в музей в 1950х гг.[23] неизвестно. Такие данные указывает С.В. Терский в своей публикации, однако это не зафиксировано ни в одном документе, следовательно, не является достоверным.

Меч группы «INGELRII» из Львовского исторического музея относится к типу Ха по типологии Э. Окшотта (Рис. 7). Размеры меча представлены ниже:

общая длина: 872 мм;
длина клинка (от гарды): 752 мм;
толщина клинка (у гарды): 5 мм;
ширина дола (у гарды): 16 мм;
ширина клинка (у гарды): 46 мм;
ширина хвостовика: 31 мм (у перекрестья), 16 мм (у навершия);
вес: 0,802 кг.

Тип Ха был распространен в Западной Европе в период с 950 по 1250е гг. Рукоять состоит из квадратного в сечении перекрестья (10х10 мм, стиль 1а по Э. Окшотту) длиной 171 мм и навершия «бразильский орех» (58х37х23 мм), ширина хвостовика у перекрестья – 31 мм, у навершия – 16 мм. (тип А по Э. Окшотту). Не смотря на сильные повреждения коррозией поверхности меча, дол на клинке просматривается достаточно явно. Вероятно, дол

---

22 Архів ЛІМа. – Інвентарна книга фондової групи «Зброя» – Т. 4. – 1944. – № інв. З–2205.

23 Терський С. В. Вказ. праця. – С. 8.

был продолжен на хвостовик, однако, из-за потери острия его длина неизвестна. Опираясь на археологические находки типа Ха, можно предположить, что общая длина меча достигала 920-950 мм. С целью в будущем рассчитать потери клинка был создан макет, основанный на точной 3D модели. Фактический общий вес меча – 0,802 кг.

Особенностью этого меча является относительно небольшая рукоять (75-77 мм). Причина этой пропорции могла заключаться в способе хвата рукояти (Рис. 8). Подобный хват удобен для кистевых движений, в то время как глубокий кулачный характерен для мощных рубящих ударов. Распространение такого способа удержания может свидетельствовать о наличии зачатков фехтования. В пользу вышесказанного стоит упомянуть об изменении формы эфеса романского меча, в частности, увеличении длины перекрестья до 180-200 мм., в то время как средняя длина перекрестья меча каролингского типа – 80-100 мм. Длинное перекрестье лучше защищало кисть владельца от скользящих вдоль лезвия ударов. Такое изменение в конструкции эфеса может свидетельствовать о появлении приемов отражения удара. Не исключено, что удар противника принимался плоскостью меча, а не лезвием, во избежание повреждений режущей кромки. Отдельно следует обратить внимание на смещение навершия против часовой стрелки на 4-6 градусов вокруг центральной оси меча (Рис. 9). Такое смещение типично для средневекового меча и свидетельствует об его использовании правшой.

Важным аспектом при изучении конструкции меча и понимании его механики является гармония. Клинок по всей длине имеет различную толщину и профиль – сужается не только по профилю, но и по толщине от перекрестья к острию. Качественный клинок должен был быть одновременно крепким и гибким, а сам меч –

Рис.7. *Меч из колекции Львовского исторического музея (З-3528), тип Ха по типологии Э. Окшотта.*

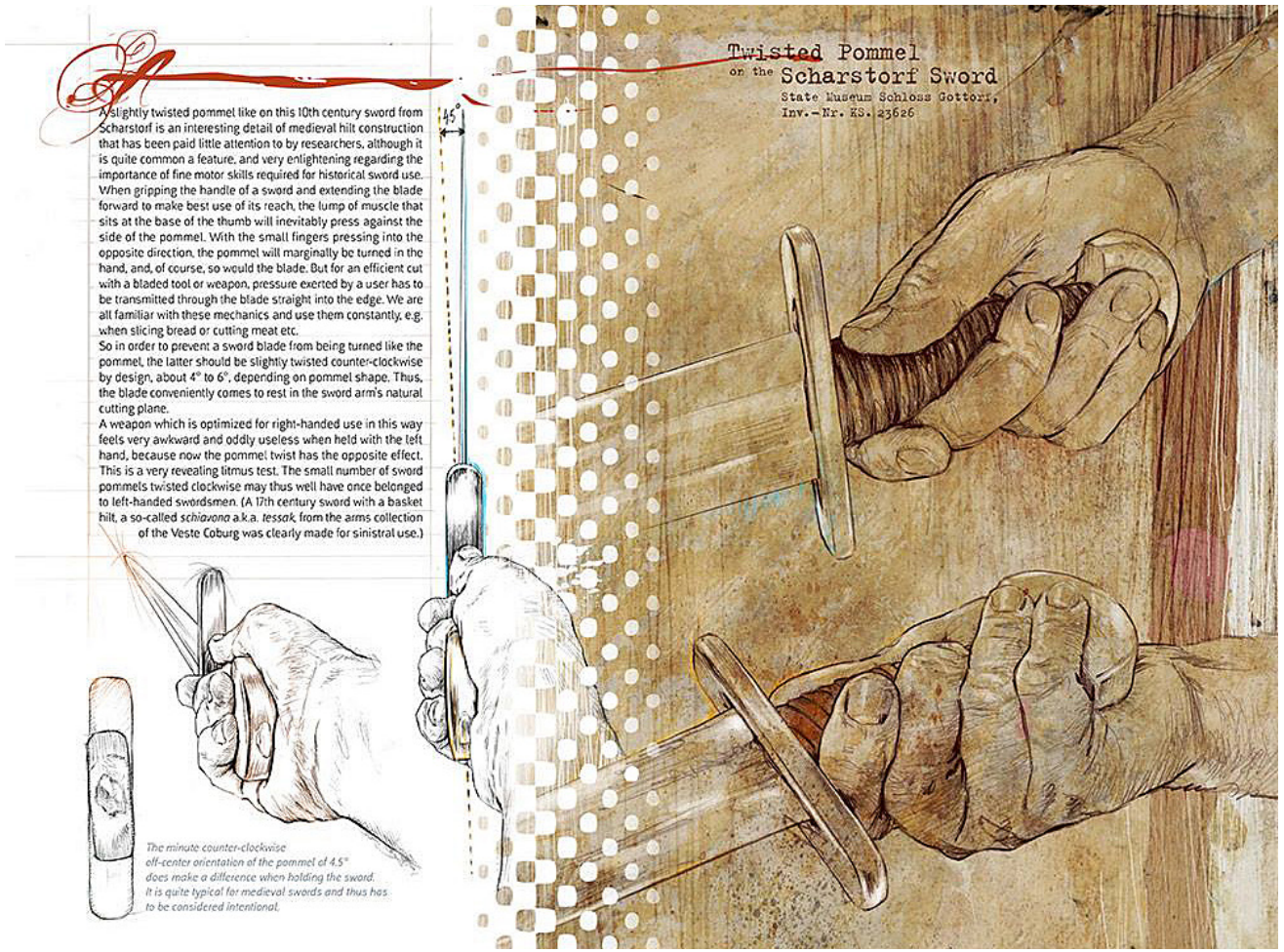

Рис.8. *Вариант кистевого хвата (зарисовка Roland Warzecha (www.patreon.com/Dimicator).*

Рис.9. *Навершие меча З-3528 типа "Бразильский орех".*

правильно сбалансированным, иначе им было тяжело управлять. Для правильного баланса меча важными являются следующие факторы: общий вес, точка баланса, распределение массы и узловые центры. Точка баланса – это центр, где меч находится в состоянии равновесия. В зависимости от типа меча точка баланса может располагаться на расстоянии 70-150 мм от перекрестья. Следовательно, чем ближе точка баланса к рукояти, тем более маневренный меч. Фактический центр равновесия меча «INGELRII» находится в 134 мм от перекрестья. Если взять во внимание потери металла и отсутствие рукояти, точка баланса могла быть несколько ближе к эфесу. Узловые центры – это статичные, свободные от вибрации точки на клинке меча (Рис.10). В правильно сбалансированном мече узловые центры находятся в гармонии таким образом, чтобы сила удара практически не отразилась на руке, держащей оружие. Определить узловые центры исследуемого меча затруднительно из-за его сохранности. Однако, при изготовлении его заточенной копии будет возможно не только подкорректировать физические параметры (общую массу, точку баланса и узловые центры), но и изучить все функциональные особенности типа Ха.

На сегодняшний день меч из Львовского исторического музея имеет четыре различных датировки: XII-XIII вв.(А.Н. Кирпичников), IX-XIII вв. (С. Терский), вторая половина XI-XII вв. (Б. Гринчишин), вторая половина X – начало XII вв. (инвентарная книга ЛИМа). Для поправки датировки следует сложить все датирующие признаки в целостную картину. За крайние точки датировки взят период распространения типа Ха – 950-1250е гг. Время существования мастерской *INGELRII* (X-XII вв.) позволяет опустить верхнюю отметку до XII в. Хронологические рамки для меча

из Львовского исторического музея можно сузить до XI-XII вв. благодаря идентификации «призыва о заступничестве» из группы «In nomine» (в данном случае группы IVa) на клинке. Аналогичная находка меча с надписями «GICELIN ME FECIT» и «IN NOMINE DOMINE» из музея Упсалы позволяет поднять нижний порог датировки до конца IX вв. Ряд эпиграфических признаков, выявленных в процессе исследования, дает основания для дальнейшей корректировки. Если не брать во внимание вероятность наличия в клейме проволоки из цветного металла (ввиду отсутствия лабораторных анализов), то следует уделить внимание способу написания некоторых букв. Д.А. Дборглав в своей монографии обращает внимание на очертания латинской буквы «С» в средневековых клеймах. По словам исследователя, округлая буква «С» появляется на клинках не раньше второй половины XII вв., в отличие от архаичной квадратной «С» на мече типа IV, представленном в монографии А.Н. Кирпичникова[24]. Не исключено, что это один из поздних мечей мастерской *INGELRII*. В пользу этого может говорить датировка меча из Гродека, с подобными клеймами (вторая половина XII в). Есть вероятность, что вторая половина XII в. – это время нанесения второго клейма религиозного содержания на более ранний меч. Сам же меч, как и надпись *INGELRII*, скорее всего середины XI – начала XII в. Однако окончательную точку в вопросе датировки может поставить только лабораторный анализ цветного металла.

В результате данного исследования была предпринята попытка толкования надписи скорее всего религиозного содержания, типичная для средневековых клинковых надписей XI-XII вв. Анализ музейной документации позволил установить приблизительное время появления меча в музейной коллекции, однако не дал сведений о месте находки. Таким образом, остается открытым вопрос о нахождении этого меча в списке древнерусских находок, каковой он, по факту отсутствия информации, может не являться. Дальнейшее изучение меча группы «INGELRII» возможно после проведения лабораторных анализов, которые могут дать новые ответы на неразрешенные вопросы. Не исключено, что обнаружатся новые документы. Кроме того, создание заточенной копии позволит исследовать физические характеристики данного типа меча, приблизившись к пониманию милитарных технологий средневековья и значения меча в военной истории.

---

24 Дборглав Д. А. Указ. соч. – С. 53.

Рис.10. *Узловые центры меча (зарисовка Roland Warzecha (www.patreon.com/Dimicator).*

БИБЛИОГРАФИЯ

Głosek M. Miecze środkowoeuropejskie z X-XV w. / M. Głosek. – Warszawa, 1984. – 186 s.

Katalog broni w muzeum imienia Lubomirskich. – 1876. – 78 s.

Kuśnierz J. Z badań nad militarnym znaczeniem gródka nad bugiem (wołynia) we wczesnym średniowieczu/ J. Kuśnierz // Acta Militaria Mediaevalia II. – 2006. – S. 79-102.

Peirce I. Sword of the Viking Age/ I. Pierce. – Woodbrige: The Boydell Press, 2002. – 152 p.

Wagner T., Worley J., Holst Blennow A., Beckholmen G. Medieval Christian invocation inscriptions on sword blades // Waffen- und Kostümkunde. – 2009. – №51(1). – S. 11-52.

Wołoszyn M. Między wschodem a zachodem:pochówek wojownika ze stanowiska 1 c w gródku, pow. Hrubieszowski, woj. Lubelskie/ M. Wołoszyn // Acta Militaria Mediaevalia I. – Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu.- Kraków – Sanok 2005, S. 87-105.

Гринчишин Б. В. Середньовічна клинкова зброя із фондів Львівського історичного музею / Б. В. Гринчишин // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – 2013. – №752. – С. 14-18.

Дрбоглав Д. А. Загадки латинских клейм на мечах IX-XIV вв./Д. А. Дрбоглав. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. –152 с.

Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Выпуск первый: Мечи и сабли/ А.Н.Кирпичников. — М. – Л.: «Наука», 1966. – 176 с.

Окшотт Э. Археология оружия. От бронзового века до эпохи Ренессанса/Э. Окшотт// пер. с англ. М. К. Якушеной. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. –398 с.

Терський С. В. Меч у Галицькому та Волинському князівствах (XI–перша половина XIII ст.) / С. В. Терський // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – 2013. – № 752. – С. 5-13.

Архів Львівського історичного музею. – Інвентарна книга фондової групи «Зброя» – Т. 7. – 1983–1984. – 200 арк.

Архів Львівського історичного музею. – Інвентарна книга фондової групи «Зброя» – Т.4. – 1944 – 575 арк.

Відомості про автора. *Палій Людмила Іванівна,* молодший науковий співробітник КЗ ЛОР “Львівський історичний музей” (Львів, Україна).

About Author. *Liudmyla Palii,* junior research fellow of the Lviv Historical Museum (Lviv, Ukraine), e-mail: lelya_skal@ukr.net

ОЗБРОЄННЯ ДРУЖИНИ ПЕРШИХ П'ЯСТІВ (X ст.)

Артем Папакін

Анотація

Військо відігравало важливу роль у процесах зародження держави перших П'ястів. Джерела повідомляють про сильну і чисельну дружину польського правителя Мєшка I, що складалася з важкоозброєних воїнів. Метою даної статті є виявити основні типи зброї, що використовувалася дружиною перших П'ястів у X ст. і з'ясувати культурні, торгові та мілітарні зв'язки населення польських земель цього періоду. З території Польщі періоду правління перших П'ястів відомо понад 100 зразків мечів, 8 наконечників піхов мечів, 4 шоломи, чимала кількість сокир і списів. Аналіз зразків зброї, захисного озброєння і кінського спорядження X ст. з території Польщі дозволяє говорити про тісні зв'язки населення держави П'ястів цього періоду зі Скандинавією, Східною Балтією, Руссю та Візантією. Для частини з предметів військового спорядження відсутні аналогії у матеріалах Західної Європи, Чехії чи Словаччини – найближчих сусідів держави П'ястів. Дослідження зброї цього часу дозволяє зробити висновок про переважання серед престижних видів озброєння (мечі, шоломи) дружини перших П'ястів зразків, поширених переважно у Північній Європі і Русі, та існування для багатьох предметів більш широкого вжитку (сокири, списи) аналогій у тих самих регіонах. Разом з проведеними археологами дослідженнями решток воїнів з території Польщі, аналіз зброї X ст. свідчить про широку присутність воїнів скандинавського походження у війську перших П'ястів.

УДК 94(438):623.4

Ключові слова: держава перших П'ястів, меч, шолом, сокира, спис, кінське спорядження.

Abstract

Artem Papakin

UDC 94(438):623.4

ARMS OF THE EARLY PIASTS RETINUE, 10th CENTURY

In recent years, the prior view on the emergence of the Early Medieval state in Poland by the evolution of Slavic tribal organizations are being abandoned in favour of the theory of a sudden changes in the social system. The army played an important role in the processes of the birth of this state. Sources report about strong and numerical retinue of the Polish ruler Mieszko I, consisting of professional heavy-armed soldiers. One of the main attributes of a professional army is the weapons and military equipment, the representation of which gives archaeological finds. The purpose of this article is to identify the main types of weapons used in the state of the early Piasts in the 10th century, and to find out the cultural, trade and military connections of the Polish lands population of this period.

More than 100 swords, 8 scabbard chapes, 4 helmets, a considerable number of axes and spears of the early Piasts period were found on the territory of Poland. Analysis of samples of weapons (swords, scabbard details, spears, axes), protective arms (helmets) and horse harness from the 10th century territory of Poland, allows us to talk about the close ties of the population of the early Piasts' state with Scandinavia, the Eastern Baltic, Ruthenia and Byzantium. For parts of military equipment there are no analogies in the materials of Western Europe, the Czech Republic or Slovakia – the closest neighbours of the state of Piasts. Some examples of weapons are in contrast typical to those regions where the Scandinavians lived or traded. The analysis of weapons of this time allows us to conclude that among the prestigious arms (swords, helmets) of the early Piasts' retinue the specimens prevail, which had been popular in Northern Europe and Ruthenia, and many items of wider use (axes, spears) have their analogies in the same regions. Together with the studies of remains of warriors from Poland conducted by the archaeologists, the analysis of 10th century arms speaks of the wide presence of Scandinavian soldiers in the army of the first Piasts.

Keywords: first Piasts' state, sword, helmet, axe, horse harness.

Дослідження історії зброї свідчать не лише про розвиток бойових засобів самих по собі, але й про зв'язки між народами та шляхи просування технічних інновацій. Традиційний погляд на ранньосередньовічну історію Польщі передбачав еволюцію слов'янських племінних об'єднань у Давньопольську державу, централізовану першими правителями з династії П'ястів. Проте останніми роками в історіографії спостерігається відхід від попереднього погляду на виникнення держави П'ястів на користь раптової зміни суспільного ладу, що сталося у X ст.[1] Військо відігравало важливу роль у процесах зародження цієї держави. Крім того, ранньосередньовічна зброя виступає показником культурних, міжнародних, торгових зв'язків населення польських земель. Для історії України питання озброєння давньопольської дружини є актуальним з огляду на військові конфлікти між київськими князями і П'ястами, а також для розуміння військово-історичних процесів, що були спільними для східноєвропейського регіону в X ст. У новітньому українському дослідженні з історії воєнної справи Русі є підрозділ, присвячений Польщі як противнику давньоруської держави, однак він стосується лише XII–XIII ст.[2]; загалом же, в українській історіографії питання озброєння давньопольських воїнів не вивчене. У Польщі основне дослідження, присвячене озброєнню дружини перших П'ястів і їх наступників, вийшло ще у 1954 р.[3], з тих пір з'явилися дослідження, що розглядають окремі предмети озброєння давньопольських воїнів[4]. Поступ у ранньосередньовічній історії і археології Польщі останніх років дозволяє по-новому розглянути озброєння воїнів перших П'ястів у комплексі.

Перші П'ясти, засновники ранньосередньовічної держави у Польщі, мали чисельну і сильну армію. Найголовнішим письмовим джерелом про військо першого достовірного правителя з цієї династії, Мєшка I (963–992) є записки про подорож Ібрагіма Ібн Якуба до Центральної Європи[5]. У 965–966 рр. цей мандрівник з арабської Іспанії побував у Саксонії, де зустрічався з імператором Оттоном I, та Чехії, звідки дізнався про країну Мєшка, «короля Півночі»[6]. Ібн Якуб подає детальні відомості щодо кількості, організації та бойових якостей війська Мєшка I. За його даними, військо Мєшка налічує три тисячі важкоозброєних воїнів. Їх бойові якості надзвичайні: сотня дружинників Мєшка вартує тисячі інших воїнів. Крім того, військо «короля Півночі» поділене на загони. Дружина перебуває на повному утриманні вождя – він дає воїнам коней, зброю і одяг, а також робить подарунки на народження і весілля їх дітей[7].

Отже, сучасне подіям джерело повідомляє про сильну і чисельну дружину польського правителя Мєшка I, що складалася з професійних важкоозброєних воїнів. Одним з головних атрибутів професійного війська

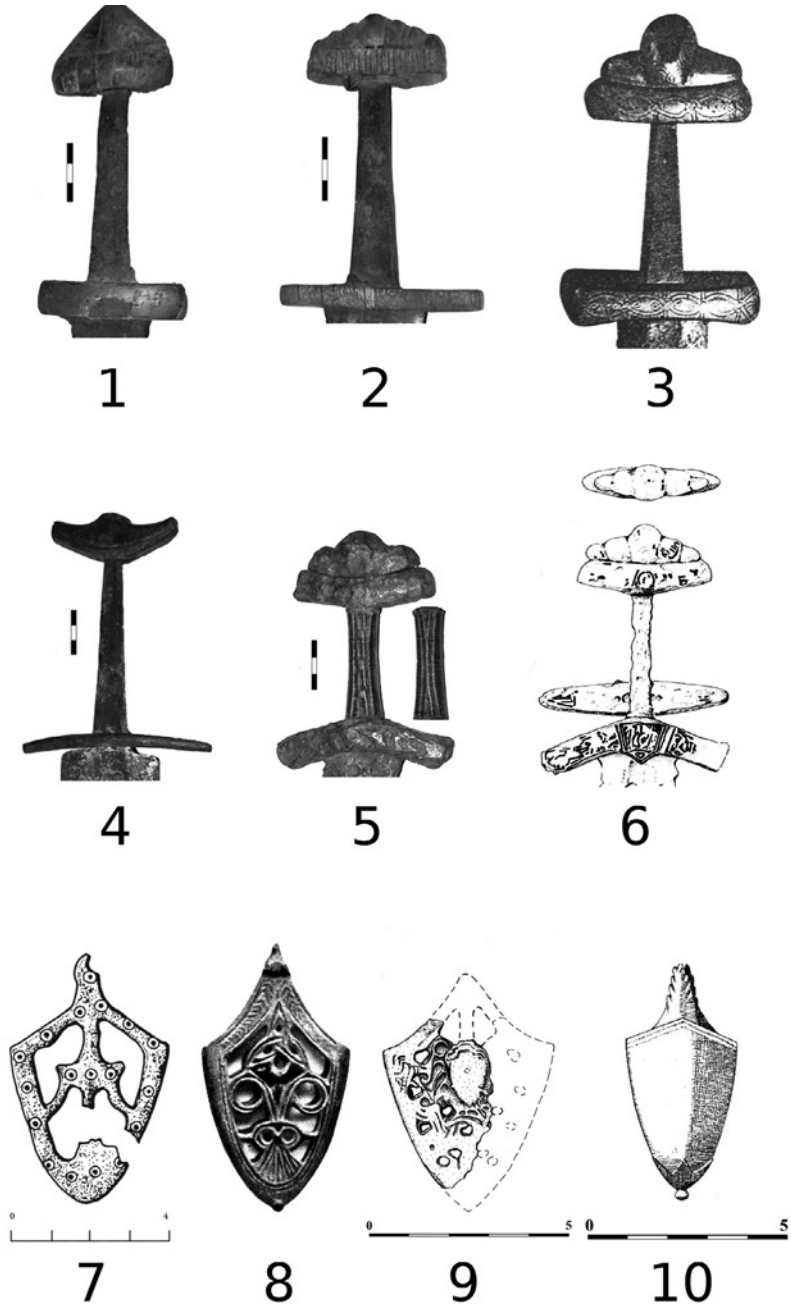

Рис. 1. *Мечі і бутеролі з території Польщі: 1 – тип H, Щецин (за П. Пудлом); 2 – тип K, Щецин–Ґоцлав (за П. Пудлом); 3 – тип S, Ліп'яни (за А. Надольським); 4 – тип Y, Щецин (за П. Пудлом); 5 – тип Z, Жидово (за П. Пудлом); 6 – тип Z, Бодзя (за Й. Савіцькою); 7 – Варшава–Старе Брудно (за М. Дулінічем); 8 – Ґдиня–Оксивє (за В. Ленґою); 9 – Лекно (за О. Антовською-Ґорончняк); 10 – Завада Лянцкоронська (за Ґ. Леньчиком).*

є зброя і військове спорядження, уявлення про які дають археологічні знахідки.

З території Польщі відомо понад сто ранньосередньовічних мечів[8]. Частина з них за аналогіями датується додержавним періодом (до X ст.), але, ймовірно, вони могли використовуватися і пізніше. Всі мечі, які можуть бути віднесені до озброєння членів дружини перших П'ястів (X ст.), вписуються у класифікацію мечів вікінгів Я. Петерсена[9], засновану на відмінностях у руків'ях мечів, і належать до типів D, H/I, K, M, R, S, T, X, Y, Z. Мечі з Кемпска і Ельблонга у Помор'ї віднесені дослідниками до типу D[10], який визнається продуктом каролінгських майстрів, що побутував у IX – першій половині X ст.[11] Мечі типу H/I (ці два різновиди різняться лише товщиною перехрестя), до якого відносяться мечі з Острува[12] і Щецина[13] (Рис. 1, *1*) є найбільш поширеним типом мечів епохи вікінгів, датуються в межах X ст. і представлені знахідками зі Швеції (238 екземплярів), Фінляндії, Данії, Ірландії, Русі та Прибалтики[14]. Рідкісні для Польщі мечі типу K, до якого зараховують лише 2 екземпляри – з Ґоцлава (Рис. 1, *2*) і невідомого місця у Сілезії[15], – виготовлялися у IX–X ст. у Рейнській області[16]; цей тип представлений знахідками у Західній і Центральній Європі, Британських островах, Норвегії і Данії (натомість тип є дуже рідкісним для Швеції)[17], аж 13 мечів типу K походять з Хорватії та Боснії і Герцеговини (ранньосередньовічного Хорватського королівства)[18], а один екземпляр такого меча знайдено у Болгарії, що В. Йотов пов'язав з присутністю на болгарських землях руського війська Святослава чи варязьких найманців на службі Візантії[19]. Самі ж польські знахідки мечів типу K Л. Марек назвав результатом торгівлі з Норвегією (екземпляр з Ґоцлава) та Великою Моравією (сілезька знахідка), хоча і зазначає, що у Чехії знайдено лише один меч такого типу[20]. Досить рідкісні у Швеції мечі типу M, датовані IX – початком X ст.[21], представлені у Польщі знахідками у Ґроміце і Доманікуві. Тип мечів R, до якого А. Надольським віднесено меч з Каршніц[22], є суто норвезькою особливістю, лише кілька екземплярів знайдено поза Норвегією: один у Данії[23], два – у Фінляндії[24], вони датуються серединою X – першою третиною XI ст. Мечі типу S, відомі у Польщі за знахідками у Ліп'янах (Рис. 1, *3*), Можеві, Лютомерську, використовувалися у X–XI ст., і місцем їх виготовлення вважаються Рейнська область та Данія[25]. Кілька мечів з Польщі віднесені польськими дослідниками до типу T за аналогією зі знахідками у країнах Балтії[26], хоча, на думку Ф. Андрощука, східнобалтійські мечі зараховують до цього рідкісного всюди, крім Норвегії, типу помилково[27]. З Польщі відомо 15 (за даними Ф. Андрощука) чи 24 мечі (за даними Ї. Кошти і Ї. Гошека), що відносять до типу X, характерного для X ст. (форма руків'я вико-

ристовувалася і протягом XI–XII ст.) і відомого за чисельними знахідками зі Скандинавії, країн Балтії, Британських островів, Франції, Німеччини, Чехії, Словаччини, Балкан, Росії, України, а також одиничними знахідками в Угорщині, Румунії, Ісландії і Нідерландах; їх зараховують до виробів каролінгських майстрів[28]. Меч зі Щецина (Рис. 1, *4*) відноситься до типу Y[29], відомого за знахідками X ст. з Норвегії, Швеції, Фінляндії, Німеччини, Нідерландів, Франції, країн Балтії, території Русі та Чехії[30]. Аналогії мечам з Бреста Куявського, Жидова (Рис. 1, *5*), Конських, Цєпла (Рис. 4, *4*) і Бодзі (Рис. 1, *6*) (тип Z) є у Скандинавії (припускають навіть, що руків'я меча з Бреста Куявського виготовлене у Данії)[31], Британії, Німеччині, Пруссії, Литві, Латвії, Естонії, Росії, Франції і країнах колишньої Югославії; цей тип мечів використовувався у другій половині (або наприкінці) X – у XI ст. і був дуже популярним у північно-східній Балтії[32].

Піхви для мечів епохи вікінгів виготовлялися з дерева і шкіри, інколи також з використанням тканини, та оздоблювалося металевими наконечниками-бутеролями, що відомі з археологічних знахідок. Всього на території Польщі знайдено 28 наконечників піхов мечів X–XIII ст.[33], з них до X ст. слід віднести вісім виготовлених з бронзи екземплярів. Можна впевнено встановити місце виготовлення принаймні одного типу наконечників. У Польщі знайдено три (Скіц у Великій Польщі, Варшава–Старе Брудно у Мазовії, Волін у Помор'ї) ажурних наконечники піхов мечів X ст. з зображенням птаха (тип 3a за класифікацією Ф. Андрощука, тип Ia за класифікацією В. Казакявічюса, Рис. 1, *7*). Аналогічні знахідки походять зі Скандинавії, країн Балтії, Росії та України; нещодавно подібний наконечник було знайдено також у Білорусі в результаті грабіжницьких розкопок, а глиняна форма для їх лиття знайдена у шведській Бірці[34]. Дослідники говорять про вплив візантійського мистецтва на появу сюжету з птахом на наконечниках піхов – на це вказують, зокрема, знахідки цього типу наконечників разом з візантійськими речами і монетами, а також знахідка такого наконечника у Керчі[35]. Використання таких наконечників у Польщі може свідчити про зв'язок населення польських земель із Візантією. Інший тип наконечників кінця X – початку XI ст. (тип Ib2 за В. Казакявічюсом), відомий зі знахідок у Помор'ї (Подзамче та Ґдиня–Оксивє, Рис. 1, *8*), набув поширення майже виключно у прибалтійських землях, в т.ч. один екземпляр походить пруської Мазурії (Стуліхи, Польща)[36]. Це дає підстави припускати їх виробництво у цьому регіоні, хоча один екземпляр наконечника такого типу знайдено також у фортеці Завет у Болгарії[37], а самі вироби прикрашалися візерунками зі скандинавськими мотивами, запозиченими зі стилю Борре[38]. А. Яновський знайшов дві аналогії для нако-

нечника другої воловини X ст. з мазовецької Рибічизни: з території Пруссії (Вескяутен) і Білорусі (Франополь)[39], хоча, судячи з опису і зображення предмету (т. зв. антропоморфна личина – стилізоване зображення Христа)[40], його можна включити до наконечників типу 2 за класифікацією Ф. Андрощука[41]. У 2007 р. в Лекні біля Познані було відкрито ще один наконечник меча «з зображенням людського обличчя»[42] (Рис. 1, *9*). Ці наконечники були поширені протягом X ст. у Скандинавії, Ісландії, Східній Балтії, Пруссії, Поволжі та Подніпров'ї; два екземпляри знайдено в Болгарії, а один – у візантійському Херсонесі[43]. Наконечник з Завади Лянцкоронської (Мала Польща, X ст., Рис. 1, *10*) – без орнаменту, з пальметкою – має аналогії у знахідках з Болгарії, Угорщини та Русі[44].

Форми наконечників списів, за висловом А. Надольського, є «в повному значенні слова «нечулими типологічно» і для цієї зброї «можливість встановлення хронології є мізерна»[45]. Велика кількість знайдених у Польщі екземплярів наконечників списів (на час публікації А. Надольського – 172, зараз значно більше) говорить про настільки широке їх використання, що не могло бути результатом самого імпорту. Тим не менш, окремі екземпляри дозволяють встановити мілітарні чи культурні зв'язки населення польських земель з іншими регіонами. На деяких вістрях знаходять сліди дамаскування[46]. З усіх польських знахідок списів цього періоду лише один (з Лютомерська) було піддано технологічному аналізу – він показав складну техніку виготовлення цього екземпляру, що свідчить про іноземне походження предмету[47]. Наконечник списа з поморського Цєпла (Рис. 4, *5*) має аналогію у списах типу E за Я. Петерсеном, які найчастіше зустрічаються у басейні Балтійського моря; у IX – середині XI ст. їх використовували у Норвегії, Швеції, балтійських країнах і Русі, натомість серед західних слов'ян вони не були поширені; проте М. Кара зазначає, що поширення цього типу списів у монархії П'ястів можна пояснити не лише скандинавським, але й каролінзьким імпортом[48]. Наконечник з поховання другої половини X – першої половини XI ст. з Лубувка цей дослідник вважає «скандинавським, найбільш ймовірно шведським», а екземпляр зі Скокувка – «норманським наконечником списа»[49]. Також можна згадати ланцетоподібне вістря сулиці з Улюва, що має близьку аналогію в знахідці X ст. з Сарського городища (тип III)[50].

Для Польщі X ст. характерні бойові сокири з наконечниками різноманітних форм (А. Надольський виділяє шість типів, П. Котовіч – тринадцять): від сокир-чеканів з вузькими вістрями до масивних широких сокир на довгому дворучному древку. Древка таких сокир коливалися від 60–70 см для сокир-чеканів, якими діяли однією рукою (Рис. 2, *5*), до 1 м для широких

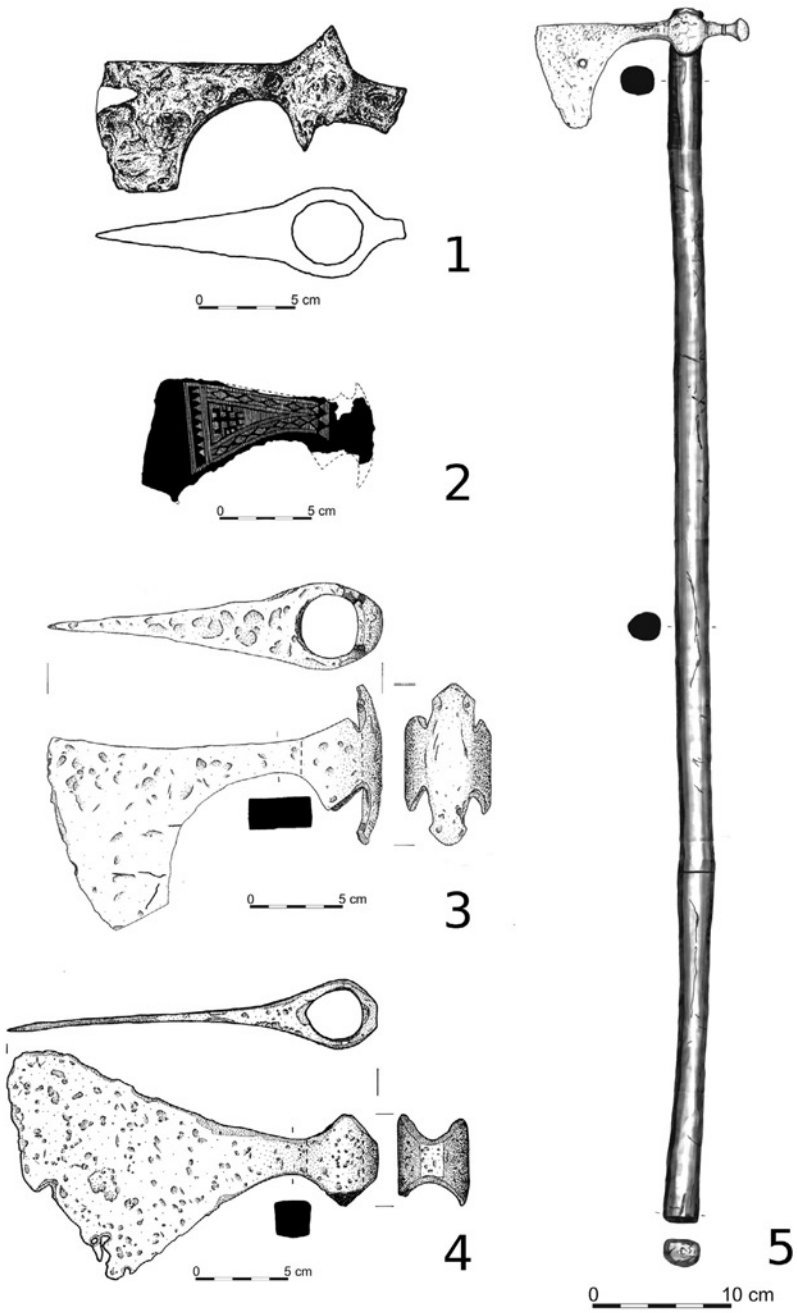

Рис. 2. *Бойові сокири з Польщі: 1 – Черхув (за І. Мотилєвською і А. Сабатом); 2 – Пєнь (за А. Яновським та А. Сабатом); 3 – Лонки-Бики (за П. Н. Котовічем і А. Сабатом); 4 – Скокувко (за П. Н. Котовічем і А. Сабатом); 5 – Рибітви–Острув Ледніцький (за П. Н. Котовічем і А. Сабатом).*

сокир, якими могли наносити удари обома руками. Слід гадати, чимала кількість сокир (для X–XI ст. відомо 253 сокири з території Польщі)[51] виготовлялася безпосередньо у володіннях П'ястів[52], але могли бути і імпортні варіанти. Так, сокири типу Id – чекани з ударним обухом (Рис. 2, *1*) – А. Надольський схильний вважати результатом контактів з Моравією[53]. Типові для Великої Моравії сокири з обухами були характерні для польських земель додержавного періоду (VIII–IX ст.)[54], проте у X ст. тут починають поширюватися північноєвропейські форми бойових сокир. Прикрашена орнаментом з грецьким хрестом сокира з Пєня (Рис. 2, *2*) з поховання кінця X – першої половини XI ст. з відром, ножем та відрізом шовку належить до поширеного у Північній і Північно-Східній Європі типу IV за А. Кірпічніковим (з довгим обухом, бічними щекавицями, асиметричним вістрям з низько опущеною бородою); у XI ст. такий тип сокир стає дуже популярним у Польщі та Русі[55]. Сокири підтипу IVa за А. Кірпічніковим (Рис. 2, *3*), відомі за знахідками з Лонків-Биків, Конського, Лютомерська, Острува Ледніцького, зустрічаються на території всієї Центральної, Східної і Північної Європи. Вони відомі з кінця IX–X ст. з території Чехії та Словаччини (в т.ч. у мадярських похованнях), з X ст. на Русі та протягом X–XI ст. у Польщі та Скандинавії. Це дозволяє дослідникам робити припущення про великоморавське чи мадярське походження такої форми, але пов'язувати появу таких сокир у Польщі з поширенням з території Русі чи Скандинавії[56]. Для бойових сокир з асиметричним лезом і бічними щекавицями типу Vc за А. Надольським (тип VI за А. Кірпічніковим), до яких зараховано екземпляр X ст. з Бидгощі, відомі аналогії з Великої Моравії та Скандинавії VIII–IX ст., а з X ст. – також з Півночі Русі[57]. Серед інвентарю поховань у могильнику в Любоні (Велика Польща) М. Кара виділив дві сокири X–XI ст. скандинавського і одну – західноєвропейського походження. Цей дослідник розглядає можливість датувати X ст. і масивні скандинавські сокири типу II за А. Надольським (тип VII за А. Кірпічніковим), знайдені в Любоні і Скокувку[58] (Рис. 2, *4*), проте більш вірогідне їх потрапляння до Польщі у наступному, XI ст. Щоправда, П. Котовіч скептично оцінив ідентифікацію М. Карою більшості згаданих артефактів як зброї скандинавського походження[59]. Також імпортними слід вважати характерні для кочовиків євразійських степів чекани X – першої половини XI ст., знайдені у Шаруві, Лютомерську і Рибітвах–Острувi Ледніцькому[60] (Рис. 2, *5*). П. Котовіч припускає посередництво Русі в потраплянні цих зразків озброєння до Польщі[61]. Чекани X ст., відомі з поховань у Перемишлі і Кракові[62], скоріше за все, не мають відношення до дружини перших П'ястів, а є предметами озброєння європейських кочовиків-мадяр.

Рис. 3. *Шоломи X ст. з Польщі: 1 – Ольшувка (фото з сайту www.muzeumwp.pl); 2 – Ґєч (за З. Бохенським); 3 – Ґожухи (за З. Бохенським); 4 – Східна Пруссія або Польща, місце знахідки невідоме (за Д. Еджем та Дж. М. Педдоком); 5 – деталі шолому з Ґожух (за З. Бохенським).*

В одному з поховань з могильника у Бодзі знайдено поки що єдиний на території Польщі скандинавський лангсакс (Рис. 4, *13*) – бойовий ніж, що має аналогії у скандинавському і давньоруському матеріалі[63]. З Вроцлава походять рештки (кістяні накладки) складного (рефлексійного) луку з шару, датованого рубежем X–XI ст.[64]

З центру держави П'ястів – Великої Польщі – відомі чотири шоломи, характерні для X ст., хоча їх точне датування неможливе через випадковий характер знахідок[65] (Рис. 3, *1-3*). Всі вони належать до типу «Чорна Могила», або типу II за А. Кірпічніковим: позолочені сфероконічні шоломи з чотирьох частин, поєднаних заклепками, ободом і верхівкою, із тризубчастою налобною накладкою[66]. З території Польщі відомі теж три бічні накладки до таких шоломів, знайдені на балтському (ятвязькому) городищі[67], а також з Польщі чи Східної Пруссії походить шолом типу «Чорна Могила», що зберігається у Великій Британії[68] (Рис. 3, *4*). Аналогії шоломам з Великої Польщі відомі з Пруссії, України, Угорщини, району Новгорода, а також кочівницького середовища і території Хозарського каганату[69]. Зазвичай дослідники погоджуються щодо східного походження форми таких шоломів, і лише нещодавно автором було висунуто гіпотезу про виробництво всіх східноєвропейських шоломів типу «Чорна Могила» на території Хозарського каганату в X ст.[70]

Про існування у війську перших П'ястів кінноти свідчать знахідки на археологічних об'єктах X–XI ст. стремен та шпор. Форми стремен цього періоду мають аналогії в знахідках з Угорщини, Русі (стремена з Кракова, Перемишля, Лютомерська, Рис. 4, *14*), Пруссії і Скандинавії (стремена з Цєпла у Помор'ї, Любоня у Великій Польщі, мазовецького Лютомерська, Старого Дравська, Рис. 4, *16*)[71]. Шпори з Цєпла, зокрема, належать до типу, що був поширений у всій ранньосередньовічній Європі, а в Скандинавії міг існувати один з центрів їх виробництва; орнаментація стремен з Цєпла (Рис. 4, *1-2*) подібна до англосаксонської та скандинавської стилю Маммен[72]. Натомість багаті, прикрашені коніками шпори з Лютомерська, Церкєвника і Вроцлава (донедавна їх вважали оздобленнями сідел) виділені дослідниками у окремий «лютомерський тип» (Рис. 4, *17*); їх походження до кінця не з'ясоване: з одного боку, конструкція шпор нагадує великоморавські зразки, а з другого, знахідки деталей шпор «лютомерського типу» зроблені і в Данії, що також дозволяє припускати їх скандинавське походження[73].

Вудила з однієї частини, відомі зі знахідок у Юрові, Лютомерську, Поліцах, Цедині, Туліговах і Острува Ледніцького і датовані з другої половини X по XII ст., мають прямі аналогії у руських вудилах X-XI ст. (тип VI

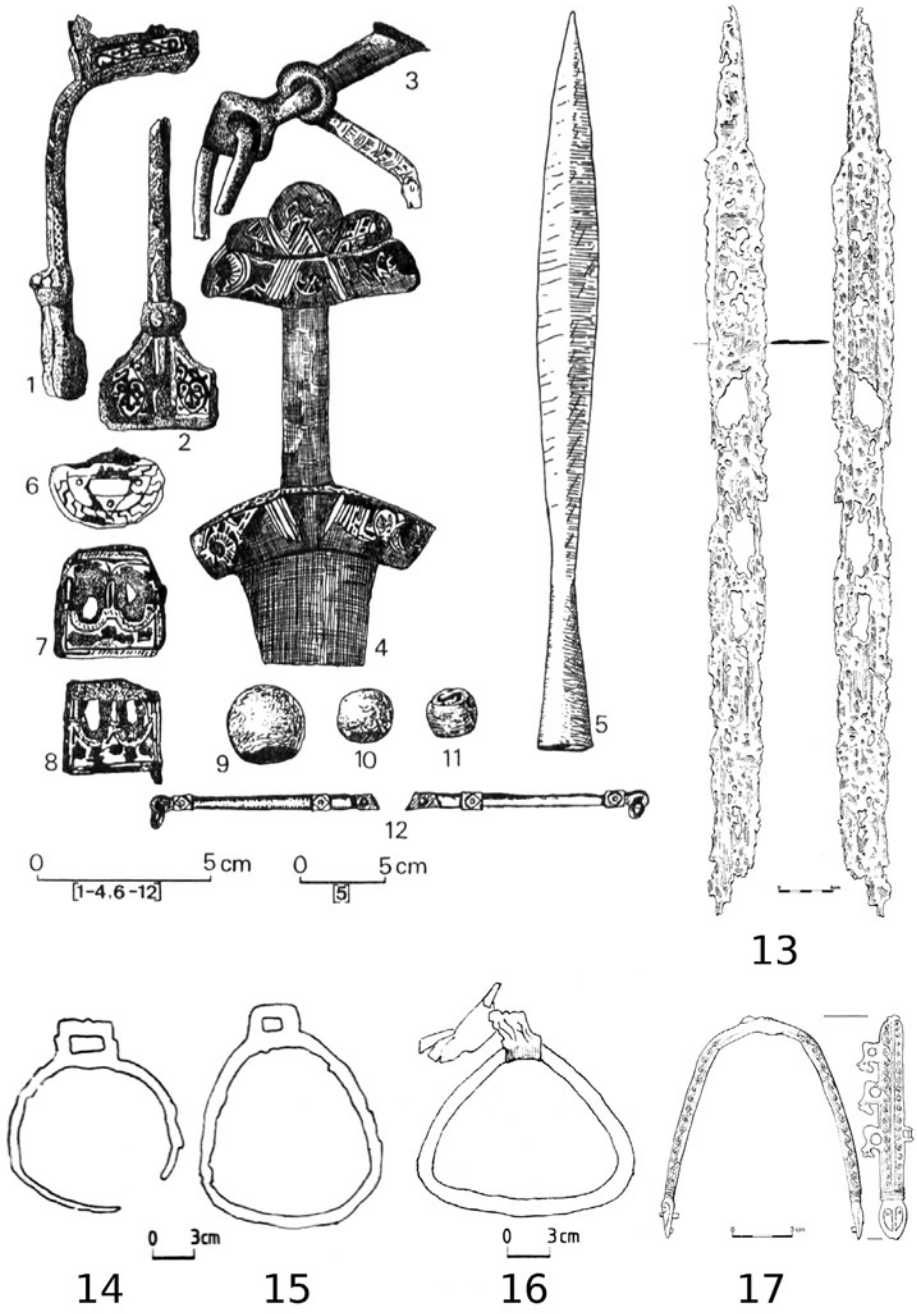

Рис. 4. *Озброєння і кінське спорядження з території Польщі: 1–12 – Цєпле, Помор'я (за В. Ля Бауме); 13 – Бодзя (за Й. Савіцькою); 14 – Лютомерськ (за Д. Новаковською-Цвеч); 15 – Перемишль (за Д. Новаковською-Цвеч); 16 – Старе Дравско (за Д. Новаковською-Цвеч); 17 – Лютомерськ (за А. Надольським, А. Абрамовічем, Т. Поклєвським).*

за А. Кірпічніковим) і є рідкістю для західнослов'янських земель[74]. Вудило з поховання кінця X – початку XI ст. у Цєплі (Рис. 4, *3*) прикрашене звіриною голівкою і орнаментом у скандинавському стилі, що не викликає сумніву щодо його походження[75].

Як справедливо зауважив Л. Марек, кількість відомих нам знахідок не може сама по собі служити маркером популярності окремих типів чи локалізації їх центру виробництва[76], хоча спроби доведення походження типу озброєння за кількістю знахідок у певному регіоні трапляються у фаховій літературі[77]. Аналіз знахідок може натомість говорити про певні культурні і воєнні зв'язки населення аналізованої території з іншими регіонами. Отже, аналіз зразків зброї, захисного озброєння і кінського спорядження X ст. з території Польщі дозволяє говорити про тісні зв'язки населення держави П'ястів цього періоду в першу чергу зі Скандинавією, Східною Балтією і Руссю, меншою мірою – Візантією.

Вже А. Надольський помітив тенденцію зосередження типів мечів, старших від X ст., головним чином у Помор'ї[78]. Безперечно, це можна пояснити активністю скандинавських купців-воїнів VIII-IX ст. у цьому регіоні. В X ст. європейські мечі з'являються також на пам'ятках Великої Польщі, Мазовії та Східного Помор'я[79] – території держави Мєшка I і його наступника Болеслава Хороброго (992-1025). Частина клинків до європейських мечів доби вікінгів виготовлялася у майстернях імперії Каролінгів і, попри знамениті заборони продавати їх вікінгам і слов'янам (які були радше забороною неконтрольованої торгівлі, контрабанди), широко експортувалися за межі імперії. Вивчення написів на клинках мечів епохи вікінгів дозволило дослідникам виділити, крім імпортних, клинки скандинавського виробництва[80], а традиційні погляди на виготовлення клинків мечів з клеймом ULFBERHT в Рейнських майстернях поставлені під сумнів Е. Фейєрбах та Т. Хенлі[81]. Існування іншого, крім франкського, виробництва мечів підтверджується арабськими письмовими джерелами[82]. Тлумачення двох маловиразних написів на клинках ввело в історіографію сміливу гіпотезу про існування руського (т. зв. ЛЮДОТА/ЛЮДОША КОВАЛЬ) та польського (т. зв. SWENISLAV) центрів виробництв клинків[83], однак, на думку Ф. Андрощука, місцеве, слов'янське виробництво клинків залишається все ще недоведеним для доби вікінгів[84]. Деякі мечі експортувалися з Європи вже зі змонтованими руків'ями, але до частини з них руків'я прироблялося вже на місці. Знахідки окремих деталей руків'їв, «напівфабрикати» перехрестя мечів, клинків без руків'їв у Скандинавії підтверджують їх місцевий монтаж. Певні морфологічні і виразні стилістичні особливості дозволили дослідникам виділити особливий руський тип руків'їв мечів кінця X–XI ст.

(«тип А місцевий» за А. Кірпічніковим чи «східноєвропейська група мечів пізньої епохи вікінгів» за Ф. Андрощуком)[85]. Разом з тим, відсутність місцевих польських форм руків'їв мечів ранньосередньовічного періоду, а також відсутність знахідок на території Польщі «напівфабрикатів» деталей руків'їв не дозволяє припускати місцеве виробництво не лише клинків, а й руків'їв до мечів у X ст. Лише для XI ст. Л. Марек зміг виділити місцеві типи мечів «Щецинський» та «П'яст-Т»[86]. Також для XI ст. припускають місцеве виготовлення руків'їв мечів, свідченням чого є меч з роговим перехрестям і навершям з Черська Польського, оздоблення якого знаходить аналогії у польських орнаментах[87]. Тому всі польські мечі X ст., вірогідно, з руків'ями включно, можна вважати імпортованими.

Деталі піхов до мечів, за наявного на польських землях у ранньому середньовіччі рівня ремесла, не було особливої складності виготовляти на місці, однак серед цього оздоблення зброї з території держави перших П'ястів є лише речі іноземного походження. На думку Ф. Андрощука, поширення наконечників піхов зі скандинавськими мотивами на Русі відбиває присутність там скандинавського населення, а наконечники з прибалтійського регіону, датовані більш пізнім часом, слід пов'язувати з наслідуванням скандинавських зразків місцевим населенням[88]. У випадку Польщі ми можемо говорити про тісні зв'язки населення держави П'ястів у X ст. зі Скандинавією, Прибалтикою, Руссю та Візантією, що призвело до поширення тут деталей оздоблення зброї, притаманних всім регіонам, де мешкали або з якими торгували вихідці зі Скандинавії. Для наконечників мечів з польських земель відсутні аналогії у матеріалах Західної Європи, Чехії чи Словаччини[89] – найближчих сусідів держави П'ястів. На території Польщі не відкрито ані місцевих типів наконечників піхов, ані форм для їх виготовлення чи недороблених виробів, тому підстав говорити про їх місцеве, польське виробництво немає. Символічна функція ранньосередньовічних зображень також дозволяє говорити про скандинавське походження наконечників мечів ранньосередньовічної Польщі.

Бойові сокири, поряд зі списами, належать до найбільш масових видів зброї ранніх п'ястівських дружинників. Вони не були такими престижними і відповідно рідкісними зразками озброєння, як мечі – натомість представляли масові види озброєння. Цей факт, поряд з невеликою складністю місцевого виготовлення сокир та існуванням певної місцевої традиції їх виробництва спричиняв меншу необхідність імпорту цієї зброї з інших країн, через що ми можемо говорити про використання воїнами X ст., поряд з імпортними, сокир місцевого виробництва. П. Котович припускає, що навіть частина сокир скандинавського походження з Помор'я і Великої Поль-

щі є місцевим наслідуванням[90]. Помітна зростаюча з X ст. роль сокири як військового атрибуту – їх кількість у похованнях в цей час різко зростає, при цьому сокири часто виступають як єдина зброя, наявна у похованні[91].

Шоломи, що використовувалися у державі перших П'ястів, слід визнати імпортними, їх місце виготовлення є предметом дискусій. Географія знахідок шоломів типу «Чорна Могила» і їх деталей поза хозарським і кочівницьким середовищем показує, що вони були поширені лише в місцях торгової активності скандинавів. Через це поширення цих шоломів у Великій Польщі можна пов'язати зі скандинавськими купцями-воїнами, які активно торгували з Хозарським каганатом до другої половини X ст., а у 60-х рр. X ст. здійснили грабіжницький похід на каганат, трофеями якого також могли бути шоломи типу «Чорна Могила».

Мала кількість опублікованих знахідок стремен і шпор X ст. не дає підстав до висновків про переважання північноєвропейських чи угорських зразків у державі П'ястів. На рідкісність для Польщі знахідок ранньосередньовічних стремен і шпор можна дивитися і як на специфіку покладення цих предметів спорядження у могили[92], і як на підтвердження письмових даних Ібрагіма ібн Якуба[93] та Відукінда Корвейського (III, 69)[94] про переважно піший характер війська Мєшка I.

Таким чином, уникаючи прямих етнокультурних атрибуцій, можна зробити висновок про переважання в дружині перших П'ястів престижних видів озброєння (мечі, шоломи) типів, поширених переважно у Північній Європі і Русі, та існування для багатьох предметів більш широкого вжитку (сокири, списи тощо) аналогій в тих само регіонах. Ці речі не обов'язково повинні були належати саме скандинавам – разом з іншими предметами скандинавського походження, зброя могла потрапляти до місцевого населення в ході обміну зі скандинавськими факторіями у Помор'ї чи Пруссії. Однак існують і інші свідчення, що говорять про іноземну ідентичність принаймні частини членів дружин перших П'ястів. Археологи виділяють ряд поховань X – середини XI ст., які мають скандинавські риси: поховання в дерев'яних трунах, з багатим поховальним інвентарем, що включав зброю; поховання у човнах; наявність у похованнях зі зброєю гирьок і терезів (Рис. 4, *9-12*) – атрибутів купців-воїнів, яких арабські джерела знають під іменем «ар-Рус/ар-Руссійя»[95]. Така присутність скандинавського населення у ранньосередньовічній Польщі, незафіксована письмовими джерелами, але очевидна з археологічних матеріалів, в останні роки змусила ряд істориків і археологів звернути увагу на роль скандинавів у процесах розбудови держави перших П'ястів. В сучасній історіографії вперше заявив про скандинавську етнічну належність членів дружини перших П'ястів М. Ка-

ра. За М. Карою, поховання з північноєвропейською зброєю належали воїнам зі Скандинавії (Швеції, о. Ґотланд чи Данії), які прибули до Польщі у часи Мєшка I чи перших років правління Болеслава Хороброго[96]. Зараз про «можливу участь у складі польських збройних сил X/XI–XII ст. воїнів чужого (скандинавського, руського, кочівницького) походження» пише також М. Волошин[97], а С. Моздзьох зазначив, що відкриття останнім часом чималої кількості скандинавського озброєння і поховань спричиняють потребу переглянути панівні у історіографії XX ст. думки про незначну роль іноземних дружин у формуванні держави П'ястів[98].

Переважання у середовищі дружини перших П'ястів у X ст. престижної зброї, характерної для воїнів Скандинавії та населених скандинавами регіонів (Балтійський регіон та Русь), свідчить про ідентифікацію цих людей, що відрізняла їх від воїнів сусідніх з Польщею країн, таких як Німеччина, Чехія чи Угорщина. Разом з тим, слід визнати і існування місцевих особливостей воєнної культури. Перш за все, це використання зразків озброєння місцевого виготовлення, зокрема сокир. Також, порівняно з іншими регіонами з зафіксованою письмовими джерелами скандинавською присутністю (Русь), на польських землях спостерігається відсутність багатьох елементів кочової мілітарної культури, популярної серед східноєвропейських скандинавів: характерного для кочовиків кінського спорядження, воїнських поясів і ташок з металевими накладками, клинкової зброї для кінного бою (шабель і палашів). Мізерна кількість знахідок деталей складних луків також може говорити про епізодичність присутності тут носіїв кочової культури.

ПОСИЛАННЯ

1 Див.: *Папакін А.* Проблема походження ранньосередньовічної держави П'ястів: нові підходи у сучасній польській історіографії // Славістична збірка. – Вип. III. – К., 2017. – С. 184-174.

2 *Котляр М.* Нариси історії воєнного мистецтва Давньої Русі. – К.: Наш час, 2010. – С. 209-223.

3 *Nadolski A.* Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI, XII wieku. – Łódź: Zakład im. Ossolińskich we Wrocławiu, 1954. – 287 s. – (Acta Archaeologica Universitatis Lodziensis. Nr. 3).

4 *Janowski A.* Brązowe i srebrne trzewiki pochew mieczy z X–XIII w. z terenu Polski. Uwagi o proweniencji i datowaniu // Acta Militaria Mediaevalia II. – Kraków, Sanok, 2006. – S. 23-50; *Kotowicz P. N.* Early Medieval Axes from the Territory of Poland. – Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2018. – 268 s.; *Marek L.* Early Medieval Swords from Central and Eastern Europe. Dilemmas of an Archeologist and a Student of Arms. – Wrocław: Wydawnistwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005. – 157 p.; *Nowakowska-Cwetsch D.*

Strzemiona z terenu Polski (do XIV wieku): próba typologii // Światowit. – 1986. – Nr. 36. – S. 65-81.

5 Известия Ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. Ч. 1. Статьи и разыскания А. Куника и барона Б. Розина. – СПб, 1878. – С. 50-52.

6 *Urbańczyk P.* Mieszko Pierwszy Tajemniczy. – Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2013. – S. 173-174.

7 Там же. – С. 50.

8 *Bogacki M.* Broń wojsk polskich w okresie średniowiecza. – Zakrzewo: Replika, 2009. – S. 41.

9 Див.: *Petersen J.* De norske vikingesverd. En typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben. – Kristiania, 1919. – 228 s.

10 *Nadolski A.* Op. cit. – S. 241; *Marek L.* Op. cit. – P. 32.

11 *Андрощук Ф.* Мечи викингов. – К.: Простір, 2013. – С. 48–49; *Petersen J.* Op. cit. – P. 74.

12 *Nadolski A.* Op. cit. – S. 24.

13 *Klimek L., Kucypera P., Kurasiński T., Pudło P.* Wczesnośredniowieczne miecze ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie w świetle ponownej analizy typologiczno-chronologicznej i technologicznej // Materiały Zachodniopomorskie. Nowa Seria. – T. VI/VII: 2009/2010. – Z. 1: Archeologia. – S. 305-307.

14 *Андрощук Ф.* Цит. праця. – С. 53, 60–61, 256; *Moilanen M.* Marks of Fire, Value and Faith. Swords with Ferrous Inlays in Finland during the Late Iron Age (ca. 700–1200 AD). – Turku, 2015. – P. 246, 248.

15 *Nadolski A.* Op. cit. – S. 24; *Marek L.* Op. cit. – P. 25.

16 *Petersen J.* Op. cit. – P. 110.

17 *Андрощук Ф.* Цит. праця. – С. 61–63.

18 *Bilogrivić G.* Karolinški mačevi tipa K // Opvscvla Archaeologica. – 2009. – Vol. 33. – S. 126.

19 *Йотов В.* Въоръжението и снаряжението от Българското средновековие (VII–XI век). – Варна: ЗОГРАФ, 2004. – *С.* 42.

20 *Marek L.* Op. cit. – P. 25.

21 *Андрощук Ф.* Цит. праця. – С. 65; *Petersen J.* Op. cit. – P. 121.

22 *Nadolski A.* Op. cit. – S. 25.

23 *Андрощук Ф.* Цит. праця. – С. 70.

24 *Moilanen M.* Op. cit. – P. 251.

25 *Marek L.* Op. cit. – P. 33.

26 *Nadolski A.* Op. cit. – S. 25.

27 *Андрощук Ф.* Цит. праця. – С. 72.

28 *Андрощук Ф.* Цит. праця. – С. 76; *Yotov V.* Byzantine time swords (10th – 11th Centuries) in Romania // Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica. – 2011. – VIII. Supplementum № 1. – S. 40, 45, fig. 5; *Košta J., Hošek J.* Raně středověké meče s jednodílnou polokruhovitou hlavicí (typ Petersen X / Geibig 12, var. I.). Pohled archeologie a metalografie // Archeologie doby hradištní v České a Slovenské Republice. / Ed. P. Dresler, Z. Měřínský. – Brno, 2007. – S. 110; *Moilanen M.* Op. cit. – P. 257.

29 *Klimek L. et al.* Op. cit. – S. 307-308; *Nadolski A.* Op. cit. – S. 247.

30 *Андрощук Ф.* Цит. праця. – С. 78; *Moilanen M.* Op. cit. – P. 258-259.

31 *Marek L.* Op. cit. – P. 33.

32 *Андрощук Ф.* Цит. праця. – С. 79–80; Bodzia: A Late Viking-Age Elite Cemetery in Central Poland. / Ed. by A. Buko. – Leiden, Boston: Brill, 2014. – P. 182-187; *Buko A., Kara M., Price T. D., Duczko W., Frei K. M., Sobkowiak-Tabaka I.* A unique medieval cemetery from the 10th/11th Century with chamber-like graves from Bodzia (Central Poland). Preliminary result of the multidisciplinary research // Archäologisches Korrespondenzblatt. – 2013. – Jahrgang 43, Heft 3. – S. 428-430; *Kara M.* Frühmittelalterliches Grab eines bewaffneten Kaufmannes aus dem Ort Ciepłe (Warmhof) in Danziger Pommern im Lichte einer erneuten Analyse // Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica. – 2001. – Nr. 23. – S. 124-125; *Klimek L. et al.* Op. cit. – S. 309-310; *Marek L.* Op. cit. – P. 21; *Moilanen M.* Op. cit. – P. 259-260; *Nadolski A.* Op. *cit*. – S. 26; *Petersen J.* Op. cit. – P. 175.

33 *Janowski A.* Op. cit. – S. 24; *Wyrwa A. M., Janowski A.* Dolne okucie pochwy miecza z przedstawieniem ludzkiej twarzy z Łekna (stan. Ł5) // Fontes Archaeologici Posnanienses. – 2014. – Vol. 50, pars 2. – S. 324-328.

34 *Андрощук Ф.* Цит. праця. – С. 107-108, 111, 113; *Каинов С.* Наконечники ножен мечей из Гнёздова // Acta Militaria Mediaevalia V. – Kraków, Sanok, 2009. – С. 85-93; *Плавинский М.* Очерки истории вооружения белорусских земель X–XIII веков. – К.: Видавець Олег Філюк, 2014. – С. 17-18, іл. на с. 15; *Плавінскі М.* Узбраенне беларускіх земляў X–XIII стагоддзяў. – Мінск: Галіяфы, 2013. – С**.** 12; *Dulinicz M.* Trzewik pochwy miecza z Warszawy–Starego Bródna: ze studiów nad zabytkami wczesnośredniowiecznego Mazowsza // Światowit. – 1999. – Nr. 1 (42) / Fasc. B. – S. 51-56.

35 *Андрощук Ф.* Цит. праця. – С. 115, 252.

36 *Engel M.* Wczesnośredniowieczny trzewik pochwy miecza z miejscowości Stulichy, pow. węgorzewski // Acta Militaria Mediaevalia XI. – Kraków, Sanok, Wrocław, 2015. – P. 173-180; *Janowski A.* Op. cit. – S. 26-30; *Janowski A., Fudzińska E.* Trzewik pochwy miecza z miejscowości Podzamcze koło Kwidzyna // Pomorania Antiqua. – 2006. – T. XXI. – S. 400.

37 *Йотов В.* Цит. праця. – С. 47.

38 *Engel M.* Op. cit. – S. 174; *Janowski A.* Brązowe i srebrne trzewiki... – S. 29; *Janowski A., Fudzińska E.* Trzewik pochwy miecza... – S. 402.

39 *Janowski A.* Brązowe i srebrne trzewiki... – S. 30.

40 *Hedenstierna-Jonson C.* A group of Viking Age sword chapes reflecting the political geography of the time // Journal of Nordic Archaeological Science. – 2002. – № 13. – P. 107-108.

41 *Андрощук Ф.* Цит. праця. – С. 108.

42 *Wyrwa A. M., Janowski A.* Op. cit. – S. 323-346.

43 *Андрощук Ф.* Цит. праця. – С. 110, 112, 251; *Йотов В.* Цит. праця. – С. 48-49; *Каинов С.* Цит. праця. – С. 99; *Hedenstierna-Jonson C.* Op. cit. – P. 105-107.

44 *Йотов В.* Цит. праця. – С. 50–54; *Janowski A.* Brązowe i srebrne trzewiki... – S. 31-33.

45 *Nadolski A.* Op. cit. – S. 53.

46 *Kurasiński T.* Waffen im Zeichenkreis. Über die in den Gräbern auf den Gebieten des frühmittelalterlichen Polen vorgefundenen Flügellanzenspitzen // Sprawozdania archeologiczne. – 2005. – Nr. 57. – S. 204.

47 Ibid. – S. 204.

48 *Kara M.* Op. cit. – S. 133.

49 *Kara M.* Z badań nad składem etnicznym, organizacją i dyslokacją drużyny pierwszych Piastów // Kronika Wielkopolski. – 1993. – Nr. 3 (62). – S. 34, 39.

50 *Tereszczuk D.* Średniowieczne militaria proweniencji wschodniej w zbiorach Muzeum regionalnego w Tomaszowie Lubelskim // Acta Militaria Mediaevalia I. Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu. – Kraków, Sanok, 2005. – S. 137.

51 *Kotowicz P. N.* Op. cit. – P. 179.

52 *Kotowicz P. N.* Op. cit. – P. 179; *Nadolski A.* Op. cit. – S. 42, 44, 47, 50.

53 *Nadolski A.* Op. cit. – S. 42.

54 *Kotowicz P. N.* Early Medieval Ornamented Axes from the Territory of Poland // Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica. – 2011. – VIII. Supplementum № 1. – S. 107-108; *Sarnowska W.* Topory wczesnośredniowieczne z obszaru Śląska // Światowit. – 1962. – № 24. – S. 497, 498, 502-504, 512.

55 *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. – Вып. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. – М., Ленинград: Наука, 1966. – С. 37; *Kotowicz P. N.* Early Medieval Ornamented Axes… – P. 113; *Kotowicz P. N.* The Sign of the Cross on the Early Medieval Axes – a Symbol of Power, Magic or Religion? // Weapons Brings Peace? Warfare in Medieval and Early Modern Europe / ed. by L. Marek. – Wrocław, 2011. – S. 47-48.

56 *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. – Вып. 2. – С. 37; *Tereszczuk D.* Op. cit. – S. 135.

57 *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. – Вып. 2. – С. 38; *Nadolski A.* Op. cit. – S. 46.

58 *Kara M.* Z badań nad składem... – S. 39.

59 *Kotowicz P. N.* Early Medieval Axes… – P. 115–116, 180-181.

60 Ibid. – P. 118-119.

61 Ibid. – P. 180.

62 Ibid. – P. 116.

63 *Buko A. et al.* Op. cit. – P. 427; Bodzia: A Late Viking-Age Elite Cemetery... – P. 177-181.

64 *Wołoszyn M.* Obecność ruska i skandynawska w Polsce od X do XII w. – wybrane problemy // Wędrówka i etnogeneza w starożytności i średniowieczu. / Red. M. Salomon, J. Strzelczyk. – Kraków, 2010. – S. 316.

65 *Bocheński Z.* Polskie szyszaki wczesnośredniowieczne. – Kraków, 1930. – S. 6-8; *Papakin A.* Importy czy łupy z Rusi? Problem pochodzenia «wielkopolskich» hełmów X – początku XI wieku // Rus' and Poland (10th–14th centuries). Publication from the 8th International Scientific Conference, Przemyśl, December 5th-8th, 2018 / Ed. Vitaliy Nagirnyy. – Kraków, 2019. – (Seria: Colloquia Russica. Series I, vol. 9) (w druku).

66 *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. – Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. – Ленинград: Наука, 1971. – С. 26-27; *Кирпичников А. Н.* Раннесредневековые золоченые шлемы. Новые находки и наблюдения. – СПб: ИПК «Вести», 2009. – С. 8-14.

67 *Engel M., Sobczak C.* W poszukiwaniu nekropoli Âtvâgov. Uwagi na temat znalezisk sepulkarnych z okresu wikińskiego w Szurpiłach // Barbaricum. T. 11. Ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis ebibuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam. / Pod red. B. Kontnego. – Warszawa, 2015. – S. 139, 143-145; S. 133, Ryc. 3, 4; S. 142, Ryc. 11, 3; *Jończyk L., Gołębiowska-Tobiasz A.* Okucie rozetkowe z Szurpił. Import ze świata nomadów w sercu Jaćwieży // Barbaricum. T. 11. Ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis

ebibuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam. / Pod red. B. Kontnego. – Warszawa, 2015. – S. 195-213; *Sawicka L.* Szurpiły, st. 8 («Mosiężysko»), woj. Podlaskie. Badania w latach 2008-2010 // Światowit. – 2011. – VIII (XLIX)/B (2009-2010). – S. 266; Pl. 145, ryc. 3a.

68 *C. R. B.* Ein Helm des 11. Jahrhunderts vom Schlachtfeld zu Walric // Zeitschrift für Historische Waffen- und Kostümkunde. – B. 9, H. 6/7. – Dresden, 1922. – S. 217; *Edge D., Paddock J. M.* Arms & Armor of the Medieval Knight. An Illustrated History of Weaponry in the Middle Ages. – New York: Crescent Books, 1991. – P. 18-19.

69 *Папакін А.* Шоломи у контексті східних контактів Русі та Польщі (X – початок XI ст.) // Історія давньої зброї. Дослідження 2016. – К.: Ін-т історії України, 2017. – С. 366-351; *Папакін А. Г., Безкоровайна Ю. Г., Прокопенко В. М.* Шоломи типу «Чорна Могила»: нові знахідки та проблема походження // Науковий вісник Національного музею історії України. – 2017. – Вип. 2. – С. 56-45.

70 *Папакін А.* Шоломи… – С. 81-75.

71 *Kara M.* Frühmittelalterliches Grab… – S. 136–138; *Kara M.* Z badań nad składem... – S. 39; *Nowakowska-Cwetsch D.* Op. cit. – S. 70-75; *Wołoszyn M.* Op. cit. – S. 311.

72 *Kara M.* Frühmittelalterliches Grab… – S. 134, 136-138.

73 *Wachowski K.* Funkcje okuć typu lutomierskiego // Archeologia Polski. – 2006. – Vol. 51, Z. 1-2. – S. 158-159; *Wachowski K.* Uzbrojenie rodzime i obce w uzbrojeniu wczesnośredniowiecznym na Śląsku // Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica. – 2001. – Nr. 23. – S. 158.

74 *Tereszczuk D.* Op. cit. – S. 137.

75 *Kara M.* Frühmittelalterliches Grab… – S. 134, 136.

76 *Marek L.* Op. cit. – P. 26.

77 Див. суперечку щодо походження шоломів типу «Чорна Могила»: *Папакін А.* Шоломи… – С. 70.

78 *Nadolski A.* Op. cit. – S. 30.

79 *Nadolski A.* Op. cit. – S. 29-30.

80 *Андрощук Ф.* Цит. праця. – С. 167-168.

81 Див.: *Feuerbach A., Hanley T.* «ULFBERHT» Blades: New Answers to Old Questions // Історія давньої зброї. Дослідження 2016. – К.: Ін-т історії України, 2017. – P. 73-81.

82 Див.: *Кулешов В. С.* Сведения о европейских и русских мечах в памятниках арабской литературы IX–XI веков // Оружейный семинар. – [СПб]: Государственный Эрмитаж, 2016 – С. 15-1.

83 *Дрбоглав Д. А.* Загадки латинских клейм на мечах IX–XIV веков. Классификация, датировка и чтение надписей). – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 107; *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. – Вып. 1. Мечи и сабли IX– XIII вв. – М., Ленинград: Наука, 1966. – С. 41-42.

84 *Androshchuk F.* The «Ljudota Sword?» (An Episode of Contacts Between Britain and Scandinavia in the Late Viking Age) // Ruthenica. – T. 2. – K., 2003. – P. 25.

85 *Андрощук Ф.* Цит. праця. – С. 88–90; *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. – Вып. 1. – С. 35.

86 *Marek L.* Op. cit. – P. 21-22.

87 *Nadolski A.* Op. cit. – S. 25, 244, tabl. IV, 3; *Marek L.* Op. cit. – Pl. 6, E.

88 *Андрощук Ф.* Цит. праця. – С. 118.

89 *Janowski A.* Brązowe i srebrne trzewiki... – S. 42.

90 *Kotowicz P. N.* Early Medieval Axes… – P. 179-180.

91 *Kotowicz P. N.* Early Medieval Ornamented Axes… – P. 116, 117.

92 *Nowakowska-Cwetsch D.* Op. cit. – S. 78.

93 *Известия Ал-Бекри…* – С. 50, прим. 7.

94 *Видукинд Корвейский.* Деяния саксов. / Отв. ред. В. Д. Королюк. – М.: Наука, 1975. – С. 120, 193.

95 *Bogucki M.* Między wagą a mieczem. Kupcy wikińscy w świetle źródeł pisanych i archeologicznych // Pruthenia. – 2010. – T. V. – S. 46, кат. № 12; *Buko A. et al.* Op. cit. – P. 432; *Buko A.* The Archaeology of Early Medieval Poland. Discoveries – Hypotheses – Interpretations. – Leiden, Boston, 2008. – P. 404-405; *Kara M.* Frühmittelalterliches Grab… – S. 122, 138-139, мал. на S. 119; *Kokowscy E. i A.* Przyczynek do studiów nad kontaktami Grodów Czerwieńskich ze Skandynawią // Archaeologia Historica Polona. – T. 13. Studia z archeologii, historii i historii architektury. – 2003. – S. 156; *Kara M.* Z badań nad składem... – S. 34.

96 *Kara M.* Z badań nad składem... – S. 43.

97 *Wołoszyn M.* Op. cit. – S. 319-320.

98 *Moździoch S.* «Bodaj się Piastów rządy nam święciły». Archeologia o początkach państwa piastowskiego // Populi terrae marisque / Red. M. Rębkowski, S. Rosik. – Wrocław: Chronicon, 2011. – S. 65.

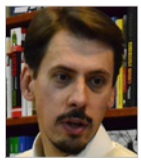

Відомості про автора. *Папакін Артем Георгійович* асистент кафедри історії Центральної та Східної Європи Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук, (Київ, Україна).

About Author. *Artem Papakin*, Ph.D., Assistant Professor, Chair of the History of Central and Eastern Europe, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine), e-mail: artempapakin@gmail.com.

ЯПОНСЬКІ МЕЧІ XVIII–XIX ст. У КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Олена Попельницька

Анотація УДК 94(520) «17»-«18» 069.5:623.4 +739.7+Національний музей історії України

Стаття присвячена дослідженню двох японських мечів (*тачі* та *вакідзасі*), що зберігаються у Національному музеї історії України, виготовлені за часів Токугавського сьогунату (1603–1868) або на початку періоду Мейдзі (1868–1912) і є не лише досконалими зброярськими виробами, а й творами декоративно-ужиткового мистецтва. Декорований у техніці перегородчатої емалі *тачі* походить з зібрання відомого колекціонера Б. І. Ханенка. Оздоблений буддійською символікою вакідзасі (на клинку якого гравійовано постать буддійського божества Фудо Мьо-о та меч, обвитий драконом) у 1935 р. передав до музею А. К. Левкович. Призначення тачі з НМІУ дискусійне, адже емалеві оправи мечів рідкісні для японського зброярства. Навряд чи подібні мечі виготовлялись на експорт, адже меч у Японії здавна мав сакральне значення. Тачі з НМІУ міг бути коштовним дарунком.

Не менш дискусійним є і призначення вакідзасі. Присутність на його клинку зображення популярного у військових колах середньовічної Японії буддійського божества Фудо Мьо-о може свідчити про те, що власником зброї міг бути самурай, ймовірно, прихожанин одного з храмів, присвячених Фудо-Мьо-о, які, зокрема, діяли у Токіо (Едо) та Кіото.

Ключові слова: Національний музей історії України, Богдан Ханенко, японські мечі, XVIII ст., XIX ст.

Abstract *Olena Popelnytska* UDC 94(520) «17»-«18» 069.5:623.4 +739.7+Національний музей історії України

JAPANESE SWORDS OF THE 18-19TH CENTURIES FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF UKRAINE

The author studies two ceremonial Japanese swords, kept in the National Museum of History of Ukraine.

Decoration of the first sword in cloisonne enamel determines the time of its manufacture as the early Meiji period (1868-1912), when Japan began to produce the high-quality art products with cloisonné and exported them to Europe. While Japanese cloisonné has been known since the end of the 16th century, the improving of their production technology began only in 1850-1870-ies. It started when the European technologists, invited by Japanese government, with help of their Japanese counterparts, developed a perfect composition of glass enamels. It featured a wide colour palette and was well for polishing.

Since the Japanese weapon business has been under the influence of Chinese art for long, the decoration of the tachi rim, presents the traditional elements, known since the 13-14th centuries: the image of «Chinese herbs», blue background pattern, etc. In addition to borrowing from the Chinese arts and crafts, in the decoration of said tachi is apparent imitation of medieval Japanese swords, which gunsmiths of new time considered exemplary. The fact, that tachi was intended for solemn ceremonies, evidenced by the presence in sword decorations of chrysanthemum, peony flower as the «imperial» «heraldic» symbol and purple color cord for hanging the sword.

The second Japanese sword from the collection of the National Museum of the History of Ukraine is wakizashi. The one of the sword blade is embellished with engraved images of the Fudō Myō-ō which is known as a protective deity in Shingon traditions of Japan.

The second of the sword blade is embellished with engraved images of the Dragon, which wraps around an attribute of Fudō Myō-ō – the long Invincible sword with Vajra.

Both sides of the tsuba of wakizashi are decorated with the relief composition «Chidori (plover) and wave

design», whose wave is similar to «Omori Style Waves», which appeared on the works of tsubako Teruhid Omori (1729-1798) and became an example for imitation of other masters.
The traditional complement of wakizashi is a small knife – cogatana, for which the pocket on the wooden scabbard of the blade is arranged. On the front side of the blade of this knife the Buddhist symbols are engraved. The wakizashi decorated with minimal decor in «samurai style».
This weapon, no doubt, is a ceremonial one, probably made in the workshop of Japanese imperial court. The owner of the this sword could be a representative of the military estate, probably a parishioner of one of the temples dedicated to Fudō Myō-ō that, in particular, were located in Tokyo (Edo) and Kyoto.

Keywords: National museum of history of Ukraine, Bogdan Khanenko, Japanese swords, 18th century, 19th century.

У НМІУ зберігаються два однолезові мечі, один з яких походить з зібрання Богдана Івановича Ханенка. Питанню виявлення та атрибуції предметів цього зібрання ми приділили увагу у своїх попередніх публікаціях[1].

Оскільки в Україні недостатньо наукових досліджень японської холодної зброї, при написанні статті ми користувались зарубіжною літературою, присвяченою конструкції та історії меча *nihontô*.

Обидва меча з зібрання НМІУ виготовлені за часів Токугавського сьогунату (1603–1868). Вони є не лише досконалими зброярськими виробами, але й видатними творами декоративно-ужиткового мистецтва. Один з мечів характеризується як *тачі* (з яп. «великий меч»), другий – як *вакідзасі* (з яп. «той, що носиться збоку»). Ці мечі вирізняються розмірами, конструкцією, призначенням та побутуванням.

Пишно декорований *тачі* належить до «довгих мечів» *daitô*, в той час як більш стриманий у оздобленні *вакідзасі* (меч середньої довжини *shôtô*) репрезентує один з найпоширеніших у Японії видів холодної зброї[2].

Спосіб носіння *тачі* та *вакідзасі* різний: останній застромлюється за пояс лезом догори, в той час як *тачі* підвішується на перев'язі лезом донизу.

Розглянемо кожен з мечів.

Декорований у стилі *cloisonne koshirae* (*клуазоне*, перегородчата емаль) парадний *тачі* походить із зібрання Б. І. Ханенка, у каталозі якого цей предмет охарактеризований як «…японська шабля з емалевими піхвами[3]». У 1921 р. означений *тачі* зберігався у київському Другому Державному музеї (згодом перейменованому на Музей ВУАН), у путівнику якого згадується як «…китайська шабля XVII ст. в емалевих піхвах[4]». У 1937 р. *тачі* було передано з Музею західноєвропейського і східного мистецтва (колишнього Музею ВУАН) до Центрального історичного музею[5] (нині – НМІУ).

Окільки емалева оправа меча, на нашу думку, досить рідкісна для музейних та приватних зібрань, під час атрибуції ми користувались зарубіжною фаховою літературою, яка переважно розглядає японський емалевий ху-

дожній посуд та побутові вироби. Про окремі взірці холодної зброї з *клуазоне* доби *Мейдзі* інформують Інтернет-ресурси, присвячені антикваріату.

Слід відзначити, що відомий з XI ст. *тачі* є одним з найдавніших типів японських мечів, який співіснував з іншими типами парадних і бойових мечів, доки на межі XVI–XVII ст. внаслідок уніфікації клинкової зброї усі «довгі мечі» були поділені на *тачі* та *катана*. У XVIII ст. *тачі* набув функцій церемоніальної зброї[6], мечі цього типу також дарували до храмів. *Катана* лишалась професійною зброєю.

Відмінність між *тачі* та *катаною* полягає як у способі носіння (лезом догори чи донизу), так і у різних *koshirae* (яп. «стиль монтажу», «комплектація») або *tsukuru* (яп. «зробити, створити, виробництво»).

При виготовленні парадних мечів *ходосаті* (до яких належить *тачі*) майстерності коваля приділялось менше уваги, ніж професіоналізму ювеліра, що виконував коштовну оправу[7]. Тому європейські дослідники при вивченні японських мечей приділяють достатньо уваги оправі мечів, в той час як японські зосереджуються на якості клинка[8].

Становлення японського меча відбувалось під впливом зброярства Китаю. Прототипами *тачі* (*дзін-тачі*) могли бути ранньоередньовічні дволезовий довгий меч *кен* та однолезові мечі *miaodao* (кит. «паросток») і *zhanmadao* (кит. «меч, що розрубує коня[9]»).

У добу *Нара* (645–781) «довгі мечі» (зокрема, виготовлений у Китаї або за китайськими взірцями меч *санко-санто-кен* (яп. «бойовий меч сановника[10]»)) уособлювали владу і високий статус.

Етапом розвитку «довгого меча» стала доба *Хейан* (782–1184), коли меч *кара-тачі* (яп. «китайський меч») адаптувався до місцевих смаків.

Перший «класичний» *тачі* (однолезовий меч з довгим клинком незначної кривизни та круглою цубою) у 1159 р. виготовив коваль *Кі-но Намінохіра Юкімаса*[11]. У цей час, крім церемоніальних мечів *макі-е-но-тачі* (яп. «меч у лакованих піхвах») та *казарі-тачі* (*kazaritachi*, яп. «прикрашений меч»), формувався бойовий меч *nodachi*.

Найдавнішою з *косірае* є оправа меча вищої аристократії *куге – казарі-тачі*[12], який підвішувався до пояса на шнурах *обіторі*, пропромлених у отвори муфт *ямагатаканамоно* (яп. «деталь, за формою подібна до гори») на піхвах. Його руків'я оправлялось шкірою ската *саме* та декорувались коштовним камінням, піхви вкривались дорогим лаком *макі-е*.

Розквіт мистецтва виготовлення мечів припав на добу *Камакура* (1185–1332), коли були створені шедеври, які зброярі наслідували до XIX ст. включно[13]. «Довгі мечі» лишались символом влади і пишно декорувались. Зокрема, однолезові *хього-гусарі-но-тачі* (hyōgo-gusari no tachi) у піхвах *нага-*

фукурін (яп. «довга орнаментована смуга») підвішувались до пояса на ланцюжках *кусарі*. Стала популярною оправа *куроурусі:* покриття руків'я та піхов чорним лаком та підвішування меча на шкіряних ременях *нері-обіторі*[14].

У добу *Муроматі* (1392–1572) кількість типів оправ збільшилась, з'явились школи їх виробників та декораторів[15]. Парадні мечі вельмож – *сірадаті* (яп. «білий *тачі*») мали срібні оправи, а призначені для знаті *куродзукурі-но тачі* (яп. «чорний *тачі*») – чорні лаковані піхви, фурнітуру зі сплаву *сякудо* та оправлені чорною шкірою *саме* руків'я. Розкішність декору підкреслювали шкіряні ремені петель *обіторі – сьобу-кава* (яп. «шкіра з ірисами»). Подібними до *кадзарі-тачі* та *ефу-но-тачі* (яп. «меч імператорського гвардійця») мечами *ітомакі-но-тачі* (*itomaki-no-tati*, яп. «меч у оплетених ниткою піхвах») озброювались *самураї* та воєначальники, а князі *дайме* дарували їх до храмів. Шнурова оплітка та оправа з хутра хижаків запобігали стиранню поверхні піхов меча *сая*. У наступну добу, *Едо*, *ітомакі-но-тачі* лишались зброєю придворної гвардії, *дайме* та *самураїв*.

Вкриті лаком *макі* (*makie*) дерев'яні піхви цих мечів оправлялись золотими пластинами та, як і металева фурнітура, декорувались виконаними аплікацією золотою фольгою або наведеними золотим лаком родовими гербами *мон*. Оправлені *саме* або коштовною тканиною руків'я мечів та їхні піхви оплітались брунатним або бузковим шовковим шнуром *іто-макі*. *Цуби* мечів виготовлялись у формі *аої* – 4-пелюсткової квітки китайської мальви (англ. *hollyhock*). В той же час *цуба* форми *аоі-gata* є різновидом більш давньої пелюсткової цуби *mokko-gata* (яп. «розрізана диня[16]»).

Виготовлені у стилі *хосодаті* (яп. «тонкий *тачі*») парадні мечі *кадзарі-тачі* мали клинки меншої ширини, ніж у бойових мечів. Мечі ж воїнів-*бусі* – *макі-е-но тачі* – мали справжні бойові клинки.

Доба *Момояма* (1573–1599) стала межею між «старими» (класичними) мечами *кото* та «новими» мечами *сінто*. Тогочасна оправа *кадзарі-тачі* передбачала покриття піхов лаком *насідзі* (яп. «грушеве дерево») та наявність мідних позолочених деталей з флористичними мотивами, виконаними зеленою і червоною емалями[17].

У добу *Едо* (1603–1868) декор парадних мечів продовжував демонструвати соціальний статус. Про ієрархію 11-ти типів оправ мечів оповідає трактат *Араї Хакусекі* «*Хонто Гункі-ко*» («*Honchō Gunki Kō*», 1722): *ходосаті* носили з парадним вбранням під час церемонії від'їзду імператора з палацу на свята *Риндзі-но Мацура*, *Сецуе*, *Гіоко* та *Гокей*. Мечі *кадзарі-тачі* та *макі-е-но тачі* свідчили про приналежність до імператорського двору або до кола впливових *дайме*; *сірадаті* використовувався під час траурних та офіційних церемоній. *Дайме* і *куге* носили також *куге-но-тачі* (яп. «меч сановника») або

Рис. 1. *Тачі: загальний вигляд.*

ефу-но-тачі з мінімальною кількістю декору[18].

Важливе значення мав колір шнура (червоний, зелений, рожевий, синій, жовтий), на якому меч підвішувався до пояса. Кожен з кольорів використовувався у певних церемоніях, а також свідчив про приналежність до певного військового клану: пурпуровий – до *Тайра* та *Токугава*, зелений – *Фудзівара*, жовтий – *Татіба*[19].

З припиненням у 1853 р. політики *сакоку* (яп. «ізоляція»), що діяла з 1641 р., почався завершальний етап доби *Едо* (Токугавського сьогунату) – *баку-мацу* (1853–1869, яп. «кінець правління військової адміністрації сьогунів», від *бакуфу* – «сьогунат»), коли пожвавились економічні і політичні стосунки Японії з іншими державами. У цей час для мечів виготовлялись оправи *бакумацу-косірае* (*bakumatsu-koshirae*), що наслідували мечі *кото*. Тоді ж з'явився і декор *cloisonne koshirae*[20].

Декрет уряду *Мейдзі* (1876) дозволяв носити мечі лише військовим, поліцейським та чиновникам під час офіційних церемоній[21]. Оскільки мечі для армії, поліції та бюрократії стали виготовляти промисловим способом, зброярство занепало[22]. І лише окремі майстри продовжували виробляли високохудожні якісні мечі, пізніше зараховані до «національного спадку» Японії. Один з них, *Gassan Sadaichi* (1907–1995), продовжувач справи

свого батька – коваля і майстра *хорімоно* (гравірування на клинках), у 1971 р. був нагороджений титулом *Juyo Mukei Bunkazai* («живий скарб нації[23]»).

Тачі з зібрання НМІУ можна визначити як меч *кадзарі-тачі*. Присутність у декорі імператорського гербу *дзюроку-кіку* (яп. «геральдична хризантема») вказує на приналежність придворному чи сановнику (Рис. 1).

Оправа має традиційну для *тачі* комплектацію *дзін-даті цукурі* (яп. «влаштування військового меча») або *тачі-косірає* (яп. «оправа тачі»). Деталі фурнітури є репліками *кото.*

Конструктивними деталями піхов *тачі* є: 1) наконечник *саядзірі* (яп. «прикріплений камінь» або «завершення піхов») (Рис. 2); 2) 4 стягуючі кільця *семе-гане* (яп. «затискаючий метал») з мотивом трилисника (Рис. 4), за фор-

Рис. 2. *Тачі: Наконечник піхов саядзірі.*

Рис. 3. *Тачі: серцеподібний виріз іноме.*

Рис. 4. *Тачі: Стягуючі кільця семе-гане.*

Рис. 5. *Тачі: Металеві смуги піхов амаої та сібабікі.*

мою подібні до кілець наявних на мечах *hyōgo-gusari-no-tachi* часів Камакурського сьогунату та сьогунту *Муроматі* (XII–XVI ст.[24]).

Іншими деталями фурнітури піхов є: 1) оправа устя *куті-канамона* або *куті-гане* (яп. «оформлене устя» або «метал устя»); 2) стягнені кільцями *семе-гане* металеві смуги *амаої* та *сібабікі* (Рис. 5), що прикривають 2 шви між дерев'яними половинами; 3) муфти *ягура-гане* (яп. «метал башти») або *ітіно-асі* та *ніно-асі* (яп. «перша та друга ніжки») з текстильними петлями *обіторі*, через які протягнено шнур *саге-о* (*тамі-о)* для підвішування меча (Рис. 6, 7). Схожі петлі присутні на мечах часів Камакурського сьогунату (XIV–XVII ст.[25]).

Пурпуровий (*мурасакі*) колір шнура *саге-о* (Рис. 7) є кольором правлячого клану *Токугава*[26]. Такі шнури з парадним мечем *кадзарі-тамі* та вбранням *сокутай* вищі сановники використовували під час церемоній, у яких брав участь імператор[27].

До фурнітури *тачі* належить і зафіксована на хвостовику плоскими шайбами *сеппа* (яп. «гостра лопать») *цуба* форми *аоі-гата-цуба* (Рис. 8), відома з доби Хейан (IX–XIII ст.[28]), що продовжувала побутувати за часів Камакурського та Токугавського сьогунатів[29].

Перед *цубою* змонтована ущільнююча муфта *хабакі*, що покращує фіксацію клинка у піхвах. «Злипанню» муфи з піхвами запобігають насічки на золотій(?) фользі, якою плакована поверхня *хабакі*[30].

Основу руків'я меча *цука* стягує кільце *футі-канамоно*, а саме руків'я на хвостовику клинка утримує штир *мекуґі* (яп. «видимий цвях») (Рис. 8). Завершується руків'я ковпачком *кабуто-гане* або *цуко-касіра* (яп. «метал шолома» або «голова руків'я[31]»), поряд з яким розташована скоба *сару-те* (яп. «лапа мавпи») для темляка *тенукі* (*уденукі-о*) (Рис. 9). Темляки подібної конструкції (з затискачами *кохадзе* і обіймицями *цую* на кінцях) відомі з доби *Нара* (VII–VIII ст.[32]).

Однодольний, з жолобком вздовж обуху клинок меча належить до типу *сіногі-дзукурі*[33].

Піхви меча *сая*, ймовірно, виготовлені з *хонокі* (*hônoki*) – магнолії сибірської, щільна та придатна для різьблення деревина якої використовувалась для *сая* з доби *Хейян*. Предмет, виготовлений з магнолії, з часом не втрачає форми і, в залежності від тривалості сушіння, набуває вершкового або бежево-оливового кольору.

Золотаві та сріблясті металеві деталі піхов та руків'я *тачі*[34] виготовлені у дизайні мечів *кото*: серцеподібні вирізи *іноме* (яп. «кабаняче око») (Рис. 3), виступи у формі трилисників (Рис. 4); зображення квіток півонії (Рис. 3, 7), геральдичних хризантем (Рис. 6) та пагонів *каракуси* (*karakusa*, «китайська трава»[35]) (Рис. 2, 4).

Оправа *тачі* декорована у техніці *cloisone* (з фр. «перегородка»), яка передбачає напаювання або наклеювання на металеву пластину-основу металевих стрічок або дротів, що утворюють замкнені контури і не дозволяють змішуватись кольоровим емалям (забарвленим пігментами скляним порошкам, які при нагріванні плавляться і заповнюють стільники, з яких складається малюнок). Вироби з емалями виготовлялись у Давній Греції та Італії, Візантії, Грузії, Русі, Західній Європі (міста Кельн, Трір, Ліможу)[36].

У Японії вироби з *клуазоне* відомі з VII ст.[37] У часи сьогуната *Асікаґа* (1436–1490) емалі надходили з Китаю, де у період *Цзинтай* (1450–1456) посуд і побутові вироби прикрашали бірюзовою емаллю *цзинтай фалань* («цзинтайська лазур», англ. «Blue of Jingtai»).

Запозичена з буддійського трактату «Лотосова сутра» назва *клуазоне* – *шіппо-які* (*shippō-yaki*, яп. «сім дорогоцінних каменів» – золото, срібло, смарагд, корал, агат, кришталь та перли, які паломники дарували до храмів) вказує на палітру емалей (яп. *doro shippo*) та на коштовність виробів, які після полірування схожі на інкрустацію коштовним камінням[38].

Політика ізоляції *сакоку* до 1853 р. не дозволяла потрапити до країни європейським виробам з *клуазоне* і єдиним джерелом їх запозичення лишався Китай[39]. З кінця XVI ст. в Японії вироблялись невеликі емалеві предмети: дверні молотки, чорнильниці, *цуби* тощо[40].

Рис. 8. *Тачі: Аоі-гата-цуба; основа руків'я меча цука, оправлена кільцем футі-канамоно; штир мекугі.*

Рис. 6-7. *Тачі: Муфти піхов ягура-гане з петлями обіторі зі шнуром саге-о.*

За класифікацією англійського дослідника Дж. Боуза, у Ранній період японського емальєрства (1570–1644) кольори емалей наслідували китайську палітру часів династії *Мін* (1368–1643). У Ранньому і Середньому (XVIII ст. – 1865 р.) періодах основа емалевих виробів виготовлялась з золота, срібла чи латуні; малюнок (викладений дротом або металевими стрічками) заповнювали прозорою (яп. *suki-jippō*) чи глухою (яп. *doro-jippō*) емалевою пастою білого, зеленого, брунатного, червоного, жовтого, синього, пурпурового, рожевого кольорів. У перш. пол. XVII ст. у Кіото *Хірата* (*Hirata Dōnin*, 1591–1646) заснував емальєрну майстерню, яка до кін. XIX ст. виготовляла деталі оправ мечів (комплекти «*цуба*, *футі*, *кашира*») та руків'я ножів *козука* з дрібними емалевими вставками з зображеннями метеликів, хризантем та листя[41].

Становлення японського модерного емальєрства пов'язане зі збіднілим *самураєм Каджі Цунекічі* (*Kaji Tsunekichi*, 1802–1883) – винахідником *yuusen-shippo*, який займався металообробкою поблизу Нагої. Поштовхом до його експериментів стало знайомство з виданою у 1570 р. книгою з виготовлення емалей. У 1832 р. *К. Цунекічі* придбав китайський емалевий виріб часів імператора *Цяньлуна* (1735–1795), вивчив його та з 1838 р. виготовляв предмети з *клуазоне*. У 1850 р. *дайме* провінції Оварі зробив *К. Цунекічі* своїм особистим емальєром. У 1853 р. майстер передав рецепт виробництва емалей учням, зокрема своєму онуку, *Kaji Sataro* (1859–1923)[42].

К. Цунекічі та його учні копіювали китайські вироби часів династії *Мін* (1450–1456) з бірюзовим тлом, мотивами павлонії та «китайської трави». З «мінських» кольорів складалась палітра емалей «школи *Цунекічі*»: синій, червоний, рожевий, гірчично-жовтий. Для ранніх робіт характерне використання багатьох фонових дротів, які, крім декоративної функції, не дозволяли емалі деформуватись під час плавлення.

Відмінність емалей *К. Цунекічі* від японского та китайського середньовічного *клуазоне* полягало у тому, що розмежувальні латунні, золоті або срібні товсті стрічки не припаювались, а приклеювались до металевої основи, а також у відсутності контр-емалі на звороті виробу.

Розробки *К. Цунекічі* та його послідовників дозволили відбутися «Золотій добі» емальєрства, яка почалася після представлення на Паризькій міжнародній виставці 1867 р. японських виробів з емалями. Відтоді майстри, що раніше декорували оправи мечів, почали виготовляти на експорт побутові вироби.

Кілька великих емальєрних компаній було засновано у провінції Оварі (префектура Айті) – на батьківщині «школи *Цунекічі*» (*owari shippo*). Компанія *Shippo Kuwai-sha* з 1868 р. виробляла емалевий посуд з дротовими

Рис. 9. *Тачі: Завершення руків'я – ковпачок кабуто-гане; скоба сару-те.*

перегородками (*jitai-shippo*) та без них (*musen-shippo*), дизайн якого наслідував японські твори XVIII ст. та враховував смаки європейських колекціонерів, зацікавлених в «китайщині[43]». Одним з центрів емалевого виробництва було с. *Тадзіма* (*Tojima Village*) нині відоме як *Shippo-cho* (яп. «Місто перегородчатої емалі»). Продукція *Nagoya Cloisonne Company* у 1873 р. була відзначена головною нагородою міжнародної Віденської виставки.

Заснована *Andō Jūbei* у Нагої компанія *Andō Company*[44] з поч. XX ст. виготовляла вітражну емаль *plique-a-jour* (яп. *shōtai-jippō*) за французькою технологією, вдосконаленою *Kawade Shibatarō* (1856–1921) та онуком *К. Цунекічі*, *Kaji Sataro*. З 1900 р. *Andō Company* постачала подарунки для імператорського двору. Ця фірма – єдина із заснованих у «Золотий вік» емальєрних підприємств, існує досі.

Ще одним центром емалевого виробництва *kyoto-shippo* стало Кіото, де у 1886 р. колишній *самурай Inaba Isshin* заснував фірмау *Inaba Company*, що діяла до 1990-х рр.

У 1878 р. до Кіото переїхав колишній головний технолог токійської компанії *Ahrens Company* (створеної у 1875 р. за програмою уряду *Мейдзі*, за якою для модернізації промисловості запрошувались західні фахівці) – німецький хімік Готфрід фон Вагнер (Gottfried won Wagener, 1831–1892), який познайомив японських майстрів з європейським технологіями, удосконалив склад і палітру емалей для металу і порцеляни. У Кіото Г. Вагнер працював з колишнім *самураєм Namikawa Yasuyuki* (1845–1927), який з 1868 р. виготовляв для *Kyoto Cloisonne Company* емалеві вироби з використанням позолоченого дроту, непрозорих і прозорих емалей власної рецептури, експонував власні твори на японських і міжнародних виставках та

Рис. 10-12. *Тачі: Фрагменти декорованих піхов.*

у 1896–1915 рр. працював головним майстром імператорського двору. Результатом його співпраці з Г. Вагнером стало створеннння рецепта напівпрозорої дзеркальної чорної емалі.

Ще одним майстром, що сприяв розвитку емальєрствау Японії, був *Namikawa Sōsuke* (1847–1910), який до переїзду у 1896 р. у Токіо працював у *Nagoya Cloisonne Company*[45].

Повертаючись до розгляду оправи *тачі* з НМІУ, зауважимо, що елементами декору на *цубі*, металевих деталях піхов та руків'я є емблема японських імператорів – геральдична 16-пелюсткова хризантема *дзюроку-кіку*, а також мотиви павлонії (лат. Paulownia – дерево з Південно-Східної Азії, назване на честь дочки російського імператора Павла I, Анни Павлівни (1795–1865)), «китайської трави» та квітки півонії, над якими кружляють метелики (Рис. 12). Зображення півоній та «китайської трави» відомі з часів Камакурського сьогунату та сьогунату *Муроматі* на парадних мечах *hyōgo-gusari no tachi*, у декорі яких присутні серцеподібні ажурні вирізи та елементи у формі трилисника[46].

Сюжет з півонією, метеликами та бджолами відомий у японській та китайській гравюрі. У Китаї півонія вважалась символом активного початку *Янь*, уособленням слави, удачі та добробуту, у Японії – квіткою імператорів[47] (Рис. 10, 11).

Кольорами емалей *тачі* з НМІУ є перламутрово-білий, салатний, ясно-сірий, брунатний, бузковий, жовтий, рожевий, чорний; тло забарвлене у бірюзовий (піхви) та синій (*цуба*) кольори.

Оскільки техніку «гарячої емалі» разом з сюжетами та орнаментальними мотивами японські майстри запозичили з Китаю, японські декоративно-ужиткові вироби схожі на китайські. Цією подібністю пояснюється те, що у путівнику по Музею мистецтв ВУАН (1924) означений *тамі* названо «китайською шаблею».

На японське походження *тачі* з НМІУ вказує зображення геральдичної хризантеми[48] (Рис. 7, 13), яке з XII ст. використовувалось у дизайні речей імператорського палацу. У 1336 р. 16-пелюсткова квітка була визнана офіційною емблемою імператорського двору. Члени імператорської родини використовували зображення 14-пелюсткової квітки. В 1325 р. імператор *Годайго* дозволив використовувати цей герб *Асікага Такудзі*[49].

Час виготовлення *тачі* з НМІУ можна визначити добою *Мейдзі* (*Meiji-To*, 1868–1912), яка співпала з «Золотим віком» японського емальєрства. На користь цього, зокрема, свідчить наступне: 1) добре поліровані емалі яскравих і чистих кольорів з чітким розмежуванням кожного кольору; рецептура подібних емалей у Японії з'явилась наприкінці 1860-х – на поч. 1870-х рр.;

більш ранні емалеві вироби мають пустоти, що при нагріві утворюються у бронзі (з часом заміненої міддю), матову нерівну поверхню та нечіткі межі між приглушеними бруднуватими кольорами; 2) використання чорної емалі, поширеної після 1870 р.; 3) зображення геральдичної хризантеми, у 1869 р. затверджене урядом *Мейдзі* офіційною емблемою імператорського дому піля позбавлення *сьоґунів* влади, яку вони (усунувши імператорів від управління державою) мали з XIII ст.; проте ця ознака не є чітким хронологічним індикатором, оскільки зображення *дзюроку-кіку* відоме з середньовіччя; 4) верхньою хронологічною межею виготовлення *тачі* з НМІУ можна вважати дату смерті (1917) Б. Ханенка; не виключено, що цей меч він придбав 1906 р. у Харбіні[50].

Призначення *тачі* з НМІУ дискусійне, адже емалеві оправи мечів рідкісні для японського зброярства. У мережі Інтернет представлена інформація про два меча *катана* та ніж *танто* доби *Мейдзі*, декор *cloisonné koshirae* яких подібний до оздоблення меча з НМІУ: контури малюнка виконані з золотавого дроту, а на блакитному (або темно-синьому) тлі зображені лілеї, 16-пелюсткові хризантеми, «китайська трава», метелики[51].

Навряд чи подібні мечі виготовлялись на експорт, адже меч у Японії здавна мав не лише утилітарне, а й сакральне значення. *Тачі* з НМІУ міг бути коштовним дарунком: один з «подарункових» мечів у емалевих піхвах із зображеннями драконів представлений у колекції ВІМАІВтаВЗ[52].

Про шляхи надходження японських парадних мечів до європейських країн, зокрема, свідчать експонати ВІМАІВтаВЗ, Музею антропології та етнографії ім. Петра Великого Російської академії наук «Кунсткамера», Державного Ермітажу. Перша японська зброя (зокрема, меч у позолоченій оправі) з'явились у Кунсткамері в 1742 р. Два *тамі* у 1891 р. до Санкт-Петербурга привіз із подорожі до Японії спадкоємець російського престолу Микола Романов. Вважається, що ці, прикрашені гербом Токуґава, виготовлені в 1860-х рр. мечі подарували майбутньому імператору представники вищої японської аристократії[53].

Присутність у декорі *тачі* з НМІУ імператорської символіки (геральдичної хризантеми та пурпурового шнура *саґе-о*) може свідчити, що меч призначався для учасника придворних церемоній.

Виготовлена з врахуванням традицій мечів *кото* оправа меча *cloisonné koshirae* репрезентує якісну перегородчату емаль др. пол. XIX – поч. XX ст.

Клинок меча потребує додаткового вивчення.

Другим мечем з зібрання НМІУ, якому присвячене дане дослідження, є *вакідзасі*, про обставини надходження якого до музею повідомляє запис № 13 987 від 11.07.1935 р.: «Кинджал японський середини XVIII ст., ката-

Рис. 13. *Вакідзасі: гравіроване зображення (horimono) Фудо-Мьо-о.*

на. Рукоять зі шкіри акули, піхви вкрито чорним лаком. На зворотній стороні піхов вставлено ножик. На лезі, на правій стороні, глибокої чеканки зображення дракона, що обвився навколо меча. З лівої сторони у техніці глибокого рельєфу зображення воїна надзвичайної чеканки. Чашка гарди, наконечник та інші деталі темного оксидирування, прикрашені сріблом – фігурки пташок. Катана виконана при імператорському дворі мікадо. Дуже рідкісний зразок. Дар Антона Казимировича Левковича[54]».

Про відмінності між *тачі* та *вакідзасі* вже згадувалось. *Самураї* носили *вакідзасі* (меч середньої довжини) разом з довгим мечем *катана* як «самурайський комплект» *дай-сьо* (яп. «великий-малий» або «довгий-короткий»[55]), розташовуючи *вакідзасі* паралельно *катані* або зміщуючи його на живіт.

За конструкцією *вакідзасі* подібний до *катани*, проте має коротший клинок та *цубу* меншого діаметра. Довжина його руків'я дорівнює ширині двох долонь (бл. 20 см), що дозволяє тримати меч обіруч.

З кінця XVI ст. з'являються парадні *дай-сьо* у стилі *дзін-дати-цукурі* (яп. «стиль військового меча»), який передбачає фіксацію на талії *катани* і *вакідзасі* шнуром *саго*, пропущеним через скобу *курігата*, змонтовану на піхвах меча[56]. *Вакідзасі* (який називали «охоронцем честі») дозволялось мати при собі навіть там, де діяла заборона на довгі мечі, наприклад, у палацах вельмож. До 1870-х рр. *вакідзасі* могли мати не лише професійні воїни, а й ремісники та крамарі, серед яких було

чимало збіднілих *самураїв*, позбавлених служби у феодалів-*дайме*[57].

Вакідзасі з НМІУ має довжину 64 см. Його клинок з ребром належить до типу *сіногі-дзукурі*. Лінія гартування *хамон* візуально не простежується через наявність характерного для мечів *сінто* та *сін-сінто* (яп. «нові» та «новітні») доби Едо дзеркального полірування *мудзі* (яп. «нічого»[58]). Клинки з *мудзі* можуть бути творами відомих зброярів, проте не завжди, як і наявність *хамон* не гарантує високу якість клинка. Відомі випадки виготовлення фальшивої «лінії гартування» для надання зброї більшої вартості на антикварному ринку або з декоративною метою.

З одного боку клинка *вакідзасі* приблизно на 2/3 його довжини розташовані широкий і вузький паралельні доли. Між хвостовиком та долами глибоким гравіруванням *хорімоно* у реалістичному стилі *сін* зображено постать буддійського божества *Фудо Мьо-о*. Інший бік клинка – без долів, з гравірованим зображенням дракона, що обвиває меч (Рис. 13, 14).

Литу *цубу* кольру патинованої бронзи фіксує металева шайба *о-сеппа* з насічкою по краю. Формою *цуби* є *мокко-гата* (яп. «диня у поперечному розрізі») – неправильне коло з хвилястим краєм. Її поверхня *дзі* має неоднорідну фактуру: окремі ділянки гладкі, інші оброблені у техніці *нанако* (яп. «риб'яча луска»). Два отвори *цуби* (центральний *накаго-ана* та овальний *кодзука-хіцу-ана*) призначені для пропромлення хвостовика *накаго* та ножа *кодзука* (при вкладанні останнього до піхов).

Яскраво декорована *цуба* є справжньою окрасою виробу – зазвичай цей елемент японського меча щедро оздоблювався згідно смаків замовника та *цубако*. Обидві сторони *цуби вакідзасі* з НМІУ декоровані рельєфними кутовими композиціями «Птахи *тідорі* над морем» (англ. «Chidori (plover) and wave design»; *тідорі* – морські сивки, птахи з родини куликових з довгими шиєю, дзьобом та хвостом, що зимують на узбережжях морів, річок та озер; вважаються символом зими, напочатку якої *тідорі* прилітають на Японські острови,

Рис. 14. *Вакідзасі: гравіроване зображення (horimono) дракона Курікара Рю-о.*

та двоголіття). Сцена «Птахи над хвилею» нерідко представлена на японських гравюрах, одязі, посуді XVIII–XIX ст.

Кутові композиції «Птахи над морем» на *цубі вакідзасі* з НМІУ мають наступний вигляд: над зображеною унизу хвилею розташовані позолочені фігурки пташок (чотири – з чільного боку, три – на звороті) (Рис. 15). Такі ж фігурки прикрашають деталі фурнітури: 1) завершення руків'я – ковпачок *касира* (яп. «голова»); 2) другий фіксатор *цуби* – кільце *футі*; 3) наконечнк піхов – *кодзірі*; 4) обкладку руків'я ножа *козука*. Подібна стилістична одноманітність декору є ознакою парадної оправи *сороімоно*, виготовленої за єдиним художнім задумом.

Сцена «Птахи над морем», ймовірно, виникла під впливом жанру *хуаняо* (кит. «квіти та птахи»), створеного ченцями даосько-буддійських шкіл *чань* (кит. «споглядання») та *дао* (кит. «шлях», «таємне знання»), що обожнювали природу як відображення Великого Космічного Будди. Адепти *чань* (та похідного від нього японського *дзен-буддзму*) під час медитації спостерігають за довколишнім світом (птахами, комахами, рослинами, скелями, водоспадами), потім зображуючи їх у гравюрі, розписах на порцеляні, художньому металі. У XIV ст. взірці *хуаняо* потрапили до Японії, а на початку XVII ст. японські виробники *цуб – цубаку* розробили власний «імпровізаційний стиль».

Цуба вакідзасі з НМІУ, ймовірно, виготовлена з мідно-срібного сплаву *сібуїті*, з *сякудо* (бронза зі значним вмістом золота) або *сентоку* (мідно-цинко-свинцевий сплав). Контраст темної поверхні *цуби* та позолочених деталей (згідно уявлення про гармонію *інь* та *янь*) викликає відчуття стриманої елегантності, притаманної творам кращих *цубако* доби Едо. Природності та невимушеності *цубі* надає неправильна конфігурація, що відповідає *дзен-буддистській* естетиці, яка заперечує штучність та стилізацію. Цій же меті підпорядкована асиметричність кутової композиції[59]. Рельєфний малюнок нагадує японські гравюри з морськими краєвидами та кружляючими птахами, а обриси морської хвилі нагадують «хвилю Оморі» (англ. «Omori Style Waves»), що з'явилася на творах *цубако Терухіде Оморі* (1729–1798) та стала взірцем для наслідування іншими мастрами[60].

Деталлю оправи *вакідзасі* є сплощена муфта *хабакі*, яка разом з *футі* фіксує *цубу* на клинку. Функцією *хабакі* є ущільнення клинка у піхвах: вкрита косою насічкою *неко-гакі* (яп. «подряпини кішки») поверхня *хабакі* запобігає злипанню з устям піхов *куі-гуті*, неминучим за наявності гладкої притертої поверхні (Рис. 16).

Дерев'яне руків'я меча *цуко* обтягнене білою великозернистою шкірою *саме* та оплетене у техніці *цука-макі* (яп. «оплітка руків'я») темною плоскою

тясьмою *хіра-уті* зафіксованою спеціальним вузлом опліткою *сьонай*: два складені разом відрізки тасьми тричі перекручуються на 360°, утворюючи на бічній поверхні руків'я ромбічні отвори *хісі* (яп. «водяний горіх»), через які видно фактуру *саме* та голівку штира *мекугі*, що утримує руків'я на хвостовику.

Склеєні з двох половин та вкриті блискучим темним лаком *роіро-урусі* дерев'яні (з магнолії?) піхви *сая* завершуються металевим наконечником *ісадзурі* (*імідзуке*) з двома довгими виступами (Рис. 17). Устя піхов *коігуті-канагу* (яп. «рот карпа») оправлене латунним кільцем.

Традиційним доповненням до *вакідзасі* є ніж *когатана* (яп. «маленька катана») або *кодзука* (яп. «мале руків'я»), для зберігання якого на внутрішній поверхні піхов влаштована спеціальна кишенька. Клинок *когатани* – *хо* (яп. «колос») можна заміняти, від'єднавши від руків'я *обасіра* (яп. «опора моста»). Руків'я *кодзуки* опукле ззовні та сплощене з внутрішньої сторони для полегшення виймання ножа з кишені у піхвах. Металева обкладка руків'я *дзіїта* (яп. «настил») з чільного боку декорована 5-ма позолоченими фігурками пташок (Рис. 18).

На чільній стороні клинка *кодзука* гравійовані буддійські символи: 1) «безкінечний вузол» (санскр. *shrivatsa*), символ безперервності існуван-

Рис. 15. *Вакідзасі: сцена "Птахи над морем" на цубі.*

ня; 2) «палаюча коштовність» (санскр. *cintāmaṇi*), символ виконання бажань людей пропорційно їх чеснотам, уособленим полум'ям, що охоплює «коштовність»; 3) «палаючий Меч мудрості» (санскр. *khaḍga*); 4) «ваза коштовностей» (санскр. *nidhana kumbha, kalasha*), що використовується у обряді посвячення у таємне вчення[61] (Рис. 19).

Два *хорімоно* на клинку *вакідзасі* (у яких присутнє зображення *ваджраїчного меча*) вказують на зв'язок з *ваджраїчною* течією буддизму «Діамантова колісниця» або «Набуття надприродних здібностей», у Японії представленою школою *сінгон*, що поєднала запозичений з Індії езотеричний буддизм (яп. *мікко*) з до-буддійськими віруваннями *сінто*. Найближчим відповідником *сінгон* є тибетський буддизм, який під час візуалізації також використовує зображення-*мандали*, геометричні діаграми та молитви-*тантри* (*мантри*). Особливістю *ваджраяни* є духовні практики, які опановуються під наглядом вчителів, що застерігають учнів від небезпечних дій[62]. Метою ритуалів *сінгон* є, зокрема, набуття надприродних здібностей, які дозволяють зцілювати, передбачувати майбутнє, приборкувати демонів тощо. На відміну від інших японських шкіл *мікко*, *сінгон* пропонує короткий та небезпечний шлях досягнення просвітлення та досконалого «тіла будди». Виконуючи ритуал, адепт *сінгон* символічно помирає як людина та відроджується як *бодхісаттва* (напів-божественна істота, що свідомо відмовляється від блаженного не-буття *нірвани* і раз за разом перевтілюється у «кармічному» світі, щоб рятувати грішні душі від пекельного вогню). Щоб вберегтись від нападу демонічних сил під час небезпечної «астральної мандрівки», послідовники *сінгон* перед проведенням обряду звертаються по захист до «Володарів Світла», одним з яких є *Фудо Мьо-о.*

Присутність на клинку *вакідзасі* зображення *Фудо Мьо-о* також може свідчити про те, що власником зброї був *самурай*. Однією з особливостей японського буддизма стала його адаптація до ідеологічних потреб мілітаризованої держави – *сьогунату*: дозвіл на вбивство ворогів та визнання «етики меча». *Дзен-буддизм* доби громадянських воєн XIII–XVI ст. вплинув на формування кодексу воїнської честі *Бу-сідо* (яп. Шлях воїна).

Серед представників військового стану було чимало прибічників дзенської школи *ріндзай* (яка у 1199 р. розвинулась з китайської школи *ліньцзі-цзун* при дворі камакурського сьогуна), що рекомендувала фехтування на мечах як рухливу форму медитації (адепти *ліньцзі-цзун* практикували відмінні від сидячої медитації буддистів Індії активні форми медитації і займались духовними практиками навіть під час виконання повсякденних справ).

Першим, хто поєднав фехтувальну практику з філософією *дзен*, був настоятель кіотського дзенського монастиря *Дайто-кудзі Такуан* (1573–1645),

Рис. 16. *Вакідзасі: ущільнююча муфта хабакі, штир мекугі та кільце футі-канамоно.*

Рис. 17. *Вакідзасі: наконечник піхов саядзірі.*

Рис. 18. *Вакідзасі: руків'я когатани обасіра.*

Рис. 19. *Вакідзасі: гравірування на клинку ножа когатана.*

який виклав свою доктрину у листах до відомого придворного фехтувальника *Дзягю Тадзіма-но-камі*.

Особливу увагу *Такуан* приділив *Фудо Мьо-о*: «Є у буддистів Непорушний бог *Фудо Мьо-о*, … грізна постава якого свідчить про готовність знищувати те, що шкодить буддійському вченню. Його зображують в людській подобі, проте він – дух... Вороги буддизму повинні боятись гніву *Фудо-Мьо-о*, а просвітлені – використовувати його допомогу у здоланні ілюзій. Тому, хто знищив омани і живе за прикладом *Фудо*, не можуть нашкодити злі сили. Непорушність *Фудо* символізує стабільність відстороненої від матеріального світу людської свідомості, яку не збурюють думки та хвилювання».

Основними постулатами цього вчення були наступні: під час фехтувального поєдинку воїн (наслідуючи Непорушного *Фудо-мьо-о*) не повинен думати про стратегію та хитрощі, оскільки запорукою його перемоги є спонтанність вчинків та довіра власній підсвідомості *мусін*, яка містить частину *дхарми* (духовного начала) Космічного Будди. Вбиваючи, боєць не мусить відчувати гнів чи співчуття (буддизм не знає поняття гріха у християнському сенсі, проте засуджує вбивство людини як порушення закону *ахімси* – незаподіяння шкоди жодній живій істоті; однак *дзен-буддизм* дозволяє кровопролиття при самозахисті чи виконанні воїнського обов'язку). Воїн не повинен боятись власної смерті, що є початком наступного відродження і продовження «ілюзорного» життя, оскільки єдиною реальністю є «космічна реальність», що існувала задовго до створення матеріального світу і існуватиме після його загибелі. Метою запропонованого *Такуаном* духовного тренінгу було відсторонення від сповненої страждань реальності, подолання людського егоцентризму *саторі*[63], підтримання духовної дисципліни та емоційної стабільності.

Культ *Фудо Мьо-о* (яп. «Нерухомий Володар таємних знань (мудрості)») потрапив до Японії на початку IX ст. з Китаю і став популярним. Лише у області Канто (район Токіо) *Фудо-мьо-о* присвячено понад 30 храмів школи *сінгон*, у яких статуя *Фудо* розташована поряд постатей Вселенського (Космічного) Будди (яп. *Дайніті Ньорай*) та засновника учення *сінгон* – *Кобо Дайсі* (*Кукая*).

З *Фудо-Мьо-о* у Японії пов'язано чимало вірувань. До нього під час обряду *гома* (спалення у ритуальному полум'ї дощечок з іменами прохачів та переліком їх бажань) звертаються за очищенням від *карми* поганих вчинків у попередньому та нинішньому втіленнях. Від «доброї» *карми* також залежить успішне завершення ритуалу *сінгон*: якщо його виконавець не був очищений вогнем *Фудо-мьо-о* від «кармічних гріхів», він не «відродиться» як *бодхісаттва*.

Фудо вважається повелителем життя та смерті – «дарує» помираючому певний час життя або «забирає» одне життя в обмін на інше. *Фудо* відомий і як чудотворець, що «дарує» бездітному подружжю диину або являється уві сні з пророцтвами. Його вважають божеством достатку: для примноження багатства віруючі миють гроші у джерелах поблизу храмів *Сенгакудзі* та *Дзеніараї-Фудо*.

У дзен-буддійській космогонії *Фудо-Мьо-о* вважається «проявленим» у матеріальному світі Космічним Буддою, що проповідує істинне вчення та знищує зло. Поглинаючи бруд людських душ та очищуючи їх, *Фудо-Мьо-о* допомагає трансформувати «емоції ілюзії» (чуттєві задоволення та гнів) у духовну енергію. На *мандалах* та статуях *Фудо-Мьо-о* (як і на *вакідзасі* з НМІУ) зображують страхітливим (з іклами, що стирчать з рота, з чорною або синьою шкірою) з *ваджарним* мечем у руці або у «милостивий іпостасі» – сидячим на скелі у медитативній позі в оточенні «Володарів Світла». Мотузяними путами *кендзяку* з гирками на кінцях (які *Фудо-Мьо-о* тримає у руці) він зв'язує людські пристрасті. Полум'я, що охоплює його постать – це «вогонь мудрості», що підтримує життєдіяльність Всесвіту і кожної людини, знищуючи невігластво та *карму*.

Зображення *Фудо-Мьо-о* на *вакідзасі* з НМІУ могло використовуватись для концентрації увагу під час візуалізації (уявляння, викликання) *Фудо*. Подібне *хорімоно* також могло служити символом віри у це божество, як, наприклад, зображення хрстиянських святих (Архістратиг Михаїл, Діва Марія) на європейській січній середньовічній зброї.

Перші абстактні зображення буддійських святих (*Хатімана, Аматерасу, Дайкокутена, Бісямонтена, Марісітена*) на мечах з'явились у добу *Камакура* (1185–1333), а за доби *Муроматі* (1336–1573) вони стали реалістичними. Ця традиція, ймовірно, пов'язана з вшанування японською релігією *сінто* меча як «тіла *камі*», до якого, згідно вірувань, під час виконання ритуалів могли вселяться божества *камі*. Цим пояснюється традиція дарування мечів до храмів, деякі з яких перетворились на справжні скарбниці мілітарних реліквій.

Ймовірно, що поєднання буддизму та *сінто* спричинило виникнення у середовищі *самураїв* вірувань про меч як душу воїна та вмістилище персоніфікованої божественної духовної сутності, якій довіряли власні життя та смерть.

Традиція *сінгон* пов'язує *Фудо-Мьо-о* з енергіями вогню та води. «Гнівного» *Фудо-Мьо-о* зображують з двома іклами у роті: те, що стирчить догори, символізує полум'я вогнища, а опущене донизу уособлює струмені водоспаду.

На зв'язок *Фудо-Мьо-о* з водною стихією вказують, зокрема, назви присвячених цьому божеству гірських водоспадів Японії, під струменями яких

адепти *сінгон* виконували медитативну «водну аскезу». Пам'ятка японської літератури поч. XIII ст. – «Оповідь про дім Тайра» (яп. «*Хейке-моногатарі*») розповідає, як буддійський монах *Монгаку* прийняв обітницю простояти взимку 21 день у озері під водоспадом *Нагі*, виголошуючи мантру *Фудо-Мьо-о*. На 5-й день, коли його сили вичерпались, подвижнику явились помічники *Фудо-Мьо-о* – *Конгара* та *Сейтака*, та врятували його від смерті.

З зображеннм *Фудо-Мьо-о* пов'язане друге хорімоно на клинку *вакідзасі* з НМІУ – «*Kurikara-кеп*» або «*Кен макі рю-о*» (яп. «*Меч Курікари*» або «*Меч, обвитий Царем-драконом*»). Присутній у цій сцені дракон *Курікара-рю-о* (якого буддійська традиція вважає «Перетвореним Тілом» *Фудо-Мьо-о*), певно, пов'язаний з до-буддійською міфологією *сінто*.

Вперше ця сцена була зображена на мечі «*Фудо Масамуне*» роботи буддійського ченця *Нюдо Масамуне* (1288–1328). Подібне зображення прикрашає і меч XIV ст. майстра *Кагеміцу*, на клинку якого, як і на мечі «*Фудо Масамуне*», гравійована мантра (послідовність санскритських слів та окремих звуків, виголошення яких у езотеричному буддизмі сприяє досягненню просвітлення, набуттю чудодійних здібностей, долученню до дхарми Будди) *Фудо-Мьо-о*: «Посвячений непереможною ваджрою, той, що змушує тамувати гнів».

Присутній у сцені «*Кен маку рю-о*» довгий дволезовий меч з руків'ям-*ваджрою* є «Непереможним мечем» (санскр. *mahakhadga*, яп. *Kongō-кеп*) – уособленням торжества буддійського знання над невіглаством, яке заохочують злі духи та демони. Символ *ваджраїзму*, *ваджра* – запозичений з індуїзму непереможний скіпетр бога Індри, назва якого на санскриті та у тибетській мові означає «цар каменів» («діамант»), «блискавка», «твердість» або «могутність». Отже, *ваджра* – «тверда, як діамант, зброя, що уражує блискавками». *Ваджарний меч* є атрибутом «гнівних» божеств, до яких належить *Фудо-Мьо-о*. Зображена на *вакідзасі* з НМІУ *ваджра* у формі тризубця символізує такі буддистські поняття як три часи (минуле, нинішнє, майбутнє), три «духовні канали», знищення «трьох отрут», три «тіла Будди», три «брами» (тіло, мова, розум).

Атрибуція *вакідзсі* з НМІУ дискусійна. Виявлені на Інтернет-ресурсах аналогії *хорімоно* з зображенням *Фудо-Мьо-о* на японських мечах не давнішими за другу пол. XIX ст. В той же час сцена «*Кен макі рю-о*» на холодній зброї присутня з XIV ст. Відомості стосовно датування *вакідзасі* та імені його майстра може містити напис, який під час виготовлення клинка традиційно гравірували на хвостовику. Проте поки що ми не маємо змоги переконатись у наявності подібного «сертифіката», оскільки найближчим часом не передбачена реставрація меча з демонтажем руків'я та розпле-

тенням шнура. До того ж, за свідченням дослідників, чимало «новітніх» мечів анонімні або мають фальшиві написи, виконані для збільшення ціни на антикварному ринку.

Оправа *вакідзасі* з НМІУ з мінімалістським декором належить до *буке-дзукурі косірає* або *уті-гатана косірае* (яп. «оздоблення у самурайському стилі») і відповідає естетичним уявленням (*сабі, вабі, юген*) про вигляд «справжньої» зброї: вишукано, ошатно, без надмірностей та строкатості, зайвої деталізації; зі «слідами часу» – патини, потертості від дотику рук, що торкались зброї під час традиційного ритуалу «споглядання клинка меча».

Означена зброя, без сумніву, є парадною (церемоніальною), можливо, виготовленою у придворній майстерні (за А. К. Левковича, «… при імперському дворі *мікадо*»). Про це свідчать наступні ознаки: 1) використання дорогого сорту чорного лаку та шкіри ската (а не їх дешевих імітацій); 2) технічне «глибоке» *хорімоно*, можливе лише на добре гартованій сталевій поверхні; 3) досконале дзеркальне полірування клинка; 4) *цуба* та металеві деталі фурнітури, виконані у єдиному високохудожньому стилі.

Власником *вакідзасі* міг бути представник військового стану, ймовірно, прихожанин одного з храмів, присвячених *Фудо-Мьо-о*, які, зокрема, діяли у Токіо (Едо) та Кіото. Окремі з цих храмів шанувались певними аристократичними родинами, як, наприклад, храм *Такахата Фудо* у м. Хіно[64]. *Вакідзасі* з НМІУ може бути вотивом (з лат. *votivus* – «присвячений богам», від *votum* «обітниця» – предмет, що за обітницею присвячувався божеству заради зцілення чи виконання бажання), нагородою або дарунком[65].

При датуванні *вакідзасі* з НМІУ можна погодитись з висновком А. К. Левковича, розширивши запропоновані ним хронологічні межі до перш. пол. XIX ст. Нижньою хронологічною межею меча можна вважати початок доби *Едо*, коли з'явилась відсутня за «доби воєн» костюмна (парадна) зброя з художніми *цубами,* а серед *самураїв* поширився культ Непорушного *Фудо-Мьо-о*. Проте *цуба вакідзасі* з НМІУ не «старша» за др. пол. XVIII ст., коли з'явилася декоративна композиція «хвиля Оморі».

Вакідзасі з НМІУ можна зараховувати до «нових» або «новітніх» мечів, можливо, виготовлених наприкінці існування Токугавського *бакуфу* (1853–1868).

Проте відомі випадки монтування у нові оправи старих клинків. Про це, зокрема, свідчать клинки трофейних армійських мечів часів російсько-японської війни (1904–1905) з зібрання ВІМАІВтаВЗ, найдавніший з яких датується кін. XIV ст.[66]. У зброєзнавчій літературі наводяться приклади того, що іноді *хорімоно* на мечах робилось через кілька століть після виготовлення клинка. Проте, навіть якщо клинок вакідзасі з НМІУ давніший за XVIII ст., довести це без відповідних досліджень неможливо.

Верхньою хронологічною межею створення *вакідзасі* з НМІУ можна вважати початок доби *Мейдзі* (1868–1912), коли японські мечі стали серійними, а не штучними виробами. До того ж, тогочасні гоніння на буддизм практично унеможливлювало виготовлення вакідзасі з буддійською символікою.

ПОСИЛАННЯ

1 Див. посилання 3 до статті «Зброя та предмети озброєння із зібрань італійських антикварів XIX ст. Р. Річардса та А. Альберічі у колекції Національнго музею історії України // Науковий вісник Національного музею історії України. Зб. наук. праць. Випуск 2. – К., 2017. – С. 113.

2 *Kanzan Sato*. A comprehensive guide. The Japanese Sword. – Tokyo – New-York – London (first edition 1983. – P. 15

3 Дело № 3. Инвентарная опись коллекции оружия, составленная основателем собрания Б. И. Ханенко. На 18 лл. [До 1917 г.] // НА НММХ. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 127зв. – № 127.

4 Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків Української Академії наук. Провідник. – К., 1924. – С. 22

5 Акт від 19 лютого [1937 р.] про передачу Центральному історичному музею старовинної зброї з Музею західного мистецтва] // НА НММХ. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 295]

6 *Kanzan Sato*. A comprehensive guide. – P. 15.

7 *Schiller G., Takeuchi A*. Koshirae: Nihon Tôken Gaisô. The Mountings of Japanese Swords (B. Terminology) [Electronic resource]. Web-site / Macao Museum of Art: History of Steel in Eastern Asia. Abgerufen am 19. September 2012 (englisch). – URL: www.arscives.com/.../japanesekoshirae.article.ht... – Last updated: 10-Jan-2016. – Title from the screen.

8 *Белова Н*. Особенности развития художественного оформления оправы японских мечей с периода Камакура (1185–1333) до периода Эдо (1603–1868) // Общество. Среда. Развитие (Terra Humana). – 2011. – № 3. – С. 172.

9 Miaodao [Electronic resource]. – Web-portal / Wikipedia. The Free Encyclopedia. – URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Miaodao. – Last updated: 10-Jan-2016. – Title from the screen; Zhanmadao [Electronic resource]. – Web-portal / Wikipedia. The Free Encyclopedia. – URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Zhanmadao. – Last updated: 10-Jan-2016 – Title from the screen.

10 *Баженов А. Г.* История японского меча. – СПб., 2001. – С. 32–33.

11 Там же. – С. 38.

12 Там же. – С. 45–46; *Schiller G., Takeuchi A*. Koshirae…

13 *Белова Н*. Указ. соч. – С. 172.

14 *Баженов А. Г.* История японского меча… – С. 65, 68.

15 *Белова Н*. Указ. соч. – С. 173.

16 *Sesko M*. Koshirae-taikan (preview). Print and publishing: Lulu, Inc. 2014. – P. 14 [Electronic resource]. – Web-site / Markus Sesko – URL: https://markussesko.files.wordpress.com/.../kosh... – Last updated: 10-Jan-2016. – Title from the screen; *Хорев В*. Японский меч. Десять веков совершенства. – Ростов-на-Дону, 2003. – С. 107, 109.

17 *Баженов А. Г.* История японского меча… – С. 124, 126, 170; *Schiller G., Takeuchi A.* Koshirae…

18 *Баженов А. Г.* История японского меча… – С. 200.

19 Там же. – С. 46–47.

20 *Sesko M.* Koshirae-taikan (preview)…

21 Указ о запрете мечей [Електронний ресурс]: – Веб-портал / Википедия. Свободная Энциклопедия. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/.../Указ_о_запрете_ме... (дата звернення: 10.01.2016).– Назва з екрана.

22 *Баженов А. Г.* История японского меча… – С. 213–214.

23 This is a horimono of Fudō Myō-ō carved into the blade of a Japanese sword made by National Living Treasure of Japan, Gassan Sadaichi (1907–1995) [Electronic resource]. – Web-portal: Pinterest / Nihonto (traditionally made Japanese swords). – URL: https:// www.pinterest.com – Last updated: 14-Jan-2016. – Title from the screen.

24 *Sesko M.* Koshirae-taikan (preview). … – P. 111–113, picture 74–76.

25 Ibid. – P. 182–184, picture 107–107a.

26 *Синицын А.* Меч из коллекции дома Токугава в японском собрании МАЭ РАН // Радловский сборник: Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2008 г. – СПб., 2009. – С. 31.

27 *Баженов А. Г.* Экспертиза японского меча. – СПб., 2003. – С. 197–198; *Sesko M.* Koshirae-taikan (preview)… – P. 184–185, picture 107c, d.

28 *Баженов А. Г.* История японского меча… – С. 45, 118–119, 121.

29 *Sesko M.* Koshirae-taikan (preview). … – P. 185, picture 107d.

30 *Хорев В.* Указ. соч. – С. 94.

31 *Sesko M.* Koshirae-taikan (preview)… – P. 111–115, picture 74–76a-d.

32 *Баженов А. Г.* История японского меча… – С. 30–31, 112–113.

33 Там же. – С. 22.

34 Там же. – С. 209, 215.

35 Там же. – С. 198; *Баженов А. Г.* Экспертиза японского меча… – С. 288..

36 Эмаль // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб., 1904. – Т. XLa. – С. 695-697.

37 History of Owari shippo [Electronic resource]: Web-site / Shippo art village – URL: www.shippoyaki.jp/e_shisetu.html – Last updated: 10-Jan-2016. – Title from the screen.

38 A glossary of technical terms relating to manufacture and sources for poems / Japanese cloisonné enamels from the Stephen W. Fisher. By Robert Mintz Contributions by Stephen W. Fisher and Gary Vikan // Catalogue documents more than one hundred masterpieces of late nineteenth-century Japanese cloisonné enamels from one of the world's finest collections; this publication accompanied an exhibition at the Walters Art Museum (Baltimore), February 14, 2010 – June 13, 2010] [Electronic resource]. Web-site / The Walters Art Museum – URL: thewalters.org/.../japanese-cloisonne-glossary... – Last updated: 10-Jan-2016. – Title from the screen.

39 *Bowes J.* Notes on Shippo: A Sequel to Japanese Enamels. – London, 1895. – P. 31. [Electronic resource] / Web-portal / The Internet Archive – URL: https://archive.org/.../notesonshippoas01boweg... – Last updated: 10-Jan-2016. – Title from the screen.

40 Ibid. – P. 32–33.

41 *Bowes J.* Notes on Shippo… – P. 83–86, 88; History of Cloisonné in Japan…; *Vinehout M.* Japanese cloisonne' in tosogu [Electronic resource] / Vinehout M. // Japanese Sword Societe of the United State. Journal. – 2014. – Vol. 46. – P. 351–358. – Available from: https://books.google.com.ua/books?isbn... – Last updated: 10-Jan-2016. – Title from the screen.

42 Ibid. – P. 33–35; History of Cloisonné in Japan [Electronic resource]. Web-site / Victoria and Albert Museum. – URL: www.vam.ac.uk/.../history-of-cloisonne-enamel... – Last updated: 10-Jan-2016. – Title from the screen.

43 *Bowes J.* Notes on Shippo… – P. 49, 57–59, 61.

44 History of Cloisonné in Japan…

45 Ibid.

46 *Sesko M.* Encyclopedia of Japanese Swords… – P. 111–112, 117, picture 74–76e.

47 Ibid. – P. 117, picture 76e.

48 *Баженов А. Г.* История японского меча… – С. 284.

49 Там же. – С. 284, 288.

50 *Біленко Г.* До історії створення відділу східного мистецтва Музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків // Ханенківські читання. Матеріали науково-практичної конференції. – Вип. 5. – К., 2002. – С. 5–17

51 Word katana sharp blade cloisonne [Electronic resource]. Web-site / AncientPoint: Antiques List. – URL: www. ancientpoint.com – Last updated: 10-Jan-2016. – Title from the screen.

52 *Баженов А. Г.* История японского меча… – С. 260, фото 8–9.

53 *Анисимова М.* От нагинаты до пулемёта. Из истории формирования коллекции японского вооружения в военно-историческом музее артиллерии, инженерных войск и войск связи в период XVIII–XX вв. // Военно-исторический журнал, 2011, № 9. – С. 73–79; Новости. 22.09.2015 [Електронний ресурс]. – Web-site / Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого РАН «Кунсткамера». – Режим доступа: www.kunstkamera.ru – Дата звернення 17.01.2016. – Назва з екрана; Меч тати. Япония, 1866 г. [Електронний ресурс]. – Web-site / Государственный Эрмитаж (The State Hermutage Museum): Коллекции. История Эрмитажа: Предметы коллекции: Оружие, защитное вооружение. – Режим доступа: www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/.../15.../414282/?... – Дата звернення 17.01.2016. – Назва з екрана; *Синицын А.* Меч из коллекции дома Токугава в японском собрании МАЭ РАН // Радловский сборник: Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2008 г. – СПб., 2009. – С. 29–33.

54 Науковий архів Національного художнього музею України. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 83; Інвентарна книга Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка, т. 4, (1926–1936 рр., № 12 696 – 14 153). Рукописна копія. – С. 48 // НМІУ: Науково-дослідний відділ обліку та зберігання музейних колекцій; про особу А. К. Левковича див.: *Олена Попельницька*. Антон Казимирович Левкович – перший директор Центрального історичного музею у Києві: 1935–1937 рр. // Науковий вісник Національного музею історії України. Зб. наук. праць. Випуск 1. Частина 2. – К., 2016. –С. 31–41.

55 див. *Баженов А. Г.* История японского меча….; его же. Экспертиза японского меча...

56 див. *Хорев В.* Указ. соч.. – С. 34–38.

57 *Баженов А. Г.* История японского меча ... – С. 203.

58 *Баженов А. Г.* Экспертиза японского меча … – С. 47; *Хорев В.* Указ. соч. – С. 39.

59 *Солдаткина А.* Композиционное многообразие цубы Ч. 1, 2 // Стиль эпохи. Онлайн-журнал / Режим доступа: style-epohi.ru/kompozicionnoe-mnogoobrazie-cuby-chast-1.html – Назва з екрана. – Дата звернення: 15.01.2018.

60 An unpublished catalogue of the A. H. Church collection of Japanese sword-guards (tsuba) by Albert James Koop. – London, 1929; Museum of fine arts (Boston). Japanese sword guard by Okabe-Kakuya in co-operation with the Departament of chine and japanee art. – Boton, 1908. – P. 128. – № 422.

61 *Бир Р.* Энциклопедия тибетских символов и орнаментов. – М., 2011. – 428 с.

62 див.: *Торчинов Е.* Лекция 7. Тантрический буддизм (Ваджраяна); Лекция 9. Буддизм в Китае и на Дальнем Востоке // Введение в буддологию. Курс лекций. – СПб., 2000. – С. 120–139, 194–200.

63 Дзэн и путь меча. Опыт постижения психологии самурая. Часть третья. Дзэн самураев. Глава седьмая. Самоконтроль и духовная дисциплина. – СПб.: Евразия, 2002. – 320 с.

64 Родина Хиджикаты (продолжение) - Такахата Фудо [Електронний ресурс] / Дневники. Веб-портал // Режим доступу: fushigi-dono.diary.ru/p172395522.htm. – Дата звернення: 24.01.2018.

65. *Баженов Г.* Экспертиза японского меча... – С. 85.

66 *Анисимова М.* Армейские японские мечи «Тип 19» в собрании ВИМАИВиВС // Война и оружие. Новые исследования и материалы. Материалы Международной научно-практической конференции 12–14 мая 2010 года в двух частях. Часть I. – СПб.: ВИМАИВиВС, 2010. – С. 9, 10.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВІМАІВтаВЗ – Військово-історичного музея артилерії, інженерних військ та військ зв'язку (Санкт-Петербург).

Музей ВУАН – Музей мистецтв Всеукраїнської академії наук імені Б.І. та В.Н. Ханенків.

НА НММХ –Науковий архів Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків.

НМІУ – Національний музей історії України.

Відомості про автора. *Попельницька Олена Олексіївна,* зав. відділом науково-видавничої діяльності Національного музею історії України, кандидат історичних наук (Київ, Україна).

About Author. *Olena Popelnytska,* Ph.D., manager of the Scientific & Publishing Department of the National Museum of History of Ukraine (Kyiv, Ukraine), e-mail: elenac503@gmail.com

КОРОТКИЙ ОГЛЯД ФУНКЦІОНАЛЬНИХ НАКЛАДОК ДЛЯ ПІДВІСУ САГАЙДАКА З ПЛАСКИМ КОЛЧАНОМ

Володимир Прокопенко

Анотація

УДК 351.852.14+351.852.2; 623.446.4

В цій роботі вперше розгорнуто розглянуті функціональні накладки для підвісу сагайдака. Сагайдак складається з колчана, налуччя та сагайдачного поясу, і накладки, яким присвячена ця робота, відіграють важливу роль в підвісі колчана та налуччя до поясного паску. Накладки являють собою фігурні бляшки різноманітної форми з петлею на тильному боці. Вони виготовлялися із мідного сплаву або зі срібла і прикрашалися рельєфним орнаментом й позолотою. На напівокруглих виступах колчана та налуччя робилися вузькі розрізи в які вставлялися петлі накладок таким чином, що фігурний щиток накладки розташовувався в середині виступу, а петля виступала з тильного боку і слугувала точкою підвісу до сагайдачного паску. В процесі роботи над статтею був зроблений попередній огляд предметів доступних для дослідження й виокремленні найбільш вживані форми накладок.

Ключові слова: сагайдак, колчан, налуч, Східна Європа, Османська імперія.

Abstract *Volodymyr Prokopenko* UDC 351.852.14+351.852.2; 623.446.4

SHORT REVIEW OF FUNCTIONAL PLAQUES FOR FASTENING OF THE SAHAJDAK WITH A FLAT QUIVER

In this research, the author presents the advanced overview of functional plaques for fastening of the sahajdak with a flat quiver. The sahajdak consists of a belt, a quiver, and a bow case. The quiver and the bow case are connected to the belt through the plaques, which are the objective of the present study.

There are the flat plaques of different shapes that have a loop on the reverse side and made of a copper alloy or silver. On the semi-circular edges of a quiver and a bow case, there were narrow openings that held plaques' loops. The plaques were located in the middle of the semi-circular edges and the loop was coming out the reverse side and was the fastening point for the belt. The outcoming part of the loop might have held either the main belt or supporting belts and interim loops as well.

We should note that many sahajdaks from museum collections have no plaques, as it is easy to take them out, if one removes first the major belt and the supporting belts that fix the plaques. Sometimes people were trying to "fix" these sahaidaks by making additional cuts and passing loops of the supporting belt through the cuts. In these cases, one can see specific round or rectangular markings left by the loops, and that proves the fact that plagues were removed from their place.

While working on the paper, the author made a preliminary review of the items that are available for the research and specified the most popular types of plaques. The research showed that there is a significant number of unsolved problems as uneven dating, classifying of plaques' shapes, their evolution, and origins localization, etc. That is why we hope that the present publication will draw the attention of archaeologists and museum collection keepers, and we would be able to fill out the "blind spots" of this topic in the nearest future.

Keywords: sahajdak, quiver, bow case, Eastern Europe, Ottoman Empire.

Як це не дивно, але сагайдаки XVI-XVIII століть з території Східної Європи та Османської імперії, які широко представлені в музейних колекціях, залишаються майже не вивченими з точки зору типології, конструкції і історії розвитку. У більшості випадків сагайдачні набори та окремі колчани публікують в каталогах музейних збірок супроводжуючи їх поверхневим описом та загальним фронтальним ракурсом фотографії, а більш розгорнуті роботи досить рідкісні. Перші невеликі кроки в бік ґрунтовного дослідження сагайдаків з пласким колчаном були зроблені автором цієї публікації. У вигляді інтернет-оглядів були зібрані попередні матеріали щодо відомих автору на той час сагайдаків, особливостей їх конструкції, а також розглянуті застібки-гачки сагайдачних пасів[1]. Ця ж публікація є першим кроком до повноцінного паперового огляду історії розвитку сагайдаків з пласким колчаном XVI-XVIII століть з територій Східної Європи та Османської імперії і присвячена вона функціональним накладкам для підвісу колчану й налуччя до сагайдачного паску. Ці предмети до недавнього часу не привертали до себе уваги дослідників і є малодослідженими.

* * *

Накладки для підвісу елементів сагайдаку являли собою бляшки різноманітної форми з петлею на тильному боці. Їх відливали із мідного сплаву або зі срібла і часто прикрашали рельєфним орнаментом й позолотою. У більшості випадків петлі виготовлялися окремо (відливалися, або вигиналися з поволоки округлого чи прямокутного перетину) й припаювалися до внутрішнього боку накладки.

На напівокруглих виступах колчана та налуччя робилися вузькі прорізи в які вставлялися петлі накладок таким чином, що фігурний щиток накладки розташовувався в середині виступу, а петля виступала з тильного боку і слугувала точкою підвісу до сагайдачного паску. Через виступаючу частину петлі міг проходити як безпосередньо основний пояс, так і допоміжні паски й проміжні петлі.

У якості зручних прикладів, що ілюструють конструкцію підвісу сагайдака можна використати фотографії сагайдаків XVII ст. із зібрання Королів-

---

1 Владимир Прокопенко. «Саадаки с плоским колчаном (Европа, XVI-XVII вв.). Часть 1 – Конструкция.» Китаб Хона. Дата обращения Май 10, 2018. https://kitabhona.org.ua/libwar_bow/kolchan1-1.html; Его же. «Саадаки с плоским колчаном (Европа, XVI-XVII вв.). Часть 2 – Каталог» Китаб Хона. Дата обращения Май 10, 2018. https://kitabhona.org.ua/libwar_bow/kolchan1-2.html; Его же. «Краткая история застёжек-крючков на Востоке (часть II – Восточная Европа).» Китаб Хона. Дата обращения Май 10, 2018. https://kitabhona.org.ua/costum_axess/obzorkruk2.html

ської скарбниці в Стокгольмі, що наведені в цій роботі (Рис. 7, б) та (Рис. 9). В обох випадках, основний пас складається з двох частин і може додатково змінювати свою довжини за допомогою рамкової пряжки, які ми можемо бачити на частинах пасків приєднаних до налуччя. Така конструкція часто зустрічається на шабельних поясах у випадках коли у якості основної застібки стоять парні рамкові застібки з вертикальним гачком[2]. В цьому разі основна застібка не може бути використана для регуляції довжини паску і цю функцію виконує додаткова рамкова пряжка. У сагайдачних пасках роль основної пряжки грають, у більшості випадків, горизонтальні гаки, якими можна регулювати довжину поясу, а тому наявність в деяких випадках додаткового механізму регуляції, що не є обов'язковим, поки не зовсім зрозуміла. Тут треба відмітити, що конструкція сагайдачних поясів є досить різноманітною і досить часто вони представляють собою цільні довгі паски. Пояси могли бути виготовлені зі шкіри або із плетеної тасьми та комплектувалися металевим набором: застібкою-гачком, ремінними закінченнями та «проймами», а також рамковою пряжкою з запряжниками, у випадку більш складної будови поясу.

Накладки на налучі та у верхній частині колчана призначені для фіксації елементів сагайдаку на основному ремені. Він може проходити як безпосередньо через петлю накладки (Рис. 9), так і через проміжну петлю, що в свою чергу фіксується на петлі накладки (Рис. 7, б). Від нижньої накладки на колчані до ременя йде невеликий пасок який визначає кут нахилу плаского колчану. Ще на тильній частині колчанів можна побачити складну систему пасків, з'єднаних з основним ременем. Вони фіксують колчан в певній позиції й перешкоджають його коливанням в вертикальній площині.

Треба відмітити, що на багатьох сагайдаках з музейних експозицій накладки для підвісу з часом були втрачені, оскільки їх можна легко вийняти (або вони можуть випасти самі) якщо прибрати ремінь й паски, що їх фіксують. Іноді такі сагайдаки намагалися «привести до ладу» пропускаючи через розрізи паски, а для цього іноді робили і додаткові розрізи, й формуючи петлі для основного ременя. В таких випадках часто можна побачити на краях розрізів характерні круглі чи прямокутні сліди залишені петлями накладок, що чітко вказують на їх наявність.

---

2 В.М. Прокопенко, «Сабельный портупейный подвес с крючком-застежкой. Восточная Европа, Османская Империя – XVI - начало XVIII в.,» в *Історія давньої зброї. Дослідження 2014*, упоряд. Д. Тоїчкін (Київ: Інститут історії України НАНУ, 2014), 184-186.

* * *

У цій роботі зазначені функціональні предмети тимчасово будуть найменуватися «накладками для підвісу» або просто «накладками», принаймні до того моменту коли ми зможемо ввести їх в зброєзнавчу термінологію з індивідуальною обґрунтованою назвою. А для цього необхідно, принаймні, віднайти й дослідити як ці накладки називалися в XVI-XVIII ст.

Нам вдалося віднайти цікавий актовий матеріал Московського царства кінця XVI-XVII ст., що стосується назви таких накладок[3]. Зокрема в описі одягу та озброєння царя Бориса Федоровича Годунова (1589 рік) та описі Зброярської палати 1687 року детально описуються прикраси царських сагайдаків. І серед опису елементів сагайдаку можна знайти й назву накладок для підвісу — «бендь» або «бенди». Наприклад в акту 1589 року зустрічаємо: «у кишени бендь привязошная серебряна золочена... а у нево бенди у налучи и у колчана привязочные... бенди привязочные у налучи и у колчана и у кишени серебряны золочены, съ чернью»[4]. З опису Зброярської палати 1687 року: «Саадакъ большого наряду... въ бенди въ золотѣ въ гнѣздахъ врѣзывано каменье алмазы, въ срединѣ алмазъ большой граненъ... на колчанѣ двѣ бенди, да два плаща въ золотѣ врѣзывано каменье въ гнѣздехъ золотыхъ...» — опис сагайдака царя Михайла Федоровича (№ Ор-144/1-4)[5]. «Саадакъ большого жъ наряду... въ налучѣ бендь и въ ней въ гнѣздѣ въ золотѣ камень алмазъ граненой, да изумруд граненой въ гнѣздѣ жъ золотомъ, двадцать семь яхонтовъ червчатыхъ малыхъ... въ колчанѣ оправы — двѣ бенди золоты рѣзаны съ чернью...» — опис сагайдака царя Михайла Федоровича (№ Ор-145/1-4)[6].

«Бендью назывались плащи, въ выдающихся окруженныхъ углахъ налуча и колчана, къ которымъ съ исподни прикрѣплялся поясъ саадашный», — так описує їх автор альбому «Древности Российского государства» Федір Солнцев[7]. Павло Савваітов повторює це визначення додаючи тезу про перське по-

---

3 Користуючись можливістю, хочу подякувати Олегу Шиндлеру за допомогу в роботі з першоджерелами.

4 П.И. Савваитов, *Описание старинных царских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конскаго прибора, извлеченное из рукописей Архива Московской Оружейной палаты: С объяснительным указателем* (Санкт-Петербург: тип. Императорской Акад. Наук, 1865), 22.

5 Ф.Г. Солнцев, *Древности Российского государства, изданные по высочайшему повелению государя императора Николая I. Отделение III. Броня, оружие, кареты и конская сбруя* (Москва: тип. Августа Семена, 1853), 124-125.

6 Там само, 130.

7 Там само, 130.

ходження терміну «бенд», що в перекладі означає зв'язок загалом, і походить від персидського «бестен» — зв'язувати[8].

Як такі накладки називали на території сучасної України? Упорядник уніформологічного словника «Військовий костюм в Українській козацькій державі» Євген Славутич, описуючи прикраси сагайдаків, згадує три терміни: «штучки» (срібні круглі чи фігурні бляхи, оздоблені тисненим або гравірованим декором, чорнінням або золоченням), «плащи» (литі рельєфні накладки у формі голів міфічних і міфологізованих істот) та «пуклі» (опуклі круглясті бляшки)[9]. Можливо саме «плащами» називали наші накладки для підвісу, але це досить широкий в своєму значенні термін[10]. Тому міг існувати і інший, більш вузький термін який нам поки що невідомий.

Ранні «накладки-краплі»

Існує дві тісно пов'язані групи накладок які я вважаю одними з перших в своєму роді й припускаю, що період їх використання знаходитися в межах кінця XIV—XV ст.[11] До них відноситься накладки у вигляди краплі, що зазвичай прикрашаються складним рельєфним орнаментом, позолотою, прорізними отворами і текстами виконаними арабською в'яззю. Основна відмінність між ними полягає в конструкції петлі. У перших вона являла собою окремий елемент у вигляді «гудзика» з невеликою грибовидною шляпкою, що вставлявся у плаский отвір на накладці (Рис. 1), а у других вона виготовлялась із поволоки та припаювалась на тильному боці накладки (Рис. 2).

У переважній більшості це одиничні випадкові знахідки без точної хронологічної прив'язки, а єдина відома знахідка колчана з такими накладка-

---

8 Савваитов, Описание старинных царских утварей, 156, 157.

9 Є.В. Славутич, Військовий костюм в Українській козацькій державі: уніформологічний словник (Київ: видавництво Інституту історії України НАН України, 2012), 79.

10 Там само, 124.

11 Питання початку використання накладок на колчанах тісно пов'язане з історією виникнення та розвитку сагайдаків з пласким колчаном. На сьогодні, питання еволюції конструкції пласких колчанів фактично не вивчено, що створює перепони для утвердження нижньої межі використання накладок загалом. Для ранніх накладок була вибрана нижня межа на рівні кінця XIV ст. по причині розповсюдження в історіографії думки про зв'язок накладок-крапель з періодом військово-політичної активності хана Тохтамиша. Але в цілому це питання потребує більш ґрунтовного дослідження в майбутньому.

Рис. 1. *(а, б) – Залишки шкіряного колчана з накладками для підвісу знайдені в адигському кургані поблизу селища Чегем II в Кабардино-Балкарії (Росія); (в) – «гудзик» із Білгород-Дністровського (Одеська обл.); (г) – фрагмент прорізної накладки з Мангупу (Крим); (д) – прорізна накладка із Білгород-Дністровського (Одеська обл.); (е) – комплект з приватної колекції (знайдений в Світловодському р-ні Кіровоградської обл.); (є) – комплект з приватної колекції (знайдений поблизу с. Цибулеве Кіровоградської обл.); (ж) – загальний вигляд накладки такого типу у зібраному стані.*

ми була зроблена при розкопках адигського кургану в Кабардино-Балкарії (Росія) (курган 6, могильник 2 поблизу селища Чегем II) (Рис. 1, а, б)[12]. Колчан був прикрашений позолоченими бронзовими накладками (петля вбула відлита окремо у вигляді «гудзика» з невеликою шляпкою) й склад-

12 А.Х. Нагоев, Средневековая Кабарда (Нальчик: Эль-Фа, 2000), 53-57.

ною аплікацією. Він розпався на частини, але за думкою Анатолія Наго-єва мав циліндричну форму й досягав у довжину 50 см.

Окремі знахідки прорізних накладок, що відносяться до першої групи відомі по археологічним розкопкам на півдні України. Так, в Білгород-Дністровському (Одеська обл.) була віднайдена петля-гудзик (Рис. 1, в)[13] та прорізна накладка (Рис. 1, д)[14], а на Мангупі (Крим) фрагмент прорізної накладки (Рис. 1, г)[15]. Накладки на колчан, що знаходяться в приватних колекціях також представлені в цьому огляді і їх фотографії дають можливість оцінити деталі конструкції та декору. Особливо цікаві знахідки комплектів накладки й петлі-гудзика, що дають змогу уявити загальний вигляд накладок такого типу в зібраному стані (Рис. 1, е-ж).

Друга група ранніх накладок-крапель представлена на (Рис. 2) і, як було відмічено раніше, їх головна відмінність від попередніх — це наявність припаяної петлі. Також вони характеризуються наявністю невеликого бортику по периметру з тильного боку. Зовнішній їх бік прикрашався рельєфним орнаментом, написами та позолотою.

Найцікавіші з них характеризується рельєфним рослинним орнаментом та арабським текстом в картуші. Одна з таких накладок була знайдена в Саратовський губернії і введена у історичний обіг Павлом Савельєвим ще в середині XIX ст. (Рис. 2, а)[16]. На його думку в написі згадується хан Тохтамиш, але цей варіант перекладу на сьогоднішній день потребує додаткового підтвердження[17]. Датування таких накладок періодом військо-

---

13 Г.С. Богуславский, «Белгород — Акжа Керман — Аспрокастро (очерк истории и археологии средневекового города),» в Древние культуры Северо-Западного Причерноморья, под ред. И.В. Бруяко, Т.Л. Самойлова (Одесса: СМИЛ, 2013), Таб. 27.

14 С.С. Рябцева, и О.К. Савельев, «Некоторые предметы из цветных металлов и ювелирный инструментарий из раскопок Белгород-Днестровской крепости,» Stratum plus. Люди и вещи Древней Руси 5(2014): 168.

15 А.Г. Герцен, А.Ю. Землякова, В.Е. Науменко, и А.В. Смокотина «Стратиграфические исследования на юго-восточном склоне мыса Тешкли-бурун (Мангуп),» Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии вып. XII. ч. 2(2006): 390, 459.

16 П.С. Савельев. Записки императорского русского археологического общества. Т. 12. Вып. 1., «Монеты джучидские, джагатайские, джелаиридские и др., обращавшиеся в Золотой Орде в эпоху Тохтамыша.» (СПб., 1857), 61.

17 Подібні сумніви й потреба перевірки виникає внаслідок того, що сучасні фахівці не можуть надійно підтвердити наявність у написі імені Тохтамиша. Можливо ми маємо справу з серією накладок з однаковим написом. Автору відомі ще дві накладки зі схожим текстом в музейних збірках Мордовського республіканського об'єднаного краєзнавчого музею та Алексінського художньо-краєзнавчого музею. «Султан Тохтамыш,» БУЛГАРЛАР, Дата обращения Май 10, 2018. http://www.bulgartimes.hu/BULGAR/Pravda/Tohtamysh/F_znak.html; «Древние культуры,» Портал Мордовии, Дата обращения Май 10, 2018. https://tourismportal.net/history/drevnie-kultury-15.

Рис. 2. *(а) – Накладка знайдена в Саратовський губернії; (б) – накладка з приватної колекції (знайдена поблизу м. Батурин Чернігівської обл.); (в-д, ї) – накладки із Білгород-Дністровського (Одеська обл.); (е) – накладка з Мангупу (Крим); (є) – накладка з приватної колекції (знайдена в Новобузькому р-ні Миколаївської обл.); (ж) – накладка з приватної колекції (знайдена в Херсонській обл.); (з) – накладка з приватної колекції (знайдена в Роменскому р-ні Сумської обл.); (и) – накладка з приватної колекції (знайдена поблизу с. Дерїївка Кіровоградської обл.); (і) – накладка із Сарайчика (Атирауська обл., Казахстан); (к) – накладка з приватної колекції (знайдена поблизу с. Крупичполе Чернігівської обл.).*

во-політичної активності хана Тохтамиша (остання чверть XIV ст.) набуло певної популярності в літературі й поширилося на інші накладки-краплі без написів, але, на нашу думку, їх хронологічні рамки могли бути ширшими й включати все XV ст.

Накладки з припаяною петлею відомі по матеріалам археологічних розкопок Білгород-Дністровського (Одеська обл.) (Рис. 2, в-д, ї)[18], Мангупа (Крим) (Рис. 2, е)[19] та Сарайчика (Атирауська обл., Казахстан) (Рис. 2, і)[20]. Відома також опублікована випадкова знахідка накладки-краплі (з візерунком аналогічним накладкам (Рис. 2, б-г)) з Котелевського району Полтавської обл.[21]

Інші предмети представлені на (Рис. 2, б, є-и, к) походять з приватних колекцій і були випадково знайдені на території України. Зібрані разом вони дають можливість оцінити різноманітність форм та декору накладок-крапель, а також виділити серед них однотипні серії.

Тут окремо варто відмітити серію із трьох накладок, поєднаних однаковим сюжетом «протистояння драконів», що були віднайдені в Сарайчику (Атирауська обл., Казахстан) (Рис. 2, і), Білгород-Дністровському (Одеська обл.) (Рис. 2, ї) та поблизу с. Крупичполе в Чернігівської обл (Рис. 2, к). Цікаво, що традиція використання симетричних зооморфних сюжетів в декорі накладок на колчан можна прослідкувати і в подальших століттях, що яскраво демонструють сюжети на накладках XVI-XVII ст. (Рис. 5). Можливо в майбутньому будуть знайдені нові проміжні ланки між ранніми та пізніми накладками з зооморфним сюжетом і ми зможемо вибудувати ланцюг еволюції цього «протистояння драконів».

Еволюція «накладок-крапель» в XVI ст.

Ймовірно в другій половині XV — початку XVI ст. накладки-краплі почали видозмінюватися. Загальна форма краплі залишилась, але змінюються деталі оформлення, техніка декорування та сам стиль візерунку (Рис. 3). Ймовірно тут ми бачимо руку впливу на спадок Золотої Орди майстрів-сагайдашників Московського царства, Великого князівства Литовського та

---

18 Рябцева, «Некоторые предметы из цветных металлов,» 168. Богуславский, «Белгород», Таб. 27.

19 Герцен, «Стратиграфические исследования», 390, 459.

20 И. Тасмагамбетов, и З. Самашев, Сарайчик (Алматы: ОФ «Берел», 2001), 261.

21 Л.А. Цьомкало, «1000 Реліквій – одна історія Котелевської землі,» в Археологічні дослідження Більського городища — 2016, під. ред. І.І. Корост (Київ–Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2016), 336, 337.

Рис. 3. *(а) – Накладка з приватної колекції (знайдена поблизу с. Пекарщина Житомирської обл.); (б) – накладка з приватної колекції (знайдена поблизу с. Лубни Полтавської обл.); (в) – накладка з приватної колекції (знайдена поблизу с. Опішне Полтавської обл.); (г) – накладка з приватної колекції (знайдена в Вінницькій обл.); (д) – промальована накладки з московського колчана 1570-80-х років із зібрання Музею історії мистецтв у Відні.*

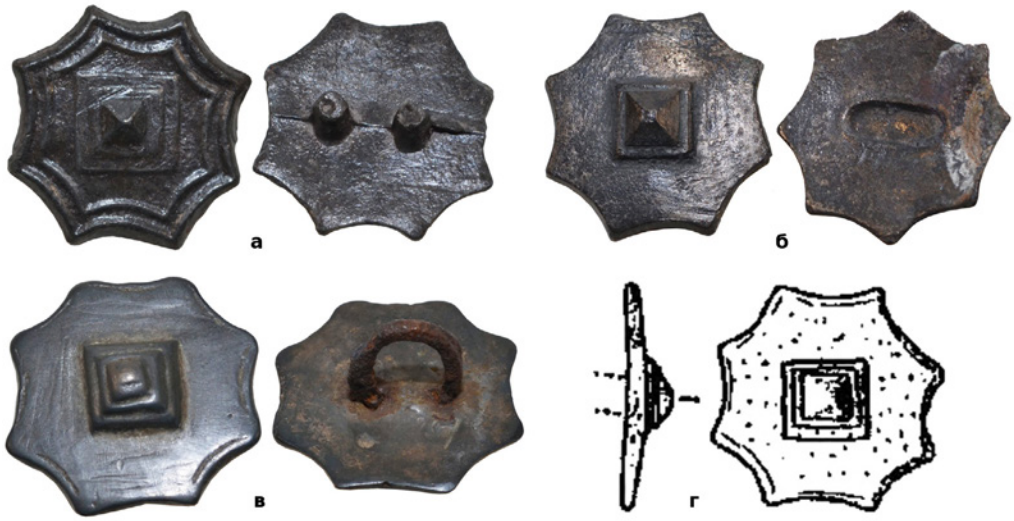

Рис. 4. *(а) – Накладка з приватної колекції (знайдена поблизу с. Рогізне Рівненської обл.); (б) – накладка з приватної колекції (знайдена поблизу м. Ізмаїл Одеської обл.); (в) – накладка з приватної колекції (знайдена в у Слов'янському р-ні Донецької обл.); (г) – накладка з Богородицької фортеці (Дніпропетровська обл.).*

Кримського ханства. В подальшому накладки-краплі повністю зникають поступаючись іншим формам.

В цьому ракурсі, варто відмітити доволі рідкісний артефакт — московський сагайдак 1570-80-х років із зібрання Музею історії мистецтв (нім. Kunsthistorisches Museum) у Відні (Інв. ном. C 9a), що наочно ілюструє подібні зміни (Рис. 3, д)[22].

«Накладки-зірки»

Верхню межу використання «накладок-зірок» представлених на (Рис. 4), на нашу думку, попередньо можна встановити на XVI ст. Такий тип накладок не зустрічається на музейних сагайдаках, а в літературі нам вдалося віднайти поки лише одну згадку. Така накладка була знайдена при розкопках Богородицької фортеці в Дніпропетровській обл. (Рис. 4, г)[23]. Але, скоріш за все, ця знахідка не має відношення безпосередньо до фортеці XVIII ст. і відноситься до більш раннього періоду, про що свідчать широкі хронологічні рамки знахідок монет на території фортеці. Ймовірно цей тип накладок був поширений в XV-XVI ст.[24]

Підбірка «накладок-зірок» (Рис. 4, а-в) наочно ілюструє різноманітність підходів до формування петлі, що досить незвичайно для такої стилістично вузької серії предметів. Як можна бачити із фотографій, використовувалось і відливання петлі разом з накладкою (Рис. 4, а), про що свідчать сліди шву на зворотньому боці накладки, і припаювання петлі до накладки (заглиблення з тильного боку використовувалося для розміщення в ньому кінців петлі з наступним запаюванням). Тут досить цікаво відмітити використання у якості петлі скрученої в кільце залізної поволоки, замість поволоки з кольорового металу (Рис. 4, в).

---

22 «Kunsthistorisches Museum: Köcher: Pfeilköcher» (1). Kunsthistorisches Museum, accessed May 10, 2018. www.khm.at/de/object/9be5bb3d65/

23 І.Ф. Ковальова, В.М. Шалобудов, та В.О. Векленко, Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці (Дніпропетровськ: вид-во Дніпропетровського нац. ун-ту, 2007) 52, 54.

24 Таке датування ґрунтується на матеріалах ще неопублікованої роботи присвяченої знахідці колчану зі специфічним набором наконечників та «накладкою-зіркою», а також інших неопублікованих матеріалів. Цілком можливо, що форма цього типу накладок, як і форма круглих круглих накладок XVI-XVIII ст., також імітує форму квітки. І тоді їх можна назвати попередниками пізніших круглих накладок. Але в цьому огляді мені простіше називати їх «накладками-зірками» відокремлюючи таким чином їх від круглих накладок XVI-XVIII ст.

Рис. 5. *(а) – Накладка з приватної колекції (знайдена поблизу с. Розівка Одеської обл.); (б) – накладка на татарському сагайдаку початку XVII ст. із зібрання Королівської скарбниці в Стокгольмі (© The Royal Armoury, Stockholm); (в) – накладка з приватної колекції (знайдена в Одеській обл.); (г) – накладка з приватної колекції (знайдена в Криму); (д) – накладка з приватної колекції (місце знахідки невідоме); (е) – промальована накладка з турецького колчана XVII ст.; (є) – промальована накладка з татарського колчану початку XVII ст. із зібрання Московського Кремля; (ж) – накладка з приватної колекції (знайдена в Житомирській обл.).*

Накладки з зооморфним сюжетом і їх еволюція

Раніше, серед матеріалу кінця XIV-XV ст., ми згадували серію накладок з сюжетом «протистояння драконів» (Рис. 2, і-к). В XVI-XVII ст. цей зооморфний сюжет також широко застосовувався в декорі накладках на колчан (Рис. 5). Масив доступних знахідок дозволяє виділити декілька відособлених груп.

Перша група, що характеризується високою деталізацію при зображенні переплетених драконів представлена випадковою знахідкою в Одеській області (Рис. 5, а) та накладками з сагайдаку із зібрання Королівської скарбниці (швед. Livrustkammaren) в Стокгольмі (Інв. ном. 7744 (3940) та 7745 (3938)) (Рис. 5, б)[25]. Останній є дипломатичним даром шведському королю Густаву II Адольфу від кримського хана Джанібека Герая (переданий татарським посольством 8 січня 1630 р.). Цікаво, що дуже схожий сюжет переплетених драконів зображений на кам'яному рельєфі на в'їздний вежі Бахчисарайського палацу[26]. Сама вежа була побудована в 1641 р., але плита з драконами могла бути створена раніше.

Друга група представлена на (Рис. 5, в-д), а в музейних зібраннях її представників можна побачити на турецькому сагайдаку XVII ст. із зібрання Музею історії мистецтв (Kunsthistorisches Museum) у Відні (Інв. ном. Y 181)[27]. Цікаво, що накладки (Рис. 5, в, г) вірогідно були виготовлені в одній майстерні оскільки крім аналогічного розміру, матеріалу та малюнку містять однаковий дефект — ліва голова стилізованого дракона втратила нижню щелепу.

Приклад накладок третьої групи представлений на (Рис. 5, е). Вони виконані у вигляді півмісяця кінці якого закінчуються стилізованими зооморфними головами, а в середині знаходиться фігурний виступ. Розглянута накладка походить з турецького колчана XVII ст. із приватного зібрання (Інв. ном. R-769)[28]. Аналогічні накладки можна побачити на кількох одно-

---

25 «LSH | Bågkoger Ryssland-Krim.» LSH. accessed May 10, 2018. http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=44334&viewType=detailView; «LSH | Pilkoger» (1). LSH. accessed May 10, 2018. http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=44333&viewType=detailView

26 Олекса Гайворонский. «Два дракона: каменные стражи Хансарая.» Avdet. Дата обращения Май 10, 2018. https://avdet.org/ru/2016/01/03/dva-drakona-kamennye-strazhi-hansaraya/

27 H. Schuckelt, Die Türckische Cammer: Sammlung orientalischer Kunst in der kurfürstlich-sächsischen Rüstkammer Dresden (Dresden: Sandstein Verlag, 2010) 128.

28 M. Bashir, The Arts of the Muslim Knight: The Furusiyya Art Foundation Collection (Milano: Skira, 2008) 386.

типних комплектів сагайдаків з Краківського музею князів Чорторийських (поль. Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie) (Інв. ном. MNK XIV-572, XIV-573, XIV-574, XIV-575, XIV-576), турецькому налучі XVII ст. із зібрання палацу Карлсруе (Німеччина) (Інв. ном. G 10)[29] та турецьких сагайдаків XVII ст. із зібрання Музею історії мистецтв у Відні (Інв. ном. Y 184)[30] та (Інв. ном. C 19a)[31].

Подальша стилізація призвела до нівелювання зооморфних закінчень – такі накладки можна виділити в окрему четверту групу (Рис. 5, є, ж). До їх відносяться накладки з татарського сагайдаку XVII ст. із зібрання Музею історії мистецтв у Відні (Інв. ном. Y 175)[32], турецького сагайдаку другої половини XVII ст. із приватної збірки (Інв. ном. R-772)[33] та татарського колчану початку XVII ст. із зібрання Московського Кремля (Інв. ном. Ор-4479/1-2) (Рис. 5, є)[34]. Останній являє собою дипломатичний подарунок від кримського хана Джанібека Герая царю Михайлу Федоровичу (переданий татарським посольством 10 червня 1616 р.). Цікаво, що накладки із різним ступенем стилізації зооморфного зображення співіснували паралельно один одному, про що свідчать сагайдаки початку XVII ст. — дипломатичні дари хана Джанібека Герая (Рис. 5, а, є).

Фігурні накладки що імітують квітку

Цікаво було виділити з масиву накладок дві численні й пов'язані між собою групи накладок що своєю формою імітують вигляд квітки що розпустилася. До першої групи можна віднести накладки з напівкруглою нижньою частиною (іноді на ній можна побачити й невеликий виступ-стеблину) та розвиненою верхньою, що імітує пелюстки (Рис. 6, а-в; 7, а, в, г). Друга група еволюційно пов'язана з першою і відрізняється від неї рельєфною нижньою частиною та сильно вигнутими вниз «пелюстками» на горизонтальних кінцях накладки (Рис. 6, г-е; 7, б, д, е). Конструкція та техніка оздоблення у цих накладок приблизно однакова. До відлитої зі срібла

---

29 S. Ernst. Petrasch, Die Karlsruher Türkenbeute. Die Türckische Kammer des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden-Baden (München: Hirmer, 1991) 248, 249.

30 Schuckelt, Die Türckische Cammer, 148.

31 «Kunsthistorisches Museum: Köcher: Pfeilköcher.» (2) Kunsthistorisches Museum, accessed May 10, 2018. www.khm.at/de/object/fbec4d2dd3/

32 Schuckelt, Die Türckische Cammer, 146.

33 Bashir, The Arts of the Muslim Knight, 388.

34 «Колчан. Начало XVII в.» Музеи Московского кремля. Дата обращения Май 10, 2018. https://collectiononline.kreml.ru/iss2/items?info=1048

Рис. 6. *(а) – Накладка з приватної колекції (знайдена на р. Рів поблизу с. Сербинівці Вінницької обл.); (б) – накладка з приватної колекції (знайдена в Вінницькій обл.); (в) – накладка з приватної колекції (знайдена в Одеській обл.); (г) – накладка з приватної колекції (місце знахідки невідоме); (д) – накладка з приватної колекції (знайдена в Криму); (е) – накладка з приватної колекції (знайдена в Одеській обл.).*

або мідного сплаву основи допаювалася петля з відповідного металу. Ззовні гладенькі або з рельєфним орнаментом (часто рослинним орнаментом) їх зазвичай робили з симетричними фігурними отворами, а їх поверхня покривалася позолотою.

Цікаво відмітити і певні закономірності у розташуванні таких накладок на елементах сагайдаку. Їх завжди орієнтували таким чином, щоб квітка «дивилася» всередину колчана або налуччя (Рис. 7, а, б). Враховуючи надзвичайно велику популярність квіткових та рослинних мотивів у декорі колчанів та налуччя, такі накладки у вигляді квітки гармонійно доповнювали вишукані вишиті орнаменти[35].

35 Тут також цікаво відмітити і спільні риси квіткових форм в декорі кахлів XVII ст. та накладок на сагайдак. Це стосується як накладок що імітують вигляд квітки у профіль, так і круглих накладок, що будуть розглянуті наступними. «Орнаментика русских изразцов XVII-го века.» Древнерусские изразцы. Дата обращения Май 10, 2018. http://ibm.bmstu.ru/departments/ibm4/prep/menyaev/I_site/ornam.html

Рис. 7. *(а) – Колчан XVII ст. із зібрання Королівської скарбниці в Стокгольмі (© The Royal Armoury, Stockholm); (б) – сагайдак XVII ст. із зібрання Королівської скарбниці в Стокгольмі (© The Royal Armoury, Stockholm); (в) – накладка з московського сагайдака першої половини XVII ст.; (г) – накладка з турецького сагайдаку середини XVI ст.; (д) – накладка з московського сагайдака другої половини XVII ст.; (е) – накладка з турецького налучу XVI ст.*

Накладки першої групи широко використовувалися на сагайдаках від XVI до XVIII ст. Зокрема відомі два турецьких сагайдака XVI ст. із зібрання Музею історії мистецтв у Відні (Інв. ном. C1 та C-1a) (Рис. 7, г)[36] та (Інв. ном. Y-177)[37] з простими гладенькими накладками. Також гладенькі, без додаткових прикрас, накладки можна побачити на московсько-

36 «Kunsthistorisches Museum: Köcher: Bogenköcher» Kunsthistorisches Museum, accessed May 10, 2018. http://www.khm.at/objektdb/detail/373632/; «Kunsthistorisches Museum: Köcher: Pfeilköcher mit 19 Pfeilen» Kunsthistorisches Museum, accessed May 10, 2018. http://www.khm.at/objektdb/detail/373724/

37 Schuckelt, Die Türckische Cammer, 64, 65.

му (?) колчану XVII ст. із зібрання Королівської скарбниці в Стокгольмі (Інв. ном. 7791 (2511)) (Рис. 7, а)[38] та на сагайдаку виготовленим майстром Прокофієм Андреєвим в 1665 р. (Інв. ном. Ор-2083/1-2)[39].

Цікаво відмітити факт масового виготовлення деяких накладок з рельєфним орнаментом про що свідчать цілі серії однотипних накладок на різних сагайдаках[40]. Так в зібранні Московського Кремля є два московські сагайдаки першої половини XVII ст. з ідентичними накладками (Рис. 7, в) один з них (Інв. ном. Ор-148)[41], а другий належав царю Михайлу Федоровичу (його інвентарний номер невідомий)[42].

Ще два комплекта аналогічних накладок відомі по сагайдакам XVIII-XIX ст. із зібрання Ермітажу в Санкт-Петербурзі. Це сагайдак XVIII ст. ймовірно з території Північного Кавказу (Інв. ном. В.О.-4913 та В.О.-4909)[43] та черкеський колчан 1820-1825 років (Інв. ном. 688)[44].

Серед накладок другої групи можна виділити невеликі накладки з трьома фігурними отворами (Рис. 6, д) та (Рис. 7, б, д). Їх можна побачити на сагайдаку XVII ст. із зібрання Королівської скарбниці в Стокгольмі (Інв. ном. 725779 (2506:b) та 25778 (2506:a)) (Рис. 7, б)[45] та на двох сагайдаках другої половини XVII ст. із зібрання Московського Кремля, що належали царю

---

38 «LSH | Pilkoger» (2). LSH. accessed May 10, 2018. http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=44380&viewType=detailView

39 «Саадак (колчан и налуч). Мастер: Андреев Прокофий. 1665 г.» Музеи Московского кремля. Дата обращения Май 10, 2018. https://collectiononline.kreml.ru/iss2/items?info=580

40 Наприклад накладки (Рис. 6, а), що мала свою досить велику серію (по матеріалам аналізу приватних колекцій).

41 N. Atasoy, and L. Uluç, Osmanlı Kültürünün Avrupa'daki Yansımaları: 1453 - 1699 (Istampul: Armaggan Yayınları, 2012) 316.

42 Е.В. Тихомирова, и Т.В. Мартынова, Золотой век русского оружейного искусства: царское оружие и конское убранство XVII века (Москва: Восхождение, 1993).

43 «Колчан.» Государственный Эрмитаж. Дата обращения Май 10, 2018. https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/15.%20weapons%2C%20armor/669519; «Налуч.» Государственный Эрмитаж. Дата обращения Май 10, 2018. https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/15.%20weapons%2C%20armor/669515

44 Y.A. Miller, Kaukasiske Vaben fra Eremitagemuseet, Skt. Petersborg. Caucasian Arms from the State Hermitage Museum (St. Petersburg. – Næstved: Devantier, 2004) 186.

45 «LSH | Pilkoger» (3). LSH. accessed May 10, 2018. http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=62304&viewType=detailView; «LSH | bågkoger» (1). LSH. accessed May 10, 2018. http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=62303&viewType=detailView

Олексію Михайловичу і були виготовлені майстром Прокофієм Андреєвим (Рис. 7, д): сагайдак датований 1667 р. (Інв. ном. 6695)[46] та сагайдак датований 1673 р. (Інв. ном. 6696 або Ор-4470/1-2)[47].

Інших представників цієї групи можна побачити на турецькому налучі XVI ст. (тут можлива помилка датування) із зібрання палацу Топкапи у Стамбулі (Інв. ном. 1/10989) (Рис. 7, е)[48], московському сагайдаку датованому 1621 р. (майстри — Конон Іванов та Іван Попов) із зібрання Московського Кремля[49] та сагайдаку датованому 1627 р. із зібрання палацу Карлсруе (Німеччина) (Інв. ном. D 91 та D 92)[50]. Тут також треба відмітити і знахідку накладки цього типу з території Тушинського табору, що в першу чергу цікава нам чітким датуванням 1608-1610 роками[51]

Загалом хронологічні рамки використання накладок цього типу досить широкі і коливаються в межах XVI—XVIII ст. Ймовірно прості гладеньки накладки-квітки з круглими отворами (ймовірно були варіанти і без отворів) (Рис. 7, г) є найбільш ранніми серед накладок цього типу. В них ще відсутні загнуті кінчики на горизонтальних кінцях накладки. Поява слабко виокремленних вигнутих «пелюсток» та фігурних отворів було наступним кроком їх еволюції, яка в подальшому привела до повністю фігурного периметру та яскраво вигнутих кінців накладки.

Круглі накладки що імітують квітку

До цього типу я відніс усі круглі накладки, що у більшості представлені зразками з хвилястим краєм (Рис. 8) та (Рис. 9). Велика різноманітність заважає, в першому наближенні, виокремленню стилістично вузьких груп. А тому ми вимушені залишити за межами статті значну кількість накладок цього типу, а в цьому підрозділі будуть розглянуті лише окремі їх представники.

---

46 Y. Miller, Russian Arms and Armour (Leningrad: Avrora, 1982) 177; Е.В. Тихомирова, и Т.В. Мартынова, Золотой век русского оружейного искусства: царское оружие и конское убранство XVII века (Москва: Восхождение, 1993).

47 Y. Miller, Russian Arms and Armour (Leningrad: Avrora, 1982) 177.

48 H. Tezcan, and J. M. Rogers, The Topkapi Saray Museum. Costumes, Embroideries and Other Textiles (Boston: Little, Brown, 1986) 168; A. Ayhan Topkapı Sarayı Müzesi silah koleksiyonu (Istampul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlık, 2011) 50.

49 Е.В. Тихомирова, и Т.В. Мартынова, Золотой век русского оружейного искусства: царское оружие и конское убранство XVII века (Москва: Восхождение, 1993).

50 Petrasch, Die Karlsruher Türkenbeute, 238-241.

51 О.В. Двуреченский, *Тушинский лагерь (Публикация коллекции В.А.Политковского из собрания ГИМ).* (Москва: ИА РАН, 2018) 35, 144.

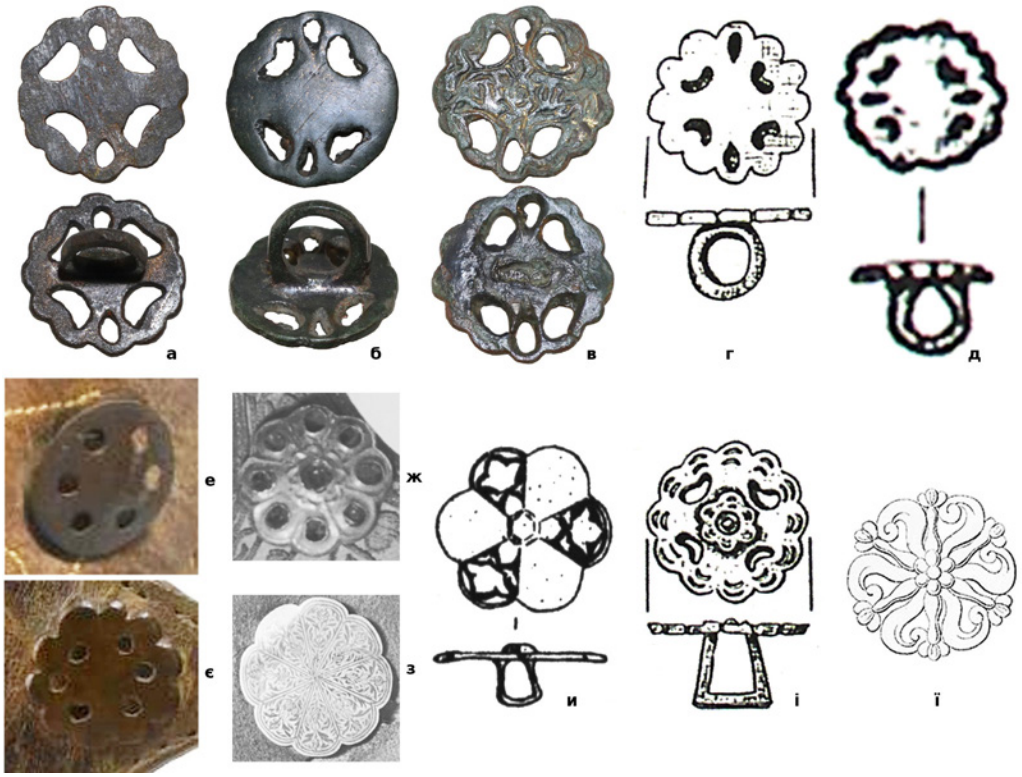

Рис. 8. *(а) – Накладка з приватної колекції (знайдена в Одеській обл.); (б) – накладка з приватної колекції (місце знахідки невідоме); (в) – накладка з приватної колекції (знайдена в Полтавській обл.); (г, д, і) – накладки з поля бою під Берестечком 1651 р. (поблизу м. Берестечко Волинської обл.); (е, є) – накладки з двох колчанів виставлених на аукціоні Sothebys; (ж) – сагайдак XVII ст. із зібрання Королівської скарбниці в Стокгольмі (© The Royal Armoury, Stockholm); (з) – сагайдак XVII ст. із зібрання Королівської скарбниці в Стокгольмі (© The Royal Armoury, Stockholm); (и) – Богородицька фортеця (Дніпропетровська обл.); (ї) – накладки на сагайдаку XVII ст. із зібрання Московського Кремля.*

Загалом круглі накладки складають досить значний відсоток із загальної кількості накладок для підвісу XVI-XVIII ст. Серед них ми виокремемо підгрупу з хвилястим краєм (іноді зустрічаються і накладки з рівним круглим краєм) та симетрично розташованими фігурними вирізами на поверхні (Рис. 8, а-є, і). У більшості вони дуже прості але іноді зустрічаються зразки додатково прикрашені рельєфним орнаментом або стилізованими написами (Рис. 8, в, і). Три такі накладки знайдені при розкопках поля бою під Берестечком (1651 р.). Дві з них були помилково визначені як гу-

дзики до киреї (Рис. 8, г, і)[52], а третя — як ґудзик для запинання колчану (Рис. 8, д)[53]. Також відомі три турецькі колчана датовані другою половиною XVII ст. з накладками цього типу. Два з них були виставлені на аукціон Sothebys в 2008 р. (Рис. 8, е, є)[54], а третій колчан походить із зібрання палацу Карлсруе (Інв. ном. D 103)[55]. Там само, в зібранні палацу Карлсруе, на турецькому сагайдаку XVII ст. можна побачити й більш вишукану версію таких накладок зі складним візерунком та оформленням вирізів (Інв. ном. D 99 та D 101)[56].

Форма таких накладок, на нашу думку, так само як і у випадку попереднього типу накладок, імітує вигляд квітки. Принаймні декор та зовнішній вигляд деяких накладок чітко вказує на це. Як, наприклад, накладка, що була знайдена при розкопках Богородицької фортеці в Дніпропетровській обл. і визначена як частина кінської збруї (Рис. 8, и)[57]. Або накладки прикрашені дорогоцінним камінням з сагайдаку XVII ст. із зібрання Королівської скарбниці в Стокгольмі (Інв. ном. 7746 (2501:a) та 7747 (2501:b)) (Рис. 8, ж)[58]. Цікаво, що аналогічну накладку можна побачити на налучі сагайдаку «Великого наряду» царя Олексія Михайловича виготовленого в Стамбулі в 1656 р. (Інв. ном. Ор-211/1-3)[59]. Накладки повинні були ставитися на сагайдак під час виготовлення і, ймовірно,

---

52 І.К. Свєшніков, Битва під Берестечком (Львів: Слово, 1992) 207, 210.

53 Остання накладка була знайдена разом із стрілами та залишком дерев'яного дна колчана. Там само, 276, 277.

54 «Two rare Ottoman leather quivers, Turkey, second half 17th century.» Sothebys. accessed May 10, 2018. http://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2008/arts-of-the-islamic-world-l08222/lot.243.html

55 Petrasch, Die Karlsruher Türkenbeute, 254, 255.

56 Petrasch, Die Karlsruher Türkenbeute, 241, 243, 244.

57 В. Шалобудов, «Богородицкая крепость в свете последних археологических исследований,» Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових статей вип. 12 (2003): 36, 37.

58 «LSH | Pilkoger Ryssland.» LSH. accessed May 10, 2018. http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=44336&viewType=detailView; «LSH | bågkoger Ryssland» (1). LSH. accessed May 10, 2018. http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=44335&viewType=detailView

59 А.К. Левыкин, и И.А. Комаров состав. Государева оружейная палата. Сто предметов из собрания Российских императоров (СПб.: Атлант, 2002) 218, 360, 361; Солнцев, Древности Российского государства, 127-129; Ф. Г. Солнцев, Древности Российского государства, изданные по высочайшему повелению государя императора Николая I. Отделение III. Альбом (Москва: тип. Августа Семена, 1853) №125.

сагайдак із Королівської скарбниці теж був виготовлений в Стамбулі в середині XVII ст.

Тут, цікаво відмітити цілу серію ідентичних накладок зі складним литим рослинним орнаментом, що розпорошені по сагайдакам в різних музейних зібраннях (Рис. 8, ї). Їх можна побачити на сагайдаках XVII ст. із зібрань Московського Кремля (Інв. ном. Ор-4473/1)[60], Ермітажу (Інв. ном. В.О.-700)[61] та Національного музею в Познані (Польща)[62]. Цікаво, що стиль декорування, візерунки, розміщення й форма металевих платівок й литих елементів останнього сагайдаку дуже схожий на стиль оформлення сагайдака з Московського Кремля, який вважається роботою московських майстрів (стилістика сагайдаку з Ермітажу сильно відрізняється від цих двох). Сагайдаки з Ермітажу та Познані визначені як турецькі, і можна припустити що і зразок з Кремля теж має турецьке походження.

І на при кінці можна згадати накладки з сагайдаків XVII ст. із зібрання Королівської скарбниці в Стокгольмі, що прикрашені черню (Інв. ном. 7119 (2504:a) та 7120 (2504:b)) (Рис. 8, з)[63] та (Інв. ном. 7742 (2500:a) та 7743 (2500:b)) (Рис. 9)[64].

* * *

Підсумовуючи викладений вище матеріал, варто знову відмітити той факт, що на сьогодні нам невідомі наукові праці в яких цілеспрямовано вивчалися б подібні предмети. І ця робота є першою спробою їх дослідження. В книгах та статтях такі накладки часто описують просто як накладки

---

60 Солнцев, *Древности Российского государства,* 131, 132; Солнцев, *Древности Российского государства, Альбом,* №129.

61 «Налуч и колчан.» Государственный Эрмитаж. Дата обращения Май 10, 2018. https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/15.+weapons%2c+armor/516525

62 S. Kangal, ed. *War and Peace: Ottoman-Polish Relations in the 15th-19th Centuries* (Istanbul: Turkish Republic of Culture General Directorate of Monuments and Museums, 1999) 194, 195.

63 «LSH | bågkoger» (2). LSH. accessed May 10, 2018. http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=43725&viewType=detailView; «LSH | Pilkoger» (4). LSH. accessed May 10, 2018. http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=43726&viewType=detailView

64 «LSH | Bågkoger Ryssland» (2). LSH. accessed May 10, 2018. http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=44331&viewType=detailView; «LSH | Pilkoger» (5). LSH. accessed May 10, 2018. http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=44332&viewType=detailView

Рис. 9. *Сагайдак першої половини XVII ст. із зібрання Королівської скарбниці в Стокгольмі (© The Royal Armoury, Stockholm).*

з кольорового металу, дехто вважає їх ґудзиками, а інші відносять до вуздечного або поясного набору. Тут окремо треба зауважити, що деякі накладки теоретично могли б використовуватися і в інших ролях, окрім фіксації елементів сагайдаку. Це цілком можливо при зміні системи кріплення на тильному боці накладки. Але накладки з глибокою й широкою петлею варто вважати в першу чергу елементами саме сагайдачного набору.

Крім віднесення існують і проблеми з датуванням таких знахідок в літературі. А це призводить до того, що на початку їх вивчення ми змушені досить обережно підходити до питань датування. Для деяких типів накладок ми маємо можливість звузити часові межі їх використання, але це можливо далеко не у всіх випадках. А тому значна частина запропонованих хронологічних меж є формальними.

Ще однією із проблем при описі накладок для підвісу є велика різноманітність їх форм. Виготовлені майстрами Золотої Орди, Московського царства, Речі Посполитої, Кримського ханства та Османської імперії вони відрізнялися формами, стилістикою та технікою виконання орнаменту. І як результат, величезна варіація форм які в першому наближенні просто не піддаються систематизації. Тому в рамках першої роботи ми виокремили лише обмежений ряд найпоширеніших типів накладок, тимчасово опустивши інші менш поширені варіанти.

Загалом матеріал по типології й хронології накладок для підвісу, що наведений в цій статті, є попереднім і може в подальшому коригуватися. Ми сподіваємося, що ця робота пригорне до себе увагу спеціалістів і подальші археологічні та музейні розвідки зможуть допомогти в уточненні викладеного матеріалу.

БІБЛІОГРАФІЯ

Богуславский, Г.С. «Белгород — Акжа Керман — Аспрокастро (очерк истории и археологии средневекового города).» В *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*, под ред. И.В. Бруяко, Т.Л. Самойлова, 757-791. Одесса: СМИЛ, 2013.

Герцен, А.Г., Землякова, А.Ю., Науменко, В.Е., и Смокотина, А.В. «Стратиграфические исследования на юго-восточном склоне мыса Тешкли-бурун (Мангуп).» *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* вып. XII. ч. 494-371 :(2006) 2.

Двуреченский, О.В. *Тушинский лагерь (Публикация коллекции В.А.Политковского из собрания ГИМ)*. Москва: ИА РАН, 2018.

Ковальова, І.Ф., Шалобудов, В.М., та Векленко, В.О. *Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці*. Дніпропетровськ: вид-во Дніпропетровського нац. ун-ту, 2007.

Левыкин, А.К., и Комаров, И.А. состав. *Государева оружейная палата. Сто предметов из собрания Российских императоров.* СПб.: Атлант, 2002.

Нагоев, А.Х. *Средневековая Кабарда*. Нальчик: Эль-Фа, 2000.

Прокопенко, В.М. «Сабельный портупейный подвес с крючком-застежкой. Восточная Европа, Османская Империя — XVI - начало XVIII в.» В *Історія давньої зброї. Дослідження 2014,* упоряд. Д. Тоїчкін, Київ: Інститут історії України НАНУ, 2014.

Рябцева, С.С., и Савельев, О.К. «Некоторые предметы из цветных металлов и ювелирный инструментарий из раскопок Белгород-Днестровской крепости.» *Stratum plus. Люди и вещи Древней Руси* 5 (2014): 155-173.

Савваитов, П.И. *Описание старинных царских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конскаго прибора, извлеченное из рукописей Архива Московской Оружейной палаты: С объяснительным указателем*. СПб.: тип. Императорской Акад. наук, 1865.

Савельев, П.С. *Записки императорского русского археологического общества.* Т. 12. Вып. 1., «*Монеты джучидские, джагатайские, джелаиридские и др., обращавшиеся в Золотой Орде в эпоху Тохтамыша.*» СПб., 1857.

Свєшніков, І.К. *Битва під Берестечком*. Львів: Слово, 1992.

Славутич, Є.В. *Військовий костюм в Українській козацькій державі: уніформологічний словник*. Київ: видавництво Інституту історії України НАН України, 2012.

Солнцев, Ф.Г. *Древности Российского государства, изданные по высочайшему повелению государя императора Николая I. Отделение III. Броня, оружие, кареты и конская сбруя*. Москва: тип. Августа Семена, 1853.

Солнцев Ф. Г. *Древности Российского государства, изданные по высочайшему повелению государя императора Николая I. Отделение III. Альбом*. Москва: тип. Августа Семена, 1853.

Тасмагамбетов, И., и Самашев, З. *Сарайчик*. Алматы: ОФ «Берел», 2001.

Тихомирова, Е.В., и Мартынова, Т.В. *Золотой век русского оружейного искусства: царское оружие и конское убранство XVII века*. Москва: Восхождение, 1993.

Цьомкало, Л.А. «1000 Реліквій – одна історія Котелевської землі,» *В Археологічні дослідження Більського городища — 2016,* під. ред. І.І. Корост, 335-342. Київ–Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2016.

Шалобудов, В. «Богородицкая крепость в свете последних археологических исследований.» *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових статей* вип. 12 (2003): 34-38.

Atasoy, N., and Uluç, L. *Osmanlı Kültürünün Avrupa'daki Yansımaları: 1453 - 1699.* Istampul: Armaggan Yayınları, 2012.

Ayhan, A. *Topkapı Sarayı Müzesi silah koleksiyonu*. Istampul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlık, 2011.

Bashir, M. *The Arts of the Muslim Knight: The Furusiyya Art Foundation Collection*. Milano: Skira, 2008.

Kangal, S. ed. *War and Peace: Ottoman-Polish Relations in the 15th-19th Centuries*. Istanbul: Turkish Republic of Culture General Directorate of Monuments and Museums, 1999.

Miller, Y.A. *Russian Arms and Armour*. Leningrad: Avrora, 1982.

Miller, Y.A. *Kaukasiske Vaben fra Eremitagemuseet, Skt. Petersborg. Caucasian Arms from the State Hermitage Museum.* St. Petersburg. – Næstved: Devantier, 2004.

Petrasch, S. Ernst. *Die Karlsruher Türkenbeute. Die Türckische Kammer des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden-Baden.* München: Hirmer, 1991.

Schuckelt, H. *Die Türckische Cammer: Sammlung orientalischer Kunst in der kurfürstlich-sächsischen Rüstkammer Dresden*. Dresden: Sandstein Verlag, 2010.

Tezcan, H., and Rogers, J. M. *The Topkapi Saray Museum. Costumes, Embroideries and Other Textiles*. Boston: Little, Brown, 1986.

МЕРЕЖЕВІ ДЖЕРЕЛА

Гайворонский, О. «Два дракона: каменные стражи Хансарая.» Avdet. Дата обращения Май 2018 ,10. https://avdet.org/ru/2016/01/03/dva-drakona-kamennye-strazhi-hansaraya/

«Древние культуры.» Портал Мордовии. Дата обращения Май 10, 2018. https://tourismportal.net/history/drevnie-kultury-15

«Колчан. Начало XVII в.» Музеи Московского кремля. Дата обращения Май 10, 2018. https://collectiononline.kreml.ru/iss2/items?info=1048

«Колчан.» Государственный Эрмитаж. Дата обращения Май 10, 2018. https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/15.%20weapons%2C%20armor/669519

«Налуч.» Государственный Эрмитаж. Дата обращения Май 10, 2018. https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/15.%20weapons%2C%20armor/669515

«Налуч и колчан.» Государственный Эрмитаж. Дата обращения Май 10, 2018. https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/15.+weapons%2c+armor/516525

«Орнаментика русских изразцов XVII-го века.» Древнерусские изразцы. Дата обращения Май 10, 2018. http://ibm.bmstu.ru/departments/ibm4/prep/menyaev/I_site/ornam.html

Прокопенко, В.М. «Краткая история застёжек-крючков на Востоке (часть II - Восточная Европа).» Китаб Хона. Дата обращения Май 2018 ,10. https://kitabhona.org.ua/costum_axess/obzorkruk2.html

Прокопенко, В.М. «Саадаки с плоским колчаном (Европа, XVI-XVII вв.). Часть 1 — Конструкция.» Китаб Хона. Дата обращения Май 2018 ,10. https://kitabhona.org.ua/libwar_bow/kolchan1-1.html

Прокопенко, В.М. «Саадаки с плоским колчаном (Европа, XVI-XVII вв.). Часть 2 — Каталог.» Китаб Хона. Дата обращения Май 2018 ,10. https://kitabhona.org.ua/libwar_bow/kolchan1-2.html

«Саадак (колчан и налуч). Мастер: Андреев Прокофий. 1665 г.» Музеи Московского кремля. Дата обращения Май 10, 2018. https://collectiononline.kreml.ru/iss2/items?info=580

«Султан Тохтамыш,» БУЛГАРЛАР, Дата обращения Май 10, 2018. http://www.bulgartimes.hu/BULGAR/Pravda/Tohtamysh/F_znak.html

«Kunsthistorisches Museum: Köcher: Bogenköcher» Kunsthistorisches Museum, accessed May 10, 2018. http://www.khm.at/objektdb/detail/373632/

«Kunsthistorisches Museum: Köcher: Pfeilköcher» (1). Kunsthistorisches Museum, accessed May 10, 2018. www.khm.at/de/object/9be5bb3d65/

«Kunsthistorisches Museum: Köcher: Pfeilköcher» (2). Kunsthistorisches Museum, accessed May 10, 2018. www.khm.at/de/object/fbec4d2dd3/

«Kunsthistorisches Museum: Köcher: Pfeilköcher mit 19 Pfeilen» Kunsthistorisches Museum, accessed May 10, 2018. http://www.khm.at/objektdb/detail/373724/

«LSH | bågkoger» (1). LSH. accessed May 10, 2018. http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=62303&viewType=detailView

«LSH | bågkoger» (2). LSH. accessed May 10, 2018. http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=43725&viewType=detailView

«LSH | bågkoger Ryssland» (1). LSH. accessed May 10, 2018. http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=44335&viewType=detailView

«LSH | Bågkoger Ryssland» (2). LSH. accessed May 10, 2018. http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=44331&viewType=detailView

«LSH | Bågkoger Ryssland-Krim.» LSH. accessed May 10, 2018. http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=44334&viewType=detailView

«LSH | Pilkoger» (1). LSH. accessed May 10, 2018. http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=44333&viewType=detailView

«LSH | Pilkoger» (2). LSH. accessed May 10, 2018. http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=44380&viewType=detailView

«LSH | Pilkoger» (3). LSH. accessed May 10, 2018. http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=62304&viewType=detailView

«LSH | Pilkoger» (4). LSH. accessed May 10, 2018. http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?ser

vice=ExternalInterface&module=collection&objectId=43726&viewType=detailView

«LSH | Pilkoger» (5). LSH. accessed May 10, 2018. http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=44332&viewType=detailView

«LSH | Pilkoger Ryssland.» LSH. accessed May 10, 2018. http://emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=44336&viewType=detailView

«Two rare Ottoman leather quivers, Turkey, second half 17th century.» Sothebys. accessed May 10, 2018. http://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2008/arts-of-the-islamic-world-l08222/lot.243.html.

Відомості про автора. *Прокопенко Володимир Михайлович,* кандидат хімічних наук, науковий співробітник Інституту біоорганічної хімії та нафтохімії НАН України (Київ, Україна).

About Author. *Volodymyr M. Prokopenko*, PhD, research fellow of the Institute of Bioorganic Chemistry and Petrochemistry, National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine), e-mail: velizariy@gmail.com

НОВІ ЗНАХІДКИ НАГЕЛІВ ВІД КОРДІВ З ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Володимир Прокопенко, Святослав Сичевський

Анотація

УДК 351.852.14; 623.444.6; 94(477)«14/15»

Ця публікація продовжує авторський цикл статей присвячений вивченню та введенню у історичний обіг знахідок озброєння епохи пізнього Середньовіччя з території України. В цій роботі описані знахідки нагелів від кордів, які походять з нових надходжень Національного музею історії України та приватних колекцій. Нагель це характерний конструкційний елемент кордів — зброї поширеної на територіях Східної та Центральної Європи в XIV – XVI ст. А відкриття та публікації останніх років дозволяють включити у цю область поширення кордів і Україну.

Всі дев'ять описаних нагелів (I-IX) є випадковими знахідками і на жаль нам невідомий історичний контекст цих знахідок, що значно зменшує наші можливості у датуванні й реконструкції шляхів їх проникнення на територію України.

— Нагель I який можна віднести до нового підтипу типу t_6 був віднайдений поблизу с. Бернове Кельменецького району Чернівецької області. Цей нагель цікавий залишками мідного покриття на поверхні.

— Нагель II який можна віднести до нового підтипу типу t_6 був віднайдений поблизу с. Михайлівці Мурованокуриловецького району Вінницької області.

— Нагель III із приватного зібрання Є. Гредунова відноситься до типу t_6. Місце знахідки невідоме.

— Нагель IV із приватного зібрання Є. Гредунова відноситься до типу t_{6a}. Місце знахідки невідоме.

— Нагель V із приватного зібрання Є. Гредунова відноситься до типу t_{6a}. Місце знахідки невідоме.

— Нагель VI типу t_{11} був віднайдений в Крижопільському районі Вінницької області.

— Нагель VII із приватного зібрання Є. Гредунова теж відноситься до типу t_{11}. Місце знахідки невідоме.

— Хрестоподібний нагель VIII що виходить за межі класифікації Жаковського теж був віднайдений в Крижопільському районі Вінницької області.

— Ще один хрестоподібний нагель IX був віднайдений поблизу с. Величківка Менського району Чернігівської області. І на сьогодні саме ця знахідка фіксує східний кордон розповсюдження кордів.

Ключові слова: нагель, корд, бойовий ніж, Пізнє Середньовіччя, Україна, Центральна Європа, Східна Європа.

Abstract *Volodymyr Prokopenko, Sviatoslav Sychevs'kyj* UDC 351.852.14; 623.444.6; 94(477)«14/15»

NEW FINDINGS OF THE KORD NAGELS (LATE MEDIEVAL COLD WEAPONS) IN UKRAINE

This publication continues the author's cycle of articles devoted to studying and introducing weapon finds of the Late Middle Ages found in Ukraine into the historical circulation. This paper describes new discoveries of kord nagels, which are new artefacts of the National Museum of History of Ukraine and private collection. Nagels are typical structural elements of kords, the weapons, used in Eastern and Central Europe between the 14th and 16th centuries. Recent discoveries and publications allow to include the territory of Ukraine in the area, where the kords were used.

All of the nine kord nagels (I—V) are accidental finds. Unfortunately, we are not aware of their historical context, which greatly reduces our ability to age-date and reconstruct ways of their distribution into Ukraine.

— Nagel I which can be attributed to the new subtype of Type t_6 (Petr Žákovský's classification) was discovered near Bernove of the Kelmenets district in the Chernivtsi region. The nagel has traces of copper coating on its surface.

— Nagel II which can be attributed to the new subtype of Type t_6 was discovered near Mykhailivtsi of the Murovanokurylovetsky district in the Vinnytsia region.
— Nagel III of Type t_6 from the private collection E. Gredunov. Place findings is unknown.
— Nagel IV of Type t_{6a} from the private collection E. Gredunov. Place findings is unknown.
— Nagel V of Type t_{6a} from the private collection E. Gredunov. Place findings is unknown.
— Nagel VI of Type t_{11} was discovered in the Kryzhopil district of the Vinnytsia region.
— Nagel VII of Type t_{11} from the private collection E. Gredunov. Place findings is unknown.
— Cross-shaped nagel VIII, which does not fit in Žákovský's classification; it was discovered in the Kryzhopol district of the Vinnytsia region, as well.
— Another cross-shaped nagel IX was discovered near Velychkivka of the Mensky region in the Chernihiv region. This last mentioned find establishes the eastern border of the area where the kords were used.

Keywords: nagel, kord, combat knife, Late Middle Ages, Ukraine, Central Europe, Eastern Europe.

Ця коротка публікація продовжує авторський цикл статей присвячений вивченню та введенню у історичний обіг знахідок озброєння епохи Пізнього Середньовіччя з території України[1]. Незначна кількість описаних знахідок та обмежений інтерес істориків до даного періоду перетворив цю сторінку вітчизняної історії на справжню Незвідану Землю – Terra Incognitum, що в свою чергу проектується і на роботи зарубіжних фахівців. Тому опис та введення у науковий обіг нових предметів є важливою складовою на початковому етапі формування загальної бази артефактів. Ця робота присвячена опису нових знахідок нагелів від кордів, частина з яких походить з нових надходжень Національного музею історії України[2], а інша зберігається у приватній колекції Євгенія Гредунова[3].

Нагель це характерний конструкційний елемент кордів – зброї поширеної на територіях Східної та Центральної Європи в XIV – XVI ст. Він розміщується на межі руків'я та леза і слугує упором, перешкоджаючи зісковзування руки на лезо в момент різкого колючого удару. Нагелі, як і самі корди, ззовні сильно відрізняються в загальних формах та деталях оформлення, але досить гарно розподіляються на однотипні групи та класифікуються. П. Жаковський, автор базової праці щодо історії розвитку та типології кордів, виділив тринадцять основних типів нагелів. Крім того у

1 С.В., Сичевський, Ю.Г., Безкоровайна і В.М. Прокопенко «Корди – пізньосередньовічна холодна зброя з нових надходжень Національного музею історії України,» в *Історія давньої зброї. Дослідження 2016* 2 т. упоряд. Д. Тоїчкін (Київ: Інститут історії України НАНУ, 133-125: (2017; V.M., Prokopenko and S.V., Sychevs'kyj «New Findings of Bayonet-Pointed Kords within Ukraine.» *Historia I Świat* 7 (2018): 275-279.

2 Надалі по тексту – НМІУ.

3 Користуючись можливістю, автори хотіли би подякувати за сприяння в написанні статті Є. Гредунову та П. Котовічу.

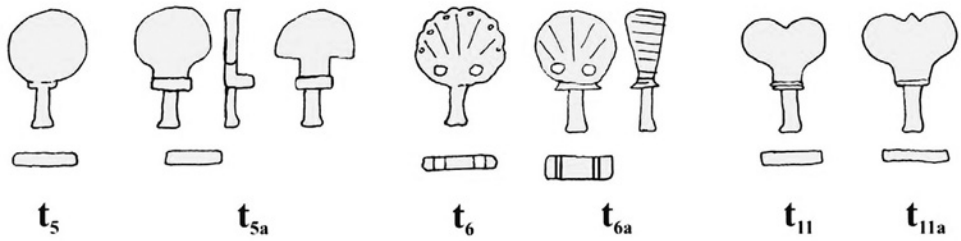

Рис. 1. *Окремі типи нагелів за класифікацією П. Жаковського, що пов'язані з нагелями описаними в статті.*

межах окремих типів можна виділити додаткові підтипи, що значно збільшує загальну кількість типів нагелів до двадцяти чотирьох[4]. При описі нагелів в цій статті ми притримувалися класифікації П. Жаковського, як найбільш ґрунтовної та повної. Але як показала практика, в деяких випадках і ця виняткова робота потребує доповнень у вигляді введення в неї нових підтипів нагелів (Рис. 1).

Всі дев'ять описаних нагелів (*I-IX*) від кордів є випадковими знахідками і на жаль нам невідомий матеріальний контекст цих знахідок, що значно зменшує наші можливості у датуванні й реконструкції шляхів їх проникнення на територію України. Також тут варто відмітити й питання знахідок саме нагелів окремо від кордів. Значна кількість із розглянутих нагелів зберегли довгий стрижень для фіксації на руків'ї корду, що наводить на певні роздуми про навмисне розмонтування кордів. Але для того щоб можна було впевнено робити подібні припущення необхідно звести разом доступні нам знахідки кордів. Тому в першому наближенні ми зупинимося лише на загальному описі цих предметів.

Нагель *I* із зібрання НМІУ (інвентарний номер № ТКВ-19593/1) (Рис. 2) був віднайдений поблизу с. Бернове Кельменецького району Чернівецької області. Його форма ймовірно імітує мушлю – з «лицьового боку»[5] від основи до країв радіально розходяться лінії, а по периметру краю розташовані невеликі круглі поглиблення, зворотній бік чистий без прикрас. На торці нанесені поперечні лінії, а також тут фіксуються залишки мідного покриття, що можливо колись повністю покривало нагель. Мідне по-

4 P., Žákovský, «Tesáky a problematika jednosecných zbraní stredoveku a raného novoveku» (PhD diss., Brno, 2014): 412-451.

5 Мається на увазі прикрашений бік, а враховуючи те, що з цього ж боку знаходиться виступ основи, можна говорити про те, що ця сторона була зорієнтована до руків'я.

Рис. 2. *Нагель I із зібрання НМІУ, що був віднайдений поблизу с. Бернове Кельменецького району Чернівецької області.*

Рис. 3. *Нагель II із зібрання НМІУ, що був віднайдений поблизу с. Михайлівці Муровано-куриловецького району Вінницької області.*

криття крім декоративної ймовірно відігравало і роль захисту від корозії, але нам зараз бракує відомостей про використання мідного покриття на елементах європейської зброї в XV-XVI ст., щоб робити далекосяжні висновки. Профіль нагелю досить складний: широкий (12 мм) верх, що поступово з «лицьового боку» зменшується донизу (до 6 мм), а потім формує широку прямокутну основу (16 на 10 мм з висотою 4 мм). Пластинка упору відносно основи зміщена до краю формуючи чітко виражений виступ. Стрижень, що фіксується в руків'ї корду має довжину 22 мм, а його діаметер коливається від 7,5 до 5 мм. Загальна висота нагеля – 59 мм, найбільша ширина – 35 мм. Вага – 57 г.

На перший погляд цей нагель можна віднести до типу t_{6a} (за класифікацією нагелів П. Жаковського)[6], але певна несиметричність розташування пластинки відносно основи, що виразно можна побачити на вигляді у профіль вказує на конструктивний зв'язок з типом t_{5a} який виділяється наявністю виразного виступу на основі зі сторони руків'я (Рис. 1)[7]. Тому, на нашу думку, було б доцільно виділити цей тип нагелів у окремий підтип в межах типу t_6.

Нагель *II* із зібрання НМІУ (інвентарний номер № ТКВ-19593/2) (Рис. 3) був віднайдений поблизу с. Михайлівці Мурованокуриловецького району Вінницької області. Його форма загалом ідентична нагелю *I*. На «лицьовому боці» так само розташовані радіальні лінії, а по периметру краю можна розрізнити ряд неглибоких поглиблень, що досить сильно пошкоджені продуктами корозії, на торці теж нанесені поперечні насічки, зворотній бік чистий. Біля основи знаходяться двоє більших та глибших поглиблень, що імітують наскрізні отвори характерні для цього типу нагелів. Профіль нагелю *II* теж аналогічний попередньому предмету. Широкий (12,5 мм) верх, що поступово з «лицьового боку» зменшується донизу (до 5,5 мм), а потім формує широку прямокутну основу (20 на 10 мм з висотою 6 мм). Пластинка упору відносно основи також зміщена до краю формуючи чітко виражений виступ. Стрижень має довжину 24 мм, а його діаметер коливається від 7 до 5 мм. Загальна висота нагеля – 60 мм, найбільша ширина – 40,5 мм. Вага – 66 г.

Цей нагель, так само як і нагель *I*, можна розглядати як окремий новий підтип нагелів типу t_6.

Нагель *III* із приватного зібрання Є. Гредунова (Рис. 4) відноситься до типу t_6 [8]. Місце знахідки невідоме. Відлитий з мідного сплаву він був при-

---

6 Žákovský, *Tesáky*, 432-434.

7 Žákovský, *Tesáky*, 425-426.

8 Žákovský, *Tesáky*, 427-431.

Рис. 4. *Нагель III із приватного зібрання Є. Гредунова.*

крашений орнаментом та позолотою, від якої залишилися лише окремі фрагменти. Периметр нагелю хвилястий, дещо стертий від використання у верхній частині. На пласких сторонах по периметру розташовані круглі поглиблення, що обрамляють малюнки у центрі. З одного боку можна розрізнити зображення пташки, а от малюнок з іншого боку не вдалося ідентифікувати. Біля основи два наскрізних круглих отвори. Стрижень відсутній. Загальна висота – 21 мм, висота круглого упору – 17 мм, найбільша ширина – 21 мм, а товщина – 4,5 мм, розмір прямокутної основи 16 на 6,5 мм з висотою 3 мм. Вага – 16 г.

Нагель *IV* із приватного зібрання Є. Гредунова (Рис. 5) відноситься до типу t_{6a}[9]. Місце знахідки невідоме. Вигляд декорування з різних боків упору однаковий. Від умовної точки між двома наскрізними отворами

9 Žákovský, *Tesáky*, 432-434.

Рис. 5. *Нагель IV із приватного зібрання Є. Гредунова.*

Рис. 6. *Нагель V із приватного зібрання Є. Гредунова.*

до країв радіально розходяться лінії, а на торці нанесені поперечні лінії. У профіль нагель має широкий (20,5 мм) верх, що поступово симетрично зменшується донизу (до 5,5 мм), а потім розширюється до підпрямокутної основи (19 на 16,5 мм). Стрижень, що фіксується в руків'ї корду має довжину 26 мм, а його діаметер коливається від 7,5 до 4 мм. Загальна висота нагеля – 58 мм, найбільша ширина – 37 мм, діаметр отворів – 5 мм. Вага – 77 г.

Нагель *V* із приватного зібрання Є. Гредунова *(Рис. 6)* теж відноситься до типу t_{6a}. Місце знахідки невідоме. Вигляд декорування з різних боків упору однаковий. Від умовної точки між двома наскрізними отворами до країв радіально розходяться лінії, а по периметру краю розташовані невеликі круглі поглиблення. На торці нанесені поперечні лінії. У профіль нагелю має широкий (17 мм) верх, що поступово симетрично зменшується донизу (до 4 мм), а потім розширюється до підпрямокутної основи (23 на 13 мм). Стрижень, що фіксується в руків'ї корду має довжину 19 мм, а

Рис. 7. *Нагель VI із зібрання НМІУ, що був віднайдений в Крижопільському районі Вінницької області.*

Рис. 8. *Нагель VII із приватного зібрання Є. Гредунова.*

його діаметер коливається від 7,5 до 5 мм. Загальна висота нагеля – 53 мм, найбільша ширина – 35 мм, діаметр отворів – 4 мм. Вага – 64 г.

Нагель *VI* із зібрання НМІУ (інвентарний номер № ТКВ-19593/3) (Рис. 7) відноситься до типу t_{11} і був віднайдений в Крижопільському районі Вінницької області. П. Жаковський називає такі нагелі «серцеподібними»[10]. На «лицьовому боці» засічками виділені два пласких кола, а на пласкому майданчику основи нанесені хрестоподібні штрихи. Стрижень відсутній. Загальна висота – 31 мм, найбільша ширина – 30 мм, приблизний розмір кіл – 16 на 15 мм. В профіль ширина верха 7,5 мм і поступово зменшується до 4 мм, розмір прямокутної основи 9 на 5 мм з висотою 9 мм. Вага – 22,7 г.

Нагель *VII* із приватного зібрання Є. Гредунова (Рис. 8) теж відноситься до типу t_{11}. Місце знахідки невідоме. Нагель простий без елементів де-

10 Žákovský, *Tesáky*, 446.

кору. Загальна висота – 55 мм, найбільша ширина – 25 мм, товщина пластинки упору – 7 мм, розмір підпрямокутної основи 15 на 14 мм. Стрижень має довжину 24 мм, а його діаметер коливається від 8 до 5,5 мм. Вага – 40 г.

Нагель *VIII* із зібрання НМІУ (інвентарний номер № ТКВ-19593/4) (Рис. 9) був віднайдений в Крижопільському районі Вінницької області. Його особливістю є те що його хрестоподібна форма виходить за межі класифікації П. Жаковського. Загальна форма нагелю хрестоподібна, з заокругленими закінченнями хреста. Загальна висота – 36 мм, найбільша ширина – 26 мм. В профіль ми знов бачимо характерне звуження нагелю від верху до основи, від 14 до 7,5 мм та певну асиметрію відносно стрижня. Підпрямокутна основа має розміри 15 на 12,5 мм. Стрижень частково втрачений, залишився 8 мм фрагмент діаметром 6 мм. Вага – 36,9 г.

Нагель *IX* із зібрання НМІУ (інвентарний номер № ТКВ-19593/5) (Рис. 10) був віднайдений поблизу с. Величківка Менського району Чернігівської об-

Рис. 9. *Нагель VIII із зібрання НМІУ, що був віднайдений в Крижопільському районі Вінницької області.*

Рис. 10. *Нагель IX із зібрання НМІУ, що був віднайдений поблизу с. Величківка Менського району Чернігівської області.*

ласті. І на сьогодні саме ця знахідка фіксує східний кордон розповсюдження кордів. Він теж має некласифіковану хрестоподібну форму, що однак своїми вигнутими донизу горизонтальними закінченнями нагадує більше геральдичну лілію ніж хрест. Загальна висота – 52 мм, найбільша ширина – 29 мм. В профіль теж наявне звуження нагелю від верху до основи, від 13 до 9 мм та вже більш яскраво виражена асиметрія відносно стрижня. Підпрямокутна основа має розміри 16 на 9 мм, а стрижень має довжину 25 мм, а його діаметр коливається від 6 до 5 мм. Вага – 34,6 г.

Таким чином в представленій роботі були розглянуті та введені в науковий обіг нові знахідки нагелів від кордів – бойових ножів XIV-XVI ст. Типологічно більша частина нагелів (*III-VII*) виготовлені у руслі форм типових для Центральної Європи. В той же час були виявлені два нагелі (*I* та *II*) які за сукупністю ознак варто віднести до нового підтипу відомого типу t_6. Ще двоє нагелів (*VIII* та *IX*) мають форму яка раніше не була описана і її варто виокремити у новий тип з двома підтипами: хрестоподібним та у формі геральдичної лілії.

БІБЛІОГРАФІЯ

Prokopenko, V.M., and Sychevs'kyj, S.V. «New Findings of Bayonet-Pointed Kords within Ukraine.» *Historia I Świat* 7 (2018): 275-279.

Žákovský, P. «Tesáky a problematika jednosecných zbraní stredoveku a raného novoveku.» PhD diss., Brno, 2014.

Сичевський, С.В., Безкоровайна, Ю.Г., і Прокопенко В.М. «Корди – пізньосередньовічна холодна зброя з нових надходжень Національного музею історії України.» В *Історія давньої зброї. Дослідження 2016.* 2 т. упоряд. Д. Тоїчкін, Київ: Інститут історії України НАНУ, 2017.

Відомості про авторів

Прокопенко Володимир Михайлович, кандидат хімічних наук, науковий співробітник Інституту біоорганічної хімії та нафтохімії НАН України (Київ, Україна).

Сичевський Святослав Васильович, магістр історії, незалежний дослідник озброєння та матеріальної культури України XIV–XVII ст. (Київ, Україна).

About Authors

Volodymyr M. Prokopenko, PhD, research fellow of the Institute of Bioorganic Chemistry and Petrochemistry, NASU (Kyiv, Ukraine). e-mail: velizariy@gmail.com

Sviatoslav V. Sychevs'kyj, Master of History, independent researcher of weapons (Kyiv, Ukraine) e-mail: sainthq@gmail.com.

КОЛЕКЦІЯ РУЧНОЇ КОРОТКОСТВОЛЬНОЇ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ У ФОНДОЗБІРНІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ. МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС

Михайло Філоненко

Анотація УДК 069:623.443

У статті представлений огляд колекції ручної короткоствольної вогнепальної зброї у фондозбірні Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. Важливим складником фондового зібрання є група зберігання «Зброя і техніка» (ЗТ), яка налічує понад 2000 музейних предметів. Із них 200 пістолетів. Це бойові, сигнальні та спортивні пістолети тощо. Усі музейні зразки зброї приведені в небоєздатний стан. Здебільшого – це бойова зброя періоду Другої світової війни та бойових дій в Афганістані. Слід зазначити, що 107 одиниць із цієї колекції є особистою зброєю конкретних учасників Другої світової війни та бойових дій на території Афганістану. Переважна більшість цих пістолетів належала учасникам радянського руху Опору. Атрибуція цих музейних предметів не викликає труднощів, оскільки вони є зразками серійної продукції. Набагато складніше визначити моделі, що надійшли в музей після внесення значних змін у їхній зовнішній вигляд.

Ключові слова: ручна короткоствольна вогнепальна зброя, пістолет, револьвер, Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс.

Abstract *Mykhailo Filonenko* UDC 069:623.443

COLLECTION OF HAND-HELD SHORT-BARRELED FIREARM IN THE FUND COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF UKRAINE IN THE SECOND WORLD WAR

A unique collection has been created in the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. Its component is a storage group “Weapons & Equipment” that has more than 2,000 units. Among them are 200 handguns. There are the combat, signal, sport handguns, etc. All of them were rendered inoperable in the museum collection. These are the weapons of time of World War II and warfare in Afghanistan. 107 units of this collection are the personal weaponry of particular personalities; most of them were the members of the Soviet resistance movement. Attribution of handguns isn’t difficult as they are the samples of serial production. The complications arise with non-typical samples of handguns remodeled or craft produced.

Keywords: handguns, pistol, revolver, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. Memorial complex.

У Національному музеї історії України у Другій світовій війні сформувалася колекція, яка налічує тисячі унікальних музейних предметів. Одним із важливих складників фондового зібрання є група зберігання «Зброя і техніка» (ЗТ). Вона об’єднує колекції зразків бойової техніки (гармати, танки, самохідні установки, автомобілі та бронеавтомобілі, пускові установки, літаки і т.п.), вогнепальної зброї (пістолети, пістолети-кулемети, гвин-

тівки, карабіни, автомати, кулемети), холодної зброї (ножі, штики, шаблі, шашки, мечі, кортики), боєприпасів часів Другої світової війни та повоєнних років. Станом на листопад 2017 р. ця група налічувала понад 2 000 одиниць зберігання. Серед цього загалу на постійне державне зберігання до музейної фондозбірні передано чимало зразків ручної короткоствольної вогнепальної зброї – пістолетів.

Історія вогнепальної зброї тісно пов'язана з розвитком науки і техніки. Перша ручна короткоствольна вогнепальна зброя (пістолет) з'явилася відносно недавно (XIV ст.) порівняно з іншими зразками озброєнь в історії людства, проте на сьогодні вона досягла високого рівня досконалості.

Пістолет (фр. pistolet – фр. pistole від чес. píšťala – пищаль, дудка) – ручна короткоствольна неавтоматична або самозарядна вогнепальна зброя, призначена, як правило, для враження цілей на дистанції до 25-50 м [201, с. 8]. Перші пістолети були переважно однозарядними, з гладким або нарізним стволом. Сучасні пістолети – здебільшого самозарядні, нарізні, багатозарядні (від 5-7 до 15-20 і більше патронів) [202, с.10].

Формування колекції короткоствольної вогнепальної зброї тривало не одне десятиріччя. До фондозбірні Меморіалу пістолети передавали установи та організації, серед яких: Національний музей історії України, Центральний музей прикордонних військ КДБ СРСР у м. Москва, музей Державного підприємства «Завод Арсенал».

Цікавими зразками поповнилася колекція в 1990 р. після відрядження співробітників музею до м. Кабул (Афганістан). Консульський відділ Посольства СРСР у Республіці Афганістан передав військові трофеї, здобуті під час бойових дій в Афганістані.

Долучилися до цієї важливої місії Добровільне товариство сприяння армії, авіації і флоту (ДТСААФ) та військові частини Київського Червонопрапорного військового округу.

За часів незалежності нашої держави поповненню колекції сприяє Міністерство оборони України.

Справжній інтерес становить зброя, передана безпосередніми учасниками Другої світової війни та їхніми нащадками. Ці реліквії належали військовослужбовцям Збройних сил СРСР та представникам радянського руху Опору. Вони нагадують нинішньому й прийдешнім поколінням про славні подвиги предків.

Колекція пістолетів у фондах Меморіального комплексу налічує 200 одиниць (далі – од.), однак не всі зразки є саме короткоствольною вогнепальною бойовою зброєю. У фондозбірні зберігаються: 4 сигнальних пістолети (ракетниці) [34; 96; 130; 200], що призначені для здійснення оптичного

зв'язку; 2 спортивних пістолети [122; 127] та 3 однозарядні пістолети, камуфльовані під авторучку [110; 111; 112]. Серед сучасних зразків вирізняється пістолет з ударним капсульним замком XIX ст. [165], захоплений як трофей в Афганістані.

Сучасні пістолети поділяють на револьвери та самозарядні пістолети, які мають багато спільних рис, пов'язаних з їхнім призначенням. Револьвер також є пістолетом з особливим устроєм, зокрема заряди в револьвері розміщуються в барабані, що обертається. Саме ця конструктивна особливість і дала йому самостійну назву (револьвер – від англ. Revolve – обертати) [203, с. 6].

Колекція Меморіального комплексу налічує 39 револьверів. Серед них 33 одиниці трьохлінійних револьверів системи Нагана зразка 1895 р. [3; 5; 12–15; 40; 92; 105; 133; 146; 168 – 187; 192; 193; 202, 19; 204, 17].

Чимало виробників копіювало систему Нагана. Російські револьвери цієї системи перебували на озброєнні в царській армії, а згодом – і в Червоній. Як і самозарядні пістолети, вони використовувалися в період Другої світової війни, а по закінченні війни залишалися на озброєнні військових частин і воєнізованої охорони (ВОХР).

Представлені також інші відомі виробники револьверів: американські системи Сміт і Вессон (2 од.) [194; 195; 201, с. 379-381]; англійські системи Веблей (1 од.) [155; 201, с. 102] і Мервін-Халберт (1 од.) [154; 201, с. 154]; бельгійський системи Прайса (1 од.) [153; 201, с. 96]; італійський системи Модерн (1 од.) [48; 201, с. 125].

Досить різноманітною є колекція самозарядних пістолетів. Порівняно з револьверами самозарядні пістолети мають магазини більшої ємкості. Робота автоматики всіх самозарядних пістолетів заснована на використанні частини енергії порохових газів, яка виділяється під час пострілу [202, с. 11]. Чимало з них радянського виробництва:

– пістолет ТК (Тульський, системи С.А. Коровіна) зразка 1926 р., перший радянський серійний самозарядний пістолет – 6 од. [63; 86; 93; 119; 134; 138; 201, с. 369];

– пістолет ТТ (Тульський, системи Ф.В. Токарева) зразка 1933 р., перший військовий самозарядний пістолет, узятий на озброєння Червоної армії в 1933 р., зарекомендував себе в роки Великої Вітчизняної війни як потужна особиста зброя офіцерів – 17 од. [1; 2; 4; 6–8; 10; 11; 20; 29; 30; 38; 113; 114; 118; 138; 167; 201, с. 367];

– пістолет ПМ (системи М.Ф. Макарова), особиста зброя радянських та пострадянських збройних сил, а також правоохоронних органів, взята на озброєння в 1951 р. – 5 од. [16; 17; 27; 148; 149; 201, с. 373];

– АПС (самозарядний пістолет системи І.Я. Стєчкіна), узятий на озброєння разом із ПМ, поєднував характеристики пістолета та пістолета-кулемета – 2 од. [18; 19; 201, с. 373].

Численна та різноманітна колекція пістолетів іноземних марок зберігається у фондозбірні. Досить широко представлені німецькі виробники, зокрема зразки німецької фірми «Маузер» (Gebrüder Mauser), серед них:

– «Маузер» К96 (нім. Mauser C96 від Construktion 96) – німецький самозарядний пістолет, розроблений 1895 р. – 9 од. [24; 39; 61; 85; 88-90; 128; 189; 201, с. 297-298];

– «Маузер» М 1910 [201, с. 300] – німецький кишеньковий самозарядний пістолет, розроблений 1909 р. – 5 од. (із них: М 1910/14 калібру 6,35 мм – 1 одиниця [31]; М 1910/14 калібру 7,65–мм – 2 од. [33; 53]; М 1910/34 калібру 7,65 мм – 2 од. [82; 126]);

– «Маузер» ХСц (нім. Mauser HSc – Hahn-Selbstspanner-Pistole, Ausführung C – пістолет із самозвідним курком, модифікація «С») – німецький самозарядний пістолет, який створив у 1935-1937 рр. конструктор Алекс Зайдель – 2 од. [95; 144; 201, с. 300];

– «Маузер» ВТР (нім. Mauser WTP – WestenTaschenPistole, жилетно-кишеньковий пістолет), призначений для самооборони, розроблений 1918 р. – 1 од. [145; 201, с. 301].

Добре відома в середовищі колекціонерів та користувачів зброї німецька збройова фірма «Вальтер» (Carl Walther GmbH Sportwaffen). Зразки пістолетів її виробництва також представлені у фондах музею:

– «Вальтер» ПП (Walther PP – Polizeipistole) – «поліцейська» модель зразка 1929 р. – 4 од. [21; 46; 66; 83; 201, с. 294];

– «Вальтер» ППК (Walther PPK – Polizeipistole Kriminalmodell) – «поліцейська» компактна модель зразка 1931 р. з укороченим до 83 мм стволом – 9 од. [22; 42; 84; 91; 98; 103; 106; 121; 143; 201, с. 295];

– «Вальтер» П38 (Walther P38) – німецький самозарядний пістолет, розроблений 1938 р. – 6 од. [47; 50; 51; 69; 77; 197; 201, с. 295];

– «Вальтер» модель 2 (Walther Modell 2) – німецький самозарядний пістолет, розроблений 1909 р. – 1 од. [140; 201, с. 293].

Одним із найвідоміших пістолетів часів Першої та Другої світових війн є «Люгер» П08 (Парабелум; нім. P08, Parabellum, Borchardt-Luger) – пістолет, розроблений в 1900 р. австрійцем Георгом Люгером на основі конструкції пістолета Хуго Борхардта – 3 од. [76; 120; 125; 201, с. 291].

У фондах музею зберігаються пістолети фірми «Зауер» – J. P. Sauer und Sohn GmbH (Sauer & Sohn) – найстарішої збройової компанії Німеччини:

– «Зауер» М1913 (Sauer M1913) – самозарядний пістолет зразка 1913 р.:

«стара модель» – 1 од. [26]; «нормальна модель» – 2 од. [101; 135; 201, с. 306-307];

– «Зауер» ВТМ (Sauer WTM – WestenTaschenModell) [201, 306] – самозарядний пістолет зразка 1928 р. – 1 од. [104];

– «Зауер» 38Х (Sauer 38H (Н від нім. Hahn – курок)) [201, с. 307] - пістолет, розроблений в 1932-1937 рр. фірмою J. P. Sauer & Sohn як зброя для поліції та громадян – 3 од. [35; 72; 94].

Продукція німецької фірми Rheinische Metallwaren & Maschinenfabriken представлена пістолетом «Дрейзе» М1907 (нім. Dreyse M1907) – бойовим самозарядним пістолетом часів Першої та Другої світових війн – 1 од. [132; 201, с. 305].

Простим у виробництві є самозарядний пістолет німецької фірми «Franz Jager & Co» – «Єгер» (Jager) – 1 од. [56; 201, с. 306].

Проблема прискорення процесу перезаряджання була оригінально вирішена під час розробки німецького пістолета «Лігнозе Айнханд» (Lignose, нім. Einhand – одна рука) зразка 1917 р. модель 2А – 1 од. [124; 201, с. 309].

Австро-угорські, згодом австрійські, пістолети представлені збройовою фірмою «Штайр» (Steyr). Особливе місце серед них належить моделі «Рот-Штайр» М1907 (Roth-Steyr M1907) – це перший в історії самозарядний пістолет, прийнятий як основна короткоствольна зброя великим військовим формуванням (кавалерією Австро-Угорщини) – 1 од. [43; 201, с. 270].

Інші моделі:

– «Штайр» М1912 (Steyr M1912) – самозарядний пістолет виробництва Австро-Угорщини, згодом Австрії – 3 од. [49; 60; 190; 201, с. 271];

– «Штайр» М1909 (Steyr M1912) – самозарядний пістолет виробництва Австро-Угорщини, згодом Австрії – 1 од. [75; 201, с. 271].

Угорська короткоствольна вогнепальна зброя представлена пістолетами виробництва заводу «Фемару» (Fémárú) (Будапешт, Угорщина):

– «Фроммер» «Стоп» (Frommer Stop) – самозарядний пістолет, розроблений конструктором-зброярем Рудольфом Фроммером у 1912 р. – 3 од. [52; 57; 59; 201, с. 289];

– «Фроммер» 37М (Frommer 37M) – самозарядний пістолет, розроблений конструктором-зброярем Рудольфом Фроммером у середині 30–х рр. XX ст. – 3 од. [45; 68; 73; 201, с. 289];

– Пістолет FEG R-61 – самозарядний пістолет – 1 од. [123; 201, с. 291].

Добре зарекомендували себе та здобули широку популярність чеські зброярі. Відомим виробником зброї є чеська збройова компанія «Чеська збройова» (Česká zbrojovka). Серед зразків її продукції:

– Пістолет CZ N – самозарядний пістолет зразка 1922 р. – 1 од. [58; 201, с. 391];

– Пістолет CZ 24 (відомий під маркуванням Vz.24, тобто Vzor – модель) – перший зразок самозарядної короткоствольної зброї, що серійно випускалася та була прийнята на озброєння армії Чехословаччини, удосконалена в 1924 р. Франтішеком Мишкою – 1 од. [80; 201, с. 391];

– Пістолет CZ 27 (відомий під маркуванням Vz.27, тобто Vzor – модель) – самозарядний пістолет, розроблений у 1927 р. Франтішеком Мишкою – 2 од. [70; 141; 201, с. 391];

– Пістолет CZ 27 (відомий під маркуванням Pistole 27(t)) – самозарядний пістолет, що вироблявся у Чехословаччини під час німецької окупації – 2 од. [62; 107; 201, с. 392].

Ще одним виробником зброї в Чехословаччині була фірма Ф. Душека в м. Опочно. Її продукція представлена пістолетом «ДУО» (DUO) – самозарядним пістолетом калібру 6,35–мм, що випускався в 1926-1949 рр. – 1 од. [97; 201, с. 392].

У різний час «ДУО» випускався також під назвою «ІДЕАЛ» (YDEAL) (Чехословаччина) – 1 од. [139; 201, с. 392]. Ці зразки, як правило, не мають клейма з ім'ям Душека, їхнє походження можна визначити тільки за тисненням фірмової назви на щічках руків'я.

Одна з головних італійських зброярських компаній – «Беретта» (італ. Beretta, повна назва італ. «Fabbrica d'Armi Pietro Beretta Gardone»), що була заснована в 1526 р. та продовжує виробництво дотепер. Її продукція перебуває на озброєнні поліції та армії в багатьох країнах світу, широко використовується для самооборони цивільними особами. У фондах музею зберігаються:

– «Беретта» M1934 (Beretta M1934) – компактний самозарядний пістолет, що був на озброєнні італійської армії з 1934 р. – 4 од. [108; 151; 152; 198; 201, с 356].

Музейна колекція нараховує певну кількість пістолетів різних іспанських виробників, які є доволі рідкісними. Фірма «Унсета і К°» (Societa Unceta and compania) відома виробництвом пістолетів «Астра» (ASTRA):

– «Астра» модель 902 (ASTRA mod. 902) – самозарядний пістолет, що випускався з 1928 р., досить подібний до німецької моделі Маузер К96 – 1 од. [28; 201, с. 315];

– «Астра» модель 400 (ASTRA mod. 400) – самозарядний пістолет, що випускався в 1921–1945 рр. – 1 од. [55; 201, с. 316];

– Астра модель 3000 (ASTRA mod. 3000) – самозарядний пістолет, що випускався з 1948 р. – 1 од. [163; 201, с 316];

– «Астра» модель 4000 «Фелкон» (ASTRA mod. 4000 FALKON) – самозарядний пістолет, що випускався з 1956 р. – 1 од. [150; 201, с. 317];

– «Астра» модель 2000 (ASTRA mod. 2000) – самозарядний пістолет – 1 од. [164; 201, с. 317];

– «Астра» модель «Файркет» (ASTRA mod. FIRECAT) – самозарядний пістолет – 1 од. [162; 201, с. 317].

Іспанська компанія «Bonifacio Echeverria, SA» представлена пістолетами торгової марки «Стар» (STAR):

– «Стар» модель ХК «Лансер» (Star HK mod. Lancer) – самозарядний пістолет – 1 од. [157; 201, с. 326];

– «Стар» модель ЦУ «Старлет» (Star CU mod. Starlet) – самозарядний пістолет – 2 од. [158; 159; 201, с. 326];

– «Стар» модель IP (Star IR) – самозарядний пістолет – 2 од. [160; 161; 201, с. 326].

Різні іспанські збройові фірми виявилися досить плідними у випуску кишенькових пістолетів, створених за зразком системи Браунінга 1906 р. Серед них пістолет збройової фабрики «СЕАМ» калібру 6,35–мм (SEAM cal. 6,35) – 1 од. [142; 201, с. 322].

Ще однією подібною розробкою є пістолет виробництва «Франсиско Аризменди» (м. Ейбар, Іспанія) «Зінгер» калібру 6,35–мм (Singer cal. 6,35) – 1 од. [199; 201, с. 333].

До наслідування системи Браунінга 1906 р. вдалися свого часу й французькі виробники короткоствольної вогнепальної зброї. Однією з фірм, яка на цьому спеціалізувалася, була «Manufacture Nationale d'Armes de Bayonne» (МАБ). У головній експозиції музею в залі № 8 представлений пістолет МАБ модель А (МАВ А) – 1 од. [71; 201, с. 386].

У фондах музею зберігаються пістолети виробництва «Manufacture d'Armes de Pyrenees françaises», які також виготовлені за аналогією до моделі Браунінга 1906 р., зокрема це «Юнік» модель 10 (Unique Model 10) – 2 од. [23; 100; 201, с. 389].

Модель зі збільшеним калібром до 7,65–мм – «Юнік» модель 17 (Unique Model 17) – 1 од. [74; 201, с. 389]. Це окупаційний зразок цього пістолета, оскільки під час окупації Франції німці налагодили його виробництво.

Як уже зазначалося вище, чимало виробників короткоствольної вогнепальної зброї наслідували зразки Браунінга. Відбувалося це не випадково. Наприкінці XIX ст. Джон Мозес Браунінг розробив і запатентував практично всі схеми роботи автоматики, які дотепер лежать в основі більшості самозарядних пістолетів. Першим і найбільшим виробником пістолетів системи Браунінга в Європі була бельгійська фірма «Fabrique Nationale

d'Armes de Guerre» (FN) у м. Ерсталь (Бельгія). Звідси випливає назва «бельгійський браунінг». У фондах музею зберігається їх значна кількість:

– «Браунінг» зразка 1900 р., Браунінг №1 (FN Browning M.1900) – самозарядний пістолет, розроблений Дж. М. Браунінгом у 1896 р., який випускався в 1900 – 1912 рр. – 6 од. [54; 64; 99; 102; 129; 191; 201, с. 276];

– «Браунінг» зразка 1906 р. (FN Browning M.1906) – бельгійський кишеньковий пістолет, розроблений Дж. М. Браунінгом у 1905 р., який серійно вироблявся з 1906 р. – 7 од. [25; 36; 37; 115; 116; 131; 136; 201, с. 276];

– «Браунінг» зразка 1910 р. (FN Browning M.1910) – самозарядний пістолет конструкції Джона М. Браунінга, розроблений на заміну пістолета Browning M1900 – 1 од. [41; 201, с. 276];

– «Браунінг» зразка 1922 р. (FN Browning M.1922) – самозарядний пістолет, розроблений у 1922 р. на замовлення Королівства сербів, хорватів і словенців. Це новий варіант моделі Browning M.1910 – 3 од. [78; 117; 147; 201, с. 277];

– «Браунінг Хай-Пауер» (FN Browning High-Power (HP)) – самозарядний пістолет конструкції Дж. Браунінга й Дідьє Сева, розроблений у період 1921–1935 рр. – 3 од. [44; 81; 87; 201, с. 277].

У м. Ершталь (Бельгія) на заводах фабрики «Anciens Etablissements Pieper» проводилося виробництво пістолетів «Байард» (Bayard):

– «Байард» зразка 1908 р. (Bayard Mle.1908) – самозарядний пістолет, сконструйований Бернаром Кларю в 1908 р. для самооборони на коротких дистанціях – 1 од. [65; 201, с. 279];

– «Байард» зразка 1930 р. (Bayard Mle.1930) – самозарядний пістолет, сконструйований у 1930 р. – 1 од. [67; 201, с. 279].

Одним із найвідоміших виробників короткоствольної вогнепальної зброї є американська компанія «Кольт» (Colt's Manufacturing Company). Велику популярність здобув її самозарядний пістолет «Кольт-Браунінг» M1911 (Colt-Browning M1911), розроблений Джоном Мозесом Браунінгом. У фондах музею зберігається 1 од. [188; 201, с. 375].

Британські виробники пістолетів представлені фірмою «Веблей-Скотт» (Webley & Scott Ltd). Для самооборони в 1906 р. був спроектований кишеньковий самозарядний пістолет «Веблей-Скотт» зразка 1906 р. (Webley & Scott Model 1906). У фондах Меморіалу представлена 1 од. [109; 201, с. 288].

Атрибутування перерахованих вище зразків короткоствольної вогнепальної зброї не має великих ускладнень через те, що вони є зразками серійної продукції, мають відповідні відтиски, клейма та номери. Набагато складніше визначити зразки, що потрапили в музей після значних змін у зовнішньому вигляді. Одним із таких пістолетів є копія системи Браунінга 1906 р. [196].

Певні ускладнення виникають із нетиповими зразками зброї. Серед них – пістолет із затвором типу «Піболі-Мартіні» (Peabody & Martini) [156], захоплений як трофей в Афганістані.

Особливо складно атрибутувати зброю, яка перероблялася або виготовлялася кустарно. У фондах музею зберігаються:

– однозарядний пістолет, перероблений із ракетниці системи «Вальтер» 1936 р. – 1 од. [79];

– саморобний пістолет, подібний до бельгійського «Клеман» зразка 1908 р. (Clement Mle. 1908) – 1 од. [32];

– саморобний пістолет із написом «made in Czechoslovakia», захоплений в Афганістані як трофей – 1 од. [166];

– саморобний пістолет типу ТТ – 1 од. [9].

Незважаючи на те, що ці зразки зброї не є серійними, вони не втрачають своєї історичної та наукової цінності. Пістолети кустарного виробництва є по-справжньому унікальними та користується певним попитом у середовищі колекціонерів зброї.

Уже зазначалося, що музейна колекція налічує 200 пістолетів. Усі зразки приведені в небоєздатний стан. Здебільшого – це бойова зброя періоду Другої світової війни та бойових дій в Афганістані. Проте лише 8 одиниць цієї зброї представлені в основній експозиції музею.

У 3-му залі «Оборона Києва» експонуються пістолет системи Браунінга зразка 1922 р. Івана Федоровича Боровика [78] та пістолет (копія системи Браунінга 1906 р.) Сергія Васильовича Добринова [196].

У 5-му залі «Бойові дії на Кримському півострові» – пістолет «Зауер» М1913 (стара модель) Героя Радянського Союзу Людмили Михайлівни Павличенко [26].

У 8-му залі «Рух Опору українського народу» представлені пістолети МАБ та «Чеська збройовка» CZ 27 Героя Радянського Союзу Олександра Миколайовича Сабурова [71;70] та пістолет ТТ (Тульський, системи Ф.В.Токарева) Олексія Михайловича Артамонова [7].

У 12-му залі «Завершення визволення України від нацистських загарбників» експонується пістолет «Маузер К-96» (модель 1920р.) Героя Радянського Союзу Сергія Кіндратовича Горюнова [88] та пістолет ТТ (Тульський, системи Ф.В.Токарева) Героя Радянського Союзу Якова Давидовича Хардікова [20].

Ширша презентація колекції ручної короткоствольної вогнепальної зброї в основній експозиції музею сприятиме збільшенню відвідуваності музею та залучить до музейної аудиторії колекціонерів та дослідників зброї.

Пістолети, нарівні з іншими реліквіями музею, є оригінальними артефактами історії нашої Батьківщини.

Слід відзначити, що 107 одиниць із зазначеної колекції є особистою зброєю конкретних учасників Другої світової війни та бойових дій на території Афганістану. Переважна більшість цих пістолетів належала учасникам радянського руху Опору.

У фондах музею зберігаються пістолети чотирьох двічі Героїв Радянського Союзу: Сидора Артемовича Ковпака [63], Олександра Івановича Родимцева [25], Олексія Федоровича Федорова [61], Степана Федоровича Шутова [84].

Серед інших матеріалів у музейній фондозбірні зберігаються пістолети 23 Героїв Радянського Союзу: Корнія Михайловича Андрусенка [33], Анатолія Трохимовича Бурковського [108], Сергія Сергійовича Варенцова [85], Сергія Кіндратовича Горюнова [88], Володимира Миколайовича Дружиніна [93], Івана Макаровича Журби [87], В'ячеслава Антоновича Квітинського [64], Омеляна Філаретовича Кондрата [137], Степана Якимовича Красовського [122], Олександра Єлисейовича Кривця [118], Івана Ілліча Люднікова [22], Михайла Григоровича Малишева [6], Саркіса Согомоновича Мартиросяна [32], Терентія Федоровича Новака [21], Миколи Миколайовича Олєшева [31], Василя Васильовича Петрова [113], Ісси Олександровича Плієва [98], Павла Павловича Полубоярова [123], Олександра Миколайовича Сабурова [70, 71, 83], Миколи Васильовича Соколова [106], Дмитра Івановича Турбіна [134], Андрія Григоровича Фроленкова [104], Якова Давидовича Хардикова [20], Олексія Омеляновича Чайки [30].

Музейне зібрання містить також зразки зазначеної зброї 3 Героїв Соціалістичної Праці: Василя Володимировича Безвесільного [143], Івана Самойловича Грушецького [91], Олександра Євдокимовича Корнійчука [114].

Цікавим фактом є те, що музейна скарбівня включає пістолети подружжя Василя Володимирова [143] та Людмили Захарівни [142] Безвесільних, рідних братів Петра Сергійовича [41; 138] та Федора Сергійовича [38; 40] Коротченків, а також юного учасника німецько-радянського протистояння Сергія Васильовича Добринова [196].

Різноманітність колекції ручної короткоствольної вогнепальної зброї Меморіального комплексу дає можливість краще зрозуміти історію її удосконалення та застосування, а також використовувати найбільш цікаві зразки в експозиційній та виставковій роботі, що дасть можливість на основі антропоцентричного підходу розкрити долі учасників війни.

У ході дослідження колекції було виявлено, що зовсім не має зразків пістолетів японського виробництва. Необхідно відзначити, що в музейній

фондозбірні бракує ручної короткоствольної вогнепальної зброї представників Українського визвольного руху, а також учасників бойових дій на Сході України. Отримання чи придбання такої зброї дасть змогу наочно, глибше й детальніше висвітлювати в практичній роботі музею історію Другої світової війни та захисту суверенітету й незалежності України на початку XXI ст.

ПОСИЛАННЯ

1. Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. – КН-108. – ЗТ-24. – Пістолет ТТ (Тульський, системи Ф.В.Токарева),1953 р.в., № УЧ-46, 2727 ШК.
2. Фонди НМІУДСВ. – КН-187. – ЗТ-43. – Пістолет ТТ (Тульський, системи Ф.В.Токарева), 1943 р.в., № АЛ 7001.
3. Фонди НМІУДСВ. – КН-188. – ЗТ-44. – трьохлінійний револьвер системи Нагана зразка 1895 р., 1943 р.в., № ДГ 1829.
4. Фонди НМІУДСВ. – КН-189. – ЗТ-45. – Пістолет ТТ (Тульський, системи Ф.В.Токарева), 1938 р.в., № ЛБ 919.
5. Фонди НМІУДСВ. – КН-319. – ЗТ-48. – трьохлінійний револьвер системи Нагана зразка 1895 р., 1926 р.в., № 15820.
6. Фонди НМІУДСВ. – КН-324. – ЗТ-49. – Пістолет ТТ (Тульський, системи Ф.В.Токарева) Героя Радянського Союзу М.Г. Малишева, 1942 р.в., № ЗВ 4900.
7. Фонди НМІУДСВ. – КН-325. – ЗТ-50. – Пістолет ТТ (Тульський, системи Ф.В.Токарева) О.М. Артамонова, 1943 р.в., № ЛЯ 3133.
8. Фонди НМІУДСВ. – КН-326. – ЗТ-51. – Пістолет ТТ (Тульський, системи Ф.В.Токарева) І. І. Водоп'яна, 1938 р.в., № ЧТ-896.
9. Фонди НМІУДСВ. – КН-335. – ЗТ-58. – Пістолет саморобний типу ТТ.
10. Фонди НМІУДСВ. – КН-338. – ЗТ-59. – Пістолет ТТ (Тульський, системи Ф.В.Токарева), 1953 р.в., № 3170.
11. Фонди НМІУДСВ. – КН-339. – ЗТ-60. – Пістолет ТТ (Тульський, системи Ф.В.Токарева), 1953 р.в., № 3218.
12. Фонди НМІУДСВ. – КН-340. – ЗТ-61. – трьохлінійний револьвер системи Нагана зразка 1895 р., 1944 р.в., № 55587.
13. Фонди НМІУДСВ. – КН-341. – ЗТ-62. – трьохлінійний револьвер системи Нагана зразка 1895 р., 1944 р.в., № ЮС 154.
14. Фонди НМІУДСВ. – КН-342. – ЗТ-63. – трьохлінійний револьвер системи Нагана зразка 1895 р., 1926 р.в., № 3084.
15. Фонди НМІУДСВ. – КН-343. – ЗТ-64. – трьохлінійний револьвер системи Нагана зразка 1895 р., 1945 р.в., № ЮД 429.
16. Фонди НМІУДСВ. – КН-404. – ЗТ-73. – Пістолет системи Макарова (ПМ), № УЧ 1070.
17. Фонди НМІУДСВ. – КН-405. – ЗТ-74. – Пістолет системи Макарова (ПМ), 1966 р.в., № УЧ-1071.
18. Фонди НМІУДСВ. – КН-406. – ЗТ-75. – Автоматичний пістолет Стєчкіна (АПС), № РХ-1323

19. Фонди НМІУДСВ. – КН-407. – ЗТ-76. – Автоматичний пістолет Стєчкіна (АПС), 1954 р.в., № АП-213
20. Фонди НМІУДСВ. – КН-1935. – ЗТ-126. – Пістолет ТТ (Тульський, системи Ф.В.Токарева) Героя Радянського Союзу Я. Д. Хардікова, 1942 р.в., № ЄР 3021.
21. Фонди НМІУДСВ. – КН-1939. – ЗТ-135. – Пістолет «Вальтер ПП» Героя Радянського Союзу Т. Ф. Новака, № 146032 р.
22. Фонди НМІУДСВ. – КН-2176. – ЗТ-138. – Пістолет «Вальтер ППК» Героя Радянського Союзу І. І. Людніkова, № 220665 К.
23. Фонди НМІУДСВ. – КН-2446. – ЗТ-139. – Пістолет «Юнік» модель 10 А.Т. Поліщука, № 41319.
24. Фонди НМІУДСВ. – КН-2765. – ЗТ-145. – Пістолет «Маузер К-96» модель 1912 р. П.О. Шуляка, № 98808.
25. Фонди НМІУДСВ. – КН-3551. – ЗТ-163. – Пістолет системи Браунінга зразка 1906 р. двічі Героя Радянського Союзу О.І. Родимцева, № 883138.
26. Фонди НМІУДСВ. – КН-3796. – ЗТ-177. – Пістолет «Зауер» М1913 (стара модель) Героя Радянського Союзу Л.М. Павличенко, № 90999.
27. Фонди НМІУДСВ. – КН-3540. – ЗТ-193. – Пістолет системи Макарова Г.Ю. Стогнія, 1954 р.в., № ПВ-1795.
28. Фонди НМІУДСВ. – КН-5546. – ЗТ-209. – Пістолет «Астра» модель 902 В.Г. Шевченка, № 32630.
29. Фонди НМІУДСВ. – КН-5679. – ЗТ-211. – Пістолет ТТ (Тульський, системи Ф.В.Токарева) М.С. Граїма, № НВ-528.
30. Фонди НМІУДСВ. – КН-5833. – ЗТ-212. – Пістолет ТТ (Тульський, системи Ф.В. Токарева) Героя Радянського Союзу О.О. Чайки, 1944 р.в., № ПА-616.
31. Фонди НМІУДСВ. – КН-7417. – ЗТ-218. – Пістолет «Маузер М 1910/14» калібру 6,35-мм Героя Радянського Союзу М.М. Олєшева, № 396441.
32. Фонди НМІУДСВ. – КН-10943. – ЗТ-219. – Пістолет саморобний Героя Радянського Союзу М.С. Мартиросяна.
33. Фонди НМІУДСВ. – КН-13909. – ЗТ-231. – Пістолет «Маузер М 1910/14» калібру 7,65 мм Героя Радянського Союзу К.М. Андрусенка, № 501993.
34. Фонди НМІУДСВ. – КН-14077. – ЗТ-232. – Пістолет сигнальний (ракетниця), №76003.
35. Фонди НМІУДСВ. – КН-14183. – ЗТ-235. – Пістолет «Зауер» 38Х А.Я. Горницького, № 351783.
36. Фонди НМІУДСВ. – КН-14214. – ЗТ-236. – Пістолет системи Браунінга зразка 1906 р. В.Г. Давиденка, № 456022.
37. Фонди НМІУДСВ. – КН-14215. – ЗТ-237. – Пістолет системи Браунінга зразка 1906 р. С.Я. Борисенка, № 1079013.
38. Фонди НМІУДСВ. – КН-14647. – ЗТ-238. – Пістолет ТТ (Тульський, системи Ф.В.Токарева) Ф.С. Коротченка, 1940 р.в., № УВ-500.
39. Фонди НМІУДСВ. – КН-17667. – ЗТ-242. – Пістолет «Маузер К-96» модель 1920р. О.М. Виноградова, № 33550.
40. Фонди НМІУДСВ. – КН-14290. – ЗТ-251. – трьохлінійний револьвер системи Нагана зразка 1895 р. Ф.С. Коротченка, 1943 р.в., № ФЛ-79.
41. Фонди НМІУДСВ. – КН-3051. – ЗТ-271. – Пістолет системи Браунінга зразка 1910 р. П. С. Коротченка, № 334885.

42. Фонди НМІУДСВ. – КН-5320. – ЗТ-299. – Пістолет «Вальтер ППК» В.Б. Пилинського, № 862685.
43. Фонди НМІУДСВ. – КН-21257. – ЗТ-342. – Пістолет «Рот-Штайр» М1907.
44. Фонди НМІУДСВ. – КН-21258. – ЗТ-343. – Пістолет системи Браунінг «Хай-Пауер», №117558.
45. Фонди НМІУДСВ. – КН-21259. – ЗТ-344. – Пістолет «Фроммер» 37М, №116797.
46. Фонди НМІУДСВ. – КН-21260. – ЗТ-345. – Пістолет «Вальтер ПП», № 259295 р.
47. Фонди НМІУДСВ. – КН-21261. – ЗТ-346. – Пістолет «Вальтер П38», № 514g.
48. Фонди НМІУДСВ. – КН-21262. – ЗТ-347. – Револьвер (службовий) «Модерн», 1923 р.в., № N-C-7017.
49. Фонди НМІУДСВ. – КН-21318. – ЗТ-403. – Пістолет «Штайр» М1912, 1917 р.в., № 8345.
50. Фонди НМІУДСВ. – КН-21319. – ЗТ-404. – Пістолет «Вальтер П38» В.І. Проістова, № 502.
51. Фонди НМІУДСВ. – КН-21320. – ЗТ-405. – Пістолет «Вальтер П38» Т.К. Гнідаша, № 8702.
52. Фонди НМІУДСВ. – КН-21321. – ЗТ-406. – Пістолет «Фроммер» «Stop» Пауля Даладьє, № 133743.
53. Фонди НМІУДСВ. – КН-21322. – ЗТ-407. – Пістолет «Маузер М 1910/14» калібру 7,65 мм, № 542193.
54. Фонди НМІУДСВ. – КН-21323. – ЗТ-408. – Пістолет системи Браунінга зразка 1900 р. Маріса Гаррі, № 626541.
55. Фонди НМІУДСВ. – КН-21324. – ЗТ-409. – Пістолет «Астра» модель 400, №52219.
56. Фонди НМІУДСВ. – КН-21325. – ЗТ-410. – Пістолет «Єгер» зразка 1916 р. І.О. Марчука, № 10952.
57. Фонди НМІУДСВ. – КН-21326. – ЗТ-411. – Пістолет «Фроммер» «Stop» Г.М. Удода, № 103679.
58. Фонди НМІУДСВ. – КН-21327. – ЗТ-412. – Пістолет «Чеська збройовка» CZ N, №2129.
59. Фонди НМІУДСВ. – КН-21328. – ЗТ-413. – Пістолет «Фроммер» «Stop» М. Лобанова, № 193969.
60. Фонди НМІУДСВ. – КН-21329. – ЗТ-414. – Пістолет «Штайр» М1912 А.П. Ржецького, 1918 р.в., № 2565-Х.
61. Фонди НМІУДСВ. – КН-21330. – ЗТ-415. – Пістолет «Маузер К-96» модель 1912р. двічі Героя Радянського Союзу О.Ф. Федорова, №423955.
62. Фонди НМІУДСВ. – КН-21337. – ЗТ-422. – Пістолет «Чеська збройовка» CZ 27 (окупаційний випуск) Г.В. Кузовкова, № 286388.
63. Фонди НМІУДСВ. – КН-21338. – ЗТ-423. – Пістолет ТК (Тульський, системи Коровіна) двічі Героя Радянського Союзу С.А. Ковпака, № 314301.
64. Фонди НМІУДСВ. – КН-21346. – ЗТ-431. – Пістолет системи Браунінга зразка 1900 р. Героя Радянського Союзу В.А. Квітинського, № 264537.
65. Фонди НМІУДСВ. – КН-21347. – ЗТ-432. – Пістолет «Байард» зразка 1908 р. А.І. Сіроштана, № 143649.
66. Фонди НМІУДСВ. – КН-21348. – ЗТ-433. – Пістолет «Вальтер ПП» Ф.П. Волостнікова, № 757321.

67. Фонди НМІУДСВ. – КН-21349. – ЗТ-434. – Пістолет «Байард» зразка 1930 р. П.Л. Кульбаки, № 16837.
68. Фонди НМІУДСВ. – КН-21351. – ЗТ-436. – Пістолет «Фроммер» 37М Л.Є. Кизі, №92628.
69. Фонди НМІУДСВ. – КН-21358. – ЗТ-443. – Пістолет «Вальтер П38» Ф.С. Кота, № 6169-С.
70. Фонди НМІУДСВ. – КН-21360. – ЗТ-445. – Пістолет «Чеська збройовка» CZ 27 Героя Радянського Союзу О.М. Сабурова, № 114816.
71. Фонди НМІУДСВ. – КН-21361. – ЗТ-446. – Пістолет «МАБ» Героя Радянського Союзу О.М. Сабурова, № 75084.
72. Фонди НМІУДСВ. – КН-21362. – ЗТ-447. – Пістолет «Зауер» 38Х Л.Я. Іванова, №346353.
73. Фонди НМІУДСВ. – КН-21363. – ЗТ-448. – Пістолет «Фроммер» 37М І.І. Шитова, № 172471.
74. Фонди НМІУДСВ. – КН-21364. – ЗТ-449. – Пістолет «Юнік» модель 17 (окупаційний варіант) З.А. Богатиря, № 48485.
75. Фонди НМІУДСВ. – КН-21365. – ЗТ-450. – Пістолет «Штайр» М1909 П.Ф. Реви, № 40335 РАТ; 29721.
76. Фонди НМІУДСВ. – КН-21366. – ЗТ-451. – Пістолет «Парабеллум» О.Г. Кочеткова, № 8531.
77. Фонди НМІУДСВ. – КН-21367. – ЗТ-452. – Пістолет «Вальтер П38» Г.Є. Талакадзе, № 4607 К.
78. Фонди НМІУДСВ. – КН-21368. – ЗТ-453. – Пістолет системи Браунінга зразка 1922 р. І.Ф. Боровика, № 3691 в.
79. Фонди НМІУДСВ. – КН-21369. – ЗТ-454. – Пістолет саморобний (перероблений із ракетниці системи «Вальтер» 1936 р.) А.П. Жовтухи, № 8880.
80. Фонди НМІУДСВ. – КН-21370. – ЗТ-455. – Пістолет «Чеська збройовка» CZ 24 Ф.С. Кота, № 9675.
81. Фонди НМІУДСВ. – КН-21371. – ЗТ-456. – Пістолет системи Браунінг «Хай-Пауер», № 79176 а.
82. Фонди НМІУДСВ. – КН-21372. – ЗТ-457. – Пістолет «Маузер М 1910/34» калібру 7,65 мм О.О. Калініна, № 600170.
83. Фонди НМІУДСВ. – КН-21376. – ЗТ-461. – Пістолет «Вальтер ПП» Героя Радянського Союзу О.М. Сабурова, № 163052 р.
84. Фонди НМІУДСВ. – КН-21377. – ЗТ-462. – Пістолет «Вальтер ППК» двічі Героя Радянського Союзу С.Ф. Шутова, № 220335 к.
85. Фонди НМІУДСВ. – КН-21390. – ЗТ-473. – Пістолет «Маузер К-96» модель 1903р. С.С. Варенцова, № 873583.
86. Фонди НМІУДСВ. – КН-22852. – ЗТ-533. – Пістолет ТК (Тульський, системи Коровіна) С.Г. Горячева, № 217037.
87. Фонди НМІУДСВ. – КН-22857. – ЗТ-538. – Пістолет системи Браунінг «Хай-Пауер» Героя Радянського Союзу І.М. Журби, № 5159-А.
88. Фонди НМІУДСВ. – КН-22860. – ЗТ-541. – Пістолет «Маузер К-96» модель 1920р. Героя Радянського Союзу С.К. Горюнова, № 827717.
89. Фонди НМІУДСВ. – КН-22862. – ЗТ-543. – Пістолет «Маузер К-96» модель 712(1932 р.) В.А. Бегми, № 54530.

90. Фонди НМІУДСВ. – КН-22863. – ЗТ-544. – Пістолет «Маузер К-96» модель 1903р. М.М. Скирди, № 48278.
91. Фонди НМІУДСВ. – КН-23919. – ЗТ-561. – Пістолет «Вальтер ППК» Героя Соціалістичної Праці І.С. Грушецького, № 797303.
92. Фонди НМІУДСВ. – КН-33774. – ЗТ-562. – трьохлінійний револьвер системи Нагана зразка 1895 р. М.М. Стахурського, 1930 р.в., № 18242.
93. Фонди НМІУДСВ. – КН-11302. – ЗТ-575. – Пістолет ТК (Тульський, системи Коровіна) зразка 1931 р. Героя Радянського Союзу В.М. Дружиніна, № 167808.
94. Фонди НМІУДСВ. – КН-40742. – ЗТ-587. – Пістолет «Зауер» 38 Х О.Ф. Ковалевської, № 492361.
95. Фонди НМІУДСВ. – КН-29533. – ЗТ-595. – Пістолет «Маузер ХСц» М.А. Кузнєцова.
96. Фонди НМІУДСВ. – КН-29309. – ЗТ-596. – Пістолет сигнальний (ракетниця) двохствольний В.О. Зотова, № 4715.
97. Фонди НМІУДСВ. – КН-29310. – ЗТ-598. – Пістолет «ДУО» В.О. Зотова, № 115630.
98. Фонди НМІУДСВ. – КН-33782. – ЗТ-654. – Пістолет «Вальтер ППК» двічі Героя Радянського Союзу І.О. Плієва, № 261219 к.
99. Фонди НМІУДСВ. – КН-35315. – ЗТ-657. – Пістолет системи Браунінга зразка 1900 р. Ф.В. Назарова, № 654839.
100. Фонди НМІУДСВ. – КН-31848. – ЗТ-704. – Пістолет «Юнік» модель 10 А.М. Гіленіна, № 384576.
101. Фонди НМІУДСВ. – КН-38648. – ЗТ-705. – Пістолет системи «Зауер» М1913 (нормальна модель), № 51910.
102. Фонди НМІУДСВ. – КН-38647. – ЗТ-706. – Пістолет системи Браунінга зразка 1900 р., № 212192.
103. Фонди НМІУДСВ. – КН-38649. – ЗТ-707. – Пістолет «Вальтер ППК», № 254816к.
104. Фонди НМІУДСВ. – КН-43861. – ЗТ-758. – Пістолет «Зауер» ВТМ Героя Радянського Союзу А.Г. Фроленкова, № 453654; 8709.
105. Фонди НМІУДСВ. – КН-44483. – ЗТ-759. – трьохлінійний револьвер системи Нагана зразка 1895 р. П.О. Хрустальова, № 21959.
106. Фонди НМІУДСВ. – КН-50218. – ЗТ-786. – Пістолет «Вальтер ППК» Героя Радянського Союзу М.В. Соколова, № 195043.
107. Фонди НМІУДСВ. – КН-54213. – ЗТ-800. – Пістолет «Чеська збройовка» CZ 27 (окупаційний випуск) М.М. Андреєва, № 145409.
108. Фонди НМІУДСВ. – КН-54231. – ЗТ-801. – Пістолет «Беретта» М1934 Героя Радянського Союзу А.Т. Бурковського, № 938373.
109. Фонди НМІУДСВ. – КН-55455. – ЗТ-803. – Пістолет Веблей-Скотт зразка 1906р.
110. Фонди НМІУДСВ. – КН-55456. – ЗТ-804. – Пістолет однозарядний камуфльований під авторучку, № 1871
111. Фонди НМІУДСВ. – КН-55457. – ЗТ-805. – Пістолет однозарядний камуфльований під авторучку.
112. Фонди НМІУДСВ. – КН-55458. – ЗТ-806. – Пістолет однозарядний камуфльований під авторучку.
113. Фонди НМІУДСВ. – КН-56638. – ЗТ-810. – Пістолет ТТ (Тульський, системи Ф.В.Токарева) Героя Радянського Союзу В.В. Петрова, б/н.

114. Фонди НМІУДСВ. – КН-57472. – ЗТ-814. – Пістолет ТТ (Тульський, системи Ф.В.Токарева) польського виробництва Героя Соціалістичної Праці О.Є. Корнійчука, № В1039
115. Фонди НМІУДСВ. – КН-57924. – ЗТ-815. – Пістолет системи Браунінга зразка 1906 р. С.Ф. Малікова, № 745769.
116. Фонди НМІУДСВ. – КН-40751. – ЗТ-826. – Пістолет системи Браунінга зразка 1906 р. О.В. Кузнецова, № 626.
117. Фонди НМІУДСВ. – КН-59883. – ЗТ-834. – Пістолет системи Браунінга зразка 1922 р. П.Т. Петренка, № 15582.
118. Фонди НМІУДСВ. – КН-11279. – ЗТ-837. – Пістолет ТТ (Тульський, системи Ф.В.Токарева) Героя Радянського Союзу О.Є. Кривця, 1940 р.н.,№ СА 683.
119. Фонди НМІУДСВ. – КН-61458. – ЗТ-850. – Пістолет ТК (Тульський, системи Коровіна) К.Г. Шеховцева, № 253937
120. Фонди НМІУДСВ. – КН-61753. – ЗТ-851. – Пістолет «Парабеллум» Л.Ю. Беренштейна, 1920 р.в., № 2779 А.
121. Фонди НМІУДСВ. – КН-61754. – ЗТ-852. – Пістолет «Вальтер ППК» Ф.Я. Середняка, № 276182 К.
122. Фонди НМІУДСВ. – КН-61755. – ЗТ-853. – Пістолет спортивний «Чемпіон» (CESKA ZBROJOVKA) Героя Радянського Союзу С.Я. Красовського, 1959 р.в., № 11364.
123. Фонди НМІУДСВ. – КН-61756. – ЗТ-854. – Пістолет FEG R61 Героя Радянського Союзу П.П. Полубоярова, № АР-6515.
124. Фонди НМІУДСВ. – КН-61758. – ЗТ-856. – Пістолет «Лігнозе» модель 2А.
125. Фонди НМІУДСВ. – КН-61784. – ЗТ-882. –Пістолет «Парабеллум», 1937 р.в., № 9445.
126. Фонди НМІУДСВ. – КН-61785. – ЗТ-883. – Пістолет «Маузер М 1910/34» калібру 7,65-мм, № 573357.
127. Фонди НМІУДСВ. – КН-61787. – ЗТ-885. – Пістолет малокаліберний однозарядний системи Марголіна, № А-4388.
128. Фонди НМІУДСВ. – КН-61791. – ЗТ-889. – Пістолет «Маузер К-96» модель 1920р. С.А. Ульяновського, № 655318.
129. Фонди НМІУДСВ. – КН-62456. – ЗТ-934. – Пістолет системи Браунінга зразка 1900 р. П.Д. Косигіна, № 179962.
130. Фонди НМІУДСВ. – КН-62457. – ЗТ-935. – Пістолет сигнальний (ракетниця) «Уеблі і Скотт», № 115179.
131. Фонди НМІУДСВ. – КН-68059. – ЗТ-980. – Пістолет системи Браунінга зразка 1906 р. М.Д. Ігнатова, № 478899.
132. Фонди НМІУДСВ. – КН-70730. – ЗТ-987. – Пістолет «Дрейзе» М1907 І.Д. Кагана, № 222023.
133. Фонди НМІУДСВ. – КН-71795. – ЗТ-1027. – трьохлінійний револьвер системи Нагана зразка 1895 р. П.І. Перевертуна.
134. Фонди НМІУДСВ. – КН-75061. – ЗТ-1029. – Пістолет ТК (Тульський, системи Коровіна) зразка 1931 р. Героя Радянського Союзу Д.І. Турбіна, № 68819.
135. Фонди НМІУДСВ. – КН-80688. – ЗТ-1037. – Пістолет системи «Зауер» М1913 (нормальна модель) А.А. Корнієнко, № 162291.
136. Фонди НМІУДСВ. – КН-81299. – ЗТ-1038. – Пістолет системи Браунінга зразка 1906 р. В.С. Виговського.

137. Фонди НМІУДСВ. – КН-94644. – ЗТ-1062. – Пістолет ТК (Тульський, системи Коровіна) зразка 1926 р. Героя Радянського Союзу О.Ф. Кондрата, № 311505.
138. Фонди НМІУДСВ. – КН-99009. – ЗТ-1064. – Пістолет ТТ (Тульський, системи Ф.В.Токарева) П.С. Коротченка, 1942 р.в., № ГМ 1009.
139. Фонди НМІУДСВ. – КН-107053. – ЗТ-1069. – Пістолет «Ідеал» Г.А. Подобєдова, № 5255.
140. Фонди НМІУДСВ. – КН-110900. – ЗТ-1070. – Пістолет «Вальтер Модель 2» Є.П. Колесси, № 15479.
141. Фонди НМІУДСВ. – КН-152710. – ЗТ-1086. – Пістолет «Чеська збройовка» CZ27 В.М. Цибулька, № 78059.
142. Фонди НМІУДСВ. – КН-134677. – ЗТ-1088. – Пістолет «СЕАМ» Л.З. Безвесільної, № 4144.
143. Фонди НМІУДСВ. – КН-134678. – ЗТ-1089. – Пістолет «Вальтер ППК» Героя Соціалістичної Праці В.В. Безвесільного, № 236721 К.
144. Фонди НМІУДСВ. – КН-140553. – ЗТ-1098. – Пістолет «Маузер ХСц», №911226.
145. Фонди НМІУДСВ. – КН-160764. – ЗТ-1112. – Пістолет «Маузер ВТР» П.М. Воронька, № 26402.
146. Фонди НМІУДСВ. – КН-182115. – ЗТ-1157. – трьохлінійний револьвер системи Нагана зразка 1895 р.
147. Фонди НМІУДСВ. – КН-187774. – ЗТ-1174. – Пістолет системи Браунінга зразка 1922 р. С.О. Стеценка, № 96108»а».
148. Фонди НМІУДСВ. – КН-199838. – ЗТ-1229. – Пістолет системи Макарова (ПМ) В.М. Григоровича, № ГБ-4595.
149. Фонди НМІУДСВ. – КН-199839. – ЗТ-1230. – Пістолет системи Макарова (ПМ) В.М. Кисельова, № ЕР-6453.
150. Фонди НМІУДСВ. – КН-202234. – ЗТ-1254. – Пістолет «Астра» модель 4000 «Фелкон».
151. Фонди НМІУДСВ. – КН-202235. – ЗТ-1255. – Пістолет «Беретта» М1934.
152. Фонди НМІУДСВ. – КН-202236. – ЗТ-1256. – Пістолет «Беретта» М1934.
153. Фонди НМІУДСВ. – КН-202237. – ЗТ-1257. – Револьвер системи Прайса, №5155
154. Фонди НМІУДСВ. – КН-202238. – ЗТ-1258. – Револьвер системи Мервін-Халберт зразка 1876 р.
155. Фонди НМІУДСВ. – КН-202239. – ЗТ-1259. – Револьвер системи Веблей МК IV.
156. Фонди НМІУДСВ. – КН-202240. – ЗТ-1260. – Пістолет типу Піболі-Марті.
157. Фонди НМІУДСВ. – КН-202242. – ЗТ-1261. – Пістолет «Стар» модель ХК «Лансер», № 333222.
158. Фонди НМІУДСВ. – КН-202241. – ЗТ-1262. – Пістолет «Стар» модель ЦУ «Старлет».
159. Фонди НМІУДСВ. – КН-202243. – ЗТ-1263. – Пістолет «Стар» модель ЦУ «Сталет».
160. Фонди НМІУДСВ. – КН-202245. – ЗТ-1264. – Пістолет «Стар» модель ІР.
161. Фонди НМІУДСВ. – КН-202244. – ЗТ-1265. – Пістолет «Стар» модель ІР.
162. Фонди НМІУДСВ. – КН-202246. – ЗТ-1266. – Пістолет «Астра» модель «Файркет», № 477007.
163. Фонди НМІУДСВ. – КН-202247. – ЗТ-1267. – Пістолет «Астра» модель 3000, №SA 636365.
164. Фонди НМІУДСВ. – КН-202248. – ЗТ-1268. – Пістолет «Астра» модель 2000.

165. Фонди НМІУДСВ. – КН-202249. – ЗТ-1269. – Пістолет кабульський з ударним капсульним замком. XIX ст.
166. Фонди НМІУДСВ. – КН-202250. – ЗТ-1270. – Пістолет саморобний.
167. Фонди НМІУДСВ. – КН-206382. – ЗТ-1335. – Пістолет ТТ (Тульський, системи Ф.В.Токарева) І.В. Жеребка, 1943 р.в., № ЖВ 612.
168. Фонди НМІУДСВ. – КН-207309. – ЗТ-1336. – трьохлінійний револьвер системи Нагана зразка 1895 р., 1916 р.в., № 142036.
169. Фонди НМІУДСВ. – КН-207310. – ЗТ-1337. – трьохлінійний револьвер системи Нагана зразка 1895 р., модифікації 1930 р., 1937 р.в., № 65452.
170. Фонди НМІУДСВ. – КН-207311. – ЗТ-1338. – трьохлінійний револьвер системи Нагана зразка 1895 р., модифікації 1930р., 1945 р.в., № ЦП 134.
171. Фонди НМІУДСВ. – КН-207312. – ЗТ-1339. – трьохлінійний револьвер системи Нагана зразка 1895 р., модифікації 1930р., № 24276.
172. Фонди НМІУДСВ. – КН-207313. – ЗТ-1340. – трьохлінійний револьвер системи Нагана зразка 1895 р., 1912 р.в., № 43023.
173. Фонди НМІУДСВ. – КН-207314. – ЗТ-1341. – трьохлінійний револьвер системи Нагана зразка 1895 р., 1919 р.в., № 43496.
174. Фонди НМІУДСВ. – КН-207315. – ЗТ-1342. – трьохлінійний револьвер системи Нагана зразка 1895 р., модифікації 1930р., 1944 р.в., № ЮМ 631.
175. Фонди НМІУДСВ. – КН-207316. – ЗТ-1343. – трьохлінійний револьвер системи Нагана зразка 1895 р., модифікації 1930р., № 105689.
176. Фонди НМІУДСВ. – КН-207317. – ЗТ-1344. – трьохлінійний револьвер системи Нагана зразка 1895 р., модифікації 1930р., 1944 р.в., № ЧБ 869.
177. Фонди НМІУДСВ. – КН-207318. – ЗТ-1345. – трьохлінійний револьвер системи Нагана зразка 1895 р., модифікації 1930р., 1933 р.в., № 7391.
178. Фонди НМІУДСВ. – КН-207319. – ЗТ-1346. – трьохлінійний револьвер системи Нагана зразка 1895 р., модифікації 1930р., 1944 р.в., № РХ 345.
179. Фонди НМІУДСВ. – КН-207320. – ЗТ-1347. – трьохлінійний револьвер системи Нагана зразка 1895 р., модифікації 1930р., 1943 р.в., № КМ 346.
180. Фонди НМІУДСВ. – КН-207321. – ЗТ-1348. – трьохлінійний револьвер системи Нагана зразка 1895 р., модифікації 1930р., 1933 р.в., № УР 412.
181. Фонди НМІУДСВ. – КН-207322. – ЗТ-1349. – трьохлінійний револьвер системи Нагана зразка 1895 р., модифікації 1930р., 1944 р.в., № ЮП 657.
182. Фонди НМІУДСВ. – КН-207323. – ЗТ-1350. – трьохлінійний револьвер системи Нагана зразка 1895 р., модифікації 1930р., 1943 р.в., № ГЗ 1001.
183. Фонди НМІУДСВ. – КН-207324. – ЗТ-1351. – трьохлінійний револьвер системи Нагана зразка 1895 р., 1925 р.в., № 6050.
184. Фонди НМІУДСВ. – КН-207325. – ЗТ-1352. – трьохлінійний револьвер системи Нагана зразка 1895 р., модифікації 1930р., № 16784.
185. Фонди НМІУДСВ. – КН-207326. – ЗТ-1353. – трьохлінійний револьвер системи Нагана зразка 1895 р., модифікації 1930р., 1941 р.в., № МС 778.
186. Фонди НМІУДСВ. – КН-207327. – ЗТ-1354. – трьохлінійний револьвер системи Нагана зразка 1895 р., модифікації 1930р., 1930 р.в., № 19989.
187. Фонди НМІУДСВ. – КН-207328. – ЗТ-1355. – трьохлінійний револьвер системи Нагана зразка 1895 р., 1915 р.в., № 83350.

188. Фонди НМІУДСВ. – КН-207337. – ЗТ-1356. – Пістолет «Кольт-Браунінг» М1911, №48783.
189. Фонди НМІУДСВ. – КН-207338. – ЗТ-1357. – Пістолет «Маузер К-96» модель 1912р., № 166423.
190. Фонди НМІУДСВ. – КН-207339. – ЗТ-1358. – Пістолет «Штайр» М1912, 1915 р.в., № 9634.
191. Фонди НМІУДСВ. – КН-207340. – ЗТ-1359. – Пістолет системи Браунінга зразка 1900 р., № 282859.
192. Фонди НМІУДСВ. – КН-207344. – ЗТ-1360. – трьохлінійний револьвер системи Нагана зразка 1895 р., № 119081.
193. Фонди НМІУДСВ. – КН-207345. – ЗТ-1361. – трьохлінійний револьвер системи Нагана зразка 1895 р.
194. Фонди НМІУДСВ. – КН-207346. – ЗТ-1362. – Револьвер системи Сміт-Вессон зразка 1875 р., «Скофилд-модель».
195. Фонди НМІУДСВ. – КН-207346. – ЗТ-1363. – Револьвер системи Сміт-Вессон зразка 1891 р., С.А.
196. Фонди НМІУДСВ. – КН-212214. – ЗТ-1381. – Пістолет (копія системи Браунінга 1906 р.) С.В. Добринова.
197. Фонди НМІУДСВ. – КН-226498. – ЗТ-1487. – Пістолет «Вальтер П38», № 0234.
198. Фонди НМІУДСВ. – КН-228778. – ЗТ-1493. – Пістолет «Беретта» М1934 О.В. Герасимова, 1937 р.в., № 617038.
199. Фонди НМІУДСВ. – КН-241613. – ЗТ-1502. – Пістолет «Зінгер» М.О. Кочеріна, № 25389/FA 82957
200. Фонди НМІУДСВ. – КН-258226. – ЗТ-1563. – Ракетниця «Leuchtpistole» системи «Вальтер»,1928 р.н., № 6129.
201. Жук А.Б. Револьверы и пистолеты. – 2-е изд., испр., перераб. и доп. – М.: Воениздат, 1990. – 431 с.: ил.
202. Колдунов С. А. Русский наган. – СПб., 2004. – 200 с.
203. Наставление по стрелковому делу. Револьвер обр. 1895 г. и пистолет обр.1930 г. – М.: Воениздат, 1975. – 128 с.
204. Оружие пехоты: Энциклопедия стрелкового оружия /Пер. с англ./. Шант К. – М.: «Омега», 2004. – 256 с.: ил.

Відомості про автора. *Філоненко Михайло Павлович,* завідувач відділу науково-фондової роботи Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (Київ, Україна).

About Authors. *Mykhailo Filonenko, the* Head of the Department of Scientific and Fund Work of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. Memorial complex (Kyiv, Ukraine), e-mail: filonenko_m82@ukr.net.

ШАШКИ МАЙСТРА ОСМАНА ОМАРОВА ІЗ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Володимир Шевченко

Анотація

УДК (477)069(1-4)623.4

Зброєзнавче дослідження присвячене унікальним зразкам холодної зброї кавказького регіону. У колекції Національного музею історії України зберігаються два зразки шашок, виготовлених у Владикавказькій майстерні Османа Омарова наприкінці 19 – початку 20 ст. Метою дослідження є введення до наукового обігу даних про вищевказані зразки зброї із українських музейних фондів. З метою повного розкриття поставленої проблеми застосовано загальноописовий та порівняльно-історичний методи історичного дослідження. У статті детально описано особливості зброї, технологічні деталі та елементи оздоблення. Окрему частину присвячено висвітленню історії використання зброї, біографічним даним її власників у різний період.

Ключові слова: шашка, Кавказ, Осман Омаров, НМІУ, зброєзнавство.

Abstract

Volodymyr Shevchenko

UDC (477)069(1-4)623.4

SHASHKA OF OSMAN OMAROV IN THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF UKRAINE

The article is devoted to the unique weapon artefacts in the collection of the National museum of history of Ukraine. Two Caucasian shashka's produced at the Osman Omarov workshop in Vladikavkaz in the late 19- early 20th century is an object of this research. The aim of this article is to study the features of this weapon, the history of its production and the biographies of their owners. To cooperate with all of this problems the necessary methodology of historical research was used. The first part is devoted to describing of the artefacts. All of their details, features of decoration and military conditions are included. The second part reveals a short biographical researches of the former owners and the ways how shashka's came into museum collection. One shashka was a family relic and passed from generation to generation as a legacy. And finally in the middle of 20th century museum bought it. About the second shashka more information was available. The owner of this weapon was a comissar in Bolshevik army during the revolution of 1917-1921 and fought against the Ukrainian army and rebels. Than he became the member of the secret military expedition of Soviet troops to Afghanistan in 1929. He sold his shashka to the museum in 1959. He was retired at that time. And the last part of this article is about Osman Omarov and his workshop in Vladikavkaz. This is about the armourer himself and the history of his little but very popular factory.
The article is intended for scholars and all interested persons.

Keywords: shashka, Osman Omarov, Caucasus, National Museum of History of Ukraine, weaponology.

У зібранні зброї Національного музею історії України (далі – НМІУ) зберігається колекція кавказької зброї XIX – поч. XX ст. Бойові та декоративні зразки цього регіону славляться своїм унікальним оздобленням та практичною функціональністю. Протягом першої половини XIX ст., до завершення Кавказької війни (1817-1864), місцева холодна зброя, передусім шашки та кинджали, виготовлялась винятково для військових потреб населення

Кавказу. Цей військовий конфлікт сприяв посиленій інтеграції традицій використання і застосування різних видів озброєння на Північному Кавказі. Спочатку Терське та Кубанське козачі війська переймають шашки та кинджали кавказького типу та використовують їх у своєму традиційному військовому костюмі. Наприкінці XIX ст., із часу офіційного закріплення за деякими козачими підрозділами Російської імперії даних зразків зброї, починається промислове виробництво на державних заводах типових шашок та кинджалів. Вже на початку XX ст. окремі регулярні кавалерійські частини російської імператорської армії також отримують на озброєння шашки, як основну холодну зброю.

Серед зразків кавказької зброї у фондах НМІУ збергіаються дві шашки, котрі потрапили до музею різними шляхами, проте мають спільне походження.

Шашка з інвентарним номером З-1310 (Рис. 1), кінця XIX – поч. XX ст. Клинок незначної кривизни, однолезовий, тридольний – 2 вузьких долі від руків'я вздовж обуха та 1 широкий центральний. Загальна довжина шашки з руків'ям – 94 см[1]. Біля п'яти клинок прикрашений травленим рослинним орнаментом. З одного боку – в середині рослинного орнаменту – травлений напис «Османъ», нижче, біля леза – напис «Османъ», нанесений шляхом глибокого гравірування (Рис. 2). З другого боку клинка – серед травленого рослинного орнаменту зображення орла. Руків'я шашки дерев'яне, роздвоєне, оздоблене сріблом (700-ї проби)[2], прикрашене карбованим рослинним черненим орнаментом, та доповнене фігурними поясками. Піхви дерев'яні, покриті чорною лакованою шкірою. Складаються з устя, наконечника, двох фігурних обоймиць з опуклими серцевинами. Одна з них доповнена фігурними платівками та рухливим кільцем для підвішування. На усті з внутрішнього боку статична скоба для підвішування. Елементи піхов прикрашені сріблом, чеканним, гравірованим та черненим рослинним орнаментом (Рис. 3). Клинок та піхви у задовільному стані, хоча й потребують незначної реставрації.

Музей придбав зброю за 50 карбованців (невелику суму у реаліях 1959 р.) у киянина Кукліна Михайла Федоровича, котрий проживав на вулиці Енгельса (суч. Лютеранська) №26/17[3]. Акт прийому до фондів музею підписаний 7 грудня 1959 р.[4] У заяві до закупівельної комісії музею Михайло Федорович коротко описав історію цієї зброї. Дідусь Кукліна отримав шашку у подарунок від свого батька – Кухлі Саливона Юрійовича у 1845 р.(!) Останній, тобто прадід Михайла Федоровича, проживав у селі Біляївка «на Запоріжжі», був командиром сотні козаків. Шашка передавалась кожному наступному старшому сину в родині Кухлей, а пізніше – Куклініим[5]. Дане

пояснення для закупівельної комісії музею складно оцінити щодо історичної достовірності, адже майже кожен наведений факт у цій заяві можна піддати сумніву. Оскільки орієнтовна дата виробництва шашки – кін. XIX – поч. XX ст., легенда про передачу у спадок із покоління у покоління виглядає непереконливо.

У музейній документації шашка З-1306, також не має точного датування (Рис. 4). За всіма ознаками це – кінець XIX – поч. XX століття. Загальна довжина – 90 см, клинка – 74 см, піхов – 78 см[6]. Клинок незначної кривизни, однолезий, двудольний, з обухом. Біля п'яти із зовнішнього боку – клинок прикрашений травленим рослинним орнаментом і повздовжнім травленим написом всередині орнаменту – «Османъ». Під цим написом, біля леза, методом глибокого гравірування вдруге нанесено «Османъ». Гравірований напис з двох боків оточений гравірованими фігурами орлів (з головами оберненими вправо) (Рис. 5). З іншого боку клинок також оздоблений травленим рослинним орнаментом та перпендикулярним по відношенню до клинка травленим написом «Османъ». Руків'я оздоблене чеканним, гравірованим та черненим сріблом (875 проби)[7] (Рис. 6), апробовано 1990 р.[8] Наверш монолітний, дерев'яний. Піхви покриті чорною шкірою, складаються із устя, однієї обоймиці та наконечника. Всі елементи піхов прикрашені сріблом, оздоблені чеканним, гравірованим та черненим рослинним орнаментом (Рис. 7). На устї з внутрішнього боку статична скоба для підвішування. На скобу невідомим гострим предметом нанесено шість кириличних літер «АНГЛЧН» (Рис. 8). На обо-

Рис. 1. *Шашка з інвентарним номером З-1310 з колекції НМІУ.*

Рис. 2. *Травлений та гравійований написи «Османъ» на клинку шашки з інвентарним номером З-1310 з колекції НМІУ.*

Рис. 3. *Рослинний орнамент на піхвах шашки з інвентарним номером З-1310 з колекції НМІУ.*

ймиці закріплене рухоме кільце для підвішування. Загальний стан артефакту задовільний.

Шашка також була придбана у приватної особи – Новосельцева Корнелія Опанасовича. Надійшла на зберігання до музею 2 квітня 1959 р.[9] На відміну від попереднього зразка, шашку було придбано за 100 крб., очевидно, зважаючи на її кращий стан збереження та підтверджену реальну історію експонату. Зброя стала частиною комплексу речей, котрі Корнелій Опанасович продав музеєві. Окрім шашки закуплено бурку козачу повстяну за 300 крб., смушкову шапку-кубанку – 50 крб. та срібний іменний портсигар – також 50 крб. Полупанова І. М., науковий співробітник НМІУ, встановила історичний факт участі Корнелія Опанасовича у революційних подіях 1917-1921 рр. у складі корпусу червоного козацтва. Пізніше ветеран проживав у селищі Кучино Балашихінського району Московської області. У заяві до директора НМІУ зазначено, що разом із вказаними речами передається комплект світлин 7-го червоно-козачого полку 2-ї червоно-козачої дивізії, де безпосередньо служив Новосельцев[10] (Рис. 9). Він займав помітну посаду військового комісара у полку. У лавах так званого червоного козацтва перебував у 1920-1924 рр.[11]

За даними офіційної біографії Новосельцев народився у 1891 р. в с. Жуліно Смоленської губ. Після лютневої революції став членом РСДРП(б). З січня 1918 р. вступив до більшовицької армії. Протягом всіх років служби займав лише політичні посади. У різний час перебував на Нарвському, Східному та Південному фронтах. У липні 1920 призначений військовим комісаром 2-ї бригади 17-ї кавалерійської дивізії і разом з нею потрапив у склад 1-го корпусу червоного козацтва. У різні часи був комісаром 8-го та 7-го Полтавського полків 2-ї Чернігівської дивізії червоного козацтва[12]. Шашка потрапляє до Новосельцева у революційний період. Ймовірно, він отримав її як подарунок, нагороду або військовий трофей.

Новосельцев був достатньо відомою та непересічною особою серед червоного козацтва. Він згадується у кількох мемуарах в пізніші роки у виключно позитивному ключі, як стійкий та переконаний партієць з бездоганним «пролетарським» походженням. Ці спогади описують події польсько-радянської війни 1920-1921 рр. та діяльність корпусу в Україні, на Київщині та Поділлі, у боротьбі з місцевими повстанськими силами[13]. Після завершення служби у корпусі червоного козацтва 1924 р. Новосельцев не полишив служби в армії. У 1929 р. під керівництвом свого колишнього командира корпусу – Віталія Примакова, Корнелій Новосельцев брав участь в авантюрі радянських військ в Афганістані з метою повернення на престол скинутого місцевого правителя Аманули-хана[14]. Переодягнений у афганський одяг диверсійний загін успішно завершив операцію. Віталія Примакова репресували та розстріляли у 1937 р. Його рідний син – Юрій Віталійович з часом зайнявся дослідженням біографії батька. Він активно

Рис. 4. *Шашка з інвентарним номером З-1306 з колекції НМІУ.*

Рис. 5. *Гравійований напис на клинку шашки з інвентарним номером З-1306 з колекції НМІУ.*

зустрічався із друзями, знайомими, колегами батька та фіксував їхні спогади. У 2006 р. у власному блозі він розмістив коротку статтю про Віталія Примакова, де, серед іншого, згадуються події 1929 р. – похід в Афганістан. Він зазначає, що зустрічався з учасником подій – Новосельцевим Корнелієм Опанасовичем і записував його спогади. А також відзначає, що останній був автором мемуарів про боротьбу з басмачами в Середній Азії[15]. Утім серед опублікованих матеріалів нам таких спогадів віднайти не вдалося.

Станом на 1962 р. Корнелій Новосельцев перебував на пенсії[16].

Клинки із написами російською мовою на початку XX ст. в основному виготовлялися у зброярських майстернях Владикавказу. Тут діяли порівняно великі підприємства Гузуна Гузунова, Мудунова та Османа Омарова[17]. Два зразки шашок із колекції НМІУ походять зі зброярні останнього. Осман Омаров народився у 1850 р.[18] в селі Казикумух – центрі регіону Лакія. Поселення було відоме всьому Кавказу завдяки місцевим майстрам ювелірної та зброярської справи. Після завершення Кавказької війни та остаточного приєднання регіону до Російської імперії, місцеві ринки починають заповнюватися промисловими виробами з індустріальних центрів метрополії. У зв'язку з цим, місцеві умільці зіткнулися із проблемою замовлень та збутом власної продукції. Остаточно місцевий економічний уклад, за даними очевидця, підірвало проведення у 70-х рр. XIX ст. залізниці з центральних губерній на Кавказ. Розпочалась масова інтервенція металевих виробів з підприємств Тули та Варшави[19]. Відтак у цей період розпочинається масовий відхід майстрів на сезонні роботи у великі міські центри по всьому Кавказу. Згідно статистики, на рубежі XIX-XX ст., з 262

Рис. 6. *Руків'я шашки (інв. № З-1306, колекція НМІУ), оздоблене чеканним, гравіюваним та черненим сріблом.*

майстрів срібної справи з Казикумуха на сезонні роботи відходило 237 осіб і лише 25 працювало на місці[20]. Одним із таких майстрів був Осман Омаров. Йому вдалося закріпитися у Владикавказі та організувати власну майстерню, відмовившись таким чином від потреби сезонних відходів. За різними даними на початку XX ст. у зброярні працювало 15-20 майстрів та підмайстрів. Зафіксовано, що у 1900 р. підприємство складалося із цеху, де виготовлялись клинки, ювелірного цеху та магазину[21]. Сталь отримували з владикавказьких залізничних майстерень. У майстерні виготовляли шашки та кинджали для козачих військ, мисливську зброю. Приймали також замовлення на виконання оздоблювальних робіт із дорогоцінних матеріалів. Шашки та кинджали Османа Омарова користувалися великою популярністю, тому ще за життя майстра його клейма часто фальшували[22]. Сам майстер помер у 1913 р. Утім, його майстерня продовжувала працювати. Розквіт підприємства припав на період Першої світової війни у зв'язку зі значними військовими замовленнями. Підприємство розширилося до 70 робітників. У 1918 р. майстерня занепала та була розграбована[23]. На клинках використовувались три види написів: «Османъ», «Омаровъ» або «Османъ Омаровъ»[24].

Артефакти НМІУ, як і всі роботи майстерні Османова, оздоблені характерним лакським орнаментом. Дослідники поділяють етапи розвитку цієї орнаментики на дві періоди: 1) роботи лакських майстрів у Казикумухському окрузі Дагестану; 2) період від 70-х рр. XIX ст., коли розпочинається відхід майстрів у великі центри поза межами Дагестану. Особливістю зброї, виготовленої у другому періоді, на який і припадає виробництво шашок із колекції НМІУ, було поєднання лакського та кубачинського стилів орнаментики. У попередній період ці стилі майже не перетиналися, зберігаючи

Рис. 7. *Всі елементи піхов шашки (інв № З-1306, колекція НМІУ) прикрашені сріблом, оздоблені чеканним, гравіюваним та черненим рослинним орнаментом.*

автентичність. Проте, з початком відходу до міст, у деяких майстернях почали працювати лакські, та кубачинські майстри а вже їхні підмайстри переймали техніки обох зброярів. У результаті наступне покоління майстрів стало носієм неповторного синтезу двох різних стилів. Визначна дослідниця кавказької зброї Емма Аствацатурян вказує на поширення в означений період орнаментів *курадар* та *мурх-накіч*, котрі були споріднені з кубачинськими техніками[25]. Запропоновані у статті шашки оздоблені яскраво вираженим орнаментом *курадар*. Цей флористичний орнамент відзначається характерним заплетенням спіраллю і перехрещенням стебел, а листя обернене всередину. Орнамент виконувався глибоким гравіруванням із вкрапленнями чернених розеток та листя.

Шашки майстра Османа Омарова із колекції НМІУ можна вважати не лише досконалим зразком кавказької холодної зброї, але й визначним витвором ювелірного та оздоблювального мистецтва. У дослідженні вдалося простежити особливості зброї, місце її виготовлення та умови виробництва. Віднайдено біографічні дані власників досліджуваних шашок. Потенціал до подальших наукових пошуків може бути реалізований у руслі віднайдення додаткових фактів у походженні та використанні обох шашок.

ПОСИЛАННЯ

1 Інвентарна картка № СОМС 429 // Національний музей історії України: Фондові колекції.

2 Інвентарна книга «Зброя» // Національний музей історії України. – Т. 2. – Арк. 122.

Рис. 8. *Шашка з інвентарним номером З-1306 з колекції НМІУ: скоба для підвішування та напис на ній.*

3 Інвентарна картка № СОМС 429 / Національний музей історії України: Фондові колекції.

4 Акты приема экспонатов в фонды музея за 1959 г. // Національний музей історії України. – С. 254.

5 Там само. – С. 255.

6 Інвентарна картка №СОМС 431 // Національний музей історії України: Фондові колекції.

7 Інвентарна книга «Зброя». // Національний музей історії України. – Т. 2. – Арк. 120.

8 Там само. – Арк. 121.

9 Інвентарна картка № СОМС 431 // Національний музей історії України: Фондові колекції.

10 Акты приема экспонатов в фонды музея за 1959 г. // Національний музей історії України. – Арк. 59.

11 Там само. – Арк. 60.

12 Червоное казачество: 5 лет, 1918-1923: сборник материалов по истории червоного казачества. – Харьков, 1923. – С. 218-219.

13 Див.: *Дубинский И. В.* Трубачи трубят тревогу. – М., 1962. – 312 с.; Червонное казачество: воспоминания ветеранов. – М., 1969. – 256 с.; Червоное казачество: 5 лет... – С. 218-219.

14 *Примаков В. М.* Афганистан в огне. – Л., 1929. – 155 с.; Агабеков Г. ЧК за работой. –М., 1992. – 270 с.

15 *Примаков Ю.* Последний арест // [Електронний ресурс] Проза.ру. (05.04.2018 р.). – Режим доступу: https://www.proza.ru/2014/04/09/1911. – Назва з екрана.

16 *Дубинский И. В.* Трубачи трубят тревогу. – М., 1962. – С. 124.

17 *Аствацатурян Э. Г.* Указатель клейм и имен кавказских мастеров оружейного и серебряного дела. – М., 1982. – С. 15.

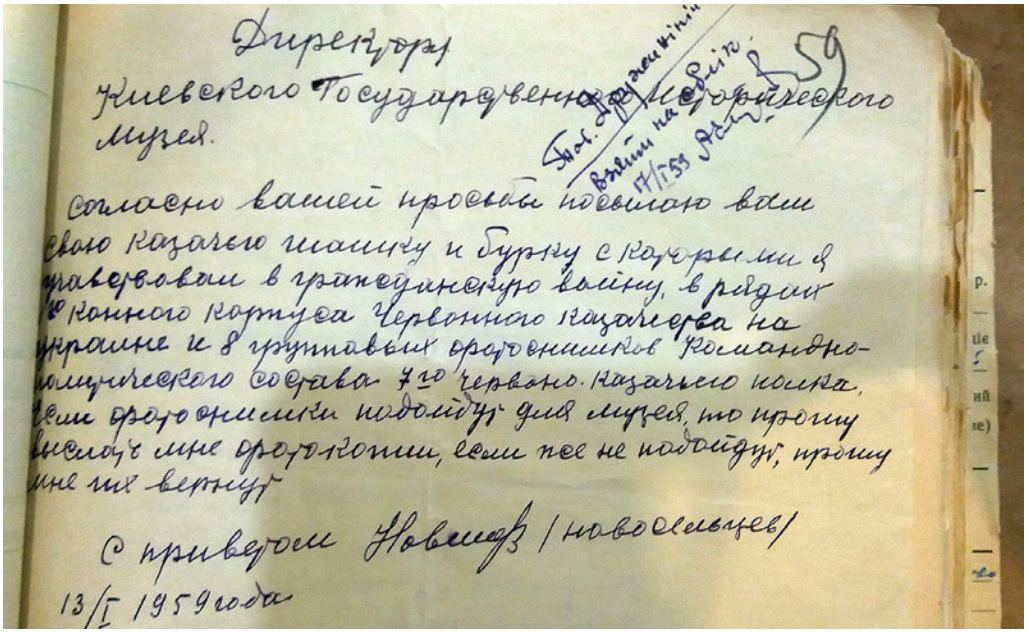

Директору
Киевского Государственного исторического
музея.

Согласно вашей просьбы посылаю вам
свою казачью шашку и бурку с которыми я
участвовал в гражданскую войну, в рядах
2-го конного корпуса Червонного казачества на
Украине и в групповых фотоснимках Командно-
политического состава 7-го Червоно. Казачего полка.
Если фотоснимки подойдут для музея, то прошу
выслать мне фотокопии, если нее не подойдут, прошу
мне их вернуть

С приветом Новосельцев / новосельцев/

13/I 1959 года

Рис. 9. *Заява про передачу К. О. Новосельцевим речей до НМІУ.*

18 Кинжал (офицерский) // [Електронний ресурс] Клейнод Аукционный Дом (05.04.2108). – Режим доступу: http://kleynod.at.ua/index/aukcion_6_71_80/0-171 – Назва з екрана.

19 *Маркграф О. В.* Очерк кустарных промыслов Северного Кавказа с описанием техники производства. – М., 1882. – С. 215.

20 *Аствацатурян Э. Г.* Оружие народов Кавказа. – С-Пб., 2004. – С. 103.

21 Кинжал (офицерский)...

22 *Аствацатурян Э. Г.* Указ. соч. – С. 126

23 Там же.

24 *Трубников Б. Г.* Оружейные клейма. – С-Пб., 2004. – С. 100; Большая энциклопедия оружия. – М., 2008. – С. 350.

25 *Аствацатурян Э. Г.* Указ. соч. – С. 76.

Відомості про автора. *Шевченко Володимир Володимирович*, молодший науковий співробітник Національного музею історії України, аспірант, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна).

About Authors *Volodymyr Shevchenko,* Postgraduate student, Taras Shevchenko National University of Kyiv; Research Assistant, National Museum of History of Ukraine (Kyiv, Ukraine), e-mail: dvl.sheva@gmail.com.

СТАРОЖИТНОСТІ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ В ЗБІРЦІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Олена Шевченко

Анотація УДК 069:623.4

В статті розглянуто питання поповнення зібрання зброї Національного музею історії України у післявоєнний період зразками озброєння, що походять з Чернігівського історичного музею ім. В.Тарновського.

Ключові слова: Національний музей історії України, Чернігівський історичний музей Тарновського, зібрання зброї.

Abstract *Olena Shevchenko* UDC 069:623.4

ANTIQUITIES OF THE COSSACK PERIOD OF THE CHERNIHIV HISTORICAL MUSEUM IN THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF UKRAINE

The article deals with the issue of recovering the weapons collection of the National Museum of History of Ukraine in the postwar period at the expense of weapons, originally kept in the Chernihiv Historical Museum.

Keywords: National Museum of History of Ukraine, Chernihiv Historical Museum, collection of historical weapons.

Історії формування багатьох музейних колекцій у значній мірі пов'язані з особистостями колекціонерів та меценатів певного історичного проміжку часу. Не становить виняток і Національний музей історії України (далі – НМІУ). Формування його колекцій, розпочате наприкінці XIX ст., переплетено з історіями життя і діяльності таких відомих державних та громадських діячів, археологів, колекціонерів, меценатів як М. Ф. Біляшівський (1867-1926), В. Б. Антонович (1834-1908), Б. І. Ханенко (1849-1917), В. В. Браницький (1826-1884), Д. С. Федоров (1855-1908). У подальшому музейні колекції поповнювались завдяки закупівлям, даруванням, а в останні роки – передачам від правоохоронних органів. Ще одним джерелом поповнення колекцій НМІУ з другої половини 1940-х до середини 1950-х років була передача предметів з інших музеїв України. Такими «передачами» тоталітарна система радянського управління, яка керувала музеями на свій розсуд, намагалася посилити пріоритетні на погляд міністерства культури СРСР музейні колекції за рахунок інших. Не останню роль у рішеннях про передачу експонатів грали жахливі втрати колекцій у роки Другої світової війни. Так збірка зброї Київського Державного історичного музею поповнилась частиною зібрань Львівського історичного музею, Львівсько-

Рис. 1. *Булава з інвентарним номером З-1647 з колекції НМІУ.*

го музею народного мистецтва, Ленінградського музею артилерії, музеїв Бахчисараю, Тульчина, Херсону. Певна кількість історичних раритетів надійшла з Чернігівського історичного музею.

Предмети з Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського надійшли у 1952 році. Комплекс речей, який включав тридцять чотири музейні предмети, згодом був записаний до фондових колекцій НМІУ. Двадцять шість предметів – записані до зібрань тканини та рукописних документів, сім предметів до фондового зібрання зброї, з якого згодом один предмет переданий до Переяслав-Хмельницького заповідника, ще один переданий до фондової колекції предметів з вмістом дорогоцінних металів[1].

Мета даної статті – представити предмети військового спорядження, що записані до інвентарної книги фондової групи «Зброя» і є окрасою музейного зібрання зброї.

Звернемо увагу на два цікавих предмета, що привертають увагу не тільки оздобленням, а й своїм історичним значенням.

«Булава гетманская XVII ст. голова серебряная, позолоченная, рукоять обтянута змеиной кожей и отделана серебром с позолотой, выбивной работы; И-4519 (инв. номер)»; «Пернач полковничий XVII ст. серебряный головка из 6 ажурных перьев, позолоченная, ручка деревянная, в начале и в конце отделана серебром з позолотой. Отделка украшена растительным орнаментом (знак отличия полковника) И-4530 (инв. номер)»[2].

За каталогом 1898 р. у колекції В.В.Тарновського нараховувалось чотири булави та дванадцять перначів, які увійшли до зібрання Музею українських старожитностей ім. В.Тарновського, відкритого у Чернігові в 1902 р. В 1919 р. ця збірка зазнала втрат – було викрадено 10 клейнодів, а в 1952 р. для поповнення колекції інших музеїв (в тому числі НМІУ) було передано ще три предмети[3]. Два з цих предметів запи-

сані в інвентарну книгу зброї Національного музею історії України.

Булава XVII ст. з інвентарним номером З–1647 (Рис. 1) має голівку круглої форми, звужену у нижній частині у шийку. Поверхня прикрашена рельєфним рослинним орнаментом на канферному тлі і розділена гладенькими поясками на ромби. Поверхня кожного ромба по центру доповнена глухим кастом зі вставкою блакитного кольору. До верхньої частини голівки закріплена плоска пластина з високим глухим кастом, в який вправлена прозора вставка. Рукоять кругла в діаметрі, дерев'яна, обтягнута шкірою ската та доповнена фігурними, ажурними металевими обоймицями[4].

Сьогодні ця булава має вишуканий вигляд, хоча ще двадцять років тому мала значні пошкодження: голівка була деформована, зі значними втратами та наскрізними тріщинами, всі вставки були втрачені. І лише завдяки кропіткій роботі художників-реставраторів з металу, зокрема В.М. Голуба, вона була відновлена, набувши конструктивної та художньої цілісності.

Пернач полковничий XVII ст. (інв. №З-689) має шість ажурних пер, золочений (Рис. 2). Руків'я дерев'яне, по краях оправлене металевими обоймицями з гравірованим рослинним орнаментом. На жаль, пернач має пошкодження – втрачено два пера, деформація, тріщини та розломи рукояті[5].

Булава – ударна зброя, яка отримала широке розповсюдження в багатьох країнах у XIII-XVII ст., але поступово втратила бойове значення, перетворившись у символ військової влади. До XIX ст. булава слугувала символом влади та достоїнства турецького паші, польських та українських гетьманів, а ще у XX ст. слугувала відзнакою Маршалів Польщі.

Пернач – різновид буздихана, розповсюдженний в Європі в часи Великого переселення народів, відомий в Азії (Китай) та Західній Європі (Франція), куди потрапив в часи хрестових походів. У подальшому

Рис. 2. *Пернач з інвентарним номером З-689 з колекції НМІУ.*

Рис. 3. *Порохівниця з інвентарним номером З-690 з колекції НМІУ.*

використовувався турками, татарами, у яких в XVII ст. був запозичений запорізькими козаками, які використовували перначі не тільки як зброю, але і як відзнаку старшини[6].

Від XVIII ст. булави та перначі цілком перетворились на символ влади та ознаку високого соціального та політичного статусу власника, ставши конструктивно несумісними з бойовим використанням. Такі церемонійні зразки XVIII-XIX ст. мають держаки значно довші від бойових, великі, декоративні, порожні всередині яблука з дорогоцінних металів та вишуканий високовартісний декор. Окремі зразки позначали особистою гербовою символікою власника, яку зазвичай розміщували на металевих деталях торцевої частини держака[7].

В колекції зброї НМІУ зберігаються також три порохівниці.

Порохівниці – ємність різноманітної форми для зберігання та перенесення невеликої кількості пороху. В горловині зазвичай наявна мірка для дозування пороху. Виготовлялась з рогу, шкіри, дерева, міді, срібла. Порохівниця була необхідним атрибутом у спорядженні стрільців, мушкетерів, козаків, мисливців, що використовували шомпольні рушниці. З введенням в XIX ст. унітарного патрону необхідність в порохівницях відпала. Порохівниця для мілкого затравочного пороху називалась натрускою[8].

Під інвентарним номером З-690 записано – «козацька порохівниця XVII ст. з висушеного тваринного пузиря, зшитого з одного боку. Форма груші з довгою шийкою, що має виступ на зшитому боці. На кінці горла залізна трубка, половина якої вставлена всередину»[9] (Рис. 3).

Порохівниця – натруска XVII ст. (З-691), дерев'яна, круглої форми, сплюснута, з циліндричним отвором, який покритий фігурною платівкою. Поверхня порохівниці прикрашена різним орнаментом у вигляді стилізованої розетки, в центрі від якої відходять на довгих стеблах квітки. Композиція замкнута пояском з вирізним геометричним орнаментом, який підкреслений подвійною лінією.

Третя натруска для пороху З-693 виготовлена з тваринного рогу, сплюснута, орнаментована вирізним рослинним орнаментом. Верхній край розширений, оздоблений вирізними орнаментованими пластинками. Верхній отвір закритий кришкою, зробленою з рогу. В центрі кришки закріплено мідне кільце. В загострений кінець рогу вставлена невеличка трубка з олова[10].

Ще один предмет з Чернігівського історичного музею, записаний до інвентарної книги «Зброя» – келеп сотницький XVII ст. З-692. Має форму молоточка, один кінець якого потовщений. Протилежний кінець звужується у «вістря». Бічні поверхні келепа доповнені ледь помітною золоченою насічкою у вигляді рослинного орнаменту[11].

Келеп або чекан – різновид бойового кавалерійського молота-топірця із вузьким недовгим лезом. Келеп насаджувався на короткий держак і зазвичай кріпився до передньої луки сідла або на поясі. Чекан був зброєю, що поєднувала високу пробивну здатність з гарною досяжністю і невеликою вагою. Сокири, чекани та келепи були важливими елементами озброєння козаків XVII ст. Згодом, після появи кавалерійських пістолетів,

Рис. 4. *Мортира-віватівка з інвентарним номером З-695 з колекції НМІУ.*

бойові молоти втратили своє призначення як зброї та вийшли із вжитку у кінці XVII ст.[12]

Ще один предмет, що походить з Чернігівського історичного музею та переданий в цьому комплексі предметів, має інвентарний номер З-695 – мортира-віватівка (салютівка) XVIII ст., що має форму масивної вази чи горщика, круглого в діаметрі, опуклого в центральній частині – з масивним дисковидним дном (Рис. 4). Салютівка має звужену горловину та розширюється до краю в круглий отвір. У нижній частині, біля дна, має отвір для запалювання[13].

Завершуючи огляд представлених предметів, хотілося б відмітити, що всі зазначені старожитності відносяться до періоду козацької доби, і є своєрідними символами епохи зародження та становлення української нації.

ПОСИЛАННЯ

1 НМІУ. Фондово-облікова документація.

2 Там само.

3 *Арендар І.* Булави та перначі з колекції Василя Тарновського: питання атрибуції // Скарбниця української культури: зб. наук. праць. – Вип.15. – Чернігів, 2013. – С.177.

4 НМІУ. Інвентарна книга «Зброя». Т.1

5 Там само.

6 *Гуцул В. М.* Пернач // Енциклопедія історія України – Т. 8. Па-Прик. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 159.

7 *Тоїчкін Д. В.* Булави й перначі на теренах України // Історія давньої зброї. Дослідження 2014: зб.наук.праць. – К., 2014. – С.227-241.

8 *Шевченко О. В.* Символи козацької старшини в колекції Національного музею історії України // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. праць. – Вип. 25. – К., 2016. – С. 419-426.

9 НМІУ. Інвентарна книга «Зброя». Т.1.

10 Там само.

11 Там само.

12 Лезо бартки // [Електронний ресурс] Геологічний факультет. – Режим доступу: http://old.geology.lnu.edu.ua/phis_geo/fourman/Bartky/Bartka-Kelep.htm – Назва з екрана. – Дата звернення: 23.03.2020.

13 НМІУ. Інвентарна книга «Зброя». Т.1.

Відомості про автора. *Шевченко Олена Василівна*, завідувач сектору «Декоративно-ужиткове мистецтво» Національного музею історії України, Київ, Україна.

About Author. *Olena Shevchenko,* Head of Department of Arts and Crafts of the National Museum of History of Ukraine (Kyiv, Ukraine), e-mail: elen-shevchen@ukr.net.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОШИРЕННЯ ШИШАКІВ У ЦЕНТРАЛЬНІЙ ТА СХІДНІЙ ЄВРОПІ в XV–XVI ст.

Олег Шиндлер

Анотація

Стаття представляє нову гіпотезу про походження та вектори поширення терміну «шишак» у Центральній та Східній Європі протягом XV-XVI ст. Автор вважає, що цей термін вперше з'явився в Угорщині, де його використовували як загальну назву для всіх видів шоломів. З появою гусарів у Польщі також був запозичений угорський термін для гусарських шоломів. В середини шістнадцятого століття термін «шишак» масово зустрічається в литовських документах, але тільки у 1590 році він, нарешті, з'являється в Росії.

Гіпотеза автора також заперечує попередні погляди про те, що термін «шишак» потрапив до Росії через прямі контакти з тюрками у середині XIV ст.

Ключові слова: шишак, шолом, Угорщина, Польща, Литва, Московське царство.

UDC 623.445.2+94(4)«14/15»

Abstract

Oleg Schindler

TO THE QUESTION ON THE DISTRIBUTION OF SHISHAKS IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE IN THE 15TH AND 16TH CENTURIES

This article presents the new hypothesis on the origin and vectors of the spread of the term "shishak" in the Central and Eastern Europe during the fifteenth-sixteenth centuries. This hypothesis also denies the previous views that the term was adopted in Russia through the direct contacts with the Turks in the middle of the fourteenth century. Moreover, the article shows that the term «shishak» was never used in Muscovy before the end of the sixteenth century. Therefore, the adoption and the spread of this word did not happen from the East to the West but from the West to the East. The article provides evidence that the term «shishak» first emerged in Hungary, where it had been a common term for all types of helmets, including the helmets of Hussars. However, the possible origin of the term in Hungarian remains unknown. With the adoption of hussars in Poland, Poles also adopted the Hungarian term for the hussars' helmets. In the middle of the sixteenth century, "shishak" appeared in Lithuanian documents and became the second most popular type of helmet. In the 1570's shishaks became the dominant type of helmet among the soldiers of the Grand Duchy's army. According to the author's observations, the Muscovites could adopt the term «shishak» as a result of contacts with the Polish-Lithuanian army during the last stage of Livonian War (1577-1582). The first documented appearance of the term «shishak» in Russia occurred only in 1590. Thus, in the author's view, the Hungarian «sisak» was a source for Polish «szyszak», Slovak, Czech and Croatian «šišak», German «zischägge», East Slavic «шишакъ» and Lithuanian «šišakas». An additional aspect of this question is that in different lands this term was used for the helmets of different shapes. The most common shapes of shishaks were spheroconical and semi-spherical.

Keywords: shishak, helmet, Hungary, Poland, Lithuania, Muscovy.

Серед основних зброярських термінів, якими називали шоломи у центральній та східній Європі в добу пізнього середньовіччя та раннього нового часу зустрічається «шишак». Згадки про «шишаки» простежуються в

писемних джерелах багатьох держав регіону. Зустрічаються вони і на території сучасної України.

Досліджуючи вживання шишаків, перед дослідниками відразу постає два основних питання. Перше стосується походження терміну «шишак» та вектору його поширення. Друге питання викликає цілу низку непорозумінь, адже в різний час в різних землях «шишаками» називали різні конструкції шоломів. Найчастіше, двох форм – сфероконічної та напівсферичної[1].

Походження терміну *шишак*, на перший погляд, легко пояснити. Більшість дослідників загалом приймала орієнтальне походження терміну, етимологічно виводячи його від тюркського слова «шиш», що означав опуклість, вістря, вертел[2]. Так, у російській дореволюційній, а згодом і в радянській історіографії, орієнтальне походження терміну *шишак* фактично не викликало сумніву у дослідників[3]. Ця ідея багатьох російських військових істориків, спиралася на те, що термін *шишак* з'являється в північно-східній Русі ще наприкінці XIV століття. Такі міркування викликані хибним ототожненням термінів «шишак» та «чичак». Останній зустрічається у трьох писемних джерелах. Два з них – це духовні грамоти Великого князя Володимирського та Московського Івана Івановича (сина Івана Калити) за 1358 рік[4], та духовна князя Дмитра Івановича Жилки (один із синів Івана III) за 1509 рік[5], в яких згадуються золоті «чичаки». Третім дже-

---

1 Євген Славутич, *Військовий костюм в Українській козацькій державі: Уніформологічний словник*. (Київ: Інститут історії України, 2012), 85.

2 Михаил Горелик, "Письмо в редакцию", *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 1 (2015): 64-66.

3 Александр Висковатов, *Историческое описание одежды и вооружения российских войск*. Ч.1. (Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашева, 1899), 35; Павел Савваитов, *Описание старинных русских утварей, одежд, оружия и ратных доспехов, и конского прибора*. (Санкт-Петербург: типография Императорской академии наук, 1865), 310; Николай Бранденбург, *Исторический каталог С.–Петербургского артиллерийского музея*. Ч. I. (Санкт-Петербург: типография Ю.А. Бокрама, 1877), 180; Эдуард Ленц, *Опись собрания оружия графа С. Д. Шереметьева*. (Санкт-Петербург: типография М. Стасюлевича, 1895), 44; Петр фон Винклер, *Оружие. Руководство к истории, описанию и изображению ручного оружия с древнейших времен до начала XIX века*. (Санкт-Петербург: типография И.А. Ефрона, 1894), 332; Мария Денисова, "Поместная конница и ее вооружение в XVI–XVII вв.", *Труды Государственного исторического музея*. Т. XX (Москва: издательство Государственного исторического музея, 1948): 37.

4 *Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв.* (Москва, Ленинград: издательство Академии наук СССР, 1950), 16, 18.

5 *Духовные и договорные грамоты князей великих и удельных*. (Москва: типография Вильде, 1909), 84.

релом є широковідомий твір тверського купця Афанасія Нікітіна, де він згадує «чичак» на шапці в одного індійського правителя[6].

Таким чином, вважалося, що шишаки були запозичені у землях північно-східної Русі через безпосередні контакти з тюркським світом, а далі поширились країнами східної та центральної Європи. Однак, сучасні спостереження, а також аргументи, що ми наведемо далі, дозволяють відкинути твердження про тотожність «чичаків» та «шишаків», а також традиційну схему запозичення та поширення терміну *шишак*. Предмети під назвою «чичак» в обох вищезгаданих духовних вказані серед переліку різних дорогоцінних коштовних предметів, оздоблених чи зроблених із золота. Єдиним предметом, який можна віднести до військових атрибутів в тому переліку, є шабля в першій духовній. Так само і в духовній Дмитра Жилки обидва «чичаки» знаходяться серед коштовностей, а не зброї. Що ж до «чичака» на шапці з твору Нікітіна, то скоріше за все, це була коштовна прикраса в формі квітки, характерна для чингизидської торевтики. Більш того, слово «чичак» походить від монгольського «цецег», що власне і означало квітку, і таким чином, ми схильні вважати обидва терміни ніяк не пов'язаними один з одним[7].

Окрім того, багатьох дослідників довго збивала з пантелику «згадка» шишака серед обладунків Івана Івановича Кобиліна-Мокшеева, який у 1553 році нібито з'явився на царську службу «*на коне, в доспехе, в шишаке, и в шлеме, и в наручнях, и в наколенниках…*»[8]. Ця згадка вважалася доказом використання терміну «шишак» у середині XVI століття, а також стала основою хибного припущення, буцім-то московські вояки одягали у бій два шоломи одночасно – власне шишак та шелом. Джерелом цієї згадки про шишак у 1553 році стало посилання на класичну роботу Алєксандра Вісковатова у статті Ніколая Гордєєва. Але, на жаль, в роботі Вісковатова, де дійсно процитований цей фрагмент, було відсутнє джерело цієї згадки[9]. Сама структура процитованого фрагменту наводить на думку, що це фрагмент якоїсь із «десятень» – документів про помісну службу

---

6 Яков Лурье и Семенов, Леонид., ред., *Хождение за три моря Афанасия Никитина.* (Ленинград: Наука, 1986), 13.

7 Горелик, "Письмо в редакцию", 64-66; Юлия Игина, "О династических шлемах, чичаках и шапках: ответ на статью С.Н. Богатырева «Шлем Ивана Грозного в контексте придворной культуры»", *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 1 (2015): 77-78.

8 Николай Гордеев, "Русский оборонительный доспех," *Сборник научных трудов по материалам Государственной Оружейной палаты* (Москва: Искусство, 1954), 110.

9 Висковатов, *Историческое описание одежды и вооружения российских войск*, CVI.

в Московському царстві, а сам Кобилін-Мокшеев фігурує у тексті іншого документу помісної служби – Боярської книги 1556/1557 рр.[10] Як виявилося, там наведений той самий фрагмент, що і у Вісковатова, проте з однією суттєвою різницею – замість слова «шишак», у Боярській книзі вказаний корпусний обладунок – «юшман». Якщо ж звернутися до оригіналу документу, що зберігається в Російському державному архіві давніх актів (РГАДА), там фігурує саме юшман і ніякого шишака немає[11]. Таким чином, ніяких «шишаків» у Росії ні в XIV, ані в середині XVI століття не було.

Незважаючи на домінуючі погляди в російській та радянській історіографії, деякі вчені ще у XIX столітті висловлювали подібні до нашої думки. Так, Алєксандр Вельтман, який протягом 1852-1870 років був директором кремлівської Збройової палати, вважав що «*шишак, есть преимущественно польское название шлемов латных, латинских, с наушниками и затылками*»[12]. Власне це спостереження Вельтмана і наштовхнуло нас на аналіз можливого західного вектору походження шишаків. Додатковим фактором для цих міркувань стало також наше спостереження відсутності шишаків серед зброї у війську Московського царства за часів Івана Грозного, а також відсутність згадок цього терміну протягом майже всього XVI століття[13]. Шишаки з'являються у Росії лише наприкінці століття, а перша згадка зафіксована аж в 1590 році серед обладунків єлецьких гармашів: «*у той пищали пушкарь Фролка Сысоев, в шишаке*»[14].

Проте, повернемося до походження терміну. Отже, звідки він походить та як відбулося його поширення у центральній та східній Європі? У багатьох європейських мовах існує своє написання терміну. Так нам відомі ту-

---

10 "«Боярская книга» 1556/57 года," *Русский дипломатарий 10* (Москва: Древлехранилище, 2004), 106-107.

11 http://rgada.info/kueh/1/137_1_1/0136.jpg, Дата звернення: 9.06.2018.

12 Александр Вельтман, *Московская оружейная палата*. 2-е изд. (Москва: типография Бахметьева, 1860), 217.

13 Докладніше про це тут: Олег Шиндлер, "Русские шлемы XVI века", *История военного дела: исследования и источники*. Т. VIII (2016): 167-219, http://www.milhist.info/2016/05/10/schindler_3; Шиндлер О.В. К вопросу о правомерности использования термина «шишак» в XVI веке, его происхождении и развенчании одного устаревшего мифа [Электронный ресурс] // История военного дела: исследования и источники. – 2018. – Т. X. – С. 163-187. <http://www.milhist.info/2018/09/24/schindler_6> (24.09.2018).

14 Цитується зі слів російського історика Алєксея Лобіна, що натрапив на цю згадку в одній із справ за 1590 рік (з СПбИИ РАН, ймовірно з фонду Гамель 175) де був уривок документу, в якому і згадувався єлецький гармаш Фролка Сисоєв. На жаль, на даний момент у автора немає змоги самотужки знайти згадане джерело.

рецьке «çiçak» або «çiçek», угорське «sisak», польське «szyszak», словацьке, чеське та хорватське «šišak», німецьке «zischägge», руське та російське «шишакъ», та литовське «šišakas». З усього цього переліку вирізняється турецький термін, що у сучасній турецькій мові має значення квітки. В усіх інших мовах ці слова мають значення саме шолому.

На наш погляд, найбільш ймовірним місцем з якого «шишаки» поширилися регіоном було Угорське королівство. Так, поява терміну «sisak» в значенні «шолом» зафіксована ще в 1405 році[15]. Більше того, угорські лінгвісти та дослідники майже одноголосно впевнені, що саме угорське «sisak» було запозичене всіма слов'янськими мовами, а німецьке «zischägge» (читається як «ци́шеге» [tsɪʃɛ:gə]) це просто неправильна транскрипція з угорської[16]. Крім того, варто підкреслити, що починаючи з XV століття, термін «sisak» в Угорщині використовувався як загальна назва для будь-якого типу шоломів, зокрема гусарських.

Наші попередні дослідження запозичення терміну *шишак* в Росії дозволили нам сформулювати наступну робочу гіпотезу поширення шишаків. Будучи загальним терміном для шоломів в угорській мові, *шишак* також означав шолом гусарів. Разом із поширенням цього виду легкої кавалерії, був запозичений і термін, що використовувався для шоломів гусар. Таким чином, значення терміну стало більш вузьким і почало асоціюватися з конкретним типом захисного обладунку.

Спробуємо тепер розглянути наші аргументи. Як відомо, гусари з'являються в Польському королівстві після смерті угорського короля Матвія Корвіна та поразки Угорщини у війні з Османською імперією, що призвела до окупації півдня королівства. Угорські гусари долучилися до польських військ, щоб продовжити боротьбу з турками. А завдяки Мацею Стрийковському, ми знаємо що вже в 1503 році Сейм затвердив гусарські хоругви[17]. З самого початку існування гусарів, чи не єдиним їх захисним спорядженням був легкий корпусний кільчатий обладунок, що називався панциром та шолом-шишак[18].

---

15 Zaicz Gábor, ed., *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*, (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2006), 652.

16 Докладніше про шишак в угорській мові, див. тут: Lajos Kiss, "Tautologische slawisch-ungarische Mischnamen in der ungarländischen Toponymie", *Studia Slavica* 25 (1979): 231-239; Lajos Kiss, "Nem a törökből származik-e a sisak szavunk?", *Magyar Nyelvőr* 82 (1958): 233-35; István Kniezsa, "Sisak Magyar", *Nyelv* 38 (1942): 337-344.

17 Maciej Stryjkowski, *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi*, T. 2 (Warszawa: Naklad G.L. Glüsksverga, 1846), 318.

18 Радослав Сікора, *З історії польських крилатих гусарів*. (Київ: Дух і літера, 2012) 8-9.

Згідно зі спостереженнями польських зброєзнавців, у другій половині XV століття, вживання терміну «szyszak» у Польщі ще не зафіксовано[19]. Побутування шоломів під назвою *шишак* починається лише у XVI столітті[20]. Так, в середині XVI століття шишаки фігурують серед обладунків гусарів,[21] а також старосвітських рицарів[22]. Також варто відзначити, що в цей же час, німецькими майстрами, особливо в Нюрнберзі, вироблялися шишаки на експорт до Угорщини та Польщі[23]. Ми припускаємо, що шишаки могли мати чітку асоціацію саме з гусарськими обладунками. Так, ми знайшли один цікавий фрагмент, де згадані шишаки серед королівського майна: «*Za kitajkę jedwabną i bawełnę pod szyszak Króla JMści gr 22. Od podszycia 6 helmów usarskich fi. 1 gr. 18*»[24]. В цьому фрагменті, датованому 1552-1562 роками, фігурує не сам шишак, а бавовняний матеріал «під шишак», тобто, імовірно, для його підшоломника. А далі вказано, що це з «підшивки» шести шоломів «usarskich». Служба «по-усарську» була нічим іншим як по-гусарськи, і таким чином, швидше за все це були гусарські шоломи.

Ще одним документом, в якому ми знаходимо чітку атрибуцію шишаків в якості гусарських шоломів є реєстр озброєння, висланого в 1569 році з Несвіжа до Чернавчіці. В цьому документі шишаки прямо називаються «гусарськими»[25]. Якби там не було, починаючи з 1560-х років, «шишаки» з'являються в документах Великого князівства Литовського, включно з територіями сучасних Білорусі та України. Так, наприклад, шишаки зафіксовані у чотирьох хоругвах посполитого рушення 1567 року (Вільна, Мінськ, Слонім, Браслав), а в роті Філона Кміти-Чорнобильського таких випадків

---

19 Andrzej Nowakowski, *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450-1500*, (Toruń: UMK, 1998), 73-79; Leszek Kajzer, *Uzbrojenie i ubiór rycerski w średniowiecznej Małopolsce w świetle źródeł ikonograficznych*. (Wroclaw-Warszawa-Kraków-Gdansk: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1976), 129-131.

20 Zdzisław Żygulski, *Broń w dawnej Polsce: na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu*. (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975), 148-150.

21 Jerzy Cichowski, Szulczyński, Andrzej. *Husaria*. (Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1977), 57

22 Володимир Гуцул, "Зброя князя Костянтина Івановича Острозького у зображеннях, текстах та артефактах", *Острозька давнина* 5 (2016): 17-18.

23 Michał Gradowski, Zdzisław, Żygulski *Słownik uzbrojenia historycznego*. (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010), 134.

24 Konstanty Górski, *Historya artyleryi polskiej*. (Warszawa: Skł. gł. w Księg. E. Wende, 1902), 248.

25 Юрый Бохан, *Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV – канца XVI ст.* (Мінск: УК Экаперспектыва, 2002), 40.

було 53[26]. Проте, у 1560-ті, шишаки ще не були домінуючим типом шоломів в литовському війську, хоча і стали таким вже у 1570-ті, в результаті реформ Стефана Баторія, внаслідок яких озброєння гусарів стає більш тяжким[27]. Врешті-решт, в статті п'ятій другого розділу Третього Литовського Статуту була зафіксована вимога до хорунжого мати шишак: «*А хоружий, кгды будеть хоруговъ держати, маеть на собе мети зброю добрую, и гелмъ або шишакъ, и бронь, а конь абы под нимъ былъ добрый*»[28].

Згідно з нашою гіпотезою, а також спираючись на наші попередні дослідження зброї Московського царства, вважаємо, що московіти могли перейняти термін «шишак» в результаті контактів із польсько-литовським військом під час заключної частини Лівонської війни. В будь-якому разі, єдиний випадок вживання терміну «шишак» в Росії в XVI столітті зафіксований аж у 1590 році[29]. І тільки від XVII століття, воно стає масовим.

Що ж до українських земель, «шишаки» згадуються серед озброєння польських коронних військ в час битві під Говтвою в 1638 році у щоденниках Шимона Окольского[30]. Гійом де Боплан, описуючи озброєння одного ротмістра козацької хоругви, також згадує «шишак»[31]. Інша згадка шишаків фігурує в козацькому літописі Самійла Величка[32].

Резюмуючи питання про поширення терміну *шишак* регіоном, з нашої точки зору, можна сформулювати наступну схему. З'явившись на території Угорщини на початку XV століття, термін *шишак* стає загальноприйнятою назвою шоломів угорських військ. Ймовірно, в кінці XV на початку XVI століття, термін *шишак* потрапляє в Німеччину та Польщу. В середині XVI століття шишаки починають з'являтися у Великому князівстві Литовському, а в кінці століття приходять і до Московського царства. Отже традиційна схема запозичення шишаків зі Сходу на Захід

---

26 Там само, 47-49; 272-277.

27 Там само, 48-49.

28 *Статут Вялікага княства Літоўскага 1588* (Мінск: БелСЭ, 1989) Дата звернення: 28.04.2018, http://pravo.by/upload/pdf/statut_1588/status_1588_ch3.pdf

29 Шиндлер, "К вопросу о правомерности…" – С. 173.

30 *Летопись событий в Югозападной России в XVII веке составил Самоил Величко.* Т. IV. Приложения. (Киев, 1864), 199-200, Дата звернення: 28.04.2018. http://izbornyk.org.ua/samovyd/sam21.htm

31 Гійом Л. де Боплан. *Опис України*. Пер. з фр. Я. І. Кравця. (Львів, 1990). Дата звернення: 28.04.2018. http://izbornyk.org.ua/boplan/bop2.htm

32 Самійло Величко, *Літопис*. Т. 1. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. (Київ: Дніпро, 1991). Дата звернення: 28.04.2018. http://izbornyk.org.ua/velichko/vel05.htm

повинна бути переосмислена. Вище наведені факти свідчать про більш вірогідне поширення терміну саме із Заходу на Схід. І хоча питання про походження терміну в угорській мові досі не вирішене, загалом, гіпотеза про первинне поширення шишаків із Угорщини нам видається достатньо переконливою.

Необхідно також взяти до уваги один аргумент, що суперечить нашій гіпотезі, який наразі нам не вдалося пояснити. Так у польському етимологічному словнику ми знайшли посилання на згадку терміну *szyszak* ще у 1380 році[33]. Це посилання відсилає нас до збірника актів Acta consularia Casimiriensia 1369-1381 et 1385-1402, опублікованого польським істориком Адамом Хмелем 1932 року. В оригінальному тексті латиною ми можемо віднайти загадковий термін «schischak», однак написання слова істотно відрізняється від традиційного польского «szyszak». Однозначно встановити, що ховається за терміном «schischak» нам поки що не вдалося[34].

Перейдемо тепер до другого аспекту проблеми. Як ми зазначили раніше, найчастіше *шишаками* називали різні шоломи напівсферичної або сфероконічної форми. Загалом, термін *шишак* вживався для позначення різних шоломів в кожній країні. Якщо брати до уваги Росію, то потрібно згадати історіографічну помилку щодо шишаків, яка тривала майже півтора століття. Високі сфероконічні, конічні та цилиндроконічні шоломи XV-XVII століть називалися в російських документах «шелом» або «шолом», у той же час низькі шоломи напівсферичної форми у XVI столітті називали «шапка железная», а починаючи з кінця століття терміном «шишак». Проте, в 1835 році, коли був складений черговий опис московської Збройної палати, з невідомих причин, всі високі шоломи були названі «шишаками», а всі низькі – «шеломами», а завдяки вже класичній роботі Алєксандра Вісковатова, ця помилка потрапила до зброєзнавчої історіографії[35]. Лише в 1976 році, на цю помилку звернув увагу Анатолій Кірпічніков[36]. Загалом, термін шишак зараз застосовується до всіх шоломів напівсферичної форми, як щодо шо-

---

33 *Słownik staropolskich nazw osobowych*. T. 5, (Wroclaw-Warszawa-Krakow-Gdansk: Polska Akademia Nauk. Komitet Językoznawstwa; Polska Akademia Nauk. Instytut Języka Polskiego. Zakład Onomastyki Polskiej. Pracownia Antroponimii Polskiej, 1977), 358

34 Adam Chmiel, *Księgi radzieckie kazimierskie 1369-1381 i 1385-1402. Acta consularia Casimiriensia 1369-1381 et 1385-1402* (Kraków: Archiwum Aktów Dawnych Miasta Krakowa, 1932), 132.

35 Шиндлер, Русские шлемы XVI века, 174.

36 Анатолий Кирпичников, *Военное дело на Руси в XIII-XV вв.* (Ленинград: Наука, 1976), 29.

ломів російського виробництва, так і східного чи західного[37]. Більше того, термін «шишак» однаково вживається як для шоломів помісної кінноти, так і до шоломів полків іноземного ладу, таких як гусари, рейтари та ін., що з нашої точки зору є недоречним.

Так *шишаками* називають два шоломи, знайдені 1976 року під час ремонтних робіт в Арсенальній вежі Московського кремля. Обидва шоломи датовані початком XVI століття (Рис. 1). Також шишаками називають шоломи XVII століття з нащічниками, такі як шишак царя Міхаїла Фьодоровича (Рис. 2), та навіть шоломи, що використовувалися російськими військами під час завоювання Сибіру (Рис. 5). Загалом, російські шишаки мали напівсферичну форму дзвону. Вінець часто оздоблювався металевою пластиною. Такі шоломи часто мали виразний наверш та, навіть, привертний «шиш». У шишаків XVII століття, часто були додаткові пластини, що захищали потилицю та щоки.

В Польщі та Литві, під *шишаками* розуміли відкриті шоломи з нерухомим козирком, через який був про-

Рис. 1. *Шоломи, знайдені в 1976 році під час ремонтних робіт в Арсенальній вежі Московського кремля. Фото знайдене у мережі.*

Рис. 2. *Шишак царя Михаїла Фьодоровича роботи Нікіти Давидова, інв. № 4802 (Опис московської Збройної палати 1884 року). Фото знайдене у мережі.*

37 Леонид Бобров, "«Шишак московский, шишак литовский, шишак калмыцкий…» Боевые наголовья российских воинов в Сибири в конце XVI-го — XVII веке", *Война и оружие: Новые исследования и материалы. Труды Пятой Международной научно-практической конференции 14-16 мая 2014 г.* Ч. I. (СПб., 2014): 190-206.

Рис. 3. *Шолом №183 із колекції Шереметьєва. Вірогідно знаходиться в Ермітажі. Эдуард Ленц, Опись собрания оружия графа С. Д. Шереметьева. (Санкт-Петербург: типография М. Стасюлевича, 1895).*

пущений рухомий наносник, що кріпився до лобної частини тулії. У цих шишаків були також додаткові пластинки для захисту щік та потилиці. Форма тулії зустрічалася як напівсферчина, так і сфероконічна. В останньому випадку, шишак мав досить виразний наверш[38]. Так шишаками називають шолом з колекції Тишкевичів в Логойську, що зберігається зараз у краківському Вавелі, датований 1550 роком та шолом Миколая Радзівілла Чорного, німецького виробництва, датований 1561 роком (Рис. 6). Такі ж форми зустрічаються у шишаків німецького, угорського та польського виробництва. Наприклад шолом, атрибутований як шишак Міклоша Зріні (Рис. 7). Ймовірно, що таке розмаїття форм шишаків, також могло вплинути на плутанину і в російській термінології шоломів.

38 Бохан, *Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV – канца XVI ст.*, 47.

Рис. 4. *Шолом №181 із колекції Шереметьєва. Вірогідно знаходиться в Ермітажі. Эдуард Ленц, Опись собрания оружия графа С. Д. Шереметьева. (Санкт-Петербург: типография М. Стасюлевича, 1895).*

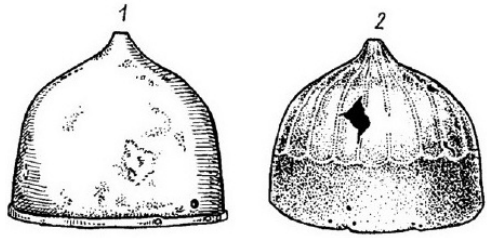

Рис. 5. Шишак № 6641 із Красноярська та шишак із Зеленого Яру. Рисунок з: Леонид Бобров, "«Шишак московский, шишак литовский, шишак калмыцкий…» Боевые наголовья российских воинов в Сибири в конце XVI-го — XVII веке", Война и оружие: Новые исследования и материалы. Труды Пятой Международной научно-практической конференции 14-16 мая 2014 г. Ч. I. (СПб., 2014), Рис. 1.

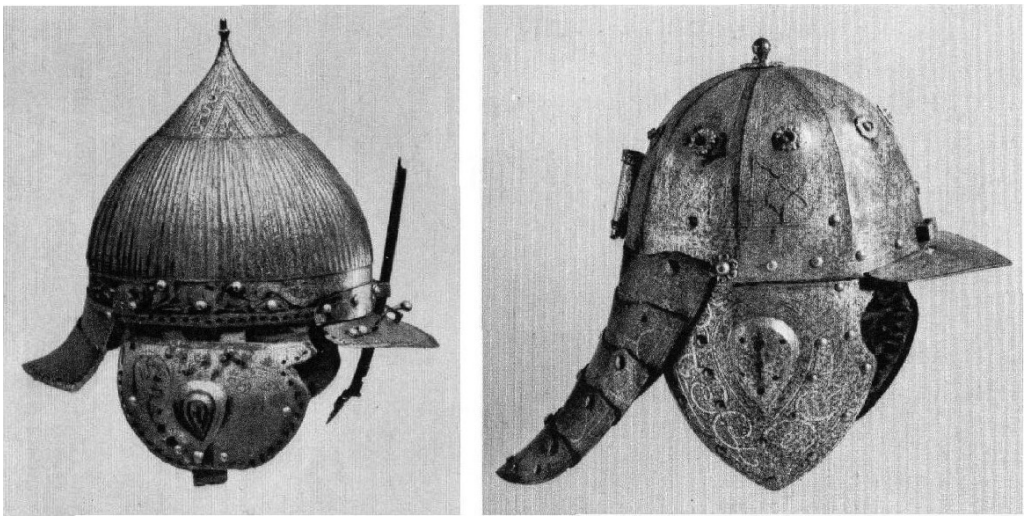

Рис. 6. *Шишак Миколая Радзівілла Чорного 1569 року та шишак з колекції Тишкевичів в Логойську 1550 року. Обидва зберігається у краківському Вавелі. Фото з: Юрый Бохан, Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV – канца XVI ст. (Мінск: УК Экаперспектыва, 2002), Іл. X, XI.*

Рис. 7-8. *Шишак, що приписують Міклошу Зріні, музей Чаковецького краю. Середина XVI ст. Джерело: commons.wikimedia.org. Автор: Silverije.*

БІБЛІОГРАФІЯ

Бобров, Леонид. "Шишак московский, шишак литовский, шишак калмыцкий…" Боевые наголовья российских воинов в Сибири в конце XVI-го — XVII веке", *Война и оружие: Новые исследования и материалы. Труды Пятой Международной научно-практической конференции 14-16 мая 2014 г.* Ч. I. (СПб., 2014): 190-206.

Бохан, Юрый. *Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV – канца XVI ст.* Мінск: УК Экаперспектыва, 2002.

"Боярская книга 1556/57 года," *Русский дипломатарий 10* (Москва: Древлехранилище, 2004): 80-118.

Бранденбург, Николай. *Исторический каталог С.–Петербургского артиллерийского музея*. Ч. I. Санкт-Петербург: типография Ю.А. Бокрама, 1877.

Вельтман, Александр. *Московская оружейная палата*. 2-е изд. (Москва: типография Бахметьева, 1860)

Висковатов, Александр. *Историческое описание одежды и вооружения российских войск*. Ч.1. Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашева, 1899.

Винклер, Петр фон. *Оружие. Руководство к истории, описанию и изображению ручного оружия с древнейших времен до начала XIX века*. Санкт-Петербург: типография И.А. Ефрона, 1894.

Гордеев, Николай "Русский оборонительный доспех." *Сборник научных трудов по материалам Государственной Оружейной палаты*. Москва: Искусство, 1954, 62-114.

Горелик, Михаил. "Письмо в редакцию." *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 1 (2015): 64-66.

Гуцул, Володимир. "Зброя князя Костянтина Івановича Острозького у зображеннях, текстах та артефактах." *Острозька давнина* 5 (2016): 5-22.

Денисова, Мария. "Поместная конница и ее вооружение в XVI–XVII вв." *Труды Государственного исторического музея.* Т. XX (Москва: издательство Государственного исторического музея, 1948): 29-46.

Духовные и договорные грамоты князей великих и удельных. Москва: типография Вильде, 1909.

Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв. Москва, Ленинград: издательство Академии наук СССР, 1950.

Игина, Юлия. "О династических шлемах, чичаках и шапках: ответ на статью С.Н. Богатырева «Шлем Ивана Грозного в контексте придворной культуры»." *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 1 (2015): 67-81.

Кирпичников, Анатолий. *Военное дело на Руси в XIII-XV вв.* Ленинград: Наука, 1976.

Ленц, Эдуард. *Опись собрания оружия графа С. Д. Шереметьева*. Санкт-Петербург: типография М. Стасюлевича, 1895.

Лурье, Яков и Леонид Семенов, ред., *Хождение за три моря Афанасия Никитина.* Ленинград: Наука, 1986.

Савваитов, Павел. *Описание старинных русских утварей, одежд, оружия и ратных доспехов, и конского прибора*. Санкт-Петербург: типография Императорской академии наук, 1865.

Сікора, Радослав. *З історії польських крилатих гусарів*. Київ: Дух і літера, 2012.

Славутич, Євген. *Військовий костюм в Українській козацькій державі: Уніформологічний словник*. Київ: Інститут історії України, 2012.

Шиндлер, Олег. "Русские шлемы XVI века." *История военного дела: исследования и источники*. Т. VIII (2016): 167-219, http://www.milhist.info/2016/05/10/schindler_3;

Шиндлер, Олег. "К вопросу о правомерности использования термина «шишак» в XVI веке, его происхождении и развенчании одного устаревшего мифа." *История военного дела: исследования и источники* (2018) – в друці.

Chmiel, Adam. *Księgi radzieckie kazimierskie 1369-1381 i 1385-1402. Acta consularia Casimiriensia 1369-1381 et 1385-1402*. Kraków: Archiwum Aktów Dawnych Miasta Krakowa, 1932.

Cichowski, Jerzy. Szulczyński, Andrzej. *Husaria*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1977).

Gábor, Zaicz. ed., *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2006.

Górski, Konstanty. *Historya artyleryi polskiej*. Warszawa: Skł. gł. w Księg. E. Wende, 1902.

Gradowski, Michał. Zdzisław Żygulski. *Słownik uzbrojenia historycznego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010.

Kajzer, Leszek, *Uzbrojenie i ubiór rycerski w średniowiecznej Małopolsce w świetle źródeł ikonograficznych*. Wroclaw-Warszawa-Kraków-Gdansk: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1976.

Kiss, Lajos. "Tautologische slawisch-ungarische Mischnamen in der ungarländischen Toponymie." *Studia Slavica* 25 (1979): 231–239.

Kiss, Lajos. "Nem a törökből származik-e a sisak szavunk?" *Magyar Nyelvőr* 82 (1958): 233-35.

Kniezsa, István. "Sisak Magyar", *Nyelv* 38 (1942): 337-344.

Nowakowski, Andrzej. *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450-1500*. Toruń: UMK, 1998.

Słownik staropolskich nazw osobowych. T. 5. Wroclaw-Warszawa-Krakow-Gdansk: Polska Akademia Nauk. Komitet Językoznawstwa; Polska Akademia Nauk. Instytut Języka Polskiego. Zakład Onomastyki Polskiej. Pracownia Antroponimii Polskiej, 1977.

Stryjkowski, Maciej. *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi*, T. 2 Warszawa: Naklad G.L. Glüsksverga, 1846.

Żygulski, Zdzisław. *Broń w dawnej Polsce: na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975.

МЕРЕЖЕВІ ДЖЕРЕЛА

Гійом Л. де Боплан. *Опис України*. Пер. з фр. Я. І. Кравця. (Львів, 1990). Дата звернення: 28.04.2018. http://izbornyk.org.ua/boplan/bop2.htm

Величко С. В. *Літопис*. Т. 1. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. (Київ: Дніпро, 1991). Дата звернення: 28.04.2018. http://izbornyk.org.ua/velichko/vel05.htm

Летопись событий в Югозападной России в XVII веке составил Самоил Величко. Т. IV. Приложения. (Киев, 1864), 199-200, Дата звернення: 28.04.2018. http://izbornyk.org.ua/samovyd/sam21.htm

РГАДА, http://rgada.info/kueh/1/137_1_1/0136.jpg, Дата звернення: 9.06.2018.

Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 (Мінск: БелСЭ, 1989) Дата звернення: 28.04.2018, http://pravo.by/upload/pdf/statut_1588/status_1588_ch3.pdf.

Відомості про автора. *Шиндлер Олег Володимирович,* М.А., Європейські, Російські та Євразійські Студії, Карлтонський Університет (Оттава), незалежний дослідник (Торонто, Канада).

About author. *Oleg Schindler,* M.A., European, Russian and Eurasian Studies, Carleton University (Ottawa). Independent researcher (Toronto, Canada), e-mail: olegschindler@gmail.com.

ПАРТНЕРИ КОНФЕРЕНЦІЇ

PARTNERS OF CONFERENCE

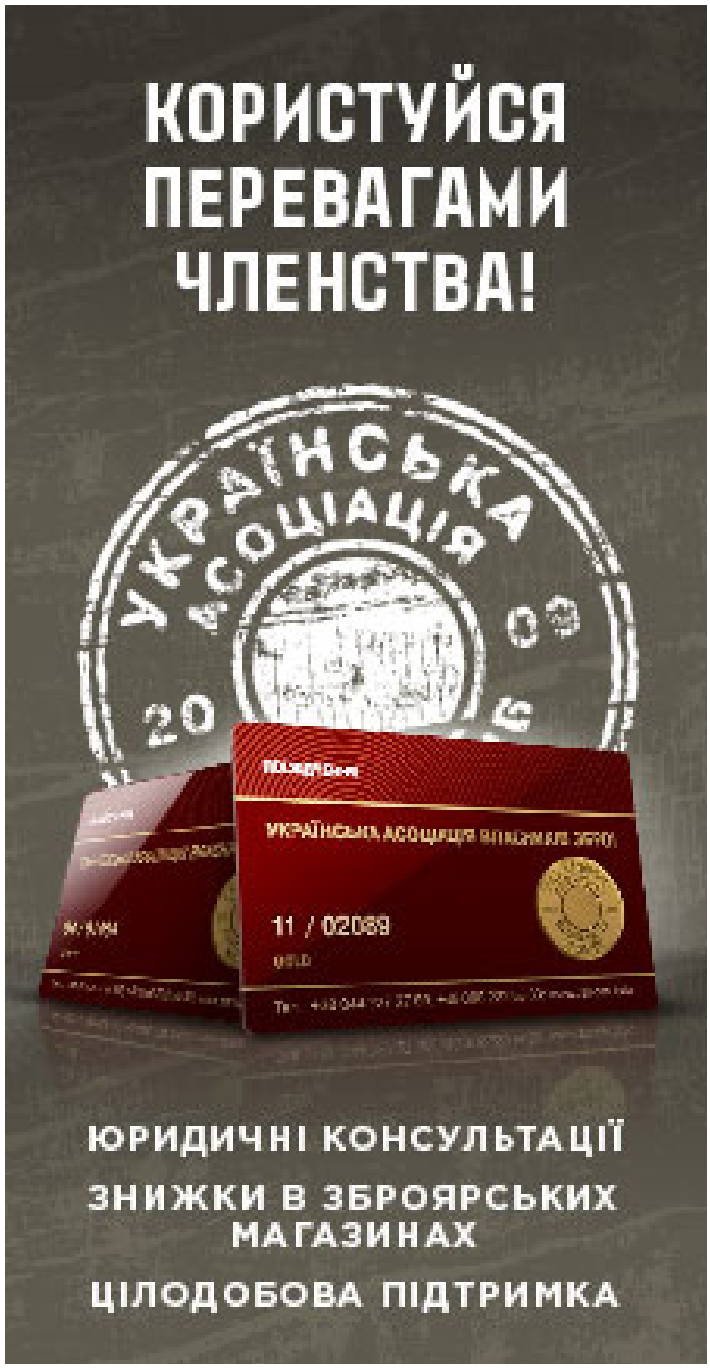

Наукове видання

ІСТОРІЯ ДАВНЬОЇ ЗБРОЇ
ДОСЛІДЖЕННЯ 2018:
збірник наукових праць Третьої міжнародної збroєзнавчої конференції (Київ, 12-14 червня 2018 р.)

Упорядник: *Д. Тоїчкін*
Макет: *Д. Тоїчкін*

Історія давньої зброї. Дослідження 2018: збірник наукових праць Третьої міжнародної збroєзнавчої конференції (Київ, 12-14 червня 2018 р.) / упоряд. Д. Тоїчкін; Інститут історії України НАН України. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2020. – 412 с.

ISBN 978-966-02-9292-5 УДК [93+930]:623.4

Збірник наукових праць укладений за матеріалами Третьої міжнародної збroєзнавчої конференції, яка відбулася у м. Київ (Україна) 12-14 червня 2018 р.
Видання розраховане на фахівців у галузі збroєзнавства та суміжних спеціальних історичних дисциплін, археологів, музейних працівників, викладачів, аспірантів, студентів вузів гуманітарного профілю.

Підписано до друку 28.08.2020 р. Формат: 70x100/16.
Ум. друк. арк. Обл. вид. арк.
Наклад 300 пр. Зам. №

Друк: Поліграфічна дільниця Інституту історії України НАН України.

Інститут історії України НАНУ
Національний військово-історичний музей України
Національний заповідник «Софія Київська»

III Міжнародна Зброєзнавча Конференція

Київ, 12-14 червня 2018 р.

III International Conference on the History of Arms & Armor

Kyiv, June 16-18, 2018

www.zbroeznav.com